Григорій Сковорода

Університетська бібліотека
давньої української літератури
Корпус українських перекладів: Том 1

Літературно-художнє видання

ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА

ТВОРИ У ДВОХ ТОМАХ

Том 1

Редактори ***Н. Ішина, Н. Кравченко***
Коректори ***С. Гайдук, Н. Шугай***
Художньо-технічне редагування ***В. Лопарєва***
Комп'ютерний макет ***В. Романенка***

Підписано до друку 2.09.94. Формат 60 x 90/16. Папір офсетний №1. Гарнітура TimesET. Друк офс. Друк. арк.33,0. Умовн. друк. арк. 33,0. Зам. № 4-1668.

Віддруковано з фотоформ АТ «Обереги», 252054, м. Київ-54, вул. Тургеневська, 46, на РВО «Поліграфкнига». 252057, м. Київ-57, вул. Довженка, 3.

С44 Сковорода, Григорій
Твори: У 2 т. — К.: АТ «Обереги», 1994. — (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства).
Т. 1 / Передм. О. Мишанича. — 528 с.: портр. — Бібліогр.: с. 36 — 46.
ISBN 5-8104-0052-3

До двотомника творів Г. Сковороди (1722 — 1794) увійшли поезії, байки, притчі, філософські трактати й діалоги, переклади й листи видатного українського письменника-гуманіста, філософа і мислителя, просвітителя і педагога, предтечі нового українського письменства. Написані книжною староукраїнською мовою і вперше повністю перекладені на нову українську літературну мову, вони відкривають сучасному читачеві дивосвіт думок і образів великого народного любомудра. Цим виданням відкривається третя, україномовна серія «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства».

С $\frac{4702640100 - 055}{94}$ Без оголош. ББК 84.4УКР1

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ТВОРИ
У ДВОХ ТОМАХ

Акціонерне товариство
"ОБЕРЕГИ"
Київ 1994

HARVARD LIBRARY OF EARLY UKRAINIAN LITERATURE

Ukrainian Translations Volume 1

HRYHORY SKOVORODA

WORKS
IN TWO VOLUMES

Volume 1

POETRY.
FABLES. TRACTATA. DIALOGUES

With an introduction by
Oleksa MIŠANIČ

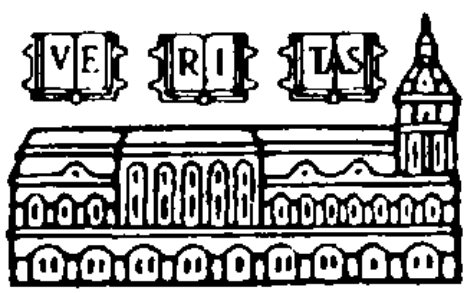

Ukrainian Research Institute of Harvard University
Shevchenko Institute of Literature
National Academy of Sciences of Ukraine

ГАРВАРДСЬКА БІБЛІОТЕКА ДАВНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Корпус українських перекладів Том 1

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ТВОРИ
У ДВОХ ТОМАХ

Том 1

ПОЕЗІЇ.
БАЙКИ. ТРАКТАТИ. ДІАЛОГИ

Передмова
Олекси МИШАНИЧА

Український науковий інститут
Гарвардського університету
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної Академії наук України

ББК 84.4УКР1

До двотомника творів Григорія Сковороди (1722 — 1794) увійшли поезії, байки, притчі, філософські трактати й діалоги, переклади й листи видатного українського письменника-гуманіста, філософа і мислителя, просвітителя і педагога, предтечі нового українського письменства. Написані книжною староукраїнською мовою і вперше повністю перекладені на нову українську літературну мову, вони відкривають сучасному читачеві дивосвіт думок і образів великого народного любомудра.

Цим виданням відкривається третя, україномовна серія "Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства".

Розраховане на широкого читача.

Редакційна колегія

Омелян ПРІЦАК — голова
Олекса МИШАНИЧ — заступник
Григорій ГРАБОВИЧ
Ярослав ІСАЄВИЧ
Едвард КЕНАН
Горацій ЛАНТ

Редакційна рада

Олекса ГОРБАЧ (Франкфурт-на-Майні)
Ришард ЛУЖНИ (Краків)
Ріккардо ПІККІО (Неаполь)
Ганс РОТЕ (Бонн)
Франк СИСИН (Едмонтон)
Вільям ФЕДЕР (Амстердам)
Юрій ШЕВЕЛЬОВ (Нью-Йорк)

Переклад із староукраїнської мови та примітки

Марії КАШУБИ
Валерія ШЕВЧУКА

Відповідальний редактор

Олекса МИШАНИЧ

Літературний редактор

Наталія ШИПА

С $\frac{4702640100 - 055}{94}$ Без оголош.

ISBN 5-8104-0052-3

© Передмова.
О. Мишанич, 1994

© Переклади, художнє оформлення, коментарі, склад АТ «Обереги», 1994

Цей том підготовлено й видано завдяки щедрій підтримці Федеральної Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Ньюарку (Нью-Джерзі)

Publication of this volume was made possible through the generous support of the Self-Reliance (Newark, New Jersey) Federal Credit Union

Творами Григорія Сковороди у двох томах розпочинаємо третю серію "Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства". "Гарвардський проект", розроблений Українським науковим інститутом Гарвардського університету з ініціативи й під керівництвом проф. Омеляна Пріцака на відзначення 1000-ліття хрещення України-Русі, передбачав випуск багатотомної ГБДУП у трьох серіях: I. Корпус текстів; II. Корпус англійських перекладів; III. Корпус українських перекладів.

Планом видання, розрахованого приблизно на сто томів, передбачено випустити всі кращі тексти давнього українського письменства — художньої прози, поезії, драматургії, історіографії, філософії, ораторсько-учительної, житійної та перекладної літератури.

Перша серія містить факсимільне відтворення рукописних та друкованих текстів XI — XVIII ст. Розпочато її у 1987 р. До 1994 р. видано: тт. I — II. Твори Мелетія Смотрицького у двох томах (1987); т. III. Лев Кревза. Оборона церковної єдності та Захарія Копистенський. Палінодія (1987); т. IV. Твори осередку Києво-Печерської лаври XVII ст. (1987); тт. V — VI. Діарій Пилипа Орлика (1988 — 1989); т. VII. Староруські Київські і Галицько-Волинські літописи (1990); т. IX. Григорія Грабянки Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмельницкого (1990). Готуються наступні томи серії.

Друга серія подає тексти давнього українського письменства у перекладі на англійську мову. Переклади робляться з оригіналів. Вийшло три томи цієї серії: т. I. Києво-Печерський Патерик (1989); т. II. Агіографія Київської Русі (1992); т. IV. Житіє Паїсія Величковського (1989); т. V. Ораторсько-проповідницька проза Київської Русі (1991).

У третій серії виходитимуть твори давнього письменства, перекладені із староукраїнської на сучасну українську літературну мову. Староукраїнська мова досить віддалена від сучасної живої літературної мови, її вивчення в Україні занедбане, тому для донесення величезного масиву давніх текстів до широкого читача, для поставлення безцінних духовних надбань минулих віків на службу розбудови національної культури в умовах становлення й зміцнення незалежної України розпочато переклад корпусу давніх творів на сучасну літературну мову. Ця робота в Україні частково вже проводилася: перекладено "Літопис руський", "Повість временних літ", літописи Самій-

ла Величка та Григорія Грабянки, "Історію русів", великий корпус силабічної поезії, "Слово о полку Ігоревім", твори митрополита Іларіона, Івана Вишенського та ін. Здійснено ряд перекладів латиномовних та польськомовних творів давнього українського письменства, проте до систематичної праці у цій ділянці ще не дійшло. ГБДУП ставить своїм завданням пожвавити цю роботу й повернути до активного функціонування напівзабуті нині незліченні духовні скарби, що засвідчують високий рівень мистецтва слова українських середніх віків, утверджують державну, історичну та культурну традицію українського народу.

У зв'язку з історичними змінами в житті українського народу, що настали після здобуття Україною своєї державної незалежності, редколегія вирішила розпочати видання третьої серії ГБДУП в Україні тиражем 20 — 30 тис. прим. кожного тому, щоб таким чином це реномоване в світі видання дійшло до свого основного читача. Планується перенести в Україну і видання першої серії. Друга, англомовна серія й далі виходитиме в Америці.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА
(1722 — 1794)

Григорій Савич Сковорода — найвидатніша постать у культурному й літературному житті України XVIII ст. Великий народний мислитель, просвітитель і письменник, він у своїх творах розвивав цілий комплекс ідей, актуальних для свого часу, виражав передові погляди українського громадянства. Його багатогранна філософська й літературна творчість — це остання ланка в перехідному періоді від давньої української літератури до нової.

Г. Сковорода був всебічно обдарованою людиною — філософом-мислителем, письменником, педагогом, музикантом, знавцем античності й середньовіччя, володів кількома мовами — латинською, старогрецькою, староєврейською, польською, німецькою, російською. Він постійно вчився, поглиблював свої знання, передаючи їх одночасно іншим — учням, близьким знайомим, випадковим слухачам. Мандруючи Україною і світами, він цікавився життям, звичаями, мистецтвом, віруваннями інших народів, вкраплював у свої твори враження від спостереженого й почутого.

Велика роль Г. Сковороди у становленні нової української літератури, він був її ідейним предтечею. Його поетична і прозова творчість стала органічним складником нового письменства, яке розвивало гуманістичні, демократичні ідеї, заперечувало існуючий суспільно-політичний лад, вводило в літературу самобутні образи простих українців, обстоюючи їхні соціальні і національні права.

Загальна криза українських державних і політичних ідеалів, криза всієї української культури XVIII ст. не обминула й Г. Сковороди. Він творив у замкнутому колі, не мав широкого читача, не бачив свої твори надрукованими. Проте він був живим сучасником і активним учасником того жвавого інтелектуального руху, що охопив Лівобережну Україну і Слобожанщину у другій половині XVIII ст., вчився і працював у провідних культурно-освітніх центрах — Києві, Переяславі і Харкові, тому його погляди значною мірою віддзеркалюють погляди світської і духовної інтелектуальної еліти тогочасної

України. Він не залишив прямих свідчень і вражень про потрясіння в Україні, сучасником яких був, — ні про гайдамацький рух, ні про зруйнування російським царизмом Запорозької Січі і закріпачення селянства, ні про події Гетьманщини. Син свого часу, Г. Сковорода акумулював у своїй творчості погляди тієї України, яка не зберегла державної незалежності, та її захисників — козацтва, позбулася значної частини своєї еліти, втратила навіть свою національну освіту, ставши повністю колонією сильнішого північного сусіда. Заперечуючи існуючий "світ", письменник-філософ шукав нових шляхів до щастя людини, обгрунтовував свою програму досягнення такого щастя, та вона, на жаль, залишилася тільки однією із чергових утопій у загальному поступі людства.

I

Народився Григорій Сковорода 3 грудня (22 листопада за старим стилем) 1722 р. в сотенному містечку Чорнухи Лубенського полку (нині районний центр Полтавської області) у сім'ї малоземельного козака Сави і його дружини Пелагеї. За звичаєм того часу закінчив початкову чотирирічну дяківську школу у рідному селі і дванадцятирічним хлопцем у 1734 р. подався до Києва, де вступив у славнозвісну Києво-Могилянську академію. В академії Г. Сковорода закінчив класи фари (учитель ієродиякон Веніамін Григорович), інфіми, граматики і синтаксими (учитель Амвросій Негребецький), поетики (учитель Петро Канючкевич), риторики (учитель Сильвестр Ляскоронський), один клас філософії (учитель — префект академії Михаїл Козачинський). Під час навчання у другому класі філософії у того ж вчителя Сковорода змушений був залишити академію. Його було зараховано співаком придворної хорової капели і у грудні 1741 р. відправлено до Петербурга. Про життя Г. Сковороди у Петербурзі відомостей нема. У придворній капелі він пробув до кінця серпня 1744 р., після чого в чині "придворного уставника" повернувся до Києва і поновив навчання у Києво-Могилянській академії. Закінчивши другий рік філософії, Г. Сковорода наприкінці серпня 1745 р. разом з Токайською комісією генерала Федора Вишневського виїхав до Угорщини, де жив до 1750 р. Перебування в Угорщині він використав для навчання, побував у Будапешті, Братиславі, Відні, Празі, Галле, можливо — в Італії. Як свідчить його біограф М. Ковалин-

ський, Сковорода під час перебування в Угорщині й подорожей по Європі "намагався знайомитись найбільше з людьми, що були тоді дуже славні вченістю й знаннями". Як довів Дмитро Чижевський, Сковорода познайомився в Німеччині з філософами-містиками та пієтистами, що уможливило йому розвинути свій світогляд як філософа-містика. У жовтні 1750 р. Сковорода повернувся до Києва і незабаром стає вчителем поетики у Переяславському колегіумі. Його запросив туди переяславський єпископ Никодим Срібницький для читання курсу поетики. Як переповідав пізніше М. Ковалинський, Г. Сковорода, маючи обширні знання, значно більші, ніж давали тогочасні навчальні заклади, написав курс поетики зовсім по-новому. Це не сподобалося єпископу, який хотів, щоб цей курс читався традиційно. Сковорода не погодився з вимогою єпископа змінити й відкинути вироблені ним правила для поезії, "котрі були простіші й зрозуміліші для учнів, та й цілком нове й точне поняття давали про неї". В написаному на вимогу консисторії поясненні він відстоював свої погляди на поезію, вважаючи їх правильними і заснованими на природі цього мистецтва. При цьому він додав латинське прислів'я: одна річ пастирський жезл, а інша — пастуша сопілка. Цей конфлікт з єпископом став причиною того, що Сковорода влітку 1751 р. змушений був покинути Переяславську колегію. Він повернувся в Києво-Могилянську академію і восени 1751 р. почав учитися у класі богословія (учитель — префект академії ієромонах Георгій Кониський), проте повного курсу не закінчив. Як кращого студента академії 1753 р. митрополит Тимофій Щербацький рекомендував його домашнім учителем поміщику Степанові Томарі в село Ковраї на Переяславщині. Таким чином, Г Сковорода не закінчив останнього богословського класу, тобто повного курсу академії, і до навчання більше не повернувся.

З 1753 р., з невеликою перервою, до 1759 р. Г. Сковорода жив у селі Ковраї. Це були чи не найкращі роки у житті філософа. Перебуваючи серед простого народу, він глибоко проник у його думи й сподівання. Він зблизився зі своїм обдарованим вихованцем Василем Томарою, вчив його мови та різних "словесних наук", написав для нього латинською мовою вірш "На день народження Василя Томари". Конфлікт з пихатим поміщиком і гербовим дворянином на якийсь час відірвав його від Ковраїв, повів до Москви, де він зупинився

у Троїце-Сергієвій лаврі, та незабаром повернувся до Переяслава і на прохання С. Томари знову став учити його сина, використовуючи вільний час для самоосвіти і творчості. У Ковраях він почав займатися поезією, написав більшу частину збірки "Сад божественних пісень" У 1759 р. праця Г. Сковороди в Ковраях закінчилася, і звідси він подався на Слобожанщину, де на запрошення білгородського єпископа Іоасафа Миткевича протягом десяти років, до 1769 р., був викладачем поетики, етики, синтаксими та грецької мови у Харківському колегіумі. Тут він познайомився і подружив на все життя з учнем колегіуму Михайлом Ковалинським. Дружба ця залишила глибокий слід у житті філософа, породила велику його латиномовну епістолярну спадщину. М. Ковалинський став першим біографом Г. Сковороди, написавши у 1794 — 1795 рр. незабаром після смерті вчителя "Життя Григорія Сковороди"— перше і єдине достовірне джерело відомостей про життєвий і творчий шлях видатного українського любомудра.

До харківського періоду життя Г. Сковороди належать його знамениті "Байки харківські", вступні лекції-проповіді до курсу етики — "Прокинувшись, побачили славу його" та "Хай цілує мене поцілунками уст своїх!" (1765 — 1766), трактати і діалоги "Вступні двері до християнської добронравності" (1766), "Наркіс. Розмова про те: пізнай себе" (до 1767), "Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе" (1767).

У Харкові він привернув до себе увагу не тільки вченістю, а й простим, скромним життям: одягався пристойно, але просто, споживав звичайну їжу, спав не більше чотирьох годин, завжди бадьорий, рухливий, всім задоволений, прихильний до убогих, "мав набожність без марновірства, вченість без зазнайства, поводження без лестощів" Він категорично відмовився прийняти чернечий стан і на всі умовляння стати монахом відповідав досить різко: "Хіба ви хочете, щоб я помножив число фарисеїв? Їжте жирно, пийте солодко, одягайтеся м'яко і будьте ченцями! А Сковорода вважає чернецтвом життя не загарбницьке, задоволення малим, стриманість, позбавлення всього непотрібного, щоб набути найпотрібніше, нехтування всіма примхами, щоб самого себе зберегти в цілісності, загнуздання самолюбства, щоб повніше виконати заповідь любові до ближнього, пошук слави Божої, а не слави людської" (М. Ковалинський. Життя Григорія Сковороди).

Викладаючи в колегіумі, Сковорода проводив окремі занят-

тя зі своїм учнем М. Ковалинським, особливо звертав увагу на вивчення грецької мови і читання давніх книг. Улюбленими його письменниками були Плутарх, Філон Іудеянин, Ціцерон, Горацій, Лукіан, Климент Александрійський, Оріген, Ніл, Діонисій Ареопагіт, Максим Ісповідник, та на першому місці завжди була Біблія.

У серпні 1764 р. Сковорода прибув до Києва. Колишні його співучні і знайомі, що стали ченцями у Києво-Печерській лаврі, почали умовляти його залишитися з ними:

"— Годі бродити по світу! Час пристати у гавань, нам відомі твої таланти, свята лавра прийме тебе, як мати своє дитя, ти будеш стовпом церкви й окрасою обителі.

— Ах, преподобні! — заперечив він палко. — Я стовпотворіння помножувати собою не хочу, досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі Божому" (М. Ковалинський. Життя Григорія Сковороди).

Відмовився Г. Сковорода і від високих світських посад. Пояснюючи свою життєву позицію харківському губернатору Євдокиму Щербиніну, він говорив: "Світ нагадує театр: щоб зобразити в театрі гру з успіхом і похвалою, то беруть ролі за здібностями. Дійова особа в театрі не за здатністю ролі, а за вдалу гру взагалі хвалиться. Я довго міркував про це і після довгого випробування себе побачив, що не можу представляти у театрі світу вдало жодної особи, крім низької, простої, безпечної, усамітненої: я цю роль вибрав, узяв і задоволений"

Ці епізоди з харківського періоду життя Г. Сковороди стали вже хрестоматійними, їх часто тлумачили по-різному, та безперечним є одне: вчений-філософ і письменник відстоював свою творчу індивідуальність, особисту свободу, не піддаючись спокусам світу.

За спостереженням того ж М. Ковалинського, Г. Сковорода "завжди віддалявся від знатних осіб, великих товариств і чиновних знайомств; любив бути в малому колі невимушеного спілкування з людьми відвертими; віддавав перевагу чистосердечній привітності перед усякими облесними прийомами, у зібраннях займав завжди останнє місце, нижче за всіх, і неохоче вступав у бесіду з незнайомими, крім простолюдинів" Така характеристика особистості Г. Сковороди цілком відповідає і відомому способу його життя, і його суспільно-філософським, етичним та педагогічним поглядам.

У перервах, коли залишав роботу, Г. Сковорода намагався бути на самоті, поселявся в різних віддалених і тихих місцях: на пасіці в Гужвинському біля Харкова, на хуторі Довжик і Валківських хуторах і там писав свої твори. Навколо його особи і способу життя поширювалися різні розмови, чутки, наклепники й інтригани називали його маніхейцем, мізантропом. Цих заздрісних, злих і недоброзичливих людей Г. Сковорода дуже добре змалював у листах до М. Ковалинського.

Для Г. Сковороди і його праці в Харківському колегіумі склалися несприятливі обставини. Нерозуміння, обмови, доноси, інтриги отруювали йому життя, гальмували розвиток його творчості, і він готовий був залишити цю роботу. У лютому 1768 р. при Харківському колегіумі відкрито додаткові класи, що мали випускати спеціалістів світських наук — інженерів, архітекторів, топографів та ін. Викладати катехізис у цих класах було запрошено Г. Сковороду. Для цих класів влітку 1768 р. він написав курс лекцій під назвою "Вступні двері до християнської добронравності" Проте новопризначений білгородський єпископ, колишній співучень Г. Сковороди в Києво-Могилянській академії, відомий русифікатор української освіти Самуїл Миславський виступив проти Г. Сковороди і його курсу лекцій. У квітні 1769 р. Г. Сковороду звільнили з роботи і в додаткових класах Харківського колегіуму. Це було останнє офіційне місце роботи вченого-філософа й педагога. Відтоді останні 25 років свого життя він стає мандрівним філософом, без сталого місця проживання і без постійної роботи. Лівобережжя України, Приазов'я, Воронежчина, Курщина, Орловщина, села, міста і містечка цих країв — місця перебування "мандрівного університету" України, де він жив, навчав, творив, користуючись великою популярністю й прихильністю всіх верств населення. Саме на це останнє чвертьстоліття життя припадає розквіт його творчості, в цей період він завершив збірку "Сад божественних пісень", написав основні філософські трактати, діалоги і притчі: "Бесіда, названа двоє" (1772), "Діалог, або Розмова про давній світ" (1772), "Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті" (1773 — 1774), "Кільце" (1773 — 1774), "Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру" (1774), "Ікона Алківіадська (Ізраїльський Змій)" (1775 — 1776), "Жінка Лотова (1780 — 1788), "Боротьба архистратига Михаїла з сатаною про це: легко бути добрим"

(1783), "Суперечка біса з Варсавою" (1783 — 1784), "Вдячний Еродій" (1787), "Убогий Жайворонок" (1787), "Діалог. Назва його — Потоп зміїний" (закінчено 1791).

Г. Сковорода жив у цей час (1770 — 1771) у селі Гусинці (нині Куп'янський район Харківської області) у дідичів Сошальських, звідки навесні 1771 р. їздив до Києва і три місяці прожив у Китаївській пустині під Києвом. Потім з кінця 1771 р. перебрався до міста Острогозька, де прожив майже рік у слободі Таволозькій, що належала поміщику Степану Тев'яшову. У 1773 р. бачимо його в селі Бабаях у Якова Правицького. У серпні 1775 р. Г. Сковорода зробив спробу повернутися працювати до Харківського колегіуму, але йому було відмовлено. Він втратив останню надію зайнятися улюбленою педагогічною діяльністю. Після цього він на якийсь час повернувся у слободу Таволозьку, потім жив у селі Великий Бурлук на Харківщині у Якова Донця-Захаржевського, згодом знову у Гусинці у Сошальських. З Гусинки він вибирався в інші місця, проживав у Сіннянському Покровському монастирі, Бабаях, Таганрозі, Ровеньках, Великому Бурлуці, Ізюмі, Маначинівці, Іванівці. З листів цього періоду дізнаємося, що у 1789 — 1790 рр. Г. Сковорода довго і тяжко хворів. Останній рік свого життя він жив у Іванівці. Влітку цього року здійснив подорож до свого давнього друга Михайла Ковалинського, що оселився в селі Хотєтово на Орловщині, приніс із собою і подарував М. Ковалинському частину своїх рукописів. Проживши тут три тижні, він 26 серпня 1794 р. вирушив в Україну, на якийсь час зупинився в Курському Знаменському монастирі, та невдовзі повернувся туди, де вирішив прожити свої останні дні.

Помер Г. Сковорода на світанку у неділю 9 листопада (29 жовтня за старим стилем) 1794 р. у селі Іванівка (нині Сковородинівка Золочівського району на Харківщині) в маєтку знайомого поміщика А. Ковалевського. Перед смертю він заповів поховати його біля гаю і зробити на могилі напис: "Світ ловив мене, та не спіймав", що й було виконано.

II

На оригінальне філософське вчення Г. Сковороди вплинули три чинники: антична та середньовічна європейська філософія, вітчизняне просвітительство і народна мудрість. Авторитетами для нього були Піфагор, Сократ, Епікур, Плу-

тарх, Сенека, Платон, Арістотель, Еразм Роттердамський, німецькі містики та пієтисти, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Петро Могила, Симеон Полоцький, Димитрій Туптало, Феофан Прокопович, Михаїл Козачинський, Георгій Кониський. Широко використовував він у своїх творах міфи, легенди, казки, перекази, народні прислів'я та приказки, образні слова, вирази, порівняння.

Г. Сковорода створив власну філософську систему, у якій, на думку окремих дослідників, відчутні матеріалістичні тенденції. Він визнавав вічність матерії. У трактаті "Потоп зміїний" підкреслював: "Давно вже освічені сказали оцю річ: materia aeterna — "речовина вічна", тобто всі "місця і часи наповнила". Така думка свідчила б про те, що філософ не визнавав сотворення світу Богом, вважав, що Всесвіт складається із безлічі світів, взаємопов'язаних між собою, бо "завжди все йде в безконечність". Природа, міркував він, розвивається за своїми законами і не потребує ніяких першопричин для свого розвитку. Проте у своїх поглядах він не був послідовним. У першому філософському творі "Вступні двері до християнської добронравності" вчив, що існують два світи, чи дві "натури": одна видима, матеріальна, а друга невидима, духовна, тобто Бог: "Ця невидима натура, чи Бог, все живе проходить і утримує, скрізь завжди є, був і буде" Визнаючи Бога, він, однак, заперечував його надприродну суть, розчиняв у природі, тобто розвивав пантеїстичні ідеї, віддаючи першість формі, ідеї над матерією. Божа мудрість є для нього "сила і правило всіх наших рухів і справ"

Продовженням учення Г. Сковороди про дві натури є його теорія про три світи — один великий і два малі ("Потоп зміїний"). Перший — великий світ, Всесвіт, макрокосмос, що складається із численних світ-світів. Другий світ — невеличкий, мікрокосмос, світок, або людина. І третій — теж малий світ — світ символів, або Біблія. У цьому світі зібрані фігури всіх небесних, земних і підземних речей, які ведуть людську думку в поняття "вічної натури". Кожний із цих трьох світів має дві "натури" — матеріальну і духовну, видиму й невидиму. Рушійною силою, первинною є "натура" духовна, невидима.

Визнаючи Біблію за окремий світ, світ символів, високо підносячи її авторитет і спираючись на біблійне вчення у всій своїй творчості, Г. Сковорода скептично висловлювався про її священність, піддавав сумнівам її "бабські історії" та вигадки.

Своє розуміння і тлумачення Біблії та біблійних образів Г. Сковорода виклав у трактаті "Кільце". Він визнає двоїстий характер цієї книги книг, відзначає, що її всі читають, та не всі розуміють. На його думку, "Біблія є найдосконаліший і наймудріший орган", "вона є аптека, набута Божою премудрістю, для лікування душевного світу, не виліковного жодними земними ліками"; "Біблія є людина домовита, що приготувала насіння в засіках своїх" Бог і премудрість, — учить Г. Сковорода, — безначальні. Мудрість, виражена в Біблії, — випробувана віками, тому заперечувати її — нерозумно: "Зневажати Біблію — означає мудрувати, ніби ми щось краще вигадали... Високо мудрувати — означає ніби в наш вік народилась істинна премудрість, невідома давнім вікам і нашим предкам" Сковорода визнає, що "Біблія досить погана і нескладна дуда, якщо повертаємо її до наших плотських справ", тобто якщо все, написане в ній, сприймаємо на віру й тлумачимо на побутовому рівні. Звідси його тирада: "Чи можливо, щоб Єнох з Іллею залетіли ніби в небо? Чи можливо в природі, щоб Навин зупинив сонце? Щоб повернувся Йордан, щоб плавало залізо? Щоб дівою після пологів залишилась? Щоб людина воскресла? Який суддя на райдузі? Яка вогняна ріка? Які челюсті пекельні? Вір цьому, груба давнино, наш вік просвіщенний!" ("Кільце"). Ці рядки давали підставу поверховим дослідникам нового часу вважати Г. Сковороду мало не атеїстом і хулителем Біблії. Насправді філософ був великим знавцем Біблії, мав свою концепцію розуміння біблійного світу, виділяючи його навіть в окремий мікросвіт. У всіх біблійних оповідях, несумісних із новітніми раціоналістичними поглядами, Г Сковорода бачив подвійний зміст, тлумачив їх у символічно-алегоричному дусі, згідно з досягненнями тогочасної богословської науки. Один з учасників філософського диспуту, відтвореного в "Кільці", Яків, передаючи погляди автора, запитує: "Чи не можемо відчувати, що Біблія тому є книга богословська, що веде нас тільки до відання Божого, покинувши все тлінне? Все земне тут руйнується, щоб скинія нерукотворна створилася для вишнього"

Сковорода бачив складність і заплутаність біблійних текстів, однак захоплювався їх великою внутрішньою силою, образністю і поетичністю, увагою до людини. "Біблія нічого не говорить, що б не стосувалося людини", — говориться у трактаті "Асхань".

Ставлення до Біблії, її розуміння й використання у Г. Сковороди однозначне. Вона була одним із джерел його творчості, активно присутня у всій його філософській системі. Він не заперечував Біблію, а утверджував її як джерело знань, мудрості, вікового досвіду пояснення і пізнання світу.

Провідне місце у філософській системі Г. Сковороди посідає розроблена ним теорія пізнання. Він вважав, що світ можна пізнати, людина може пізнати обидві "натури" — зовнішню і внутрішню. Початок же всякої премудрості — розуміти Господа: "Найголовніший і найначальніший пункт премудрості — це знання про Бога. Не бачу його, але знаю і вірую, що він є" Та перш ніж пізнати світ, людина повинна пізнати саму себе як частину Всесвіту. "Якщо хочеш виміряти небо, землю і моря, — повинен спочатку виміряти себе" ("Наркіс"). Теорія самопізнання розроблена у двох ранніх філософських трактатах Сковороди —"Наркіс. Розмова про те: пізнай себе" і "Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе". Обидва твори пронизує одна наскрізна думка: "Пізнай себе" Головним і початковим пунктом премудрості є знання про Бога, але для досягнення цього вищого щабля пізнання людина повинна пізнати саму себе, пізнати свій шлях, бо "не можна ніяк пізнати Господа, не пізнавши самого себе". Щоб робити добро іншим і відганяти від них зло, людина має пізнати добро та зло у собі й навчитися переборювати зло. Істинне щастя людини — у ній самій, тому треба намагатися досконало пізнати себе і заволодіти цим щастям. Людина, яка не пізнала себе і не вгамувала своїх пристрастей, мало чим відрізняється від тварин. Для того, хто пізнав самого себе, легкою буде будь-яка справа. Пізнаючи себе і навколишній світ, людина самоутверджується, розвиває свої природні нахили і здібності, обирає свій шлях і усвідомленою "спорідненою" працею виконує своє земне призначення.

Вчення Г. Сковороди про самопізнання не було оригінальним, повторювало концепції інших філософів. Його значення в тому, що, модифіковане на українському грунті, воно шукало хоч якийсь вихід із того становища, в якому опинилося українське суспільство у XVIII ст. Поширена на суспільно-політичні, етичні і педагогічні погляди автора теорія самопізнання Г. Сковороди мала певний вплив на суспільний розвиток країни, заперечувала існуючі порядки і погляди, вибивалася з імперського розуміння людських цінностей.

У центрі філософії Г. Сковороди — питання про щастя людини і шляхи його досягнення. Опрацьоване воно у трактаті «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру» та інших творах. Щастя людини Г. Сковорода бачив у праці. Він прославляв працю як джерело достатку, радості й задоволення. Проте це уславлення має у нього абстрактний характер, він не ставив і не міг ставити питання про розкріпачення праці, гадав, що будь-яка праця принесе щастя, якщо вона «споріднена», аби людина любила її і вкладала в неї душу. Якщо Сковорода твердо вірив, що щастя народу у його праці, то шляхів, якими досягти цього щастя, як зробити працю вільною, він вказати не міг. Щастя людини, підкреслював Сковорода, у ній самій; воно не в почестях, а в задоволенні найнеобхідніших потреб. Філософ обстоював звичайне земне щастя людини, вчив шукати його не за морем, а у себе дома, у буденному житті і щоденній праці. «Рідне щастя» для нього було «не в знатній посаді, не в гожості тіла, не в гарній країні, не в славному часі, не у високих науках, не у щедрому багатстві». Він високо цінує того, хто «в неспоріднене собі діло не втручався», і застерігає народною мудрістю: «Якщо не народжений, не сунься в книгочество».

Г. Сковорода негативно ставився до багатства й розкоші, вважав, що багатство само по собі є злом і породжує зло. «Хто не бажає честі, срібла, волостей? Ось тобі джерело невдоволення, скарг, печалі, ворожнечі, судової тяганини, воєн, грабунків, злодійства, всіх машин, гачків і хитрості. З цього джерела народжуються зради... і прірва всіх нещасть». Прийнявши добровільно спосіб убогого життя, філософ власним прикладом утверджував свою позитивну програму і різко виступав проти сильних світу цього, від царів і до своїх рідних стяжателів. У критиці Сковородою вищих верств суспільства є чимала доля релігійного моралізаторства, до критики «світу» він підходив з позицій раннього християнства, відстоював загальну рівність, шанував бідних за їхню моральну чистоту, працьовитість і сердечну радість. Ставлячись прихильно до «голяків», «бідноти, що не має статків», Сковорода аж ніяк не ідеалізував «нищету святую», бачив її соціальні корені, давав моральну оцінку її полюсів, вчив, що «не той бідака, хто не має, але той, хто по вуха в багатстві ходить, не прикладає до нього серця, тобто на нього не сподівається». Його ліричний герой заявляє:

І нічого не бажаю, окрім хліба та води,
Вбогість приятелем маю — з нею ми давно свати.

Загалом погляди Г. Сковороди на багатство і бідність мають конкретний зміст, спроектовані на реальну дійсність. Для прикладу можна послатися на висловлювання «нині коли злидар — тоді й бідняк і дурень», у яке вкладено всю глибину конкретної критики сучасної дійсності.

Своїм вченням Г. Сковорода заперечував багатство, боровся зі спокусами, які воно несе людині. Його ідеалом було багатство духу, чистота серця, душевний супокій, цільна й не розбещена мерзотами «світу» людина. Сковорода став обличителем конкретних явищ тогочасного життя, і метою його критики було не врятування душі, а досягнення людиною щастя й душевного супокою на землі, виховання чесної і сильної людської особистості, не засліпленої жадобою до наживи, до блиску золота, до слави. Сковорода добре знав «світ». Жив він і при царському дворі, і в панських хоромах, і в монастирських келіях, і скрізь бачив одне: і вищий світ, і панські двори — це «порода шулік», «кубло обманів і злочинів». Йому глибоко ненависні ті, які «живуть на землі і ні про що не гадають, окрім збагатитися, наїстися, напитися, одягтись». Духовне багатство, супокій душі, улюблену працю Сковорода підносив понад усе, щастя простої людини ставив вище від царського вінця. Філософ був позбавлений царистських ілюзій, таких всевладних у його час, він не вагаючись заявляв: «Я не високо шаную і не поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть і хороших царів». Він приходить до цілковитого заперечення монархізму та абсолютизму, на історичному досвіді своєї вітчизни переконався, що

Нынѣ—скипетр и булава,
Утро вставши—худа слава.

Критика Г. Сковородою «світу» велася ним у морально-етичному плані, без виразного соціального забарвлення. Проте не слід недооцінювати її суспільного ефекту. Феномен Сковороди як народного філософа розпочався саме з таких його, може, соціально й не радикальних, зате зрозумілих і прийнятих у народі оцінок і міркувань. Моральна філософія Сковороди суголосна народному світогляду, морально-етичним нормам простого народу. Зовсім несправедливо буде приписувати Г. Сковороді лише пасивний протест проти існую-

чого ладу, проповідь смирення і задоволення своєю роллю в театрі життя. У нього прориваються й більш активні заклики до боротьби зі "світом" за зміну й перетворення життя. Так сприймається його афоризм: "З світом, поки живеш, треба боротися" "Пам'ятай, що наше життя — це безперервна боротьба", — писав він М. Ковалинському. Навіть у назвах і внутрішньому змісті його філософських трактатів ("Боротьба архистратига Михаїла з сатаною про це: легко бути добрим", "Суперечка біса з Варсавою") нуртує поняття боротьби, котре треба розуміти не лише як алегоричну боротьбу двох начал в душі людини, одне з яких відкриває шлях до Царства Небесного, а друге — до пекла вічного, а й як боротьбу з "світом", з цілком реальними явищами тогочасної дійсності.

Активна критика існуючого ладу велася Сковородою з позицій здорового, тверезого народного погляду на життя. Він ніколи не зневірявся в боротьбі, навіть зазнаючи невдач, творив свої обличенія, був великим життєлюбом, свято вірив у те, що "ми сотворимо краще світло. Створимо день веселіший", мріяв про "Горню Республіку", де всі люди стануть рівними й щасливими. Який це буде світ, що треба для того, щоб його створити, — він не знав, як не знав цього й народ. Сковорода був виразником соціально-утопічних поглядів і мрій народу, насамперед селянства.

Сковорода вважав, що сили для боротьби зі злом є у самій людині, вони дані їй природою, треба їх тільки виявити, пізнати себе, знайти свою "споріднену" працю і жити у повній гармонії з природою і з навколишнім середовищем. Бо тільки "споріднена" праця може зробити "потрібне нетрудним, а трудне — непотрібним" Цей суспільний ідеал філософа був утопічним, не враховував того, що людина не може бути вільною від суспільства, в якому живе і яке змушує її до зовсім іншої, "неспорідненої" праці. Самопізнання, за Сковородою, мало бути універсальним засобом морального вдосконалення суспільства, одним із шляхів досягнення людиною повного щастя. Тут бачимо сприйняття Сковородою вчення гуманістів і просвітителів про силу людського розуму та неминучість перемоги загальної справедливості і добра. Освіту і навчання він вважав засобом для досягнення людської досконалості і чи не єдиним шляхом до справедливого суспільства.

Г. Сковорода був не громадянином світу, як це трактується в окремих працях, а сином поневоленої України, з якою ділив

і свою особисту недолю убогого, невлаштованого мандрівного вчителя, що міг у будь-який час стати кріпаком, позбавленим тієї мізерної вольності, яку він мав і яку пильно оберігав. Поняття батьківщини у нього було дещо відмінним від загальновизнаного, бо про державність України в його час говорилося хіба що пошепки. М. Ковалинський звернув увагу на те, що Г. Сковорода називав матір'ю Малоросію, де він народився, тобто історичні землі України, — Полтавщину, Київщину і Чернігівщину, але перевагу віддавав Україні — Слобожанщині, називаючи її тіткою, і на цій землі прожив другу половину свого життя. Вбачати в цьому роздвоєність Сковороди у ставленні до України нема підстав. Український етнос, його історичну традицію, культуру і мову він розумів і сприймав як одне ціле.

Про брак національної традиції у творчості Г. Сковороди стверджувати також нема підстав, усією своєю діяльністю філософ був закоріненим у національний грунт.

Так, він багато писав про загальнолюдські вартості, не надаючи їм українського національного колориту, та це зовсім не значить, що він філософ позанаціональний. Якраз навпаки, за ним усталилося визначення народного мандрівного філософа, що найбільше вписує його в український культурно-національний контекст XVIII ст. Всенародне визнання протягом ось уже понад двох сторіч могло прийти тільки до справді національного мислителя. Це помітив ще М. Костомаров, який у 1861 р. дав гостру відповідь великоросійській шовіністичній критиці Г. Сковороди в особі В. Крестовського: "Небагато можна вказати таких народних осіб, як то був Сковорода та яких пам'ятає і поважає народ. На всьому обширі від Острогозька (на Воронежчині) до Києва, в багатьох будинках висять його портрети; всякий письменний українець знає про нього: ім'я його відоме між масами темного люду; його мандрівницьке життя є змістом оповідань і анекдотів; по деяких місцях нащадки, від батьків і дідів, знають про місця, що він відвідував, де любив перебувати, й указують на них з пошаною; приязнь Сковороди до деяких його сучасників становить родинні гордощі онуків; мандрівні співці засвоїли його пісні; на храмовому святі, на торговиську часто-густо можна натрапити натовп народу, що оточує групу цих рапсодів і з сльозами чулого зворушення слухає "Всякому городу нрав і права...". Як проповідник правди і добра Сковорода став на-

родним ідеалом мудреця. Можливо, тепер уже треба відрізняти Сковороду дійсного від Сковороди ідеального, народного; та нема сумніву, що останній образ виник із першого"[1].

У притчі "Убогий Жайворонок" є вставна новела про Астраю "Божу діву — істину", яка "прийшла до нас в Україну", бо чула, що тут "царствує благочестя і дружба". Проживши якийсь час серед добрих людей, богиня істини знову "переселилася в небесні обителі" Цей алегоричний сюжет можна проектувати на живу дійсність, коли в Україні під час її державних змагань панувала правда й істина, витіснені згодом брутальною імперською силою. Доля України, у якій поширилася "вражда", не була байдужою Г. Сковороді, він мріяв бачити, щоб тут процвітала дружба і згинула ворожнеча.

Сковорода визнавав рівними всі народи і всі релігії світу. Рівними перед Богом і рівними у вияві своєї боротьби із силами зла за особисту свободу і за визнання Бога як вищої сили, що спрямовує людину на перемогу злої волі. У протистоянні сил світла і темряви нема місця для національного елементу, проте у змісті, яким філософ наповнив своє розуміння "світу", виразно проглядається свій, український контекст другої половини XVIII ст., а отже, і той національний елемент, який на перший погляд ніби відсутній у Сковороди. Особиста фізична і духовна свобода була провідною зорею концептуальності його філософської системи.

Сковорода — прихильник особистої свободи, його втеча від світу, автоепітафія "світ ловив мене, та не спіймав" є одним із засобів не лише особистого, а й національного самозбереження, бо тільки через своє, національне, можна осягнути загальнолюдське. У Сковороди ніде не знаходимо заперечення національної традиції чи у будь-якій формі висловленої байдужості до неї. Він належав до української інтелектуальної еліти свого часу, яка сприймала розуміння нації більше у політико-територіальному аспекті, хоч віддавала належне і етнокультурній, глибинній основі української національної ментальності. Друга половина XVIII ст. була для України часом повної втрати свободи — політичної, економічної і духовної, тому й зрозуміло, що глибинні відгомони цієї трагедії народу пронизують усю творчість Г. Сковороди.

Справжнім покликанням Г. Сковороди була педагогічна ді-

[1] *Костомаров Н.* Слово о Сковороде по поводу рецензии на его сочинения в "Русском слове" — Основа. — 1861. — VII. — С. 177 — 178.

яльність. Праця домашнім учителем, викладання у Переяславському і Харківському колегіумах залишили глибокий слід у його житті і творчості. Із свідчень сучасників знаємо, що студенти любили Г. Сковороду, охоче слухали його лекції. У своїх учнів він виховував любов до вітчизни, повагу до народу, чесність, працелюбність, зневагу до життєвих спокус, багатства, чинів, ввічливість, вдячність батькам, учителям і благодійникам, розвивав у них природні нахили, не нав'язував їм того, до чого вони не мали здібностей. Ідеальним зразком роботи вихователя може бути його дружба і приязнь зі своїми учнями В. Томарою і М. Ковалинським.

На освіту Г. Сковорода дивився як на засіб виховання всього народу. Мандруючи по Україні, перебуваючи весь час серед простолюду, він заслужив собі славу народного вчителя. Джерелом педагогічних поглядів Г. Сковороди були традиції народної педагогіки, народна мудрість, народні погляди на освіту і виховання. Народна етнопедагогіка вплинула на головну педагогічну ідею Сковороди — трудове виховання за принципом "спорідненості". Виховання людини праці, чесної особистості, що трудиться згідно зі своїми природними нахилами, пронизує всю педагогічну систему Сковороди, викладену у притчах "Вдячний Еродій" та "Убогий Жайворонок". Сковорода — прихильник народного виховання. Він не визнавав великосвітського виховання, коли доступ до науки мають тільки багаті. За його твердим переконанням, "виховання й убогим потрібне". Вчити людину треба тому, до чого у неї природний нахил, що для неї передбачила "блаженная натура": "Сокола досить швидко навчиш літати, але не черепаху. Орла за хвилину призвичаїш дивитися на сонце і мати від того задоволення, але не сову". Якщо хтось хоче вчити не по природі, хай пам'ятає прислів'я: "Вовка в плуг, а він в луг" Йдучи за народними поглядами на виховання, Сковорода на першому місці ставить роль батьків у вихованні дітей. Якщо батьки не виконують своїх обов'язків перед дітьми, то стають винуватцями всіх їхніх бід.

Сковорода був прихильником загальної освіти для всіх станів суспільства, виступав проти схоластичного навчання, заперечував і висміював "мавпяче" великопанське виховання з його "шлунковою і череватою" філософією. Педагогічні ідеї Г. Сковороди з їх вимогами загальної і доступної для всіх освіти, думками про трудове виховання знайшли подальший розвиток в українській педагогічній думці XIX — XX ст.

III

В історію української літератури Г. Сковорода ввійшов як письменник-байкар і поет, перший український лірик. Його літературна творчість невід'ємна від усієї його філософської і педагогічної спадщини. У художній формі пісні і байки доповнювали й поглиблювали його вчення, надавали йому більш доступної й популярної форми.

У 1769 — 1774 рр. Г. Сковорода написав 30 прозових байок, що склали знамениту збірку "Байки харківські" Перші 15 байок написано "у сьомий десяток нинішнього століття", ймовірно, у 1769 р., після залишення роботи у Харківському колегіумі, коли автор усамітнювався на хуторах і в селах біля Харкова. Решту завершено у 1774 р. в селі Бабаях. Жанр байки не був тимчасовим захопленням Г. Сковороди, до нього він звертався і у своїх філософських творах, вплітаючи в їх тексти байкові сюжети.

Байки Г. Сковороди відзначаються своєю мистецькою специфікою. Кожна з них має розгорнутий сюжет, композиційно складається з двох частин — основного сюжету і "сили", тобто моралі. В окремих байках "сила" переростає у невеличкі трактати. Тексти байок пересипані народними фразеологізмами, прислів'ями і приказками, літературними афоризмами. У них виразно простежується місцевий український колорит. Дійовими особами виступають тварини, речі і люди. В цілому байки Сковороди мають критичний, викривальний характер, та водночас пронизані гуманістично-демократичними ідеями, насичені дидактичним матеріалом. Сковорода уславляв високі моральні якості людини: чесність, доброту, працьовитість, скромність, природний розум, засуджував прагнення до багатства, чинів, пишного одягу, високих титулів.

Тулуб вихваляється перед Головою своїм дорогим одягом, докоряючи їй, що на неї не переходить і десята частина того "багатства". Ця "фабулка" присвячена тим "дурням", "хто честь свою поклав на самій пишноті" ("Голова і Тулуб"). Кабан обурюється тим, що Олениця назвала його "паном Кабаном", не знаючи, що він "почесно названий Бараном", а його рід походить від "благородних бобрів" і носить він "здерту з вівці шкуру" ("Олениця і Кабан"). Нерозумна баба купує горщик, судячи про нього з зовнішнього вигляду, а не з його якостей, "чи чисто дзвенить" "Пан радник" і "поважний дурень" Шершень

вважає Бджолу глупою, бо її праця "людям корисна". Бджола гідно відповідає, що "до цього ми народжені і будемо такі, поки не помремо" ("Бджола і Шершень").

Викриваючи паразитизм і тупість панівних класів, їхню гонитву за багатством і чинами, Сковорода возвеличує чесну працю, дружбу і приязнь між людьми ("Собака та Вовк", "Соловей, Жайворонок та Дрізд", "Сова і Дрізд", "Собака та Кобила", "Зозуля та Косик").

Окремі байки Сковороди написані на міжнародні байкові сюжети, зокрема сюжети байок Езопа ("Жайворонки", "Гній та Діамант", "Орел і Черепаха", "Жаби"). Їх ідейно-тематичне спрямування споріднене з його оригінальною байкарською творчістю. У байці "Жайворонки", наприклад, розвивається ідея природженої праці. Орел вчив Черепаху літати, але наука ця закінчилася "з великим шумом та грюком" Авторський висновок зводиться до суто сковородинського афоризму "багато хто не за призначенням починає велике діло, та погано кінчає". Цей же сюжет опрацьовано і у байці "Орел і Черепаха".

У байках Сковороди знайшли свій подальший розвиток сатиричні мотиви давньої української літератури. Письменник фактично завершив українську байкарську традицію XVII — XVIII ст., вивів байку як літературний жанр на шлях самостійного розвитку. Традицію Сковороди продовжили українські поети-байкарі XIX ст. П. Гулак-Артемовський, П. Білецький-Носенко, Є. Гребінка, Л. Боровиковський, Л. Глібов.

Вершиною літературної творчості Г. Сковороди є його поезія, якою він займався з кінця 50-х і до середини 80-х років. Перші його пісні створені ще в Переяславі у 1757 р. 30 оригінальних поетичних творів, написаних у 60 — 70-х роках, автор десь після 1785 р. об'єднав за жанрово-тематичними ознаками у збірку "Сад божественних пісень" Йому належить ще понад 20 пісень, фабул, епіграм, перекладів і переспівів, що не ввійшли до збірки. Частина з них написана латинською мовою.

Поетичну творчість Г. Сковорода розпочав уже зрілою людиною, сформованим письменником-філософом. У віршах і піснях він висловлював ті ж думки й почуття, що й у філософських творах, опрацьовував переважно теми про щастя людини, її місце в житті, роздумував про її моральні і духовні цінності. Його поетичній творчості властиві значне формально-поетичне і тематичне розмаїття, глибина думки, яскрава

барокова образність, символічно-алегоричний поетичний реквізит.

За жанровими ознаками "Сад божественних пісень" можна вважати збіркою духовної лірики. Кожна із "пісень" збірки мала мелодію, складену самим автором. Беручи в основу кожної пісні "зерно" із Святого Письма, Сковорода лише у небагатьох творах дотримувався наперед заданого мотиву, він обробляв тему по-своєму, спирався на літературну і народно-поетичну традиції.

Сковорода — один із перших українських поетів, що звернувся до пейзажної лірики і почав оспівувати красу рідної природи. Його пісні "Весна люба, ах, прийшла!..", "Гей, поля, поля зелені" і "Гей ти, пташко жовтобоко" не втратили і нині свого естетичного значення, за розумінням і принципами художнього відтворення картин природи близькі до нової української поезії.

І в поезії Сковорода залишився філософом — її пронизують роздуми про смисл людського життя, істинне щастя, доброту, чесність, ненависть до тиранії. Вище над усе поет-філософ ставив свободу. Оспівуючи свободу у вірші "De libertate", він прославив "отця вольності" Богдана Хмельницького, керівника визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр.:

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотеє?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

Мотиви вольності, свободи пронизують і інші пісні Сковороди ("Пісня 9-та", "Пісня 12-та"). У 20-й пісні — "Із душею хто ясною" — Сковорода висловив свої бунтарські настрої, антидеспотичні погляди:

Світе! Світе безпорадний!
Вся надія у царях!
Берег, думаєш, безвадний?
Вихор розмете цей прах.

Світові насильства, стяжательства і багатства він проти-

ставляє спокій душі, чесну працю, скромність і мудрість:

Одарив вас Бог грунтами, — це пропасти може, знай.
Жеребок мій з бідняками, та Бог мудрості дав пай.
(Пісня 24-та).

Віддав Г. Сковорода данину і такому популярному у бароковій поезії жанру, як панегірики, вірші-присвяти, адресуючи їх достойним представникам духовного життя (пісні 24, 26, 27). Їх пронизує ідея служіння загальній справі культурного розвитку, підносяться громадянські чесноти адресатів.

Пісні Сковороди пройняті ліризмом, відбивають глибокі переживання поета, його життєрадісний, оптимістичний настрій, боротьбу із "скукою", "печаллю" і "сумом".

Найпопулярнішою піснею Сковороди є його "Пісня 10-та" із "Саду божественних пісень" — "Всякому місту звичай і права". Викривальний пафос цієї пісні, узагальнення "нравів" різного панства, чиновництва, купецтва зробили її одним із кращих творів українського сатирично-гумористичного віршування другої половини XVIII ст. У сконденсованій, афористичній формі Сковорода піддав нищівному осміянню і осудженню різні негативні риси сучасного йому суспільства — чинопочитання, брехню, обман, зажерливість, розкіш, розпусту, гонитву за багатством тощо. Кожний рядок твору, кожний образ несе у собі велике смислове навантаження, за ним криється цілий комплекс тогочасних явищ і фактів. Усім мерзотам "світу" Сковорода протиставив свій ідеал людини, у якої "совість як чистий кришталь", яка керується світлом розуму:

В мене турботи лише одні,
Щоб безрозумно не вмерти мені.

Пісня "Всякому місту звичай і права" стала народною, була в активному репертуарі лірників і кобзарів XIX ст. Як "псальма" Сковороди, вона зазнала в усному народному побутуванні певного шліфування, текстових змін і доповнень. Її популяризації сприяло й те, що у переробці І. Котляревського вона ввійшла до "Наталки Полтавки".

Із сатиричною "Піснею 10-ю" перегукується і "Пісня 9-та" Свій смисл усяка голова трима", в якій автор висловлює байдужість до буденної життєвої суєти, проголошує любов до "вольності", утверджуючи цим свою "безпечальну препросту путь"

Одним із наскрізних мотивів поезії Г. Сковороди є мотив самотності, печалі, суму, "тоски" і "скуки", що гризуть його, мов іржа сталь, і супроводжують усе життя. Ця передромантична настроєвість поезії характерна також і для романсової лірики XVIII ст., вона передавала тривогу і душевний неспокій у суспільстві. Суголосна вона і його філософській концепції людини, незалежної від "світу" у своїх вчинках і переконаннях.

У цілому ж поезія Г. Сковороди є доповненням до його філософських трактатів і діалогів, у поетичній формі розвиває ті ж думки й погляди, що обговорювалися у філософських творах.

Г. Сковорода продовжував традиції українського силабічного віршування кінця XVI — першої половини XVIII ст. Більшість його поезій написано силабічним віршованим рядком. Та водночас він є і поетом-новатором. Як дослідив Д. Чижевський, Сковорода виступив реформатором силабічного віршування, майстром форми вірша, пильно працював над римою, ввівши в українське віршування чоловічу риму нарівні з жіночою, зрівняв у правах неповну риму, ритмізував і тонізував силабічний віршований рядок[2].

Своєю поетичною творчістю Сковорода завершив понад двохсотрічний шлях розвитку силабічного віршування в українській поезії і започаткував силабо-тонічне віршування, засноване на народнопоетичній основі. Кращі його поезії, що ввібрали досягнення народної лірики і сатирично-гумористичного віршування XVIII ст., ще за життя поета стали народними піснями, ввійшли до репертуару народних співців — кобзарів і лірників, зазнали народних переробок. Саме поетичні твори Сковороди поряд із широким потоком бурлескно-травестійного, сатирично-гумористичного віршування другої половини XVIII ст. і народної словесності створили передумови для появи "Енеїди" І. Котляревського — першого твору нової української літератури.

Сковорода був прихильником простої мови, вважав, що саме простою, зрозумілою, афористичною мовою можна найкраще пояснити і передати істину. Проте він віддавав належне і "фігурним висловам", мові метафор і алегорій, яка сприяє збагненню й витлумаченню всіх таїн істини. Барокова антитетика — протиставлення небесного — земному, високого

---

[2] Див.: *Чижевський Дмитро.* Український літературний барок / Нариси. Ч. 2. — Прага, 1941 — С. 17 — 68.

низькому, красивого — потворному, добра — злу, життя — смерті, світла — тіні — одна з найхарактерніших ознак його бароккового стилю і вислову.

Образи-символи Г. Сковороди — примітна ознака його художнього мислення. Образами-символами філософ пояснював невидиму натуру, тобто існування Бога, Істини. Кожний такий образ заховує у собі таємницю, яку треба розгадати і збагнути. Всі його твори орнаментовані емоційно наснаженими, експресивними образами-символами, властивими саме стилю бароко. Навіть за назвами трактатів криється цілий комплекс символів та алегорій. Ускладнена емблематика і алегоризм дещо утруднюють сприйняття творів Сковороди, для їх повного і глибинного розуміння потрібна певна філологічна й філософська підготовка.

Синонімічне багатство мови Г. Сковороди, вправне користування всіма засобами красномовства, перехід на ритмічну прозу, вживання у прозових текстах асонансів і рим — усе це засвідчує як риторичну освіту філософа, так і емоційний поетичний склад його творчого світовідчування і світобачення.

Учень і перший біограф філософа М. Ковалинський стверджував, шо Сковорода над усе любив свою рідну мову. Нема сумніву, що, живучи серед народу, спілкуючись з простими людьми, навчаючи їх, він користувався живою народною розмовною мовою. Проте писав він мовою вченою, книжною. Фактично його мова — це суміш давньоукраїнської, церковнослов'янської і російської мов, яка в той час вживалася в Україні, себто на території "тітки" Слобожанщини, на останньому етапі існування староукраїнської літературної мови.

Мова творів Г. Сковороди в цілому не однорідна. Ближче до народної основи, до живої розмовної народної мови стоїть він у своїй поетичній творчості, у байках, і найменше народна стихія позначилася на його філософських трактатах. Питання мови, таким чином, не є визначальним для розуміння й оцінки творчості Сковороди. Мовна строкатість не применшує його значення як українського письменника.

Г. Сковорода знав про існуючу в той час у філологічній науці теорію трьох стилів, яка виразно формулювалася у шкільних поетиках і риториках. З певними застереженнями її можна пристосувати і до творів Сковороди. Письменник свідомо писав окремі свої твори народною мовою, говорив, що існує "простое нарѣчіе", "малороссійское нарѣчіе", та не ставив

своїм завданням диференціювати ці наріччя. Супроводжуючи свій переклад трактату Ціцерона "Про старість" листом до С. І. Тев'яшова, він застерігав, що перетолкував цю книжечку "тутешньою мовою". Далася взнаки і особиста мовна практика: навчання у напівзрусифікованій Києво-Могилянській академії, перебування в Петербурзі і праця в російській місії в Угорщині, тривале проживання на землях українсько-російського пограниччя, обертання в колі зрусифікованого дворянства і вищого духовенства. Все це сприяло виробленню мовного дуалізму у Сковороди, його тяжінню до більш виробленої на той час російської наукової мови. Влучно підмітив Т. Шевченко, що Г. Сковорода, як і шотландець Р. Бернс, міг був стати народним і великим поетом, "якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина"[3].

Своєю творчістю і мовною практикою Сковорода завершив старий період розвитку української літературної мови. Ще за його життя стара мова і давнє письменство занепали. Новими шляхами пішли молодші сучасники і наступники Сковороди — Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко та ін.

IV

У списку своїх творів, складеному Г. Сковородою на початку 90-х років XVIII ст. і переданому М. Ковалинському, значиться 18 назв оригінальних творів і 7 перекладів. Із них залишаються невідомими чотири переклади творів Плутарха: "О божіи правосудіи", "О смерти", "О храненіи от долгов", "О вожделѣніи богатств". До цього списку не ввійшли збірка "Сад божественних пісень", "Байки харківські", а також розрізнені поетичні твори українською і латинською мовами. Гіпотетичними залишаються відомості про написаний у 1753 р. для слухачів Переяславського колегіуму курс поетики "Разсужденія о поезіи и руководство к искуству оной" і трагікомедію, слідів яких донині знайти не вдалося. Ймовірно, що трагікомедії Г. Сковорода не писав і пізніша згадка про неї потребує ретельної перевірки. Щодо переяславського курсу поетики, то, на думку Д. Чижевського[4], це могла бути скоріше збірка власних поетичних прикладів до майбутнього курсу поетики,

[3] *Шевченко Тарас.* Повне зібрання творів у шести томах. / Передмова до нездійсненого видання "Кобзаря", 1847. — Т. 6. — К., 1964. — С. 314.

[4] *Чижевський Дмитро.* Український літературний барок / Нариси. Ч. 2. — Прага, 1941. — С. 13 — 17.

аніж завершений цілий поетичний курс. Написані в переяславський період поезії, що пізніше ввійшли до збірки "Сад божественних пісень", мали бути основою цього курсу, який, очевидно, не був оформлений як завершене ціле.

Заборона російським царизмом українського друкованого слова у XVIII ст. спричинилась до того, що майже все українське письменство цього періоду поширювалося у рукописному вигляді. Духовна, гумористично-сатирична і бурлескно-травестійна поезія, шкільна драматургія та інтермедії, мемуарно-історична проза — все залишалося в рукописах, доходило до читачів у незначній кількості списків. Складається враження, що письменники навіть не намагалися друкувати свої твори, цілком мирилися з рукописною традицією. Не уник цієї гіркої долі й Г. Сковорода. За життя письменника не було надруковано жодного його твору, вони залишалися в автографах і були відомі також у небагатьох списках. Першим друкованим твором Г. Сковороди є філософський трактат "Наркіс", що з'явився 1798 р. без підпису автора у петербурзькому академічному виданні "Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя" "Байки харківські" побачили світ 1837 р. у Москві. Перше зібрання творів Г. Сковороди — "Сочинения в стихах и прозе" — видано І. Т. Лисенковим 1861 р. у Санкт-Петербурзі і містило "Сад божественних пісень", п'ять філософських трактатів ("Наркіс. Розмова про те: пізнай себе", "Боротьба архистратига Михаїла з сатаною про це: легко бути добрим", "Бесіда, названа двоє", "Суперечка біса з Варсавою", "Вступні двері до християнської добронравності"), притчу "Убогий Жайворонок" та уривки про самопізнання з інших творів і кілька листів.

У 1894 р., до 100-річчя з часу смерті Г. Сковороди, у Харкові вийшло перше наукове видання творів Г. Сковороди — "Сочинения, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем", до якого ввійшли поетичні і прозові твори Г. Сковороди. 1912 р. у Санкт-Петербурзі випущено І том "Собрания сочинений" Г. Сковороди, підготовлений В. Д. Бонч-Бруєвичем. У книзі надруковано оригінальні прозові твори Г. Сковороди. Обидва ці видання були неповними, а друге залишилося незавершеним (2-й том не вийшов), проте вони відіграли позитивну роль в освоєнні творчості письменника, на довгий час залишилися єдиним доступним і авторитетним зібранням його текстів.

Перше повне наукове видання творів Г Сковороди —

"Твори в двох томах" — з'явилося тільки у 1961 р. У ньому подано всі відомі твори письменника — оригінальні і перекладні. 1973 р., до 250-річчя з дня народження Г. Сковороди видавництво "Наукова думка" випустило нове "Повне зібрання творів" Г. Сковороди у двох томах, у якому надруковано два нововідкритих твори письменника — "Бесіда 1-ша, названа Observatorium (Сіон)" та "Бесіда 2-га, названа Observatorium specula (по-єврейськи Сіон)" Це видання й нині є найавторитетнішим академічним повним зібранням творів Г. Сковороди.

До цих видань близьке ще одне: Григорий Сковорода. Сочинения в двух томах (Москва. — "Мысль", 1973), випущене Академією наук СРСР у серії "Философское наследие". Тексти Г. Сковороди переклали на російську мову і прокоментували І. В. Іваньо і М. В. Кашуба. Це видання містить усю оригінальну філософську спадщину мислителя. Тільки його поетична творчість представлена не у повному обсязі. Випущене великим тиражем (45 тис. прим.), це видання має широкого читача у всьому світі.

Останнім науково-критичним виданням вибраних творів Г. Сковороди є книга у серії "Бібліотека української літератури" (К., "Наукова думка", 1983), упорядкована відомим дослідником-сковородинознавцем Іваном Іваньо. Вона містить вибрану поезію, прозу, переклади, листи і розрахована на широке коло читачів.

Вчені і публіцисти XIX ст. переважно цікавилися особою Г. Сковороди, його моральною філософією. Наукове вивчення життя і творчості мислителя започаткував Д. Багалій. Його численні дослідження кінця XIX — початку XX ст. завершилися книгою "Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода" (Харків, 1926. — 397 с.). У XX ст. творчість Г. Сковороди досліджували В. Ерн, В. Бонч-Бруєвич, П. Пелех, О. Білецький, М. Возняк, Ю. Барабаш, І. Головаха, І. Іваньо, Ю. Лощиц, Л. Махновець, А. Ніженець, І. Пільгук, Г. Хоткевич, В. Поліщук, П. Попов, М. Редько, М. Сиваченко, І. Табачников, П.Тичина, В. Нічик, І. Драч, І. Стогній, С. Кримський, М. Попович, Л. Ушкалов та ін.

Творчості Г. Сковороди приділили значну увагу українські вчені за рубежем. Найбільша заслуга у цьому проф. Дмитра Чижевського, автора монографії "Фільософія Г. Сковороди" (Варшава, 1934, 2-ге

доопрацьоване видання німецькою мовою у Гарвардській серії українознавчих студій. — Мюнхен, 1974. — 233 с.) та багатьох статей і матеріалів. Д. Чижевський розглядав Г. Сковороду як барокового поета і філософа європейського рівня, ввів його в коло німецьких філософів-містиків XVI — XVII ст. — Валентина Вайгеля (1533 — 1588), Йоганна Арндта (1555 — 1621), Якоба Бьоме (1575 — 1624), Ангелуса Сілезіуса (1624 — 1677), а також пієтистів XVII — XVIII ст. — Готфріда Арнольда (1666 — 1714) і Фрідріха Етінгера (1702 — 1782). Німецький протестантський містицизм, отже, був відомий в Україні і в Росії, і, як довів Д. Чижевський, в Росію він перейшов через українську літературу, насамперед філософію Г. Сковороди. Німецький містицизм вабив Г. Сковороду як своїм антикатолицьким спрямуванням, так і давніми, досекулярними джерелами. Монографія Д. Чижевського про Г. Сковороду й нині є авторитетним джерелом знань про нашого філософа у західному світі.

Поетичну творчість Г. Сковороди Д. Чижевський проаналізував у другій частині нарисів "Український літературний барок" (Прага, 1941). Це — фундаментальна студія над поезією Г. Сковороди, його теоретичними поглядами на віршування і їх практичним застосуванням, над роллю Г Сковороди як реформатора і новатора українського віршування. Д. Чижевський запропонував своє прочитання тексту "Саду божественних пісень" і подав до нього грунтовний текстологічний коментар. Сковородіана Д. Чижевського — це цілий материк думок, спостережень, порівнянь, коментарів, її освоєння у нас тільки починається і, нема сумніву, внесе новий, свіжий струмінь у дослідження філософської системи і художньої творчості Г. Сковороди.

Із авторів, що з початку 20-х років працювали над творчістю Г Сковороди за рубежами України, і з їх спадкоємців, що продовжували або ще продовжують свою працю й нині, назвемо імена Івана Мірчука, Домета Олянчина, Фелікса Гаасе, Марії Безобразової, Степана Шерера, Кирила Митровича, Дмитра Козія, Семена Погорілого, Юрія Лавриненка, Петра Одарченка, Василя Барки, Зіни Геник-Березовської, Степана Штефуровського, Аркадія Жуковського, Едуарда Вінтера, Антуана Ежена Калюжного, Роланда Пітча, Магдалени Ласло-Куцюк.

Бібліографія творів Г. Сковороди і праць про нього (вийшла

двома виданнями: Харків, 1968, 1972) налічує близько півтори тисячі назв. Нині вона значно збільшилася як за рахунок нових праць останніх двадцяти років, так і з введенням у науковий обіг досліджень зарубіжних авторів[5].

Українські письменники створили світлий художній образ видатного мандрівного філософа і просвітителя. Про нього читаємо у художніх творах І. Срезневського, Т. Шевченка, П. Білецького-Носенка, П. Куліша, П. Тичини, В. Поліщука, М. Рильського, А. Малишка, І. Драча, Л. Ляшенка, І. Пільгука, Василя Шевчука, В. Підпалого, О. Іваха, М. Проліса, Л. Мосендза.

"Перший розум наш..." Пущене з легкої руки поета М. Вінграновського і обгрунтоване критиком І. Дзюбою, це визначення міцно закріпилося нині за Григорієм Сковородою — першим українським мислителем-філософом і письменником світового рівня. Могутній загальнолюдський зміст творчості Сковороди заполонює нашу сучасність, робить її близькою і зрозумілою читачам кінця XX ст. Проповідь гармонії природи і світу, боротьба з бездуховністю людини і відстоювання її внутрішньої свободи, соціальний оптимізм, одержимість у ставленні до науки й праці, байдужість до кар'єри і зневага матеріального добробуту, культ людської дружби — всі ці сторони вчення Сковороди актуальні й нині, суголосні нашій розгойданій добі. Цілісність постаті Сковороди, його потужний інтелект, духовна незалежність, нерозривність слів і діл, розуміння людини як частини природи привертають до нього нові, молоді покоління шукачів істини, оборонців прав і свободи людини.

Олекса Мишанич

---

[5]Див.: Григорій Сковорода. Дослідження, розвідки, матеріали / Збірник наукових праць. — К.: "Наукова думка", 1992.

Видання творів Г. Сковороди

Библиотека духовная, содержащая в себе дружескія бесѣды о познаніи самого себя. — СПБ.: Изд-во Акад. наук, 1798. — 225 с.

Басни Харьковскія. — М.: Изд. Моск. попечит. ком-та "Человеколюбивого о-ва", 1837. — VI. — 59. — 11 с.

Бесѣда двое. — М.: Изд. Моск. попечит. ком-та "Человеколюбивого о-ва", 1837. — 50 с.

Дружеский разговор о душевном мирѣ. — М.: Изд. Моск. попечит. ком-та "Человеколюбивого о-ва", 1837. — 94 с.

Убогій Жайворонок: Притча / Предисл. и примеч. М. Макарова и И. Решетникова. — М.: Изд. Моск. попечит. ком-та "Человеколюбивого о-ва", 1837. — II, IV. — 32 с.

Брань архистратига Михаила со Сатаною, о сем: легко быть благим. — М.: Изд. Моск. попечит. ком-та "Человеколюбивого о-ва", 1839. — 45 с.

Сочинения в стихах и прозе. — СПБ.: [Лисенков], 1861. — 322 с.

Сочинения, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем: Юбилейное изд. (1794 — 1894 г.). — Х., 1894. — CXXXI. — 352 с. (Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. — Т. 7).

Собрание сочинений / С биогр. Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примеч. В. Д. Бонч-Бруевича. — СПБ., 1912. — Т. 1. — XV. — 544 с.

Харківські байки / За ред. акад. П.Тичини. Передмова проф. С. Чавдарова. — К.: Укрдержвидав, 1946. — 32 с.

Твори: В двох т. / Ред. колегія: акад. О. І. Білецький, чл.-кор. АН УРСР П. М. Попов. — К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961.

Сковорода Г. С. Сад пісень: Вибр. твори (Для серед. та старш. шкільного віку) / Пер. М. Зерова та ін. Вступна стаття, упор. та приміт. В. В. Яременка. — К.: Веселка, 1968. — 198 с., "Шкільна б-ка"

Сковорода Г. С. Вибрані твори / [Упор., підгот. текстів,

Бібліографія містить окремі книжкові видання творів Г. Сковороди і вибрані наукові та художні твори про його життя і творчість. Подано також список повніших бібліографічних покажчиків творів письменника та літератури про нього.

вступна стаття та приміт. Б. А. Деркача]. — К.: Дніпро, 1971. — 135 с.] ("Шкільна б-ка").

Сковорода Г. С. Поезії / [Упор. та приміт. В. В. Яременка. Вступна стаття І. І. Пільгука]. — К.: Рад. письменник, 1971. — 239 с., ("Б-ка поета").

Сковорода Григорій. Байки харківські: Афоризми / Упор. і автор передмови Н. О. Батюк. — Х.: Прапор, 1972. — 132 с.

Сковорода Г. С. Сад пісень: Вибр. твори / Пер. М. Зерова та ін. Упор. та приміт. В. В. Яременка. — К.: Веселка, 1972. — 203 с., ("Шкільна б-ка").

Сковорода Григорій. Літературні твори / Вступна стаття, упор. текстів і приміт. Б. А. Деркача. — К.: Наук. думка, 1972. — 436 с.

Сковорода Григорій. Повне зібр. творів: У двох т. / Редколегія: Шинкарук В. І. (голова), Євдокименко В. Ю., Махновець Л. Є., Іваньо І. В., Нічик В. М., Табачников І. А. — К.: Наук. думка, 1973. — Т. 1. — 531 с.; Т. 2 — 574 с.

Сковорода Григорій. Вірші. Пісні. Байки. Притчі. Прозові переклади. Листи / Упор., вступна стаття і приміт. І. В. Іваньо. — К.: Наук. думка, 1983. — 542 с. ("Б-ка української літератури").

Сковорода Григорій. Сад божественных пѣсней: Вірші, байки, діалоги, притчі / Упор., автор передмови та приміт. Б. А. Деркач. — К.: Дніпро, 1988. — 319 с. ("Б-ка класики "Дніпро").

Переклади творів Г. Сковороди

Російською мовою

Сковорода Г. С. Избранное: Стихи и басни (К 250-летию со дня рождения) / Пер. с укр. и латин. — М.: Худ. лит., 1972.

Сковорода Григорий. Сочинения: В двух т. / Составление, перевод и обработка И. В. Иваньо и М. В. Кашубы. Вступительная статья И. В. Иваньо и В. И. Шинкарука. — М.: Мысль, 1973. — Т. 1. — 511 с.; Т. 2. — 486 с.

Чеською мовою

Skovoroda Hryhorij. Rozmluva o moudrosti / Přeložily: Františka Sokolová a Ilona Páclová. Texty vybrala, uspořádila a předmluvu napsala Zina Genyk-Berezovska. — Vyšehrad — Praha, 1983. — 247 s.

Література про Г. Сковороду

Багалей Д. И. Григорий Саввич Сковорода: Его учение, жизнь и значение (Речь, произнес. в публ. заседании Харьк. ист.-филол. о-ва по случаю исполнившегося 29 окт. 1894 г. 100-летия со дня смерти его) // Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. — 1896. — Т. 8. — С. 52 — 67.

Багалей Д. И. Издание сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем: (Ист.-крит. очерк) // **Сковорода Г. С.** Сочинения / Собр. и ред. Д. И. Багалеем. — Х., 1894. — С. I — LXIII.

Багалей Д. И. Украинский философ Григорий Саввич Сковорода // Киевск. старина. — 1895. — № 2. — С. 145 — 169; № 3. — С. 265 — 294; № 6. — С. 272 — 300.

Багалей Д. И. Учение, жизнь и значение Г. С. Сковороды // Киевск. старина. — 1894. — №12. — С. 469 — 474.

Багалій Д.І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. — [Х]: Державне вид-во України, 1926. — 397 с.

Багалій Дмитро. Український мандрований філософ Григорій Сковорода: Друге, виправлене вид. — К.: Вид-во "Орій" при УКСП "Кобза", 1992. — 472 с. ("Спадок").

Багалій Д. І., Яворський М. І. Український філософ Г. С. Сковорода. — Державне вид-во України, б/м. і р. [1923]. — 68 с.

Барабаш Ю. "Знаю человека...": Григорий Сковорода: Поэзия. Философия. Жизнь. — М.: Худ. лит., 1989. — 336 с.

Барка Василь. Апостолічний старчик. — Сучасність. — 1977. — №1. — С. 5 — 13.

Білий В. Г Сковорода: Життя й наука. — К., 1924. — 46 с.

Білич Т. А. Світогляд Г. С. Сковороди. — К.: Вид. ун-ту, 1957. — 112 с.

Від Вишенського до Сковороди: (З історії філософської думки на Україні XVI — XVIII ст.). — К.: Наук. думка, 1972. — 144 с.

Возняк М. С. Грицько Сковорода — славний український мудрець (1722 — 1794). — Львів, 1922. — 24 с.

Володимир [Володимир Шаян]. Сковорода: Лицар святої борні. — Лондон — Торонто, 1973. — 111 с. (Ін-т Володимира Шаяна. — Ч. 7. Із циклу: Історія української філософії).

Hantula Richard. Song 29 of Skovoroda's Garden // Harvard ukrainian studies. Adelphotes: A Tribute to Omeljan Pritsak by his Students. Vol. XIV. — № 3/4. December 1990. — P 343 — 349.

Гнатюк Г. М. Мова творів Г. С. Сковороди // Укр. мова в школі. — 1958. — № 3. — С. 16 — 22.

Головаха І., Стогній І. Філософ-гуманіст Г. С. Сковорода. — К.: Держлітвидав, 1972. — 76 с.

Григорій Сковорода. 250: Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. — К.: Наук. думка, 1975. — 255 с.

Данилевский Г. П. Сковорода, украинский деятель XVIII века: (Материалы для истории южнорусской литературы) // Основа. — 1862. — № 8. — С. 1 — 39 (паг. 4-та); № 9. — С. 39 — 96 (паг. 5-та).

До вінка Г. С. Сковороди // Вшануємо славетних: Репертуарний збірник. — К.: Мистецтво, 1972. — С. 5 — 116.

Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода: Жизнь и учение. — М.: Путь, 1912. — 343 с.

[Жилко Ф. Т.] Мовна практика Г. Сковороди // Літературна мова XVIII ст.: Лекція для студентів-заочників мовно-літ. факультетів пед. і вчит. ін-тів. — Київ — Львів: Рад. школа, 1948. — С. 18 — 21.

Житецький П. І. Григорій Савич Сковорода та його філософський світогляд: Особність його в сучасних йому течіях громадського життя та його літературний стиль // **Житецький П. І.** "Енеїда" Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття. — К.: Союз, 1919. — С. 28.

Житецкий П. И. "Энеида" Котляревского и древнейший список ее // Киевск. старина. — 1899. — № 11. — С. 127 — 166.

Зеленогорский Ф. А. Г. С. Сковорода как философ: [Речь, произнесенная на юбилейном чествовании памяти Г. С. Сковороды в Харькове] // Киевск. старина. — 1894. — №12. — С. 463 — 469.

Іваньо І. В. Григорій Сковорода і народна пісня: На допомогу вчителю // Народна творчість та етнографія. — 1965. — №1. — С. 81 — 90.

Іваньо І. В. Прислів'я та приказки у творах Г. С. Сковороди // Укр. мова та література в школі. — 1964. — № 8. — С. 29 — 33.

Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. — К.: Наук. думка, 1983. — 270 с.

Kaluzny Antoine Eugène. La philosophie du coeur de Grégoire Skovoroda. — Montréal: Fides, 1983. — 126 p.

Клепатський П. Український мандрівний філософ Григорій

Савич Сковорода (1722 — 1794). — Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, 1920. — 32 с.

Ковалинский М. И. Житие Сковороды, описанное другом его М. И. Ковалинским: [С предисловием М. Ф. Сумцова] // Киевск. старина. — 1886. — № 9. — С. 103 — 150.

Козій Д. Три аспекти самопізнання у Сковороди: До 250-річчя народження (1722 — 3 грудня 1972). — Сучасність. — 1972. — № 12. — С. 66 — 78.

Котович А. Григорій Савич Сковорода: Український філософ XVIII ст. — Львів: Накладом вид-ва "Молода Україна", 1924. — 48 с.

Кудринский Ф. Философ без системы: (Опыт характеристики Григория Саввича Сковороды). — Киевск. старина. — 1892. — № 1. — С. 35 — 63; № 2. — С. 265 — 282; № 3. — С. 436 — 456.

Кудрицький Є. Н. Латинська мова в поетичній спадщині Г. С. Сковороди: (З мовно-стилістичних спостережень) // З історії української та інших слов'янських мов: (Зб. статей). — К.: Наук. думка, 1965. — С. 193 — 209.

Лавриненко Юрій. Павло Тичина і його поема "Сковорода" на тлі епохи: (Спогади і спостереження). — Сучасність, 1980. — 60 с.

Лощиц Юрий. Сковорода. — М.: Молодая гвардия, 1972. — 223 с. ("Жизнь замечательных людей").

Махновець Л. Є. Григорій Савич Сковорода // Історія української літератури: У восьми т. — К.: Наук. думка, 1967. — Т. 2. — С. 108 — 130.

Махновець Л. Є. [Григорій Сковорода] // **Махновець Л. Є.** Сатира і гумор української прози XVI — XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1964. — С. 357 — 376.

Махновець Леонід. Григорій Сковорода: Біографія. — К.: Наук. думка, 1972. — 255 с.

Митрович Кирило. Портрет Сковороди: У 250-річчя його народження. — Сучасність. — 1972. — №11. — С. 44 — 55.

Мишанич О. В. Григорій Сковорода і усна народна творчість. — К.: Наук. думка, 1976. — 151 с.

Mirtschuk Iwan. H. S. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph des 18. Jahrhunderts // Zeitschrift für Slavische Philologie. — B. 5. 1928. — S. 36 — 62. Abdruck: Leipzig, 1928. — 28 S.

Музичка А. В. Поетична творчість Г. С. Сковороди // Пам'яті

Г. С. Сковороди (1722 — 1922): Зб. статей. — Одеса. — 1923. — С. 37 — 61.

Ніженець А. М. На зламі двох світів: Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. — Х.: Прапор, 1970. — 208 с.

Ніженець А. М. Поетична творчість Г. С. Сковороди і російська література XVIII ст. // Учені зап. (Харк. ун-т). — Т. 70: Труди філол. ф-ту. — 1956. — Т. 3 — С. 261 — 283.

Oljančyn Domet. Hryhorij Skovoroda... Der ukrainische Philosoph des XVIII Jahrhunderts. — Berlin — Königsberg, 1928. — 168 S.

Пам'яти Г. С. Сковороди (1722 — 1922): Збірка статтів. — Одеса. — 1923. — 97 с.

Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. — К.: Вища школа, 1972. — 246 с.

Пелех П. М. З життя і творчості Сковороди // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. — 1925. — Т. 136 - 137. — С. 139 — 157.

Петров В. П. До характеристики філософського світогляду світу Сковороди // Зап. Іст.-філол. відділу (Укр. Акад. наук). — 1927. — Кн. 13 - 14. — С. 30 — 43.

Петров Н. И. Первый малороссийский период жизни и научно-философского развития Григория Саввича Сковороды: [Докл., прочит. на XII археол. съезде в Харькове] // Труды Киевск. духовн. акад. — 1902. — Т. 3. — №12. — С. 588 — 618.

Pylypiuk Natalia. The Primary Door: At the Threshold of Skovoroda's Theology and Poetics // Harvard ukrainian studies... vol. XIV. — № 3/4. December 1990. — P. 551 — 583.

Пільгук І. І. Григорій Сковорода. — К.: Дніпро, 1971. — 262 с.

Пінчук Т. С. Образ Г. Сковороди в українській літературі XIX — XX ст.: Автореферат канд. дисерт. — К., 1993. — 17 с. (Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України).

Пісочинець Д. [Ткаченко Д. А.] Григорій Сковорода, його життя і діяльність // Зоря. — Львів. — 1894. — Ч. 20. — С. 442 — 448; Ч. 21. — С. 464 — 465; Ч. 22. — С. 477 — 485; Ч. 23. — С. 496 — 499; Ч. 24. — С. 523 — 524.

Погорілий Семен. Символи у Сковороди. — Сучасність. — 1973. —№ 3. — С. 18 — 24.

Поліщук Ф. М. Григорій Сковорода. Життя і творчість. — К.: Дніпро, 1978. — 262 с.

Поліщук Ф. М. Григорій Сковорода: Семінарій. — К.: Вища школа, 1972. — 207 с.

Попов П. М. Григорій Сковорода: Життя і творчість: Нарис. — К.: Держлітвидав УРСР, 1960. — 172 с.

Попов П. М. Григорій Сковорода: Літературний портрет. — К.: Дніпро, 1969. — 173 с.

Попов П. М. Шевченко і Сковорода // Наук. зап. (Київськ. ун-т). — [Т. 4. — Вип. 1]: Зб. філол. ф-ту. — 1939. — № 1. — С. 207 — 225.

Редько М. П. Світогляд Г. С. Сковороди. — Львів: Вид-во ун-ту, 1967. — 263 с.

Русова С. Ф. Григорій Савич Сковорода. — Катеринослав: Вид. спілки споживч. т-ва, 1920. — 16 с.

Русова С. Ф. Григорий Саввич Сковорода: Биографический очерк. — Х.: Изд. Харьк. о-ва распространения в народе грамотности, 1894. — 31 с.

Сидоренко Г. К. Про віршову інтонацію у збірці Г.С. Сковороди "Сад божественных песней" // Рад. літературознавство. — 1966. — № 6. — С. 41 — 47.

Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали. Збірник наукових праць / Упор. В. М. Нічик, Я. М. Стратій. — К.: Наук. думка, 1992. — 382 с.

Skovoroda philosophe ukrainien. — Paris, 1976.

Табачников И. А. Григорий Сковорода. — М.: Мысль, 1972. — 207 с.

Тези Республіканської наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження Г. С. Сковороди: Харків, 1972. — Х.: Вид-во ун-ту, 1972. — 179 с.

Тисяченко Г. Народний філософ і учитель Г. С. Сковорода: Його життя та діла. 1722 — 1794. — Лохвиця на Полтавщині, 1922. — 98 с.

Тичина П. Г., Попов П. М., Трахтенберг О. В. Г. С. Сковорода: Збірник доповідей з нагоди 220-річчя з дня народження. 1722 — 1942. — [Уфа]: Вид-во Акад. наук УРСР, 1943. — 44 с.

Товкачівський А. Григорій Савич Сковорода // Укр. хата. — 1913. — Березень. — С. 170 — 185; Квітень — травень. — С. 258 — 274; Червень. — С. 350 — 362; Липень — серпень. — С. 479 — 496.

Ушкалов Л. В., Марченко О. М. Нариси з філософії Григорія Сковороди. — Х.: Основа, 1993. — 152 с.

Філософія Григорія Сковороди. — К.: Наук. думка, 1972. — 311 с.

Хоткевич Г. М. Григорій Савич Сковорода: (Український філософ. Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів. З нагоди 125-літньої річниці з дня смерті). — Х.: Союз, 1920. — 168 с.

Tschyżewskyj Dmitrij. Neue Literatur über Skoworoda // Der Russische Gedanke. — Jahrgang I. 1929. — S. 98 — 100.

Tschižewskyj Dmitrij. Skoworoda. Dichter, Denker, Mystiker. — Wilhelm Fink Verlag. — München, 1974. — 233 S. / Harvard Series in Ukrainian Studies. 18).

Чижевський Дмитро. Фільософія Г. С. Сковороди. — Варшава, 1934. — 224 с. (Праці Українського наукового інституту. — Т. XXIV).

Шаблиовский Е. С. Г. С. Сковорода: (К 250-летию со дня рождения украинского мыслителя и поэта). — М.: Знание, 1972. — 40 с.

Scherer Stephan P. Skovoroda and society. // Український історик. — 1971. — № 3 - 4. — С. 12 — 22.

Шкуринов П. С. Мировоззрение Г. С. Сковороды: Лекция для студентов-заочников филос. ф-та гос. ун-тов. — М.: Изд-во Моск. ун-та,1962. — 82 с.

Шолом Ф. Я. З історії традицій Г. С. Сковороди в українській та російській сатиричній поезії кінця XVIII — початку XX ст. // Питання історії та культури слов'ян. — Ч. 2. — К.: Вид-во ун-ту, 1963. — С. 30 — 38.

Шреєр-Ткаченко О. Я. Григорій Сковорода — музикант: [Нарис]. — К.: Муз. Україна, 1972. — 94 с.

Яременко П. К. Поетична спадщина Григорія Сковороди // Наук. зап. (Львівський пед. ін-т). — 1946. — Т. 1. — Вип. 1. — С. 69 – 84.

Г. Сковорода в художній літературі

Бондар В. Сковорода у Бабаях: Поема // Прапор. 1965. — № 9. — С. 4 — 9.

Драч І. Ф., Кримський С. Б., Попович М. В. Григорій Сковорода: Біографічна повість. — К.: Молодь, 1984. — 216 с. ("Уславлені імена").

Івах О. Той, кого світ ловив, та не впіймав. — Вінніпег, Канада. — 1932. — 23 с.

Івченко Михайло. Напоєні дні: Оповідання про Григорія Сковороду. — Львів: Ізмарагд, 1938. — 73 с. ("Літературна бібліотека", ч. 12).

Ляшенко Лука. Блискавиця темної ночі: Повість. — К.: Веселка, 1972. — 152 с.

Пільгук І. І. Григорій Сковорода: (Художній життєпис). — К.: Дніпро, 1971. — 262 с.

Поліщук В. Л. Григорій Сковорода: Біографічно-ліричний роман з перемінного болісного та веселого життя українського мандрівного філософа. — [Х.]: Держвидав України, 1929. — 117 с.

Проліс М. В тенетах далечини: Пам'яті Григорія Сковороди. — Прага — Берлін: Нова Україна, 1924. — 60 с.

Срезневский И.И. Майор, майор!: Рассказ // Московский наблюдатель. — 1836. — Ч. 6. — Март. — Кн. 2. — С. 205 — 238; Апр. — Кн. 1. — С. 435 — 468; Кн. 2. — С. 721 — 736.

Те ж саме. Окр. вид. укр. мовою. Вступ. стаття А. П. Ковалівського. — Х.: Рух. — 1930. — 120 с.

Тичина П. Г. Сковорода: Симфонія / Вступ. стаття С. В. Тельнюка "Перед очима душі" — К.: Рад. письменник, 1971. — 403 с.

Шевченко Т. Г. А. О. Козачковському: [Вірш] // Основа. — 1862. — №10. — С. 1 — 5.

Шевчук В. А. Григорій Сковорода: Роман. — К.: Рад. письменник, 1969. — 318 с.

Шевчук Василь. Предтеча: Роман. — К.: Дніпро, 1972. — 255 с.

Пам'ятні місця і музеї Г. Сковороди

Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди в Переяславі-Хмельницькому. — К.: Мистецтво, 1981. — 64 с. (укр., рос., англ., німецьк. мовами).

Меморіальний музей Г. С. Сковороди: Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник. — К.: Реклама, 1980. — 20 с.

Ніженець А. М. Г. С. Сковорода. Заповідні місця на Харківщині. — Вид-во Харківського ун-ту, 1962. — 42 с.

Ніженець А. М. Г. С. Сковорода. Заповідні місця на Харківщині. — Х.: Прапор, 1969. — 61 с. (укр. та англ. мовами).

Ніженець А. М., Стогній І. П. Григорій Сковорода: Пам'ятні місця на Україні. — К.: Наук. думка, 1984. — 94 с.

Бібліографічні покажчики творів Г. Сковороди та літератури про нього

Багалей Д. И. Библиографический обзор сочинений Г. С. Сковороды // Сковорода Г. С. Сочинения / Собр. и ред. Д. И. Багалеем. — Х., 1894. — С. LXIV — CXXXI.

Багалій Д. І. Бібліографічний покажчик розвідок про Сковороду (222 назви) // **Багалій Д. І.** Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. — [Х.].: Державне вид-во України, 1926. — С. 377 — 393.

Григорій Сковорода. Бібліографія / Склали: Е. С. Беркович, Р. А. Ставинська, Р. І. Штраймиш. Вступна стаття А.М. Ніженець. — Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1968. — 183 с.

Григорій Сковорода: Бібліографія / Вид. друге, виправлене й поповнене. Укладачі: Беркович Е. С., Дашковська А. В., Прокопова В. Д., Ставинська Р. А., Шевченко Ю. Г., Штраймиш Р. І. Вступна стаття Ніженець А. М. — Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1972. — 203 с.

Григорій Сковорода в художній літературі та мистецтві: (Короткий бібліографічний покажчик) / Склав І. А. Співак. — Чернівці, 1983. — 15 с.

Дереворіз М. Григорій Сковорода: Короткий бібліографічний покажчик. — Чернівці, 1972. — 20 с.

Коваленко Г. А. Григорій Сковорода, його життя і твори. — Полтава: Накладом Полтав. спілки спожив. т-ва, 1919. — 156 с.

Ковалівський А. П. Сковорода в західній літературі: [Бібліогр. огляд] // Україна. — К., 1929. — Кн. 35. — С. 121 — 132.

Література про Сковороду / Зібрав Л. // **Котович А.** Григорій Савич Сковорода — український філософ XVIII ст. — Львів: Накладом вид-ва "Молода Україна", 1924. — С. 47 — 48.

Петров В. П. Література про Сковороду // Книгар. — 1920. — № 1 - 3 (29 - 31). — Стовп. 15 — 24.

Сміюн О. Д. Григорій Савич Сковорода. 1722 — 1794: (До 240-річчя з дня народження). Рекомендований список літератури. — Львів, 1962. — 10 с.

Українські письменники: Біо-бібліографічний словник: У п'яти т.: Давня українська література (XI — XVIII ст.). / Уклав Л. Є.Махновець. — К.: Держлітвидав, 1960. — Т. 1. — С. 520 — 536.

Чижиков Л.А. Григорий Саввич Сковорода: (Библиографические материалы) // Известия Одес. библиогр. о-ва при Новорос. ун-те. — 1913. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 30 — 48.

Чижиков Л. А. Г. С.Сковорода: Проба бібліографії // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. — 1899. — Т.30. — Кн. 4. — Miscellanea. — С. 1 — 4.

САД БОЖЕСТВЕННИХ ПІСЕНЬ, ЩО ПРОРІС ІЗ ЗЕРЕН СВЯЩЕННОГО ПИСАННЯ

ПІСНЯ 1-ша

Складена 1757 року на цю силу: "Блаженні непорочні в дорозі, що ходять законом Господнім"[1].

Боїться народ зійти гнить у гроб
І впасти в жереб нещасний,
В якому вогонь незгасний.
А смерть є свята, зло певне стопта,
Зведе навіть війни в спокій.
О смерть ця свята!
Коли совість в тебе чиста, не страшний Перун огнистий, ні!
Пекла вогнем він не палить,
А має життя райське, хвалить.
Гріхи смерть народять — живу смерть наводять,
Із смерті — ад; тлить душу глад.
О люта смерть та!
Блажен, о блажен, хто з перших пелен
Себе присвятив Христові,
День-ніч в його мислить слові,
Взяв іго благеє, ярмо взяв легкеє,
До того звик, до цього навик —
Це жереб святий!
Солодке це взнавши, впасти не зможеш в мирське й пропасти, ні!
В горі й біді не скучить,
Ні меч, ні вогонь не розлучить —
Все сладість розводить, на серце не сходить,
Хіба тому, знати кому
Скус далось дорогий.
Життя ти, — Христе, за мене вмер теж!
Мав початки дати швидко
Літ моїх, а дав послідки,

Зітри серця твердість, вогню пали щедрість;
На смерть марноті і злому в житті
Живу тобі, мій світ!
Коли ж від гріхів воскресну, вдягну я плоть небесну,
Ти в мені — в тобі вселюся
І солодкого нап'юся,
З тобою в бесіді, з тобою в совіті,
Сонце зайде, сонце зійде —
Це вік злотих літ!

Кінець

ПІСНЯ 2-га

Із цього зерна: "Що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі"[2].

Залиш, о дух мій, скоро всі землянії міста!
Зійди, мій душе, в гори, де правда живе свята,
Спокій де, тишина царюють з відвічних літ,
Країна де вабна, де неприступний є світ.

Залиш печалі світу й марнотність мирських діянь!
Щоб в небо возлетіти, хоч на хвилю чистий стань!
Де Господь Яковий[3] є, де невечірня зоря,
Ангелів рід встає — вид його священний зрять.

Це сілоамські води![4] З очей полуду омий,
Тут тіло змить нагода — до небес лети мерщій!
Бо серцем хто брудний, не може Бога уздріть
Й до місць отих земний не здолає долетіть.

А душу лиш тілесним не можна задовольнить,
Вона лише небесним смуток хоче наситить,
Як в море річка мчить, так сталь до магніту пливе,
До гір вогонь тремтить, так дух до Бога зір рве.

Кинь світ цей злотворний. Він завжди є темний ад.
Хай летить геть ворог чорний, в горній підіймися град.
Хоч по землі йдеш ти, поселись на небесах,
Павло так вчить святий[5] тебе в чистих словесах.

Спіши на вічну радість, крильми розуму вдягнись,
Ти там обновиш радість, як орел, підеш у вись.
О триблаженна стать! А найбільше словеса!
Їх-бо в розум може взять, хто побув у небесах.

Кінець

ПІСНЯ 3-тя

Із цього сімені: "Нехай земля вродить траву, ярину" [6]. *Або: "І як трава молода, розцвітуть ваші кості"* [7].

Весна люба, ах, прийшла! Зима люта, ах, пройшла!
Уже сади розцвіли й солов'їв навели.

Геть, печале, геть відсіль! Не нівеч ти красних сіл!
Біжи собі в болота́, у підземні ворота́.

В пекло повертай назад! Не для тебе рай і сад!
Душа моя процвіла́, радості мені дала.

Щасний той і без утіх, хто подужав смертний гріх.
Душа його — Божий град, душа його — Божий сад.

Завжди родить сад квітки, завжди плід згина гілки,
І весною все пахтить, — листя тут не облетить.

Боже мій! Це ти — мій град! Боже мій! Це ти — мій сад,
А невинність — то мій квіт, мир, любов — ото наш плід.

Бо душа моя верба, ти для неї, як вода,
Буду жить на тій воді, втіш мене у цій біді.

Я нічого не боюсь, лиш гріха я стережусь,
В мені вбий усякий гріх — це є ключ моїх утіх!

Кінець

ПІСНЯ 4-та

Різдву Христовому з цього зерна: "З нами Бог, розумійте народи", тобто "Дихнув ти був духом своїм"[8]. "Бог сина свого однородженого послав у світ, щоб ми з нього жили"[9].

Ангели, знижайтеся, до землі спускайтеся,
Бог, що сотворив нам віки, живе нині з чоловіком,
Станьте з хором, всім собором,
Веселіться, адже з нами Бог!

Це час наближається! Це син посилається!
Це літа прийшла кончина. Це Бог посилає сина.
День приходить — Діва родить.
Веселіться, адже з нами Бог!

Звіщений пророками, отчими нароками,
В останнім буде літі, це є в Новім Заповіті.
Дух свободи нас в нас родить,
Веселіться, адже з нами Бог!

Даниловий каменю![10] Із купини пламеню![11]
Несічений одпадаєш! Вогнем сіна не спаляєш.
Це наш камінь! Це наш пламінь.
Веселіться, адже з нами Бог!

Рости, благодавче наш, новий ходотавче наш!
Рости, щоб міг повстати — і попалиш супостати.
Світ даремний, хоч спасенний.
Веселімся всі, адже з нами Бог!

Ми ж тобі, рожденному, гостеві блаженному,
Серця всіх нас розчиняєм, у дім духа запрошаєм.
Пісень співаєм і гукаєм:
Веселімося, адже з нами Бог!

Кінець

ПІСНЯ 5-та

Різдву Христовому. Із цього зерна: "І породила вона свого первенця сина, і його сповила, і до ясел поклала його"[12].

Тайна явна і преславна!
Це — вертеп замість небес!
Діва, херувимів панна,
Із престолом вишнім днесь.
Тут у ясла і поклали
Того, кому місця мало
І серед самих небес.

О блаженні тії очі,
Що на тайну цю зорять
І яких в мирянській ночі
К Богу привела зоря.
Розум ангела це видить,
Плотський муж це ненавидить,
Буйство тим шаленим є.

Ми секрет такий небесний
Серцем всепалким чтимо,
Як товар ми безсловесний,
Сіно з-під Христа їмо[13].
Доки в мужа досконало
Не зростем, тоді б лиш мали
Бога справжнього пізнать.

Кінець

ПІСНЯ 6-та

На кінець такого: "І пустив змій за жінкою з вуст своїх воду, як річку, щоб річка схопила її"[14]. *"Але розтрощить Бог голову"*[15].

Слухай, небо і земля! Нині ужаснися,
Море, безднами всіма, погідно двигнися!
І ти, швидкотекучий, повернися, Іордане,
Прийди скоро хрестити Христа, Іоанне![16]

Красноглядні ліси, стежки відслоніте,
Передтечу Іоанна до Христа впустіте.
Різномовні народи, разом з нами порадійте,
ангельські хори всі в небі славу пійте!

Зійде Спас во Іордан, стане у глибині —
Це зійде на нього дух в тілі голубинім:
— Це улюблений мій син є, — батько хмар такеє вістить, —
Це месія, він єство людськеє очистить.

Освяти струмки і нам, змія ж — в порохняву!
Твого духа, Христе, дай нам росу і славу.
Не потопить нехай змій. І ми всі з земного краю
Полетімо, щоб спочить, до твойого раю.

Кінець

ПІСНЯ 7-ма

Воскресінню Христовому. Із цього зерна: "Одинадцять же учнів пішли в Галілею на гору, куди звелів їм Ісус" [17]. *Паска!*

Чи хто мене від тебе зможе відвернуть,
А чи вогонь із неба схочу я задуть?
Хай весь світ — у забуття,
Лиш в тобі життя, о Ісусе!

Веди мене з собою, в горну путь на хрест,
Радий жить над горою, кину земну персть.
Смерть твоя — то життя,
Жовч — солодке пиття, о Ісусе!

Рани твої бідо́ві — то моя печать,
А твій вінок терновий — слави благодать,
Твій цей поносний хрест,
Хвала мені і честь, о Ісусе!

Пшеничная зернина хоч в ниві згнива,
Та з мертвого рослина і плід ожива.
Одне зерно оте
В наступний рік зросте, сторицею — плід.

Розпни моє ти тіло, прибий на той хрест,
Хай зовні я не цілий, в нутрі ж бо воскрес.
Засохну зовні я,
В нутрі заквітну я, це смерть — не життя.

О мій новий Адаме! Прегарний ти син!
О всьогосвітній сраме! О буйство Афін![18]
Під буйством твоїх світ,
Під смертю — безліч літ. Як темний покрив!

Кінець

ПІСНЯ 8-ма

Воскресінню Христовому. Із цього зерна: "О, о! Біжіте за гори" (Захарія)[19] *"Чого ти спиш, уставай"*[20]. *"Спокій дасть Бог на горі цій" (Ісая)*[21].

Мене посіли рани смертоносні,
Пекельні біди обсіли незносні,
Найде страх і тьма. Ах, люта година —
Злая хвилина!

Терно хвороби нутро шматує,
Душа сумує, до смерті сумує.
Ах, хто мене зможе з цієї миті
Якось зцілити?

Так африканський і олень страждає,
Він в гори швидше пташок вилітає,
Від з'їдених гадів жага його в'ялить,
Трутою палить.

Йду на Голгофу, біжу і поспію,
Висить там лікар поміж двох злодіїв[22],
Це Іоанн тут при хресті ридає,
Хрест обіймає.

О Йсусе, нам ти люба відрадність!
Чи тут живеш ти? О страдальцям радість!

Дай мені ліки, цільбу від напасті,
Не дай пропасти!

Кінець

ПІСНЯ 9-та

Святому Духу. Із цього: "Добрий дух твій нехай попровадить мене по рівній землі" [23]. *"Тож зійдімо і змішаймо там їхні мови, щоб не розуміли вони мови один одного"* [24].

Свій смисл усяка голова трима,
А серце всяке — свою любов,
В думках одного у людей нема,
У вівцях, козах хтось смак знайшов.
Мені ж свобода лиш одна вабна
І безпечальна, препроста путь,
В житті це мірка є основна,
З'єднає коло циркуль отут.

Святий мій Боже і віків творець,
Стверди, що клав був ти на скрижаль,
Нехай потягне з кінця в кінець
Наш світ, як тягнуть магніти сталь.
Коли неправо бачить десь око,
Навчи хуткіше, отче ти мій,
Людей ти бачиш, сидиш високо, —
Думок даремних в них різнобій.

Один на східний, той — вечірній край
Пливуть по щастя з усіх вітрил,
Той у північнім краю уздрів рай,
На південь інший шлях свій відкрив.
Один та й каже: "Онде хтось косить"[25],
А інший мовить: "Мабуть, стриже".
А цей: "У воза п'ять коліс", — голосить.
Скажи: який біс мислі січе?

Кінець

ПІСНЯ 10-та

Із цього зерна: "Блажен муж, що в премудрості помре і що в розумі своїм повчається святині" (Сирах)[26].

Всякому місту звичай, права,
Всяка тримає свій ум голова,
Всякому серцю любов своя є,
Всякому горлу до смаку своє.
А я у полоні одних лиш дум,
Одне непокоїть тільки мій ум.

Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий.
Той зводить дім свій на новий манір,
Інший гендлює, візьми перевір.
А я у полоні одних лиш дум,
Одне непокоїть тільки мій ум.

Той безперервно стягає поля,
Той іноземних завозить телят,
Ті на ловецтво готують собак,
В цих дім, як вулик, гуде від гуляк.
А я у полоні одних лиш дум,
Одне непокоїть тільки мій ум.

Той панегірик сплітає з брехні,
В лікаря мертві ідуть в підрядні.
Туза картяр і шанує, й честить,
В позов Степан, як на свято, біжить.
А я у полоні одних лиш дум,
Одне непокоїть тільки мій ум.

Ладить юриста на тон свій права,
З диспуту учню тріщить голова,
Тих непокоїть Венерин амур,
Всякому голову крутить свій дур.
В мене ж турботи лише одні,
Щоб безрозумно не вмерти мені.

Знаю, що смерть, як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона,
Байдуже смерті, мужик то чи цар,
Все пожере, як солому пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, чия совість, як чистий кришталь.

Кінець

ПІСНЯ 11-та

В кінець такого: "Прикликає безодня безодню"[27]*, тобто "В законі Господнім його воля"*[28]*. "Дав би тобі воду живу, волі волю, а прірві твоїй прірву мою".*

Годі прірви океану жменями землі забить,
Годі óгненного стану краплею води залить.
Не зможе в яскині орел розгорнути крил?
У край піднебесний таки полетів звідсіль.
Не буде плоттю ситий дух.

Прірва — дух у чоловіку, ширша всіх небес та вод,
Не наситишся довіку, чим звабляється народ.
Від цього-бо скука і скрежет, нудьга, печаль,
Від цього неситість, із краплі більший став жаль.
Не буде плоттю ситий дух.

Роде плотський! Невігласи! Доки будеш тяжкосерд?
Серце обмуруй, тим часом на небесну поглянь твердь.
Чому ти не хочеш знати, де таїться Біг?
Чому ти не дбаєш, щоб побачить його міг?
Прірва прірву вдоволить враз.

Кінець

ПІСНЯ 12-та

Із цього зерна: "Блаженні вбогі духом"[29]*, тобто "Премудрість книжника в доброчасності святкування, а коли умаляється в діяннях своїх, упремудриться" (Сирах). "Змалійте і розумійте..."*[30].

В город не піду багатий — на полях я буду жить,
Вік свій буду коротати там, де тихо час біжить.

О діброво, о зелена! Моя матінко свята!
В тобі радість звеселе́нна тишу, спокій розгорта.

Бо міста, хоча й високі, в море розпачу штовхнуть,
А ворота, хоч широкі, у неволю заведуть.
О діброво, о зелена! Моя матінко свята!
В тобі радість звеселенна тишу, спокій розгорта.

Ні, не хочу їздить в море, красних не візьму одеж,
Бо вони ховають горе, сум, сум'яття, страх без меж.
О діброво, о зелена! Моя матінко свята!
В тобі радість звеселенна тишу, спокій розгорта.

Йти гидую з барабаном завойовувать міста
Чи лякать цивільним саном, щоб хилилась біднота.
О діброво, о зелена! Моя матінко свята!
В тобі радість звеселенна тишу, спокій розгорта.

Не бажаю наук нових, крім здорового ума,
Крім розумностей Христових, бо солодкість там сама.
О діброво, о зелена! Моя матінко свята!
В тобі радість звеселенна тишу, спокій розгорта.

І нічого не бажаю, окрім хліба та води,
Вбогість приятелем маю — з нею ми давно свати.
О діброво, о зелена! Моя матінко свята!
В тобі радість звеселенна тишу, спокій розгорта.

За маєток земний маю спокій, воленьку святу,
Окрім вічності бажаю я дорогу цю просту.
О діброво, о зелена! Моя матінко свята!
В тобі радість звеселенна тишу, спокій розгорта.

А коли до всього того гріх збороти до кінця,
Так тоді скажи: якого треба прагнути вінця?
О діброво, о зелена! Моя матінко свята!
В тобі радість звеселенна тишу, спокій розгорта.

Здрастуй, любий мій спокою! Ти навіки будеш мій,
Добре буть мені з тобою: ти для мене, а я твій.

О діброво! О свободо! Я в тобі почав мудріть
І в тобі, моя природо, шлях свій хочу закінчить.

Кінець

ПІСНЯ 13-та

Із цього: "Зійдіть із середовища їхнього...". "Ідіть у село, яке перед вами" [31]. *"Там повила тебе мати твоя..."* [32].

Гей, поля, поля зелені,
Поля, цвітом оздобле́нні,
Ах, долини, балки,
І могили, й пагорки!

Ах ви, вод потоки чисті!
Береги річок трависті!
Ах, кучері які у дібров цих і гайків.

Жайворонок між полями,
Соловейко між садами, —
Той угорі дзвенить, інший на гіллі свистить.

А коли зійшла денниця,
То співа під той час птиця.
Музика тут навкруг — у повітрі шум і рух.

Тільки сонце визирає, —
Вівчар вівці виганяє,
На сопілку свою котить трелі по гаю.

Пропадайте, думи трудні
І міста багатолюдні!
Я й на хлібі сухім житиму в раю такім.

Кінець

ПІСНЯ 14-та

Стародавня малоросійська[33] *про марноту і звабу. На цю силу: "Нехай я стою на сторожі своїй, і нехай на облозі я стану" (Авакум)*[34]*. Обновлена в 1782 році.*

1

То яка ж та слава нині?
Глянь на бучу в цій годині!
Ізраїле! Гідри-звіра[5]
Чи велика в ньому міра,
Треба зрозуміти.

2

Булава і скипетр сяє,
Рано вставши — слава злая,
Серце пробива тривога,
Руки зв'язані і ноги,
Як минути сіті?

3

Нині п'яна скаче воля,
Рано вставши — марна доля.
Ізраїле! Того звіра
Куди ціль ведуть і міра?
Треба вже прозріти.

4

Шле сирен[6] із океану
Пісню солодко-оманну,
Бідная душа — в розпутті,
Хоче назавжди заснути,
Землі не сягнувши.

Мається на увазі стародавня байка про семиголового змія, що називається гідра чи змій водний. Із змієм боровся давній герой Іраклій[35]. Відсічено одну голову Раптом на те місце виросло дві чи три. Що чинити? Іраклій за допомогою друга свого Іолея[36] розпеченим залізом припалив кожну голову. Відтак спочив по битві.

[6] Сирен — по-еллінському Σειρην, тобто путо, кайдани. Цей виродок чудовим обличчям та найсолодшим голосом приваблює до себе і сон наводить мореплавцям. Тут вони, забувши шлях свій і зневаживши гавань та батьківщину, розбивають об підводне каміння кораблі.

5

Плоть і світе! Пекло люте!
Все в тобі наскрізь отрута,
Щелепами позіхаєш
І усе підряд ковтаєш,
Як минути сіті?

6

Ця пучина всіх ковтає,
Ця щелепа всіх з'їдає,
Ізраїле! Кита-звіра[5]
Це мета, і глузд, і міра,
Плоть ту не наситиш!

7

Розпусти свої вітрила,
Розуму свойого крила,
Пливучи по буйнім морю[6],
Возведи зіниці вгору —
Шлях знайдеш правдивий.

8

Краще жити у пустині,
Зачинившись у яскині,
По безвіддях вік пробути,
Знадних голосів не чути.
Будь мені, Іраклій тщивий[38],
Будь Іона прозорливий,
Голови спали зміїні,

---

[5] Кит[38] значить пристрасть. Що таке пристрасть? Це те саме, що смертний гріх. Що ж таке гріх? Гріх — це мучительна воля. Вона — це срібнолюбство, марнославство, ласолюбність. Ця-бо гідра й кит пожирає і мучить на морі світу цього всіх. Вона ж бо є і пекло. Блажен, хто не є рабом цього тригубого язика! Згадай сім гріхів. Цебто сім мучительних думок — і взнаєш гідру. Чи не відаєш, що думка є зерно і голова ділу? Омерзишся в починаннях своїх.

[6] Життя наше — це море, тільце — човник. Думки — це віяння вітрів. Гавань — це блаженство. Яка красна ця річ! Розуму твойого крила... Птиця-бо є серце наше, і коли воно не загрузло, можемо заспівати й ми: "Душа наша, наче птиця, збавиться".

З китової блювотини
Скочить дай на кефу[3].

Кінець

ПІСНЯ 15-та

Великій суботі. Із цього зерна: "І він відпочив у дні сьомім"[39]. *"Ще ввійдуть у спокій мій"*[40].

Лежиш у труні, святкуєш суботу,
По праці важкій, по кривавім поту.
До тебе вже справ князь зовсім не має,
Князь світу цього, що всіми владає.
О нерозгаданий це слід!
О перемоги новий рід!
О сине Давидів!

Кифа – правильніше ж кефа — це слово єврейське. По-еллінському — петра, тобто кам'яна гора; по-польському – скала. Вона часто для кораблів буває пристанню з містом. Це є образ блаженства, міста плідного, де людина від китів, від сирен і від хвилювань морських заспокоюється за таким словом: "На місці плідним посели мене". Це ім'я кифа дає Христос Петру-верховнику[41]. Чому? Тому, що те та инше живе у серці. Серце ж, а не плоть, є істинною людиною. Чисте серце, святиня, християнин — це те ж саме. Тому всякий християнин, що має чисте серце, є і син голубиний, і кифа. Але Петро святий поміж усією церквою є архикифа і архибаріона як верховний наставник церкви. Авакум стоїть на власній своїй сторожі: "Нехай я стану на сторожі своїй, і нехай я на кифу стану". Петро ж дбає про стадо, яке йому доручено і утверджено на ньому.

Блювотина — це нечисте серце, що піниться і клекоче, ніби морськими хвилями, мирськими похотями. Вони — це честолюбство, срібнолюбство і ласолюбство. В той час серце є пекло і змій, що вибльовує гіркі й осквернені ті води. "Хвилюються нечестивії і спочити не зможуть". "Гроб відчинений — горло їхнє". Всі вони у Святому Письмі не тільки китами і зміями, але і псом, що блює, і до блювотини повертається, і мочиться до стіни, тобто випускає урину, утворюються ріки, бо серце їхнє — це таки урина і вода неджерельна, що відрізняється від таких вод: "Розділив Бог поміж водою". "Ріки від черева його потечуть, води живії". "Відригну серце моє — слово благе". Вся-бо церква, що утверджується на кефі, співає: "Господь пасе мене...". "На воді спокійній виховає мене". І всі вони є Іраклії оті: "Ліпший муж довготерпеливий, ніж той, що розорює міста", тобто той, що має державу над пристрастями. "Сотворив нас Бог нашому царю-ієрею".

Давидів сину, Лазаря ти поставив
Із мудрості землі до небесної слави.
Убий тілесну у мені роботу —
І будем разом святкувать суботу.
Дозволь ступити у твій слід,
Пізнавши перемоги рід,
О сине Давидів![42]

Кінець

ПІСНЯ 16-та

На цю силу: "Я веселку свою дав у хмарі" [43].

Вже хмара пройшла. Веселка радісно грає.
Минула нудьга. Світ любо сяє.
Веселість сердечна — це ведро[3] неба ясного,
Коли проминув морок, шум вітру мирського.

О світе вабний! Ти мені океан, пучина,
Вихор ти, хмари і тьма, тужлива година.
Проте вже веселка мені яскраво заграла,
Неначе голубка мені мир звіщувала.

Печале, прощай! Прощай! Прощай, зла утробо!
Вже кволості край, встав я із гроба.
О пагінь Давида! Мені ти берег і кифа,
Веселка, мир, світло, життя, погода, олива.

Кінець

ПІСНЯ 17-та

Житейське море, що даремно хвилюється, та інше.

Бачачи життя оцього горе,
Що кипить, немов Червоне море,

[3] "Ведро" — значить небесну світлість і чистоту повітря; ввійшла у слов'янську мову із еллінської; у них про світлість повітря говориться: τό φαιδρον τονοῦρανού.

Вихром туги, напасті, бід,
Я розслабнув, жахнувсь і зблід, —
Горе сущим у нім!

Припинив я, бідний, біг свій скоро,
Щоб не втонуть з фараоном в морі[44].
В пристань тиху біжу я, мчу,
І криком плачевним кричу,
І здіймаю руки.

О Христе! Не дай згоріти в аді!
Дай в твоїм пожить небесному граді.
Хай у свій не потягне слід
Блудниця-світ, цей темний світ!
О милості прірва!

Кінець

ПІСНЯ 18-та

"Бог противиться гордим, а смиренним дає благодать" [45].

Ой ти пташко-жовтобоко[46],
Не клади гнізда високо,
А клади його на лужку,
На зеленому моріжку.
Яструб ген над головою
Висить, хоче ухопить,
Вашою живе він кров'ю,
Глянь же! Пазурі сталить!

Стоїть явір над горою
І киває головою,
Буйні вітри повівають,
Руки явору ламають.
А вербички шумлять низько,
Заколишуть мене в снах,
Тут тече потічок близько,
Видно воду аж до дна.

Нащо ж мені гадати,
Що в селі родила мати?
Нехай у тих мозок рветься,
Хто високо вгору дметься.
А я буду собі тихо
Коротати милий вік,
Так мине мені все лихо —
Щасний буду чоловік.

Кінець

ПІСНЯ 19-та

На кінець цього: "Бо ми не маємо боротьби проти крові та тіла"[47]. *"Потопчеш ти лева та змія"*[48]. *"Візьміть... меча духовного, який є слово Боже"*[49].

Ах ти, нудьго проклята! О докучлива печаль!
Гризеш мене затята, як міль плаття чи ржа сталь.
Ах ти, скуко, ах ти, муко, люта муко!
Де не буду, все з тобою всюди всякий час.
Ти, як риба з водою, завжди біля нас.
Ах ти, скуко, ах ти муко, люта муко!

Звіряку злу заколеш, коли візьмеш гострий ніж,
Нуди ніяк не збореш, хоч меч добре свій сталиш.
Ах ти, скуко, ах ти, муко, люта муко!
Добросердечнеє слово коле звірів цих,
Увійти воно готове до думок твоїх.
Ах ти, скуко, ах ти, муко, люта муко!

Христе, ти меч верховний, а піхви — плоть повсякчас!
Почуй наш крик, сліз повний, милуй у звірах цих нас!
Ах ти, скуко, ах ти, муко, люта муко!
Голос нам з неба солодкий буде провіщать,
Як блискавка, полк бридотний звірів буде гнать.
Геть ти, скуко, геть ти, муко, з димом, з чадом!

Складена 1758 року в степах переяславських, у селі Коврaї[50].

Кінець

ПІСНЯ 20-та

Названа "Сігор"[51]*. У цім маленькім, але високім градику бенкетує Лот із дочками*[52]*. "У місті Бога нашого, у горі святій його"* [53]*. "Подібний до чоловіка розомного, що свій дім збудував на камені"* [54]*. "Хто зійде на гору Господню?"* [55]

Із душею хто ясною,
То нащо йому броня
І шолом над головою?
Не потрібна і війна.
Непорочність — ось його броня,
А невинність — діамант-стіна.
Щит, меч, шолом — йому сам Бог.

Світе! Світе безпорадний!
Вся надія у царях!
Берег, думаєш, безвадний?
Вихор розмете цей прах.
Непорочність — це Сігор, повір,
А невинність — ось небесний двір.
Туди лети і там почий!

Бомб цей город не боїться
Ні оббріхувальних стріл,
Хитрих мін не застращиться,
Завжди цілий — не горів.
Непорочність — ось де діамант,
А невинність — ось священний град.
Туди лети і там почий!

Ворога в цім граді люблять,
Віддають добро для них,
Силу для чужого гублять,
А не тільки для своїх.
Де ж такий чудовий град шукать?
Сам ти град, як труту зміг прогнать,
Святому Духу храм та град.

Кінець

ПІСНЯ 21-ша

На кінець такого: "Скажи ж мені ти, кого викохала душа моя: де ти пасеш, де даєш ти спочити у спеку" [56].

Щастя, а де ти живеш? Горлиці, скажіте!
Вівці у полі пасеш? Голуби, звістіте!
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте!
Ти мати і дім, появися, покажися!

Щастя, а де ти живеш? Мудрії, скажіте!
Чи в небі ти пиво п'єш? Книжники, возвістіте!
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте!
Ти мати і дім, появися, покажися!

Книжники мудрі мовчать, птицю ж не спитати,
Де нашу матір шукать? Годі нам те знати.
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте!
Ти мати і дім, появися, покажися!

Щастя нема на землі, щастя нема і в небі,
Не віднайти й у вуглі — інде шукать треба.
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте!
Ти мати і дім, появися, покажися...

Небо і місяць, земля й зорі всі — прощайте!
Гавань лиха ви моя — більше не чекайте.
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте!
Ти мати і дім, появися, покажися...

Всі я минув небеса — що іще шукати?
Був у підземних низах — як їх пізнати?
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте!
Ти мати і дім, появися, покажися.

Швидше і швидше лечу, скаче мій олень стрімко,
Вище небес та гір мчу: крин зеленіє гінко.
О щастя, світ мій преясний!
О щастя, цвіт мій прекрасний!
Ти мати і дім, нині бачу і чую тебе!

Ласощ його — це гортань, очі голубині,
Все є любов та Харрань[57], руки кришталині.
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте,
Ти мати і дім, появися, покажися.

Перстом мене не торкай, бо так не пізнаєш,
Зовні мене не шукай, бо не відшукаєш.
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте,
Ти мати і дім, появися, покажися.

Ах! Наверни-но свій зір — мене окриляє,
Вище стихій, вище гір мене підіймає.
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте,
Ти мати і дім, появися, покажися.

Сядем собі, брате мій, сядем для бесіди,
Слово солодке живе чистить мені біди.
О щастя, світе наш ясний,
О щастя, світе наш красний
Ти мати і дім, бачу і чую я нині.

Стадо пасеш ти в кринах, з полудня в горах заснеш,
Не в Гергесенських полях[58], — їхніх долинах живеш.
О щастя, наш ясний світе,
О щастя, наш красний цвіте,
Ти мати і дім, появися, покажися.

Кінець

ПІСНЯ 22-га

"Пам'ятай про останнє своє і не согрішай" (Сирах). "Буває, дорога людині здається простою, та кінець її — стежка до смерті" (Приповісті)[59].

Розпошир у даль зір і розум летючий
І кінець останній поминай
Всіх твоїх справ, в яку ціль стріла улучить,
Спостерігши бажань власних край.
На яких речах будинок поклав:
Коли камінь, стоятиме дім,
Як пісок під ним, то б як не стояв,
Розметнеться за вітром сухим.

Всяка плоть — пісок той, як мирськая слава,
А жадоба омерзить те, знай,
Полюби шлях вузький, утікай од орави,
Візьми Бога з Давидом ти пай[5].
Коли треба все ж вернути в Сіон[6],
То спускатись у світ не спішім,
Шлях нелегкий у Ієрихон[8],
Живи в граді, що мати усім.

Як пустився бува у ці ти дороги,
Бог твій шлях перепинить завжди,
Бо як ступлять раз у те прірвисько ноги,
Розум може не стримать біди.
Ну а ти, який дух той же єси,
І число твоїх не витече літ,

---

[5] В оригіналі: "часть", тобто частка, частина. До цього подається примітка автора: "Частина ти моя є, Господи..."[60], "Боже серця мойого і частина моя, Боже, навіки"[61].

[6] Сіон — слово єврейське. Значить те саме, що πύργος σκοπιά, римське specula. Так зветься Ієрусалимський замок, словенське — зір, сторожа, горниця.

[8] Ієрихон-град[62] — це образ суєтного світу цього і звабного. Він широкий, тобто розкішним шляхом водить юних у розбійники, тобто у щелепи змійні та гідрині, у смертні гріхи. Quaenam maxima peccatoribus poena? Ipsum peccatum. — Нічого немає лихішого гріха та жала, отже, нічого немає гіршого від нього в цьому і в тому світі. "Жало смерті — гріх". Гріхопадіння хто збагне? "Блаженний той єдиний, хто пізнає". "Блажен муж, що не став на шлях грішних". "Розплющ очі свої".

Дух розбійництва ти в нас переміси!
Хай буря твою розірве сіть!

Кінець

ПІСНЯ 23-тя

Із цього: "Зникають у марноті дні" [63]. *"Час відкупу... Відступіть і зрозумійте".*

Ми тебе зовсім марнуєм,
О життя щасливий час!
Мов тягар на спині, чуєм,
Тратим марно повсякчас!

Наче прожитий час та й вернеться назад,
Наче ріки до своїх повернуться струмків,
Наче зможем життю хоч би рік ще додать,
Мов з безмежних життя в нас складається днів.

Тож для чого так бажаєм
Жити літ до вісімсот,
Коли ми життя збуваєм
На дурниць пустомолот?

Краще мить чесно жить, аніж день в мислях злих,
Краще в святі день пробуть, аніж безбожний рік,
Буде чистий хай рік, ліпш ніж десять брудних,
Краще десять корисних, аніж безплідний вік.

Кинь, о друже мій, безділля,
Дорожити варто днем,
Зразу ти берись до діла —
Час безслідно промайне!

Не наше то уже, що пройшло мимо нас,
Не наше, що принесе прийдешня пора,
Сущий день тільки наш, а не ранковий час,
Не знаєм, що принесе вечорова зоря.

Як не вмієш так-от жити,
Вивчи-бо фігуру ту!
Ах, не може умістити
Розум хитрість цю просту.

Знаю, наше життя сповнене брехунів,
Знаю, що вельми дурний у світі чоловік,
Знаю, чим більш прожив, тим більше подурнів,
Знаю, сліпий є той, що заклада собі вік[3].

Кінець

ПІСНЯ 24-та

римського пророка Горація[64], перетлумачена малоросійським діалектом у 1765 році. Вона починається так: "Otium divos rogat in patenti..." [65] і так далі. — Схиляє-бо добре наставлення до спокійного життя.

О спокою наш небесний! Де тебе знайти в наш час?
Ти усім нам є чудесний, врізнобіч розкинув нас.

За тобою ген вітрила розгорнули кораблі,
Щоб могли тебе ті крила на чужій знайти землі.

За тобою марширують, палять, знищують міста,
Цілий вік бомбардирують, а чи зможе хто дістать?

Мабуть, там живуть печалі, де велично-пишний дім,
А в малому менше жалю, як є все потрібне в нім.

Невдоволені нічим ми — то печалей джерело!
Помислами повні злими — ось бунтарства де зело!

Потримаймо дух неситий! Годі мучити свій вік!
Не шукай край знаменитий! Будеш також чоловік.

Бо ж печаль ускрізь літає, по землі та по воді,
Швидше блискавок ширяє, знайде і в добрі, й біді.

[3] Rogatus quidam philosophus: quid esset praetiosissimum? Pespondit: tempus (Один філософ, якого запитали, що він вважає за найцінніше, відповів: час (*лат.*).

Жартом треба смуток бити, будь в житті, як Бог подав,
Годі червам нас точити — час до того не настав.

Славні прикладом герої, та побиті на полях,
Довго хто живе в спокої, той стражда в старих літах.

Одарив вас Бог грунтами — це пропасти може, знай.
Жеребок мій з бідняками, та Бог мудрості дав пай[3].

Кінець

ПІСНЯ 25-та

На відхід отцю Гервасію Якубовичу[66], який відходить із Переяслава в Білгород на архімандрічий та судейський чин у 1758 році. Із цього зерна: "Господь збереже вхід твій та вихід твій, не дасть у сум'яття ноги твоєї" [67].

Їдеш, нас покинуть хочеш?
Їдь здоровий, цілий, отче.
Будуть хай вітри погодні,
Тихі, жаркі, нехолодні,
У щасливу путь хай шляхи ведуть!

Мандрівні хай щезнуть страхи,
Спіте, подорожні прахи,
А слухняні добрі коні
Хай несуть як по долоні
У щасливий слід, мов гладенький лід.

Оболоки геть невірні!
Хлющі не ідіть надмірні!
Не печи пал полуденний,
Місяцем твій озаренний
Доброщасний путь у ніч всюди будь!

Той твої направить ноги,
Хто дав землю і дороги.

---

[3] Nihil est ab omni parte beatum — "Є чаша всім людям".

І оте, котре високо,
Хай твій шлях хоронить око.
Щасний хай відхід доброславить вхід.

Краю, порадій, щасливий, —
Муж приходить добротливий.
Кинь заздроснії звичаї!
Щасний, хто його пізнає.
На ясний вінець добрий хай кінець.

К і н е ц ь

ПІСНЯ 26-та

єпископу Іоанну Козловичу[66], що входить у місто Переяслав на престол єпископський, із 1753 року. Із цього зерна: "Отож хай просвітиться світло ваше перед людьми, щоб бачили ваші добрі справи..."

Поспішай, гостю, поспішай,
Наші надії ти увінчай,
Як музикальний гарний звук
Радісно живить тіло і дух,
Так всебажаний твій прихід
Здвигнув і місто, і весь нарід.

Граде печальний, Переяслав!
Часто сирітство власне взнавав,
Вишнього зміну бачиш ти,
Се світлий день тебе освітив,
В хвилях вітрильник твій шалів —
В корабель знову керманич сів.

Шлях він направить до небес,
Сонце Христових знісши словес,
В ньому духовний видно плід,
Як в чистім плесі-дзеркалі квіт.
Агнцю подібно і Христу,
Тихо очистить нечистоту.

Він як і ділом, так в словах
Дух твій ізцілить весь у гріхах.

Скільки чесніший плоті дух,
Стільки земного взяв небокруг,
Скільки душевних страстей збив,
Плотських сильніший він лікарів.

Христе, ти витік благ святий,
Тож дух на пастиря вилий свій.
Оригіналом будь йому,
Щоб в його приклад проганяв тьму
З пастви його всяк чоловік,
Здовжуй щасливий ти йому вік!

Кінець

ПІСНЯ 27-ма

Білгородському єпископу Іоасафу Миткевичу[69], котрий відвідав сад духовного училища в Харкові. Із цього зерна: "Боже Саваофе... Споглянь із небес, і побач, і відвідай цього виноградника, і охорони його..."[70]. "А плід духа: любов, радість, мир" та інше[71].

Вишніх наук саде святий,
Лист рожевий і цвіт твій красний,
Прийми собі весняний вид!
Се возсія день твій благий!
Освітив тебе світ ясний,
Зверху-бо дух благословить.
Возвеселися, о дерев сад,
Більших і менших, які є підряд.

Пастирю наш — образ Христа, —
Тихий, благий, милосердий,
Дзеркало чистеє всіх доброт!
Красні неси ноги, отак
Мир благовість усім твердий,
Глянь на святий цей оплот;
Помочі в тебе просить собі,
Серце і руки тягне тобі.

Ти сад напій, цей святий сад,
Течивом вод благочесних,

Які з апостóльських струмків.
Не допусти єресей ядь
І віджени всіх безчесних,
Родить нехай духовних царів,
Царство царя, обнявши усіх,
Пекельний скиптр скидай, як гріх.

Бачить його зір смілий твій
При твоїм несплячім зорі,
І лист його не відпаде,
Не лист на нім буде пустий,
Облудно звабний, а скоро
Духовний плід весь приведе:
Віру, мир, радість, покірність теж,
Й інше, що в ряді святім назвеш.

Ось він тобі: сам царів цар,
Цього народ святий просить.
Що може буть цього миліш?
Чи ж є Христу найліпший дар?
Перший це дар, що приносить
Пастир овечкам свят-святіш,
Скріпить на діло сам він оте,
Здовжить тобі життя так святе.

Кінець

Promemoria, тобто записка для пам'яті. Цей архієрей народився біля Києва, в місті Козельці. Був пастир освічений, покірливий, милосердний, незлобивий, правдолюбець, престол чуття, любові світильник. У саду цього істинного садівника Христового і я свято та благочестиво три літа — 1760 і 63-те і 4-те, коли він представився від землі до небесних [сфер] — працював, дивувався з таємною моєю любов'ю прозірливому його щедрому й чистому серцю, через це іменем всіх, що люблять Бога, й Божі книги, й Божих друзів, в пам'ять його і в подяку йому, цьому люб'язному приятелю Божому й людському, як лепту, приношу від себе цю пісню.

Любитель священної Біблії Григорій Варсава Сковорода.

ПІСНЯ 28-ма

Про таємну в нутрі та вічну веселіть боголюбних сердець. Із цих зерен: "Веселість серця — життя чоловіку, а радування мужа — довгоденне". "Коли хто погубить душу свою заради мене, той спа-

се її"[72] *"Яка ж користь людині, що здобуде ввесь світ, але душу свою занапастить?"*[73]

Возлети на небеса, у версальські хоч ліса[5],
Одягни одежу злотну,
Шапку царськую добротну,
Як у серці нуда, буде тобі біда.

Проживи хоч триста літ, проживи хоч цілий світ,
Що тобі те помагає,
Коли серденько ридає?
Як у серці нуда, буде смерть і біда.

Хоч всю землю завоюй, над усім хоч зацарюй,
Що тобі те помагає,
Коли вся душа ридає?
Як у серці нуда, буде підлість, біда.

Так, про місяць знать дарма, є там люди чи нема,
Кинь Коперникові сфери[6],
В серця свого глянь печери!
Глагол у нутрі твоїм, веселий будеш з ним.

Бог найкращий астроном і найвищий економ.
Вічная натура[8], мати,
Зайвини не може мати.
Що потрібно тобі, знайдеш лиш у собі.

Придивись в нутро тобі: друга знайдеш у собі,
Стрінеш там ти іншу волю,
Стрінеш в злій блаженну долю:
У тюрмі твоїй там світ, в болоті твоїм — цвіт.

---

[5] Версалія (Versailles) — так зветься французького царя едем, тобто рай чи солодкий сад, повний невимовних світських утіх

[6] Коперник — це новітній астроном. Тепер його систему, тобто план чи типик небесних кіл, прийняв увесь світ. Народився над Віслою в польському місті Горуні. Систему свою видав у [1543 році] Сфера — це слово еллінське, по-слов'янському — круг, клуб, м'яч, глобус, гиря, куля, коло місяця, коло сонця.

[8] Блаженна натура є ім'я Господа-Вседержителя.

Правду Августин[74] трима: аду[3] не було й нема,
Пекло — воля твоя клята,
Воля наша — пічка ада,
Заріж волю ту, тьму — і ні пекла, ані мук.

Воле! О неситий ад! Трута ти, а всі — то ядь.
Пащею ти позіхаєш
І підряд усіх ковтаєш;
Убий душу ту, брат, так побореш весь ад.

Боже! Вислів ти живий! Хто без тебе не смутний?
Радість і життя єдині,
Рай, солодкість самі нині!
Вбий ти волю злу в нас, володіє хай твій глас!

Дай нам дар оцей, засів! Славимо царя царів!
Всесвіт весь співа про тебе,
Створений законом неба, —
Що потрібне — легке, непотрібне ж — важке![75]

Кінець

Promemoria, тобто нагадування. Найсутніше Августинове слово таке: "Tolle voluntatem propriam et tolletur infernus" — "Знищ власну волю — і знищиться пекло". Як у зерні маврійський дуб, так у гірчичному його слові сховалася вся висота богословської піраміди і наче безодня жерлом своїм пожерла весь Іордан богомудрості. Людська воля і Божа — це двоє воріт: пекельні та небесні. Той, що знайде серед моря своєї волі Божу волю — знайде кифу, тобто ту гавань: "На цьому камені утверджу всю церкву мою". "Таїться це їм, як небеса" та інше. "І земля (це та, обітована! Дивися, людино) посеред води". Коли хто перетворив волю на волю Божу, співає так: "Зникне серце моє" та інше. Цьому сам Бог є серцем. Воля, серце, любов, Бог, дух, рай, гавань, блаженство, вічність є те саме. Такий не збурюється, маючи таке серце: "Його-бо волею всі управляються". Августинове слово дихає цим: "Роздеріть серця ваші". "Візьміть іго моє на себе". "Умертвіть члени ваші". "Не так, як хочете... це творіть". "Нема нашої брані супроти крові та плоті". "Вороги людині — домашні її". "На гаспида та василиска наступиш". "Той зітре твою голову" та інше.

---

[3] Ад — слово еллінське, значить темниця, місце підземне, позбавлене світла, веселості й найдорожчого золота — свободи. Адський в'язень — це дзеркало полонян мучительної своєї волі, і ця люта фурія безперервно, вічно їх мучить.

ПІСНЯ 29-та

Укінець такого: "Повели бурі" та інше. "Хто ж це такий, що вітрам і воді наказує, і вони його слухають?" [76]

Човен бурі вихр хитає,
Піднесе чи вниз кидає!
Нема мені миру
І нема навкліру[77].
Море це мене зжирає!

Хвиля, мов гора, здіймає,
Друга в прірву укидає.
Надія спливає,
Душа вже зникає,
Жду — і це не допоможе!

О пристанище безбідне,
Тихе, миле, безнавітне!
О Маріїн сине!
Ти оте єдине,
Берегом що може стати.

Спиш в моєму кораблі ти,
Встань! Почуй мої плачі ти!
І утиш це море.
Поміч подай скору!
Відродися, моя славо!

Збав мене ти від напасті,
Смири, душе, тлінні страсті,
Дух вони шматують
І життя руйнують.
Петре, порятуй, молюся!

Кінець

Складена 1785 року, вересня 17 дня, в селі Великім Бурлуці.

ПІСНЯ 30-та

Із цього давнього вірша[78]:

Τηζ ὥραζ ἀπόλανε, τακυ γάρ παντα γηράσκει:
ἐυθεροζ ἐζ ἐρίφου τραχὺν ἔυηχε τραγόν,
тобто:
Радість май із днів твоїх, все-бо скоро старіє:
В одне літо з козлятка став кошлатий цап.

Осінь нам проходить, а весна пройшла,
Коза козля родить, як весна прийшла.
Ледве літо запало, а козля цапом стало,
Цап бородатий!

Ах, відкинем печалі! Вік короткотривалий!
Будь солодке, життя!

Хто журбу в утробі завжди був носив,
Той лежить у гробі й ніколи не жив.
Ах, утіхо і радість! О сердечная сладість!
Пряме ж ти, життя!

Не красне довготою, та красне добротою,
Як пісня, життя!

Бог мій милосердий, я його люблю,
Бо то камінь твердий, сум любо терплю,
Він живий, не вмирає, бо жива з ним палає
І душа моя.

А кому він не служить, то нехай, бідний, тужить,
Бо то сирота!

Солодке бажаєш? Завидь усю вбий!
Ситий будь, чим маєш, і нічого не бійсь.
Плюнь на гробнії прахи й на дитячії страхи,
Смерть — не шкода, спокій.

Жив отак ув Афінах, жив отак в Палестині
Епікур — Христос[79].

Кінець

Складена в час відкриття Харківського намісництва[80], коли я перебував в усамітненні в монастирі Сіннянському.

Григорій Варсава Сковорода

МЕЛОДІЯ[81]

На образ зачаття пречистої Богоматері, що має під ногами коло світу місяць, який змáлюється, і змія з яблуком своїм. Цей образ стоїть у Богословській школі у Харкові. Створено цю мелодію 1760 року, як був я учителем поетичної школи.

Глянь-но! Це Діва стоїть, утробою пречиста!
Яблуко, змій, місяць, світ унизу променистий.
Яблуко — плотська то є принада безчесна,
Тягне, як змій, тебе плоть ця хитра й чудесна.
Світ — то накописько злих думок усіляких,
Місяць — це тінь і мирських маєтків познака.
Перемагай! І Христос у тебе вселиться,
Мудрість в солодкім ніяк не може вміститься.

ВІРШІ ПОЗА ЗБІРКОЮ

ФАБУЛА[1]

Як тільки сонце вечір запалило
І темне небо скрізь вже затремтіло,
На ньому зорі блиснули прекрасні,
Немов коштовні камені алмазні.
Фалес тут крикнув: "Гей-но, бабо люба!"
"Чого, — то баба, — розверезнив губи?"
"Набридло, бабо, на одному місці,
Туди, під зорі, хочу я полізти!"
Вперед стара тож тюпає із хати,
А слідом мудрик лізе дурнуватий.
Зійшли угору, стали на просторі,
Звідкіль дивитись зручно і на зорі.
Та він упав там і відбив геть вухо.
Кричить: "Ой, бабо! Вже я чую туго!"
"Ти не упав би, безголовий діду,
Чому мойого не тримався сліду!?
Не можеш рову прецінь розпізнати,
А лізеш в небо зорі рахувати".
Додому баба повела старого,
Але він вуха все ж позбувсь одного.

ФАБУЛА ПРО ТАНТАЛА[2]

Якось Тантал-цар на бенкет великий
Цехмістра-Бога до себе покликав.
Добре знав Йовиш[3] політику нравів,
Кличе й Тантала свої взнати страви.
Гей, що було там! Небесная їжа
Стала Танталу немов дивовижа.
Бог-Йовиш по тому такого-от гостя
Не захотів був пустити так просто.
Каже: "Що хочеш, проси на відході"
"Дай мені їсти тут вічнії годи", —
Каже Тантал наш. Тут Йовиш образивсь:

Їжу богів той просити одважившись!
Знав же і силу шляхетному слову,
Каже: "Хай буде, приходь сюди знову!"
Став їжу в небі Тантал уже мати,
Там же, що хочеш, усе можна взяти:
Дивний нектар там і вина чудесні,
Горла смаки там солодять небесні,
Буйне там свято і страв різні види, —
Що проти них ті всі панські обіди!
Скрізь там троянди розкішно пахтіють,
Ще й фіміами в повітрі аж мліють.
В залах тих музи солодкоголосі,
Їжу чудовий Ганімед[4] підносить,
Бахуса любчик танцює пресмішно,
Блазні обличчя кривляють превтішно.
Й хоч у тім хорі відсутній Далольо[5],
Та за такого ще кращий Аполло.
Коротко мовлю: чуття там тілесні
Тішили млосно смакоти чудесні.
Все те Тантал-цар обзирує свято,
Тяжко зітхає, хоч всього багато,
Корчиться з муки, страхом весь залитий,
Трясцею наче лихою побитий.
Що ж таке сталось? Згори крізь хороми
Спущений камінь завис до сіроми,
Звісивсь важенно він над головою
І посидіти не дасть у спокою.
Тож і боїться Тантал, що як зрушить,
Камінь зірветься і тяжко роздушить.

ФАБУЛА

Старий Філарет колись у пустині
Свій вік доживав у лісі в хатині.
Юнак Філідон, отак хлопець звався,
До діда у ліс був якось пробрався.
Багато він чув про діда старого,
Що той і святий, ще й мудрий до того.
Прийшов він, схилив перед старим спину.

"Здоров був, — сказав старий, — і ти, сину!"
"Ти не прогнівись, отець милосердий,
Скажи: шлях в житті який святий, твердий?
Без матері я та й батько преставивсь,
По них я давно вже служби відправив,
Тож будь ти мені як батько-родитель,
Мені стань в житті як мудрий учитель".
"Я, сину, і сам не дуже-то мудрий,
І знаю лише: життя шлях претрудний!"
"Агей, голово, та будь же ласкава,
Знай, пам'ять моя зовсім не дірява!"
"То труд, — каже дід, — прожити несхибно,
Аж доки живеш, боротись потрібно.
Попробуй-но лиш не з горя свойого
Пізнать добро-зло, але із чужого.
Наприклад, дивись: он злодія мучать,
Що красти — це зло, нехай тебе учить.
Братайся не з тим, котрий зло ховає,
Знай: добрий лише добро в серці має.
Ти завжди роби не як вітрогони,
А як тебе вчать мудротні закони.
Завваж: хто візьме такий дух свобідний,
У світі прожить він зможе як бідний!"
Уздрів Філідон, що це не на руку
Говорить старий, відчув нараз скуку.
"Я вдячний тобі, мій отче, за раду!"
"Із Богом іди!" Поплентав нерадо.
"Так, мудрість свята, проте що із того?" —
Він дума отак і йде у дорогу.
Тут друга знайшов, разом в світ учений
У мандри пішли по розум спасенний.
Взяли юнака насиллям до прусса,
Поліз на війну він проти француза[6].
А як десять літ по тім пролетіло,
Улікса[7] назад додому прибило.
Відразу ж пішов у ліс до старого,
Згадавши нараз учення святого.
"Добридень тобі!" — "Ти що за персона?"
"Мій отче, згадай мене, Філідона!"
"Гей, що це стряслось з тобою, мій сину?"
"Зігнула мені негода так спину"

"На оці отам — то що за затула?"
"Влучила мене шаленая куля".
"На лобі ж звідкіль страшні тії ями?"
"Рушниця дала". — "А тії два шрами
Ген там, на щоці?" — "У бійці взяв рани".
"В бою?" — "Ні, в шинку, був дуже я п'яний".
"А онде звідкіль шматок видно носа,
Мов хто приліпив?" — "Також від французза".
"Мушки́ на лиці?" — "Се, отче, короста".
"Гадаю, також французька, непроста?
Ти, сину, тепер і ходиш відмінно!"
"З коня я упав, поранив коліно.
А ще лікарі до того лічили,
Гадав: потягне хвороба всі жили!"
"Чого плачеш ти? Вже плач не поможе
Нітрохи тепер!" — "Ой, Боже мій, Боже!
Щось, отче, порадь, усе-бо ти знаєш!"
"Несила мені, ти бажане маєш,
Не слухав раніш моєї поради,
Тож смерть хіба в тім здолає зарадить"

DE LIBERTATE[8]

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотеє?
Ні ж бо, не злотне: зрівнивши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою![9]

РОЗМОВА ПРО ПРЕМУДРІСТЬ

Мудрість і Людина

Л ю д и н а. Сестриця люба чи інакше звешся ти?
Ти мати стрункості, а також доброти,
Скажи своє ім'я, назви мені сама,
Без тебе за дурну ми й думку будем мать.

М у д р і с т ь. У греків звалась я Софія в давній вік[10],
А мудрістю зове всяк руський чоловік,
Ще римлянин мене Мінервою[11] назвав,
Християнин Христа імення мені дав.

Л ю д и н а. Скажи, а чи живеш і в хінській стороні[12]

М у д р і с т ь. Інакше там ім'я наречене мені.

Л ю д и н а. У варварських краях чи ти також живеш?

М у д р і с т ь. Ну що за глупоту, мій друже, ти плетеш?
Без мене, друже мій, і рисці не бувать,
Чому ж між хінцями мені не існувать?
Де ніч і день живе, де літо і весна,
Із батьком правлю я ускрізь сама-одна.

Л ю д и н а. Скажи, а батько хто? Питаю з дурноти.

М у д р і с т ь. Пізнай мене вперед, то й батька взнаєш ти.

Л ю д и н а. А з хінцями живеш ти як, мені відкрий?

М у д р і с т ь. Так само, як і тут: живлюсь, хто мій, то мій.

Л ю д и н а. Адже отам самі загиблії живуть?

М у д р і с т ь. Сестра вам бреше все, так само, як і тут.

Л ю д и н а. Хіба у тебе є сестра?

М у д р і с т ь. Таки увіч,
Звичайно ж є, як в дня сестрою буде ніч.

Л ю д и н а. І бреше вона, хоч з тобою і в рідні?

М у д р і с т ь. Хоч батько в нас один, та діти не одні.

Л ю д и н а. А ймення як?

М у д р і с т ь. Їй сто імен. Вона,
Однак, у росіян є безтолковщина[13].

Л ю д и н а. З рогами ж чи вона?

М у д р і с т ь. Дурний!

Л ю д и н а. Є борода?
Чи в клобуці?

М у д р і с т ь. Покинь! Вона таки склада,
Як хочеш, суть тебе! Ах ти, щезай-но пріч!
Я біля тебе є, мов біля світла ніч.

Л ю д и н а. Щезай-но ліпше ти! Біжи з очей моїх,
Дурна сама ти є, обдурена на сміх.
Про все, чого нема ніде, усе плетеш
І, прямо кажучи, дурниці ти верзеш.
Родився тут народ і навчений не так,
Він дикі брехні ці сприймати не мастак,
Бо може віднайтись один лише такий,
Щоб замисел дурний та й уподобав твій.

* * *

Все лице моршиш, журний завсігди ти,
Чи можна ще тут про життя говорити?
Той живе справді, хто веселий з виду,
Хто має світло, а темряви й сліду,
А хто сумує без просвітку тужить,
Того постійно повільна смерть душить.

ПОХВАЛА АСТРОНОМІЇ

(EX OVID[IO] FAST[I])[14]

Щасні ті, що старались у вік стародавній
Розум звести й побачить зірок рух наявний.
Можна вірить! лишили земні всі марноти,
Серцем вийшли при тому в небесні висоти.
Серце не відвернули догоди для плоті,
Ані воїнська праця, цивільні турботи,
Ані вітряна слава, ані честування,
Ні безмірні багатства, улещень омання.
Перед очі нам стали, зробились відомі
І у розум уклались зір рухи питомі.
Так належить зіходить у кола надгорні —
Не як велетні давні ішли богоборні.

O DELICATI BLANDA ETC[15]

До Петра Герардія[16]

О селянський милий, любий мій спокою,
Жодних смутків там немає,
О ручаю дзенькіт, що дзюрчить водою,
Як ліс темний, вхолоджає!
Кучері шумливі листя, мов волосся,
А на луках зелень красна,
О самота-мати для думок, що зносять,
О сумна тихосте жасна!
Де хіба пташиний голос є на волі
Та сопілка пастухова,
Як вижене він вівці у пахуче поле

Чи у дім пригонить знову!
О милий мій столик, прості та не лишні
Страви на ньому селянські,
А не ті виборні, дражнячі смак пишний,
Кухарем смачені панським.
Бо синам із батьком — прийшли із орання —
Варить сама мати в домі.
О бібліотеко, ти моя вибранна,
Книги, що не всім відомі!
О комірка, котра одного умістить,
О сне вільний та приємний,
Стежка до блаженства певна, звісна, чиста,
О шлях, для мирського темний!
Як шукаю вас я, дух мій як палає,
Бо все зневажа дрібнеє,
Як біжить до вас всяк, всяк пошану має
Над багатство все мирськеє,
Хто водою духа бруд очей омиє,
Вкусить мудрий плід правдивий.
Ти ж небесну воду, друже, пить умієш,
Їй чужий світ нечестивий,
Тяжнеш у один гуж чи, мучений злою
Слави й багатства міллю,
Над сільські утіхи милого спокою
Двірське шануєш безвілля?
О прошу тебе я, гір Сіонських ради, —
Змолоду ти бачив гору, —
Од старого друга зволь пораду взяти,
Що сам узяв та не впору.
Хто тебе від книги і від волі манить,
Знай, що звабне те для духа,
Знай, що під слів медом трута є омани,
Утікай, заткнувши вуха.
Добро не міститься в золота і груді,
Не віндійських маргаритах[17],
Серце непожадне малим сите буде,
Жадність-бо нічим не сита.
Як життя провести можеш ти у світі
Тихо і вільно, привітно,
То скажи, який біс тебе став гонити
Взять кайдани самохітно?

У житті дивитись на чужую волю
Трепетно на панські взори?
Ну, порви ти вузи, збий ярмо додолу
І себе ти увінчай скоро!
Зважся буть щасливим, будь від того вільний,
Що до землі розум хилить,
Вгору возлетівши, в простори окільні,
Думку на вічне хай цілить,
І сліпого щастя дар у цьому світі
Дурню залиши на диво,
О, коли б до того у квітучім літі,
А не в цей уже вік сивий,
Друг старий, розумний розповів ік ділу,
Що твій друг віщає гарно,
То б я літ, що в службі двірській тратив силу,
Не оплакував би марно.

IN NATALEM JESU[15]

О ніч нова, дивна, чудна,
Ясніша од світла полудня,
Коли через морок безмірний
Пробився сонця світ невечірній.
Веселітеся, адже з нами Бог,
Адже з нами Бог!

Який моря присмиряє,
До себе всіх приміряє,
В жебрацькій він десь хатині
Убогості учить нас нині.
Веселітеся, адже з нами Бог! (2)

Там під Вифлеємським градом
Пастухи, пасучи стадо,
Найпершії вість приймають,
Що прийде до нас Христос, віщають
Через ангелів, бо з нами Бог! (2)

Поглянь, як то Богу люба
Беззлобна простóта ця груба,

Трима вона правду ревно
Через норов простий і древній —
Веселітеся, адже з нами Бог! (2)

Біля Вифлеєма-града
Сонм пастуший там беріг стада (...)

На голос: "Похвалімо царя Христа!"[19]

EST QUAEDAM MAERENTI FLERE VOLUPTAS[20]

Хто подасть сльози, як дощ, хто дасть мені нині?
Хто подасть море? Плачу, хто ріки дасть плинні?
На гріх ридаю
І омиваю
У многоплинних
Сльозах неспинних
Без спочину.
Пломінь пекельний гріхів моїх сушить очі,
Серце, немов діамант, затверднути хоче.
І сльози всякли;
Хорість закляклу,
Що в нутрі, клята,
Як би зблювати
Та й навіки?
Ти, що струмкам у горах простелиш проходи,
З неба спускаєш згори високії води.
Очі наповнять,
Все заполонять;
Серця торкайся,
Відчути дайся,
Утіх отче!
А буду багатий я на сльози ці тихі,
Будуть для мене вони — люб'язні утіхи.
Твоя-бо й дурність
Над світу мудрість
І плач над сміхи —
Його утіхи,
Дивний Боже!

QUID EST VIRTUS?[21]

Важко впокорити гнів та іншії страсті,
У солодощі плотські важко не попасти,
Важко знести ще й дарма від усіх догану,
За Христа вітчизну полишить кохану.
Важко розум у небо із земного вирвать,
Важко не потопитись в світу цього прірві.
Хто перемогти зможе всю озлобу древню,
Той є міцний володар на силу душевну.

EPIGRAMMA

Назви коротко мужа мудре діло! —
В умі май світло і здорове тіло.

SIMILITUDINES EX VIRG [ILIO] 2 AENEID[A]E[22]

Similitudo clamantis Laocoontis[23], circumplicati a draconibus[24]

Він такі жахливі випускає рики,
Як недобитий біжить від жерця бик дикий.

Similitudo Aeneae spectantis ex super domo sua incendium Trojae?[25]

Як огонь у хліб впаде при бурях жорстоких,
Чи потік стрімкий з дощу із гір мчить високих,
Ниви і посіви всі лама, прибиває,
Стрімголов несе ліси, стовпіє, вчуває
Шум над скелями пастир.

Simil[itudo] Aeneae, quomodo Trojae, noctu cum sociis in medium hostium sese conjecit[26].

...потім в ті хвилини,
Як хижі вовки, яких в темну ніч невпинний
Погнав голод сліпо з ям, плем'я їхнє вдома

Зіває несито, жде; крізь мечі і пломінь
Біжимо на явну смерть.

Quomodo Androgeus[27] imprudenter noctu in hostes resiliit[28]

Завмер він і порвався назад зі словами.
Буває так: між терня раптово ногами
На змія хтось наступить, поблідне, тікає,
А той злиться, отрутну голівку здіймає.

Quale certamen int[er] Aeneam et nobiliss[imum] Graecorum
super Helena[29]

Так як коли збіжаться вітри у негоду
Бурхливі враз із півдня, із заходу, сходу,
Ліси тоді затріщать, киплять роз'ятренні
З піском хвилі і летять у місця безденні.

Cui similis erat Pyrrhus[30], cum in[ter] ceteros oppugnaret
regiam Priami[31]

Такий змій, коли на світ вийшов, повний трути,
Що ховався під землю в час зимовий скрути,
Він скида линовище в день весни прекрасний,
В'ється тілом у коло, блиск у нього ясний,
Слизькі груди здіймає, зір ярісномечний
Кидає, сичить, з рота язик триконечний.

* * *

Хоч спочатку гріх вабливий,
Йде по квітах ніжних він вам,
Стане потім він жахливий —
Це помітить грішник сам.
Бо тільки впаде у гріх,
Тої ж миті збудеться втіх
І відчує саму печаль.
Спершу ти солодкий, гріху,
Як пахливий отой бальзам,
Потім же гіркий, як лихо,
Буваєш ти нашим серцям.

Бо трута, що в серце впаде,
Наче пекло, опалить, зведе
І нещадно катує, спаля.
Ти гачок, принада ти хтива,
Жадібно тебе жерем,
Ти єхидна страхітлива,
Яку в руки усе ж берем.
І ковтаєм, як мед чарівний,
Але чуємо раптом страшний
Біль не ззовні — прямо з душі.
Спершу-бо твоя личина
Нашим бачиться очам,
Як принадлива картина,
Що, сліпим, чарівна нам.
Але раптом зникає краса
І, немов смертоносна коса,
Устрашає наші серця.
Ти нас, мов ягня, стрічаєш:
Очі гожі та вабні,
Потім, наче вовк, терзаєш,
Пошесті несеш страшні.
Наче черва, ти сточуєш всіх,
Наче лев, ти все рвеш та їси.
Леве! Черво! Схована міль!
Ти пучина є жеруща,
Все ковта, що передвіч,
Ти щелепа всеїдуща,
Позіхає-бо день-ніч.
Як пташкар, ти ладнаєш сітки,
Щоб зловити в тенета такі.
Сітко! Клітко! Хитра мана!
Ти, мов звір, якого оком
Богослов своїм узрів,
В одкритті своїм високім,
Має звір той сім рогів.
І рогами отими всякчас
Він спішить заколоти всіх нас.
Звіре! Тигре! Гаспиде злий!
Із щелеп твоїх меч смерті
Швидко мчиться, порива,
Він готовий нас пожерти:

Січе, коле і вбива.
Від твоїх люто гострених стріл
Не сховать, щоб не ранились, тіл.
Гріху! Звіре! О лютий змій!
У твої широкі двері
Іде воїн, іде і цар.
Ідуть і архиреї,
Іде злидар і вівчар.
Між твоїх перевитих кілець
Загруза і велебний чернець.
Пащо! Лови! О схований рот!
Грішник, в тебе залюбившись,
Шкоду робить сам собі
І, тобою задурившись,
Спить, дрімаючи у біді.
А який-то нещасний бідак,
Про це думай ретельно усяк,
То зі страху весь задрижиш.
А коли цю грішну труту
Виблювать не схочеш ти,
То відчуєш пекло люте,
Від якого не втекти.
Хто ж цю труту у серці трима,
Раю тому довіку нема,
Плід гріхів це, страх це та бунт!

HORATII L[IBER] II, ODA X[32]

Прямо жить будеш — не станеш в глибокім[33]
Плавати морі, літати високо,
Бігать од хвиль по березі вільно,
Живши бездільно.

Хто-бо помірність святу зберігати
Вміє, у домі його не видати
Гарних речей і убрань злототканних,
Залів вибраних.

Завжди частіше дерева високі
Будуть хитатись од вітрів жорстоких,

Грім б'є верхи гір, храм буде вище —
Падає нижче.

Хто знає міру, в добрі не гордіє,
Не безнадійний в біді, як наспіє,
Знає, що щастя від Бога, а також
Зміна усяка.

Великодушний у час нещасливий
Будь, а всі біди неси, терпеливий,
Щастям у світі, ах ти, не носися,
Більше смирися.

* * *

Дурний, хто хоче дійти просторим шляхом в Сіон,
Сліпий, хто не бачить шляху, що в місто веде те його.
Подивись усяк,
В славу ввійшов як
Віри вождь — не в тії
Двері йшов, вузькії,
Ах, цим тісним шляхом!

Лився з нього кривавий піт з лиця в цім путі,
Лиш важким трудом досяг він слави навік. Ти
Не хочеш трудів,
А прагнеш туди
За Христом поспіти,
З ним у славі жити.
Ах, не може таке буть.

Він кутка собі не мав, щоб голову схилить,
Ти ж, мій друже, хочеш тут щасливо собі жить.
Хочеш ти з Христом
В граді буть разом,
У вузькі ворота
Йти, не збувши злота?
Ах, не може таке буть.

А як хочеш із Христом жить, світ кидай увесь,
Кинь мирськії ти добро, багатство, славу, честь.
За Христом ступай
І не озирайсь,
Так з ним зацарюєш,
Солодкість відчуєш
На вічнії віки.

НА ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ ТОМАРИ, ХЛОПЧИКА 12 РОКІВ

Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні
Маємо першу добу, року нового почин,
Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю,
В цей народитися день. Добра то провість тобі.
Першим ти пагінцем, хлопче, на світ од батьків народився.
Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь,
Перший і розумом сильним, і перший тим даром природним,
Що потребує його врода тілесна твоя.
Благословення тобі, первакові, послала природа,
Що для молодших дітей мачуха гостра була.
Так і спорудник всесвітній, створивши Адама найперше,
Єву потому створив, меншу в любові його.
Радо вітаю тебе, що стільки добра тобі дано:
Досить на частку твою Бог милосердний поклав.
Тільки ж гай-гай! Як багато тобі доручив сотворитель,
Згодом немало і сам схоче від тебе узять.
Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся,
І не з наймення лише, будь і ділами Василь.

НА ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ БІЛГОРОДСЬКОГО ЄПИСКОПА

Хоч небезпек неприємних у житті цьому безліч буває,
Многих, проте, тобі літ нині бажаємо ми.
Пастирю, щасно живи якнайдовше для нас і для себе.
Жить як не хочеш собі, іншим ти довго живи.
Довго щасливо живи, щоб тобі лише люди раділи,
Отче-наставнику, нам скарбом є твоє життя.

ПРО СВЯТУ ВЕЧЕРЮ, АБО ПРО ВІЧНІСТЬ

Бачиш очима вино тут і хліб, проте розумом видно
Господа Бога, який, тіло прибравши, сховавсь.
Той лиш існує, хто схований, видний — то сон і примара:
Схованим бути — це щось, виднеє все — це ніщо.
Світу машину хоч видно, проте це — лиш сон і примара.
Світу реальність завжди схована в назві його.
Дуб коли тінь відкидає довжезну при заході сонця,
Хоч простяглася й без меж, дубом вона все ж не є,
Тіло чом наше в повазі, недійсне, коли його видно?
Смерті не хочемо чом? Чей нас сховає вона?
Нас як вона вже сховає, тоді лише будемо жити:
Схована ж дійсність завжди, видно лише її тінь.
Хутко збудися, мій розуме правий! Воскресни вже з тіней!
Дужий, здолаєш ти все, сповнений світлом, прозриш.
Світло моє, поведи враз зі мною ще спільника мого —
Сонця ти промінь і тінь, тебе, видного, вже не сховає,
Дух мій, що радо тобі волю свою віддає.
Речі без тебе нема й тіні її не бува.
Тілом і річчю ти тіней єси, для речей — лише тінню.
Завдяки саме тобі все має власне буття.
Отже, ти схований завжди у виразно видних нам тінях.
В схованім завжди тебе виразно бачимо ми.
Там, де ти виступиш виразно, річ або сутнє, що досі
Мало вже своє буття, тратить воно його враз.
Зниклий, щезаєш не весь: твій кінець є початком чужого,
Адже у ньому тебе видно знов у формі новій.
Бавишся нащо ти розумом моїм, святий в'юнкий змію?
Зниклий, ти звідси не щез й зник, залишаючись тут.
Видно тебе то як тіні речей, то ти схований в тінях,
А як зникаєш цілком, бути не може ніщо.
Ось так коли, дзеркалами себе оточивши, свій образ
Бачиш у безлічі їх, в дійсності все ж ти один.
Взяти не можу тебе, хоч беру; повертаю, зберігши,
Цілий ти навіть тоді, в друзки коли розлетівсь.
Всі споживають тебе, але ти залишаєшся цілим.
Всі тебе завше беруть, усім, проте, ти все ж чужий.
Власністю бути когось ти не можеш, бо всім ти єдиний.
Ситиш чим більше мене, голод тим більший зроста.
Їжа — ти. Можна мені втаємниченим в тебе вже стати:

Тінь твоя дітям малим завше достатньою є.
Змію в'юнкий, ти-бо схований, наче гачок у принаді.
Скільки немудрих хлоп'ят в царство своє ти ведеш!
Схвалюю спритність твою я й ці хитрощі палко цілую,
Бо від святого тебе тінь теж святою бува.
Спійманій рибці принади смачної вже більше не треба,
Так, коли я вже спіймавсь, зайвою є твоя тінь.
Маску скидай! Я пізнав тебе в русі без тіні і зблизька
Бачити зміг, бо раніш ти мені лотосом був.
Зміцнений цим, подолати я зміг помилкові догмати
Шалу й безглуздя, які зроджують усякі гріхи.
Сповнений цим, поборов я теж пристрасті, вельми шалені.
Як допоможеш мені, й далі долатиму я.
Звабний, віддайся мені, доки жити на світі я буду,
Медом солодким ти будь, світло моє ти, життя!
Скроні мої як літа підфарбують ледь-ледь сивиною,
Моїм сльозам уступи твої останні дари:
Двічі старим ти зроби мене, разом душею і тілом.
Й зробиш це, світлом коли враз ти мій розум сповниш.
Тіло як сили покинуть моє, ти будь разом зі серцем
Й розумом завжди моїм, світло моє ти й життя!
Тіла розваги мене як залишать, розрадою будь ти!
Нею ти будеш, коли світлом мій розум сповниш.
Тіла багатства коли в мене немає, ти перським скарбом будь!
Й будеш ти ним лиш, коли світлом мій розум сповниш.
Чернь як почне проклинати мене, будь ти до мене ласкавий!
Й будеш ласкавим, коли світлом мій розум сповниш.
Встань же мерщій! Чому з тіней речей ти мене не виводиш?
Але до того моє серце ти світлом сповни.
Попіл я, тінь, ніщо. Світлом як сповниш мене, тоді стану
Сутнє, річ — не як раніш — був я тінь, попіл, ніщо.
Виведи геть мене з пристрастей й зваб до земного без шкоди!
Згода! Це вчиниш, коли світлом своїм поведеш.
Дай мені цього світла доволі! Дай смерть зневажати!
Вмерти бажання ти дай! Смерть мені дай полюбить!

ПРО РОЗРАДУ ПРИМАРНУ

Тінь коли легка зникає, палить тебе спека відразу;
Дах як сховає, тоді матимеш спокій завжди,
Тіла так пристрасть недавно тебе солодила медами,

Хутко, як тінню зника, серце сповняє гірким.
Любий богам, утікай! У принаді гачок заховався;
Знада як квапно втече, лишиться гак лиш гризький.
Та не така чеснота, бо вона робить душу стійкою,
Спершу, як трійло, гірка, згодом солодка, як мед.
Так заживаєш ти ліки гіркі всі з бідою важкою,
Згодом смачною зате будь-яка їжа стає.
Хто б не вступився гарячці, що сон навіває, до того
Верем'я тіла його швидко вертає назад.
Зиму сувору хто зніс, той побачить теж весну-красуню;
Хто ж в холодочку сидів, зиму повинен знести.
Бог справедливий усюди, чергуючи речі постійно.
Чистих речей не бува: Бог сотворив усього розмай.
Адже поверхня гіркого покрита солодким. Початок
Чого солодким бува, те гіркий має кінець.
І навпаки, осолода понурою працею вкрита,
Й той осолоду здобув, хто міг спожити терпке.
Від осолоди у змозі почати серця лиш нікчемні:
Мало з них працю свою врешті солодким вінча.

ПРО ПІСТ

Лютий 15, 1765

О піст — наймиліша, найугодніша Богу річ!
І чого ти не приносиш тим, що люблять тебе,
Чого ти не даєш тим, що тебе додержують.
Адже нічого нема для тебе важкого!
Завдяки тобі став наймиліший Богові Мойсей
І побачив Бога на горі Сінай.
Тобою був викрадений Ілля з вогненної колісниці
І піднятий вверх на вогненних конях.
Безперечно, якби тебе не любив Даниїл,
Він не став би переможцем левів
І не зміг би побачити заховані
Тайни Бога, якби не ти.
Завдяки тобі став близьким другом Христа
Іоанн, — найближчим за всіх.
І хто б не став милим великому Богові
Завдяки тобі, о піст!

О творець Всесвіту, Отець, Бог!
Даруй нам піст.
Дай нам наслідувати твоїх рабів,
Зроби для нас, щоб через піст
Стала мертвою наша плоть,
Щоб змогла жити з тобою.

БАЙКИ ХАРКІВСЬКІ

Люб'язний приятелю![1]

На сьомім десяткові нинішнього століття, полишивши вчительську посаду й усамітнившись у лісах, полях, садах, селах, хуторах та пасіках, що лежать довкруж Харкова, навчав я себе доброчинству та повчавсь у Біблії; до того ж, добропристойними іграшками бавлячись, написав півтора десятка байок, ще не маючи з тобою знайомості. А цього року в селі Бабаях[2] примножив їх до половини. Поміж тим, як писав решту, здавалося мені, що ти завжди присутній, схвалюєш мої думки і разом до них зі мною причащаєшся. Дарую ж тобі три десятки байок — тобі і тобі подібним.

Батьківська кара має в гіркості своїй солодощі, а мудра іграшка приховує в собі силу.

Нерозумну пиндючливість зустрічають за зовнішністю, випроваджують за сміхом, а розумний жарт поважний вінчає кінець. Немає смішнішого, як розумний вигляд з порожнім нутром, і немає нічого веселішого, як смішне обличчя з прихованою дільністю. Згадайте прислів'я: "Красна хата не вуглами, а пирогами".

Я й сам не люблю мінливих масок тих людей, про які можна сказати малоросійською приказкою: "Стучить, шумить, гримить... А що там? Кобиляча мертва голова біжить"[3]. Кажуть і великоросіяни: "Летала высоко, а села недалеко", — про тих, що багато та красно говорять, а слухати нічого. Не любі мені ця порожня зарозумілість та пишна пустеля, а миле те, де зверху нічого, а всередині — *щось*, зовні брехня, а всередині — істина. Така вже річ, і людина зветься в еллінів σιληνοζ, картинка, зовні смішна, а всередині — красою велична[4].

Друже мій! Не зневажай байкарства![5] Байка і притча — одне й те ж. Не за гаманом суди скарб, правдивим судом осуджуй. Байка тоді буває погана й бабська, коли в підлій та смішній шкаралущі своїй не ховає зерна істини і схожа на червоточний горіх. Від таких байок відводить Павло свого Тимофія (І до Тим., гл. 4, в. 7)[6]. І Петро заперечує не просто байки, але байки з хитрощами, які, окрім прикрашеної оболонки, сили Христової не мають. Іноді в непотребі ховається коштовний камінь. Будь ласка, затям собі ці Павлові слова, щоб люди "на юдейські

байки не вважали, на накази людей, що від правди відвертаються"[7]. Як обряд без сили Божої порожнеча, то й байка така без істини. Коли ж вона із правдицею — хто посміє назвати її неправдивою? "Для чистих усе чисте, а для занечищених та для невірних не чисте ніщо, але занечистилися і розум їхній, і сумління" (До Тита, гл. 1 — 15). Цим хворим, позбавленим страху Божого, а з ним і доброго смаку, будь-яка їжа здається бридкою. Не їжа бридка, а споганені в них розум та сумління.

Цей потішний та фігурний ряд писань був найкращий для стародавніх мудреців. Лавр і взимку зеленіє. Так мудрі і в забавках розумні, і в брехнях істинні. Істина їхньому гострому зорові не здаля бовваніла, як простим розумам, а ясно, як у свічаді, виставлялася, і вони, забачивши відразу живу її подобу, уподобили її у різноманітні тлінні фігури.

Жодні фарби не передають приваби троянди, лілеї, нарциса настільки жваво, наскільки прегарно в них з'явлена невидима Божа істина — тінь небесних та земних образів. Звідси народилась hierogliphica, emblemata, symbola[8], таїнства, притчі, байки, подобизни, приказки... І не дивина, що Сократ, коли його внутрішній ангел — керманич у всіх його ділах — повелів писати вірші, тоді він вибрав *Езопові байки*[9]. І як кожна вправно показана картина здається неукам брехнею, так і тут виходить.

Сонце всіх планет і цариця Біблія з тайнотворених фігур, притч і подобизн утворена. Вона вся ліплена з глини і зветься у Павла "буйством". Але в цю глину вдихнуто дух життя, а в тім буйстві ховається мудрість усього смертного. Зобразити, приєднати, уподібнити — означає те ж таки.

Прийми ж, люб'язний приятелю, дружнім серцем від твого друга цю небезсмаковиту думок його воду. Не мої це думки, не я їх вигадав, бо істина — безначальна. Але люблю — з тим і мої, люби — і будуть твої. Знаю, що твій плотський бовван різниться від мого опудала, але дві різні посудини хай наповняться одним лікером, хай будуть єдина душа та єдине серце. В цьому й полягає справжня дружба та єдність думок. Усе не наше, все загине — і самі боввани наші. Одні лише думки завжди з нами, одна лише істина вічна, а ми в ній — як яблуня в своїм зерні, затаїмося.

Будьмо ж дружні! Прийми і споживай з Петром мої чотириногі звірі, змії та птиці. Хай тебе Бог благословить! З ним не зашкодить і трута поганська. То лише образи, що

криють, як полотном, істину. Споживай, доки споживеш з Богом чого кращого.

Люб'язний приятелю! Твій вірний слуга,
любитель священної Біблії
Григорій Сковорода.

1774 року, в селі Бабаях, напередодні п'ятидесятниці[10].

Байка 1

ПСИ

У селі в господаря жили два пси. Довелось якось повз ворота проїжджати незнайомцеві. Один пес вискочив, погавкав, доки чоловік не зник із очей, та й повернувся до двору.

— Що це тобі дало? — спитав другий собака.

— Принаймні не так нудно, — відповів той.

— Але ж не всі, — сказав розумніший, — переїжджі такі, щоб їх обов'язково мати за ворога нашому господареві. Коли б так, то і я б повинності своєї не залишив, хоч іще з минулої ночі в мене пошкоджена вовчими зубами нога. Собакою бути — це річ непогана, а от даремне брехати на кожного — зле.

С и л а. Розумний чоловік знає, що ганити, а дурний ляпає без розбору.

Байка 2

ВОРОНА Й ЧИЖ

Неподалець від озера, з якого визирали жаби, сидів на гілці і співав Чиж. Поблизу нього крякала собі й Ворона, та бачачи, що Чиж не полишає співати, сказала:

— Чого ще й ти сюди пнешся, жабо?

— А чому це ти мене жабою звеш? — спитав Чиж Ворону.

— Тому, що ти такий же зелений, як та жаба.

— О, коли я жаба, — мовив на те Чиж, — тоді ти сама справжнісінька жабера за внутрішньою своєю сутністю, бо спів твій зовсім схожий на жаб'ячий.

С и л а. Серце і звичаї людські мають свідчити, хто він такий, а не зовнішні якості. Дерево по плодах пізнається.

Байка 3

ЖАЙВОРОНКИ

Ще в давні часи, коли черепахи в орлів літати вчилися, молодий Жайворонок сидів недалеко від того місця, де одна зі згаданих черепах, за розповіддю мудрого Езопа[11], своє літання щасливо скінчила з великим шумом та грюком на камені. Жайворонок злякався і, тремтячи всім тілом, дістався до свого батька:

— Батечку! Біля тієї гори, мабуть, сів орел, про якого ти мені розповідав колись, що то найстрашніша і найсильніша з усіх птиця...

— А чому тобі так здалося, синку? — спитався старий.

— Батечку! Коли він сідав, я такої швидкості, шуму та грому ніколи не бачив.

— Коханий мій синку! — сказав старий. — Ти маєш молоденький розумець... Знай, друже мій, і завжди співай отаку пісеньку:

Не той орел, що високо літає,
А той, що легко сідає...

Сила. Багато хто не за призначенням починає велике діло, та погано кінчає. Всякій справі є печаттю добрий намір та кінець.

Байка 4

ГОЛОВА І ТУЛУБ[12]

Тулуб, зодягнутий у розкішну, франтовиту, з дорогими прикрасами одіж, величався перед Головою і дорікав їй тим, що на неї і десятої частки не припадає з того багатства, яке має він...

— Слухай-но, дурню! Коли може поміститися твій розум у череві, то затям, що так робиться не через велику твою вартість, а тому, що годі обійтися таким малим, як це можу я, — відказала Голова.

Фабулка ця для тих, хто честь свою поклав на самій пишноті.

Байка 5

ЧИЖ ТА ЩИГЛИК

Чиж, вилетівши на волю, зустрівся із давнім своїм приятелем Щиглем, і той спитав його:

— Як ти, мій друже, звільнився?.. Розкажи мені!

— Дивом, — відповів полонянин. — Багатий турок приїхав з посланником у наше місто і, прогулюючись задля цікавості по торговиці, зайшов у наш пташиний ряд, де нас близько чотирьохсот висіло у клітках одного господаря. Турок довго дивився зі співчуттям, як ми одне перед одним виспівували, і спитав зрештою:

— А скільки хочеш грошей за всіх?

— Двадцять п'ять карбованців, — відповів той.

Турок, не кажучи й слова, заплатив гроші, звелів подавати собі по клітці й випускав нас на волю, тішачись та задоволено позираючи, як ми розліталися.

— А що ж тебе, — спитав товариш, — у неволю замануло?

— Солодкий харч та гарна клітка, — відповів щасливець, — але тепер, доки житиму, дякуватиму Богові такою пісенькою:

Краще вже сухар з водою,
Аніж цукор із бідою.

С и л а. Хто не любить клопоту, мусить навчитися жити просто й убого.

Байка 6

ГОДИННИКОВІ КОЛЕСА

Колесо годинникової машини спитало у Другого:

— Скажи мені, а чого ти гойдаєшся не так, як ми, а в інший бік?

— Мене, — відповіло Друге, — так зробив мій майстер, і цим я не тільки не заважаю, але ще й допомагаю, аби годинник мав єдиний шлях по сонячному колу.

С и л а. З різними природними нахилами й життєвий шлях різний. Одначе всім їм один кінець — чесність, мир та любов.

Байка 7

ОРЕЛ ТА СОРОКА

Сорока Орлові сказала:

— Скажи мені, як тобі не набридне безперервно вихором крутитися на просторих небесних висотах — чи вгору, чи вниз, наче хиляєшся по гвинтових сходах?..

— Я нізащо б на землю не спустився, — відповів Орел, — коли б плотські потреби не приневолювали мене до того.

— А я нізащо б не відлітала з міста, — сказала Сорока, — коли б орлом була.

— Я теж так робив би, — мовив Орел, — коли б лише був сорокою.

С и л а. Хто народжений до того, щоб бавитися вічністю, тому приємніше жити в полях, гаях та садах, аніж у містах.

Байка 8

ГОЛОВА І ТУЛУБ

— Як би ти жила, — спитав Тулуб Голову, — коли б з мене не витягувала для себе соків життя?

— Достеменно, — відповіла Голова, — але в нагороду тобі моє око — як світло, а я допомагаю порадою.

С и л а. Народ повинен своїм володарям служити й годувати їх.

Байка 9

МУРАШКА ТА СВИНЯ

Свиня з Мурашкою сперечалася, хто з них багатший. А Віл був свідком та побічним суддею.

— Чи ж багато у тебе хлібного зерна? — спитала з гордовитою посмішкою свиня. — Ну-бо, з'яви, шановна пані...

— У мене повнісінька жменя найчистішого зерна.

Як тільки сказала це Мурашка, зареготали раптом щосили Свиня та Віл.

— Хай нам буде за суддю пан Віл, — проказала Свиня. — Він двадцять із лишком років правив у великій славі судейство, і можна сказати, що він проміж усієї своєї братії — наймайстерніший юриста й найгостріший арифметик та алгебрик. Його благородіє зможе нашу суперечку легко вирішити. Окрім того, він досить управний, здається, в латинських диспутах.

Віл після таких слів, мовлених мудрою звіриною, відразу скинув на рахівницю та за допомогою арифметичного множення зробив таке визначення:

— Оскільки бідна Мурашка тілько одну жменю зерна має, як сама призналась об тім без принуки, а, окрім зерна, нічого більше не споживає; водночас проти того у пані Свині є цілий кадуб, в якому жмень міститься триста з третиною, того ради за всіма правилами здорового розрахунку...

— Не те ви рахували, пане Віл, — обірвала його мову Мурашка. — Надіньте окуляри й киньте на рахівниці витрати супроти прибутків...

Справа ще більше розпалила суперечку, її перенесено у вищий суд.

Сила. Не мале те, чого досить на прожиття, врешті, це і є статок та багатство.

Байка 10

ДВІ КУРКИ

Випало якось Дикій Курці залетіти до Домашньої.

— І як це ти, сестро, живеш у лісах? — спитала Домашня.

— А точнісінько так, як інші лісові птахи, — відповіла Дика. — Годує мене той-таки Бог, що й диких голубів...

— Вони ж літати добре можуть, — проказала господиня.

— Це так, — згодилася Дика, — одначе і я можу літати й цілком задоволена крильми, даними мені від Бога...

— Ось у те я, сестрице, ніяк повірити не можу, — сказала Домосида, — бо я ледве-ледве можу перелетіти до он того сараю.

— Не перечу, — каже Дика, — але дозвольте, голубонько моя, згадати, що ви змалечку, як тільки народились, зволите на подвір'ї гній гребти, а я щодня мусила досвідом поповнювати своє літання.

С и л а. Багато хто, не маючи змоги щось зробити, не вірить, що можуть це інші. Безліч є таких, хто з солодкої млості відучені мандрувати пішки. Це свідчить, що практика без природженості бездільна, а природженість утверджується працелюбністю. Яка користь знати, як робиться діло, коли ти сам його не зробиш? Узнати не важко, важче зробити. Наука та досвід — це одне і те ж. Вона не у знанні самім живе, а в роботі. Знання без діла — це мука, а діло — без природи. Ось чим різниться scientia et doctrina (знання та наука).

Байка 11

ВІТЕР ТА ФІЛОСОФ

— А щоб тебе чорт забрав, проклятий!..

— За що мене лаєш, пане Філософе? — спитав Вітер.

— За те, — відповів мудрець, — що як тільки я відчинив вікно, аби викинути часникове лушпиння, ти ж бо так війнув своїм проклятим вихором, що все розсипалося по столі та світлиці. Окрім того, ти перекинув і розбив останню чарку з вином, не кажучи вже про те, що, видмухнувши з папірця тютюн, засмітив увесь таріль зі стравою, яку я збирався по праці з'їсти...

— Та чи ж знаєш ти, — спитав Вітер, — хто я такий?

— Ще б пак не знав такого! — вигукнув Філософ. — Хай про тебе мужички розбалакують. А я після вивчення небесних планет навіть не зверну на тебе уваги. Ти лише порожня тінь...

— А коли я, — каже Вітер, — тінь, то є при мені й тіло. Це достеменно — я тінь, а невидима в мені Божа сила — моє тіло. Як же мені не віяти, коли мене наш всезагальний т в о р е ц ь і невидиме всемістиме є с т в о рухає.

— Знаю, — сказав Філософ, — що в тобі є живе єство, та воно неповинне, оскільки ти Вітер...

— І я знаю, — мовить Дух, — що в тобі стільки ж розуму,

скільки у тих двох мужичків, з яких один, нахилившись, привітав мене задом, задерши одежу, за те, що я роздував пшеницю, коли він віяв її, а другий зробив мені такий же комплімент, коли я не давав йому вивершити стіг сіна. Ти міг би бути в них головою.

С и л а. Хто на погоду та врожай сердиться, той заміряється на всетворящого Бога, гордіє.

Байка 12

ОСЕЛКА[13] ТА НІЖ

Ніж розмовляв із Оселкою:

— Звичайно, ти нас, сестро, не любиш, коли не хочеш у нашу стать уступити й бути ножем...

— Коли б я гострити не годилася, — сказала Оселка, — то не відмовилася б піти за вашою порадою і станом. Але нині люблю вас саме тому, що не хочу бути поміж вас. Бо як не кажіть, а ставши ножем, ніколи стільки сама не переріжу, скільки всі ті ножі та мечі, які за життя своє наточу. А в наш час на оселки сутуж великий.

С и л а. Народжуються і такі, котрі не хочуть женитися й іти на військову службу, щоб інших вільніше навчати розумної чесності, без котрої будь-який суспільний стан нечинний.

Байка 13

ОРЕЛ ТА ЧЕРЕПАХА

На похилім до води дубі сидів Орел, а поблизу Черепаха своїй братії проповідувала таке:

— Пропадай воно, оте літання!.. Покійна наша прабаба, дай, Боже, їй Царство Небесне, навіки згинула, як видно з переказів[14], за те, що почала вчитися цієї гиблої науки в Орла. Сам сатана таке вигадав...

— Слухай-но, дурепо! — обірвав її проповідь Орел. — Не тому загинула премудра твоя прабаба, що літала, а тому, що взялася за неналежну їй справу. Літання ніколи не гірше повзання.

С и л а. Марнославство й прагнення насолод багатьох потягло у протиприродний стан. Це тим шкідливіше для них буває, чим вищий стан. І зовсім небагатьох мати зродила, приміром, до філософії та ангельського життя.

Байка 14

СОВА ТА ДРІЗД

Тільки забачили Сову пташки, як почали її наввипередки клювати.

— І не злить вас, пані, — спитав Дріздик, — що на вас безневинну нападають? Чи не дивно вам це?

— Анітрохи, — відповіла та. — Вони й поміж себе завжди роблять те саме. А щодо докуки, то вона для мене тим терпима, що хоч мене сороки й ворони з граками клюють, однак орел з пугачем не чіпають, при тому й афінські громадяни мають мене в пошані[15].

С и л а. Ліпше з одним розумним та добрим душею жити в любові та шані, аніж з тисячею дурнів.

Байка 15

ЗМІЯ ТА ЖАБА

У час, коли Змія скинула линовище, її побачила Жаба.

— Бог з вами, пані! — гукнула здивовано. — Відмолоділи! Що за причина? Прошу сказати.

— Я вам залюбки можу порадити, — каже Змія. — Ходіть за мною!

І повела Жабу до тієї тісної щілини, крізь яку вона нещодавно ледве продерлася, скинувши із себе стару шкіру.

— Ну ось, пані Жабо, прошу пролізти крізь цей вузький прохід. А як пролізете, вмент оновитеся, залишивши по цей бік увесь непотріб.

— Ти що, хочеш зачавити мене тут? — скрикнула Жаба. — Та хоча б мені й удалося сюди пролізти, то здерла б я всю шкіру!

— Прошу не гніватись, — відказала Змія. — Окрім цього шляху, годі вам дістатися туди, куди вдалося мені.

С и л а. Чим краще добро, тим глибшим трудом, як ровом, воно обкопане. Хто труда не викладе, той до добра не прийде.

Байка 16

ЖАБИ

Як висохло озеро, Жаби пострибали шукати собі нового житла. Нарешті всі вигукнули:

— Гей! Яке величезне озеро! Буде воно нам довічним житлом! — І плюснулись разом у нього.

— А я, — сказала одна, — вирішила жити в одному із джерел, яке посилає сюди струмки; бачу здаля отінений горб, що сюди численні потічки посилає, там сподіваюся знайти собі добре джерело.

— А навіщо, тітонько? — спитала молоденька Жаба.

— А тому, голубонько моя, що струмки можуть потекти в інший бік, і це озеро може, як і попереднє, висохнути. Джерело ж для мене завжди надійніше калюжі.

Сила. Всяке багатство може висякнути й висохнути, як озеро, лише чесне ремесло зостається непослабним джерелом небагатого, але безпечного існування. Який безлік багатіїв щодня перетворюється на жебраків! У цьому кораблетопленні єдина лише гавань — ремесло. Найбідніші раби народжуються від предків, що жили в калюжі великих статків. І недаремно Платон сказав: "Усі королі — з рабів, а всі раби походять із королів". Це буває тоді, коли пан усього — Час — знищує багатство. А знаємо ж, що всіх наук голова, око й душа — це навчитися жити порядним життям, заснованим на законі віри й Божого страху, як на відправному пункті. Це і є основа й джерело, що породжує струмки цивільних законів. І є воно каменем для стін тим, хто бажає збудувати благословенне житло. Цього каменя твердість мають у собі для користі всі посади й науки, а вони тримають суспільство в гаразді.

Байка 17

ДВА КОШТОВНІ КАМЕНІ — ДІАМАНТ І СМАРАГД

Високої якості Смарагд, що перебував у славі при королівському дворі, пише своєму приятелеві Діамантію таке:

Люб'язний друже!

Шкодую, що не дбаєш за честь свою та живеш, похований

у попелі. Твоя вартість мені відома. Вона гідна чесного й поважаного місця, але нині ти подібний до свічника, що світить, схоронений під спудом. Нащо це світло, коли воно не дивує і не звеселює людські погляди?

Цього тобі й бажаю, з шанобою — твій друг Смарагд.

— Дорогий мій друже! — відповідає Діамант. — Наше з видноти сяяння живить лише людське марнославство. Хай уже вони дивляться на сяюче небо, а не на нас. Ми лише кволий його відблиск. А ціна наша, чи ж бо честь, завжди лишається при нас і всередині нас. Полірувальники не дають її нам, а відкривають. Вона видн отою та людською хвалою не збільшується, а зневагою, забуттям та огудою не зменшиться.

Лишаюся з такими гадками — друг твій Діамантій.

С и л а. Ціна і честь — одне і те ж. Хто не має нічого в собі, той прибирає зовнішнього блиску, натягає маску фальшивого діаманта та злодійської монети. Назворот у народі кажуть так: "Зробили Абрама чесним чоловіком". А варто було б казати так: "Засвідчено перед людьми про Абрамову честь" Освіта чи віра Божа, милосердя, великодушність, справедливість, постійність та цнотливість... Ось ціна наша й честь! Давня приказка [свідчить]: "Дурень шукає місця, а розумного і в кутку видно"

Байка 18

СОБАКА ТА КОБИЛА

Кобила, що привчена була носити поноску[16], надмірно цим чванилася. Вона смертно ненавиділа Меркурія, — так звався вижель[17], — і, прагнучи його забити, щоразу знамірювалася на нього задніми копитами.

— Чим я завинив, пані Діано?[18] — спитав вижель кобилу. — Чому я вам настільки бридкий?..

— Негіднику!.. Тільки я починаю носити при гостях поноску, як ти над усіх регочеш. Хіба моє вміння смішне?..

— Перепрошую, пані, мене, не ховаюсь у своєму природному гріху, завжди смішить навіть добре діло, коли воно не дано природою.

— Сучий сину! Чого хвалишся природою? Ти, невчений не-

вігласе! Хіба не знаєш, що я вчилась у Парижі? І чи тобі втямити те, що вчені кажуть: "Ars perficit naturam"?[19]. А де і в кого навчався ти?

— Матінко! Коли вас учив славний патер Піфикс[3], то мене навчав спільний нам отець небесний, давши мені до цього схильність, а схильність дала бажання, бажання — знання та звичку. Можливо, саме тому заняття моє не смішне, але похвальне.

Діана, не терплячи, повернулася задом, [щоб хвицьнути собаку], та вижель подався геть.

С и л а. Без природи — як на манівцях: чим далі йдеш, тим більше заплутуєшся. Природа — вічне джерело бажання. Ця ж воля (за прислів'ям) гірша всілякої неволі. Вона тягне до вузького досвіду. Досвід — батько мистецтва, знання та звички. Звідси народились усі науки, і книги, і вправності. Цей головний та єдиний учитель учить птаство літати, а рибу — плавати. Премудра ходить у Малоросії приказка: "Без Бога ні до порога, а з ним хоч за море".

Бог, природа та Мінерва — одне і те ж. Так само, як сіль без солону, як колір без природного свого духа, а око без зіниці, так і природне діяння завжди позбавлене своєї таємної принади. Це таємне — голова, а зветься по-грецькому το πρεπον, тобто благота чи краса, і не залежить від науки, а наука залежить від неї. Пані Діана, як надмір учена, але не вельми доброзумна тварина, дозволяє собі протиставлення: "Ars perficit naturam". Але коли немає спорідненості, тоді скажи, що може дати досконале навчання? Слово perficit означає те саме: веде до досконалості чи завершення. Адже кінець, як у кільці, завжди з'єднаний зі своїм початком, залежить від нього, як плід від свого сімені. Варто знати те, що світлиця без фундаменту та стін покрівлею своєю не зможе увінчатись.

Байка 19

НЕТОПИР[20] ТА ДВОЄ ПТАШАТ — ГОРЛИЦІ ТА ГОЛУБА

Великий підземельний звір, що живе в землі, так як кріт, коротко кажучи, великий кріт, писав найсолодкомовніше послання до звірів, котрі живуть на землі, й повітряних птахів. Сила була така:

---

[3] Слово еллінське, значить мавпа, роду та зросту великого.

"Дивуюся із забобону вашого, що у світі знайшли те, чого ніколи ніде нема й не бувало; хто вам посіяв божевілля, начебто у світі є якесь там сонце? Воно в творах ваших славиться, початкує в ділі, визначає закінчення, всолоджує життя, оживлює живність, освічує темряву, випромінює світло, оновлює час. Що за час? У світі є одна лише тьма, один лише час, а інший час - дурниця, бридня, небилиця... Ця ваша дурість є плодовита матір інших недоладностей. Скрізь у вас брешуть: світло, день, вік, промінь, блискавка, веселка, істина. А найсмішніше, пошановуєте химеру, що зветься око, начебто воно свічадо світу, товариш світла, вмістилище радості, двері істини... Ото варварство!

Люб'язні мої друзі! Годі бути в простоті, скиньте ярмо забобону, не вірте нічому, доки не візьмете в кулак. Повірте мені: не в тому життя, аби бачити, а в тому, аби мацати.

Від дня 18, квітня 1774 року. З підземельного світу NN"

Цей лист сподобався багатьом звірам та пташкам, наприклад, Сові, Дремлюзі, Сичу, Одуду, Яструбу, Пугачу, окрім Орла та Сокола. А найбільше сподобав цей догмат Нетопир і, забачивши Горличеня та Голубеня, намагався ущасливити їх цією високоштильною філософією. Але Горличеня сказало:

— Батьки наші кращі за тебе вчителі. Вони народили нас у темряві, але для світла.

А Голубеня відповіло:

— Не можу повірити дуросманові. Ти мені й раніше повідав, що сонця на світі нема. Але я, народжений у похмурих днях, цієї неділі побачив зрана схід прегарного всесвітнього ока. Та й сморід, який чутно від тебе й Одуда, свідчить, що всередині у вас недобрий дух.

Сила. Світло й тьма, тління і вічність, віра і безчестя складають світ цей і потрібні одне для одного. Хто тьма — хай буде тьмою, а син світла — хай буде світлом. Від плодів їхніх розпізнаєте їх.

Байка 20

ВЕРБЛЮД ТА ОЛЕНЬ

Африканський Олень часто живиться зміями. Одного дня, наївшись їх та не терплячи згаги, що отрутою запалена, швидше птиці помчав на високі гори до водяних джерел. Тут побачив Верблюда, що пив із потічка каламутну воду.

— Куди поспішаєш, пане Рогачу? — відізвався Верблюд. — Напийся зі мною у цьому струмку.

Олень відповів, що він не може, як солодку, пити каламутну воду.

— Отож-бо, ваш брат дуже вже ніжний та примхливий, а я навмисне так чиню: для мене каламутна вода солодша.

— Вірю, — сказав Олень, — але я народився пити найчистішу воду і лише із джерела. Цей потічок доведе мене до свого початку. Лишайся щасливий, пане Горбачу!

Сила. Біблія — це джерело. Всі людські історії в ній та плотські імена — це бруд та каламуть. Її живлющої води водограй схожий на кита, що випускає вгору із ніздрів потаємну воду нетлінності, про яку написано: "Рада в серці людини — глибока вода, і розумом людина її повичерпує" (Прип., 18 і 20)[21].

Хто верблюд, той збурення потопної мови п'є, не сягаючи джерельної голови: "Голови ти моєї оливою не помастив"[22]. А Олень до чистої води біжить із Давидом: "Хто напоїть мене водою із криниці, буде у Вифлеємі при воротях" (2-га [кн.] Царств, 23, вірш 15)[23]. Слово, ім'я, знак, шлях, слід, нога, копито — назву має — тлінні ворота, що ведуть до нетлінного джерела. Хто не поділяє словесних знаків на плоть і дух, той не може вбачати різниці між водою та водою, красою небесною та росою. Поглянь на 33-тю главу, вірш 13 Второзаконня: "І є худоба нечиста, яка має нероздвоєне копито"[24]. Який є сам, такою буде йому й Біблія. Про неї чітко сказано: "З преподобним преподобним будеш..." Описувачі звірів пишуть, що верблюд, перед тим як пити, завжди каламутить воду. А олень любить чисту.

Цю байку писано у Світлу неділю після полудня 1774 року в Бабаях.

Байка 21

ЗОЗУЛЯ ТА КОСИК

Зозуля прилетіла до чорного Дроздика.

— Чи тобі не нудно? — питає його. — Що робиш?

— Співаю, — відказує Дроздик. — Хіба не бачиш?

— Я співаю частіше від тебе, але однаково нудно.

— Та ти ж, пані, тільки й робиш, що, підкинувши в чуже гніздо свої яйця, з місця на місце перелітаєш, співаєш, п'єш та їси. А я сам вигодовую, бережу та вчу свої діти, а працю полегшую співом[3].

С и л а. Багато хто, занедбавши споріднену собі роботу, лише співає, п'є та їсть. У цьому порожнюванні вони терплять їдучішу й більшу нудьгу, ніж ті, що працюють без ослабу. Співати, пити та їсти — не робота, а лише хвостик із призначеного нам. А хто для того їсть, п'є та співає, щоб бажаніше після відпочинку взятися за роботу як за визначений шлях свій, цьому нудьгу прогнати небагато труду треба: щодня він працює й відпочиває, і це про нього приказка: "Добрій людині будь-який день свято". Робота наша — це джерело веселощів. А коли кого робота не звеселює, той не має з нею спорідненості, хто не є приятелем її вірним і нічого біля неї не любить, той завжди неспокійний і нещасливий. Але нема солодшого, як спільна для нас усіх робота. Вона визначає пошуки Божого Царства і є головою, світлом та сіллю будь-якого приватного заняття. Навіть найкраща робота не веселить, коли є без страху Божого, бо, наче без голови, вона мертва, яку б ми не мали із нею спорідненість. Страх Божий звеселяє серце. Воно, як тільки почнеш звертати на нього гадки свої, відразу ж оживає, і, як прах, розвіяний вітром, зникає біс нудьги та зневіри. Всі ми, всяк добрий чоловік лише до цього народжені. Щасливий той, хто поєднав любу собі роботу із загальною. Це справжнє життя. І тепер можна зрозуміти таке Сократове слово: "Одні живуть для того, щоб їсти й пити, а я п'ю і їм для того, щоб жити".

Байка 22

ГНІЙ ТА ДІАМАНТ

Той самий Гній, у якому в давнину Езопів півень[25] вирив коштовний камінь, дивувався Діаманту й зацікавлено розпитував:

— Скажи мені, будь ласка, чого це так тебе цінять? І за віщо тебе так пошановують люди? Я удобрюю ниви, сади, городи

[3] Найкраща справа може бути нудна без ослабу, але в стократ нудніше не робити нічого.

і є, власне, творець краси й користі, але навіть на дещицю не можу до тебе дорівнятися.

— Сам не знаю, — відповів Діамант. — Я так само, як і ти, — земля чи навіть гірший за тебе. Я власне перепалений сонцем жужіль. Але в сухих моїх водах величною красою відбивається полиск сонячного світла, без якого всі твої удобрення стають порожні, а проростi мертві, як каже стародавня приказка: "В полі пшениця роком родиться, а не нивою ні гноєм"

С и л а. Світські книги, безсумнівно, наповнені великою користю та красою. Коли б вони спитали Біблію: чому перед нею вони й дещиці тієї слави не мають і нащо їй створюють вівтарі та храми? — "Сама не відаю, — відповіла б вона. — Я складена із тих-таки слів та мовлень, що й ви, і навіть ще з гірших та варварських. Але в безсмаковитих моїх водах, як у дзеркалі, ліпотно сяє невидиме, проте світле око Боже, без якого ваша користь порожня, а краса мертва"

Звичайно, цим-бо деревом життя усолоджується несмачних речей його гіркота, коли вибуяла вода його перетворюється у вино, що звеселює серце людині. Це про неї каже Соломон таке: "Звеличилась ти над усіма. Брехливої догоди і суєтної доброти жіночої немає в тобі". Поглянь на закінчення притч[26]. Бог у Біблії зчаста позначений роком, погодою, доброденством, наприклад: "Літо Боже приємне..." "Цей нинішній час погожий..." Прочитай початок Соломонових приповісток про час[27]. Час — римське tempus, він означає не лише рух у небесних колах, а й міру руху, що зветься у стародавніх греків ρυθμός. Це слово означає те ж таки, що й такт, а це від грецького ж слова (τάσσω — розкладаю) походить. Та й у нинішніх музикантів міра в рухові співу зветься темпо. Отже, темпо в рухові планет, годинників та музичного співу є те ж саме, що у фарбах малюнок. Тепер видно, що значить ρυθμός і tempus. Мудро каже прислів'я: "В полі пшениця роком родиться..." Премудро й у римлян казали: "Annus producit, non ager"[28]. Малюнок і темпо є невидимість. І хай завершиться наша байка Арістотелевими словами про музику: "ρυθμός δέ καίρομεν διά τό γνωριμον ηαι συντεταγμενον"[29]. Хто це розжує, той знатиме, що таке ритм. Ця думка в Росії[30] в багатьох на вустах, але не в багатьох на умі.

Байка 23

СОБАКА ТА ВОВК

У Тітира[31], пастуха, жили Левкон та Фирідам, два пси, у великій дружбі. Вони прославились і серед диких, і серед домашніх звірів. Вовк від заздрості на їхню славу вишукав момент і став набиватися до них у друзі.

— Прошу мене любити та жалувати, панове мої, — сказав Вовк із придворною чемністю. — Ви мене надзвичайно вщасливите, коли дозволите мені, на вашу ласку, бути третім вашим товаришем, що вважатиму собі за честь.

Потім понарозказував їм про славетних і багатих своїх предків, про модні науки, в яких старанням батьків був вихований.

— Коли ж, — додав Вовк, — станом та науками хвалитися у розумних сердець видається за дурноту, то, може, ще краще сказати, аби ви мене полюбили. Я зовнішньо зовсім схожий на вас обох, а голосом та шерстиною — на пана Фирідама. Є стародавня приказка: "Simile ducit deus ad simile"[32]. В одному лише не криюсь — що маю лисячий хвіст, а погляд вовчий[33].

Левкон відповів Вовкові, що хоч Тітир на них зовсім не схожий, але є їхнім третім товаришем і що він без Фирідама нічого не починає і не вирішує. Тоді Фирідам сказав таке:

— Голосом та шерстиною ти справді на нас схожий, але серце твоє стоїть далеко. Ми стережемо вівці, задоволені вовною й молоком, а ви шкуру дерете та їсте їх замість хліба. Найбільше ж не подобається нам свічадо душі твоєї — хитрий погляд твій, що косо зирить на баранця, який ходить ген недалеко від тебе.

С и л а. І походження, і багатство, і чин, і спорідненість, і тілесне обдарування, і науки безсильні ствердити дружбу. Але серця, в думках узгоджені, й однакова чесність людинолюбної душі, що живе в двох, а то й у трьох тілах, — ось правдешня любов, про що погляньте на главу 4, вірш 32 у Діях[34] і про що Павло каже: "Нема юдея, ні грека..." "Бо всі ви один у Христі Ісусі..." (До галатів, III, [28]).

Байка 24

КРІТ ТА ЛІНКС[35]

За казками, звір Лінкс має настільки гострий зір, що проглядає землю на кілька аршинів. Забачив він якось у землі Крота й почав насміхатися з його сліпоти:

— Коли б ти, мізерна тваринко, мав би моєї прозірливості хоч на соту частку, то міг би проникнути навіть крізь центр землі. А натомість усе вимацуєш, сліпий, як ніч без місяця.

— Будь ласка, не вельми хвались, — відповів Кріт. — Зір твій гострий, зате розум — зовсім сліпий. Ти маєш те, чого позбавлений я, а я — чого немає в тебе. Коли хвалишся своїм гострим зором, не забувай про мій не менш гострий слух, я давно мав би вже очі, коли б були вони мені потрібні. Віковічна правда блаженної натури ніколи не образить. Вона, рівняючи всі нерівності, гостротою мого слуху замістила мені силу очей.

Сила. Недоумство в багатстві пишається й лається, а в бідності осідає і впадає у відчай. В обох долях воно нещасне. Там біситься, як у божевільній гарячці, а тут з ніг валиться, як стерво. Ця болячка тому зроджується, що не навчаються Царствові Божому і правді його, а гадають, що усе на світі робиться наудачу, як у беззаконнім володінні. Але розпошир, бідна тваринко, зір твій — побачиш, що все чиниться за точною правдою та рівністю, і цим заспокоїшся. Коли є в багатстві те, чого немає у злиднях, задумайся — і знайдеш у злиднях те, чого нема у статках. Де земля менше родить плодів, нагородою там — свіжіше повітря. Де менше журавлини й чорниць, там менше скорбутної хорості; менше лікарів — менше хворих; менше золота — менше потреб; менше ремесел — менше розтратників; менше наук — менше дурнів; менше прав — менше беззаконня; менше зброї — менше воєн; менше кухарів — менше зіпсованого смаку; менше честі — менше страху; менше солодощів — менше суму; менше слави — менше неслави; менше друзів — менше ворогів; менше здоров'я — менше пристрастей. Століття й століття, країна й країна, народ і народ, місто й село, юність і старість, хворість і здоров'я, смерть і життя, ніч і день, зима й літо — кожний стан, стать, і вік, і всяка живність має власні свої вигоди. Але сліпа дурнота й сліпа невіра цього не розуміють, одне лише зло в усьому бачать — вони подібні до цирульничих п'явок, котрі висмоктують погану кров. Для цього століття над століттями підносять, народ вище народу, невдоволені ні станом своїм, ні країною, ні віком, ні призначеністю, ні долею, ні хворобою, ні здоров'ям, ні смертю, ні життям, ні старістю, ні юністю, ні літом, ні зимою, ні ніччю, ні днем і при щасті підносяться до неба, а при невдачі падають у прірву відчаю, позбавлені як світла й духа віри,

так і солодкого миру й рівноваги, і спалюються у полум'ї власної печалі, аби збулося в тім: "А невіруючий вже осуджений є". Все ж є благе, окрім зневіри в Царство Боже та його правду, окрім хвороб душевних та мук від незадоволеного ремства, — це зло одне. Є то сатанинська гордість, що виявляється в прагненні сісти на престолі вишнього. Ось де центр пекла та отець пристрастей. "І не дасть Йов безумства Богові" "Благословляю Господа у всякий час". Ось де істинне світло є пізнання Божого. Тому і священики звуться серцями, що сидять серед невіри, Божим світлом осяваючи. "Ви є світло світу" "Які красні ноги тих, що благовістять мир..." "Святи їх у істину свою"

Байка 25

ЛЕВ ТА МАВПИ

Лев спить горілиць, а сплячий вельми схожий на мертвого.Юрба всіляких Мавп, вважаючи його за мертвого, наблизились до нього, почали стрибати й лаятися, забувши страх і повагу до свого царя. А коли настав час збудитися від сну, зворухнувся Лев. Тоді Мавпи, прийшовши до нього одним шляхом, седмицею доріг розсипались. Старша з них, отямившись, сказала:

— І предки наші ненавиділи Лева, але Лев і нині Левом і навіки віків.

С и л а. Лев — це образ Біблії, проти якої повстають та лаються поганські мудреці. Вони гадають, що вона мертва і свідчить про стихійну мертвоту, не враховуючи, що в тлінних її образах криється вічне життя і що все те встає й підноситься до такого: "Бог наш на небі й на землі...". І, не тямлячи, що вихід її — то вихід життя, лаються, чуючи таке: "Згори мудруйте..." "Не тут"[3].

А як тільки блиснуло світло повстання її, тоді переходить на них: "Розженуться вороги її..." Ось чому Василій Великий каже про Євангеліє, що воно — воскресіння мертвих.

Іуда, син Якова[36], замість лева, образом невидимого царя та Бога лежить, а тому й написано: "Ліг спочити, яко лев. Хто пі-

[3] Це Хамове плем'я сміється з наготи батьківської.

дійме його?" Лежить левиця й цариця наша, чиста діва — Біблія, і про її життя та воскресіння наше повідає Христос: "Бо не вмерло дівча, але спить..."[37]

Блажен, хто не заплющується перед сяйвом її. Цей хай і співає з Давидом: "Ти вподобив собі свою землю"[38]. "Які красні будинки твої, Якове..."[39]

Описувачі звірів кажуть, що лев, народившись, лежить мертвий, доки жахливим риком не збудить його батько, а це робить він на третій день. Чи ж можна знайти чудовіший образ для божественної книги?

Байка 26

ЩУКА ТА РАК

Щука, винюхавши солодку поживу, жадібно її проковтнула. Та раптом відчула, що в ласощі заховано гачка, який уже застряг у її нутрі. Рак це здаля побачив і на ранок, стрівши Щуку, запитав:

— Чого це ви, пані, сумна? Де поділася ваша бадьорість?

— Не відаю, брате, щось вельми сумно. Гадаю для веселощів поплисти з Кременчука в Дунай[40]. Набрид уже мені Дніпро.

— А я знаю джерело вашого суму, — відказав Рак. — Ви ковтнули гачка. Відтепер вам не допоможе ані швидкий Дунай, ні плодоносний Ніл, ні веселовидний Меандр[41], ні золоті крильця.

С и л а. Рак достеменну правду мовить. Без Бога й за морем погано, а мудрому чоловікові весь світ — рідний край: скрізь йому й завжди добре. Бо добро він не збирає з місць, а носить його в собі. Воно йому як сонце у всі часи і як скарб у всіх країнах. Не місце його, а він оживлює місце; не вигнанець, а подорожній, і не вітчизну кидає, а лише змінює її; куди прийшов — тієї землі й син, бо несе в собі народне право, про яке Павло сказав: "Закон духовний"[42].

Страх Божий — джерело мудрості, і веселощів, і довговічності, а зневіра — солодка їжа, що ховає в собі гірку труту. Важко помітити цю труту. Важко увійти у беззаконня. "Гріхопадіння хто зрозуміє?" Той, хто пізнав суть страху Божого. Корінь його гіркий, але плоди солодкі. А беззаконня є гачок, захований у ласощі, який ранить душу.

Марнославство веде тебе до гріха? Воно той ласощ, що приховує гачка. Плотська розніженість тебе полонила? Проковтнув ти гачка. За сріблом, може, погнався і впав у неправду? Заполонений ти вудкою. Заздрість, чи помста, чи гнів, чи відчай зав'язли у твоїй душі? Проковтнув ти гачка, про якого сказав Павло: "Жало ж смерті — гріх"[43]. Безбожжя ввійшло в твоє серце? Проковтнув ти гачка, про якого сказав Ісая: "Для безбожних спокою нема"[44]. "Мовить безумний у своїм серці: немає Бога..." Ворожнеча із Богом, може, вселилась у тебе? Пожер ти гачка, про якого оповів Мойсей: "Проклятий ти в місті, проклятий ти в полі..."[45] Мучить душу твою жах плотської смерті? Загруз у ній гачок, за якого мовить Ісая: "Беззаконні схвилюються і вспокоїтися не зможуть"[46]. Гріх, отже, жити за законом плотських пут та пристрастей наших, котрі воюють проти закону розуму нашого. Такий де сховається? Яке місце звеселить його? Який пожиток схвилює його серце? В душі своїй і в серці своїм скрізь і завжди носить він лихо. Поглянь і послухай нещасного раба! "Ще хотіти мені належить, а робити — ні..."

Ось правдешній полон! "Всякий грішник є раб свого гріха".

Байка 27

БДЖОЛА ТА ШЕРШЕНЬ

— Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Знаєш, що плоди твоєї праці не так тобі, як людям корисні, а тобі навіть часто шкодять, приносячи замість винагороди смерть, одначе не перестаєш у дурноті своїй тягати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Очевидно, ви до нестями закохані в мед.

— Ти поважний дурню, пане раднику, — відповіла Бджола. — Медом любить поласувати й ведмідь, а Шершень також хитро його дістає. І ми могли б по-злодійському здобувати, як часом наша братія й робить, коли б ми лише їсти любили. Але нам незрівнянно більшу радість дає збирати мед, аніж його споживати. До цього ми народжені й будемо такі, доки не помремо. Без цього жити, навіть купаючись у медові, для нас лише люта смерть.

Сила. Шершень — це образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого й народжені на те, щоб їсти і таке інше. А бджола —

герб мудрого чоловіка, який у спорідненій праці трудиться. Багато шершнів без пуття кажуть: нащо цей, до прикладу, студент учився, коли нічого з того не має? Нащо, мовляв, учитися, коли це не дає багатства?.. [Кажуть це], не зважаючи на слова Сираха: "Веселе серце — життя для людини", і не тямлячи, що споріднена праця для нього найсолодший бенкет. Гляньте на життя блаженної натури і навчітеся. Спитайте вашого мисливського пса, коли йому веселіше?

— Тоді, — відповість вам, — коли жену зайця.

— А коли заєць смачніший?

— Тоді, — відповідає мисливець, — коли поганяюсь за ним.

Погляньте на кота, що сидить перед вами. Коли він веселіший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нірки, хоча, зловивши мишу, й не їсть її. Замкни бджолу в меді, чи не помре вона з туги в той час, коли може літати по квітоносних лугах? Що є болісніше, ніж купатись у багатстві та смертельно мучитися з того, що не маєш спорідненої праці? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а думками хворієш, коли позбавлений спорідненої праці. І немає нічого радіснішого, аніж жити за призначенням. Солодкі тоді труд тілесний, терпіння тіла й навіть смерть, коли душа, володарка людини, насолоджується спорідненою собі працею. Треба чи так жити, а чи вмерти. Старий Катон[47] з чого мудрий і щасливий? Не з багатства ані з чину, лише з того, що відповідає своїй природі, як видно із Ціцеронової книжечки "Про старість". Ця думка — премилосердна матір і премудра проводирка. Ця преблага домобудівниця неситому дарує багато, а мало дає тому, хто задоволений малим.

Але треба розібратись, що то значить — жити за призначенням. Це не закон тваринних членів та похоті нашої, але означає це блаженне *єство*, що зветься в богословів трисонячне, котре всякій живій істоті її призначення та відповідність приписує. Про це єство сказав древній Епікур таке: "Вдячність моя блаженній натурі за те, що потрібне зробила неважким, а важке — непотрібним"

А оскільки Бог не є ні чоловічої, ні жіночої статі, але все в нім відразу, то мовить Павло: "Всяке є у всьому..."

Байка 28

ОЛЕНИЦЯ ТА КАБАН

У польських та угорських горах[48] Олениця, забачивши домашнього Кабана, стала вітатися:

— Бажаю здоровлячка, пане Кабане. Радію, що вас...

— Пощо ти, негідна простачко, така непоштива! — крикнув, набурмосившись, Кабан. — Чому мене звеш Кабаном? Хіба не відаєш, що я вже почесно названий Бараном? На се маю патент, що рід мій за походженням із найшляхетніших бобрів, а замість опанчі я для характеру ношу в публіці здерту з вівці шкуру.

— Ласкаво перепрошую, ваше благородіє, — сказала Олениця, — я не знала! Ми, прості, судимо не за одежею та словами, а за справами. Ви ж так само, як і раніше, риєте землю й ламаєте тини. Дай вам, Боже, бути й конем!

Сила. Годі начудуватися з дурнів, що вельми зневажили й відкинули чистий та безцінний бісер добродійства лише для того, щоб продертися до чину, зовсім не спорідненого собі. Який змій їм нашептав на вухо, що ім'я та одежа змінить їхнє буття, а не чесне життя, гідне чинові? Чи це не достеменні Езопові граки[49], котрі вдягаються в чуже пір'я? Подібно, отак створене життя нагадує корабля, у якому їхали морем зодягнуті по-людському мавпи, а жодна не вміла кермувати. Коли хто має освічене око, скільки бачить він ослів, одягнених у левині шкури! А пощо одягнуті? Для того, щоб повніше жити рабськими своїми вибаганками, турбувати людей та проламуватися крізь паркани цивільних законів. І ніхто з достойних честі за непоштивість не сердиться більше за тих мавп, ослів та кабанів. Є стародавня еллінська приказка: "Мавпа мавпою і в золотім уборі"

Згадує й Соломон про свиню із золотим кільцем у ніздрях (Припов., глава 11, вірш 22)[50]. Знаю, що саме це він каже про тлінних та смертних, у яких загрузло і сховалося кільце вічного Царства Божого, а лише кажу, що можна приточити його й до тих, від кого взято воно для особливої просвіти в Біблію. Добросердні й прозірливі люди різними подобами зображали погану душу тих опудал, які живуть і рухаються лише на зло. Є і в Малоросії приказка: "Далеко свині до коня"

Байка 29

БАБА ТА ГОНЧАР[51]

Баба купувала горщики. Амури молодих літ і тоді ще нагадували їй про себе.

— Почому цей гарненький?..

— Візьму хоч три полушки[52], — відповів Гончар.

— А за того бридкого, онде він, звичайно, полушка?

— А за того менше двох копійок не візьму...

— Що за диво?

— У нас, бабо, — відповів майстер, — не очима вибирають: ми перевіряємо, чи чисто дзвенить.

Баба, хоч і не мала поганого смаку, однак нічого на те не змогла сказати, а лише сповістила, що вона це давно знала, але зараз не подумала.

С и л а. Звичайно, ця премудра Єва — прабаба всім тим штукарям, котрі людину цінують за одежею, за тілом, за грошима, за кутком, за іменем, а не за плодами її життя. Ці правнуки, маючи той-таки смак, достеменно доводять, що вони плоди цієї райської яблуні. Чисте і, — як казали римляни, candidum — біле, — незаздрісне серце, милосердне, терпеливе, збадьорене, прозірливе, повстримне, мирне, з вірою у Бога і сподіваннями на нього в усьому — ось чистий дзвін та чесної душі нашої ціна! Згадує й Павло посудину, вибрану з посудин чесних та безчесних (2 до Тимофія, глава 2, вірш 20[53] і до римлян, глава 9, вірш 21)[54]. "Нутро буйного — як розбита посудина і будь-якого розуму не втримає" (Сирах, 21, вірш 17).

Відомо, що в царських хоромах є порцеляновий, срібний і золотий посуд, але проти нього глиняний і дерев'яний, що наповнюється їжею, так само почесніший, як старий сільський храм Божий шанованіший панського, прикрашеного оксамитом афедрону[55]. Гарно каже про це великоросійська приказка: "Не красна изба углами, а красна пирогами".

Випало мені в Харкові бачити між премудрих емблематів на стіні зали таке: вималюваний там схожий на черепаху гад з довгим хвостом; посеред черепа, прикрашаючи його, сяє велика золота зірка. Може, тому в римлян він звався stellio, а зірка — stella, а під ним підписано таке: "Sub luce lues", тобто: під сяйвом виразка. Сюди добре лучиться й приказка з Євангелія: "Гроби побілені"[56].

Байка 30

СОЛОВЕЙ, ЖАЙВОРОНОК ТА ДРІЗД

Серед широкого степу стояв сад — пристанище солов'їв та дроздів. Жайворонок, прилетівши до Солов'я, сказав йому:

— Доброго ранку, пане співаку!

— Вітаю й тебе, пане Соловею, — відповів йому співак.

— Нащо ж ти мене своїм іменем кличеш? — спитав Жайворонок.

— А чому ти мене звеш співаком?..

Жайворонок. Я тебе недаремно назвав співаком: твоє ім'я у стародавніх греків було αηδων, тобто співак, а ϕδη — пісня.

Соловей. А твоє ім'я у стародавніх римлян було alauda, тобто славій, а славлю — laudo.

Жайворонок. Коли так, я починаю відчувати до тебе все більше приязні і ось прилетів просити твоєї дружби.

Соловей. О простаку! Хіба можна випросити дружбу? Потрібно зродитися до неї[5]. Я часто співаю оцю пісеньку, котру вивчив ще від батька:

Ομοιον πρόζ ὅμοιον ἄγει θεοζ[6].

Жайворонок. Мій батько також цю пісню співає. А я до тебе, як у всьому іншому, так і в цьому схожий; ти оспівуєш Христа, пана всього живого, а я його славлю, і в цьому, врешті, вся наша забава.

Соловей. Гаразд, я з тобою потоваришую, якщо ти житимеш у саду.

Жайворонок. А я буду щиро твій прихильник, коли житимеш у степу.

Соловей. Ой ні, не тягни мене в степ: степ — моя погибель. Як це ти в ньому живеш?

Жайворонок. Ой ні, не тягни мене в сад: сад моя смерть, як це ти в ньому живеш?

— Годі вам, товариство, дуріти, — сказав, сидячи недалеко, Дрізд. — Бачу я, ви народжені до дружби, але не тямите гаразд любити. Не шукай того, що тобі до вподоби, але те, що корисно твоєму другові: тоді я також згоден бути третім вашим приятелем.

---

[5] Один Бог с сіячем дружби.

[6] Схоже до схожого веде Бог.

Потім кожен по-своєму заспівав, і затвердили цим вічну в Бозі дружбу.

С и л а. Цими трьома пташками визначається добра дружба. Дружби годі випросити, купити чи силою вирвати. Любимо тих, кого любити призначені, — так, як їмо те, що належить нам за природою, а в Бога для всякого дихання добрий будь-який харч, але не для всіх. І як не можна впрягти у воза коня із ведмедем чи собаку з вовком, так годі сподіватися, щоб не відірвалося трухляве сукно, пришите до нового, а гнила дошка, приклеєна до свіжої. Така ж неузгода існує між двома людьми різної природи, а найбільша неспорідненість — між добрим і лихим серцем. Жайворонок з дроздом та солов'єм товаришувати може, але з яструбом чи нетопиром — ні. Коли Бог розділив, чи ж хто поєднає? Премудра й прадавня є приказка: Ὅμοιον προζ ομοιοναγει θεοζ. Similem ad similem ducit deus — "Схожого до схожого наближає Бог"

Одне лише неспоріднене для жайворонка: жити в саду, так само солов'єві жити в степу. Це у еллінів звалося αντιπθυεια[5], у всьому іншому рівна схожість між ними συμπαθεια[6].

Не слід приневолювати товариша до того, що тебе звеселяє, а його мучить. Багато хто згаданій нами приказці перечить: треба, мовляв, і ворогів любити. Безперечно, але дружба так само, як милостиня; багато що оточує центр престолу її. Всім добродійником бути можеш, але не повірником. Інакше добродійні ми до рідних та родичів, інакше — до гостей та подорожніх. Бог усім благодійник, але не до всіх його слово: "Знайдеш Давида, мужа по серцю моєму"[57], а лише до тих, хто серце своє поклав на віру, про все вдячно вірять, сподіваються, люблять і чують його: "Ви друзі мої" (15, Івана єв.)[58].

Щасливий той, що хоча б тінь доброї дружби зумів здобути. Годі знайти щось дорожче, солодше й корисніше. У Великій Русі про це освічено кажуть: "В поле пшеница годом родится, а доброй человек всегда пригодится". — "Де був?" — "У друга". — "Що пив?" — "Воду, але це краще ворожого меду" Ходить і в Малоросії приказка: "Не май сто рублів, а одного друга". Але не годен товариської любові той, хто підносить щось вище дружби і не кладе її на наріжний камінь та пристанище всіх своїх справ і бажань. Соловей ім'я своє преславне віддає

---

[5] Різність чи протипристрастя.

[6] Різність і співпристрастя.

добровільно другові. Солодка вода з товаришем, славна з ним і безіменність. Катон сказав:[59] "Пропав той день, що пройшов без користі". Але Траян[60] (мало не Тит)[61] іще ясніше: "О товариство! Згинув день мій, нікому я не прислужився".

Будь-якій владі, званню, чинові, стану, ремеслу, наукам започаткування і кінець — дружба, основа, спілка і вінець суспільству. Вона сотворила небо і землю, зберігаючи світ світів у красі, порядкові та злагоді. "Бог є любов..."[62]

А хто захопився нею, той вищий цивільних законів та керується лише духом. "Кожен, хто в нім пробуває, не грішить..." (І, Івана, глава 3, вірш 7)[63]. "Закон не покладений для праведного, але для беззаконних" (І до Тимофія, глава 1, вірш 9).

Нащо тягти труби водогону туди, де б'є чисте для пиття саме джерело — батько й голова всіх струмків. "Для пана свого стоїть або падає" (До римлян, 14, [вірш 4]).

До цього розділу нас приводить богослов'я — одна з трьох головних наук, що тримає життя у благоденстві. Навчителі цих наук звуться в Європі doctores. Єдиним предметом їхнім є людина. Медицина лікує тіло; юриспруденція страхом приневолює кожного до повинності, а богослов'я з рабів робить людей синами й друзями Божими, вливаючи в серця їхні вільне бажання до того, до чого цивільні закони тягнуть силою. "Тому ти вже не раб, але син..." (До галатів, 4, [вірш 7]). Чим більше таких у житті, тим щасливіше воно, і недаремно каже приказка: "Добре братство краще багатства"

А що мовлено про дружбу, те ж стосується і стану. Як для того, так і для цього вірним вождем є природа: щасливий той, хто наслідує його. Між іншим, як згадані пташки визначають вірного, вибраного за природою друга, так і друг є образом і подобою священної Біблії. Глянь на главу 6, вірш 14 Сираха. Читай далі і зрозумій, що Христос — усіх тих слів *мета*. Він і є Божа премудрість, що каже нам: "Ви мої друзі... Ось мати моя і брати..." (Марка, глава 3, [вірш 34]).

І як ті, що творять волю Божу, — мати й брати Христові, так їм належить і Біблія. Заглянь у кінець 14-ї глави і на початок 15-ї Сираха. Це саме про Біблію мова: "З'єднає його, як мати..."

Скажи мені, що таке друг? Слуга й добродійник. Яка є краща послуга, ніж привести до знання Божого? Все — брехня, тобто непостійне й нетверде, окрім Бога. Але Біблія вчить про Бога: "Я на те народився... щоб засвідчити правду" (глава 18,

[вірш 37]). "Слово твоє — то правда" (глава 1, [вірш 17], Іван). Все життя наше в руках Божих, це означає приналежний нам припис їжі, стану, дружби... Найменша справа без такого керування приречена на невдачу. "Без мене не можете... "Хто знає Бога, той знає план і шлях свого життя. Що таке життя? Це сніп усіх справ та рухів твоїх. Бачиш, що той, хто пізнав природу, все своє розуміє. Ось навіщо сказано: "Друг вірний, захист міцний..."

Нічому іншому нас Біблія не вчить, окрім богознання, але цим усьому навчає. І як той, хто має очі, все бачить, так той, хто відчуває Бога, все розуміє і все має, — все, що для себе. Коли черепаха не має крил, чи то горе? Вони птахам потрібні. Не в тім найвища мудрість, щоб увесь світ пізнати. Кому це під силу? А неможливе й непотрібне — одне і те ж. Проте коли знаєш усе, що тобі необхідне, це і означає найвищу мудрість. Передивившись усі планети й придбавши всі світи, не маючи й не знаючи того, що потрібне для тебе, будеш бідний, і незнавець, і невеселий так само, як, перейшовши всі дороги, але не побачивши своєї, нічого не знатимеш, і не матимеш, і не збадьоришся. Та й хіба можеш ти бути бадьорий, коли позбавлений необхідного тобі? Як зможеш мати щось, не знайшовши? А як знайдеш, не впізнавши? А як упізнаєш, коли позбавлений найсолодшого і найблаженнішого свого керманича — світу Божого? Старовинна приказка каже: "Бажання согірш неволі". Лихе бажання побуджує злодія до жахливих учинків. Але не менш потужне і святе бажання. Бажання, любов, вогонь, світло, полум'я, очищення вогнем — одне і те ж. "Бог є любов..."

Ця думка розпалила й повела апостольські, пророчі серця та серця мучеників на люті муки, а пустельників та пісників до гіркезних запалила подвигів й оживляла їх. Про цей просвітний і розпалюючий, але й опалюючий вогонь Соломон у Пісні над піснями сказав:

Сильне кохання, як смерть,
Заздрощі непереможні, немов той шеол[64],
Його жар — жар огню,
Воно полум'я Господа (глава 8, [вірш 6]).

Цей божественний зміст просвічував темряву, зігрівав відчай, охолоджував спеку, всолоджував прикрості, а без цього нещасне всяке щастя. Отже, Біблія — наш верховний товариш та ближній і приводить нас до єдиного, найдорожчого й найлюб'яз-

нішого. Вона — нашими предками полишений заповіт, що ховає в собі скарб богознання. Богозання, віра, страх Божий, премудрість — це одне і те ж. Це справжня мудрість. Це скріплюють і друзі Божі, і пророки (Премудрий Соломон, 4-й)[65].

"Її полюбив і шукав від юності моєї"[66]. "Вона ще красніша за сонце"[67]. "Проникліва, як ранок, добра, як місяць, вибрана, як сонце"[68]. "Праця її — це чесноти; цнотливості-бо й розуму вчить, правді та мужності, — а необхіднішого за них нічого немає в людськім житті" (Пісня над піснями і Премудрий Соломон, глава 7 і глава 8).

ПРОКИНУВШИСЬ, ПОБАЧИЛИ СЛАВУ ЙОГО[1]

Весь світ спить... Та ще не так спить, як про праведника сказано: "Коли впаде, то не розіб'ється..." Спить глибоко, простягнувшись, наче вдарений об [землю]. А наставники, які пасуть Ізраїля[2], не тільки не будять, а ще й погладжують: "Спи, не бійся! Місце хороше, чого остерігатися?" Говорять про мир — і немає миру. Блажен Петро з товаришами своїми! Господь сам будить їх: "Де ви спочиваєте? Встаньте, — каже, — тоді вже не бійтеся" Тормосить цих похованих і Павло: "Встань же, мертвий, і воскресни із мертвих!.. Доти землею ти будеш і не перетворишся із неї в Христа, поки не побачиш світлого небесного чоловіка" І про це ото й мова буде: "Прокинувшись, побачили славу..."

Фамар, невістка Юди, сина Якового, видалася йому блудницею. Не впізнав її, тому що закрила своє обличчя. Але, довідавшись, упізнав і сказав: "Виправдалася, Фамаро, краще за мене" Так само сини Ізраїлеві не могли дивитися на сяюче від слави лице Мойсея, чоловіка Божого. А на що ж вони дивилися? Лиш на покривало, яке затінювало обличчя. Який же ти Ізраїль? Ти обрізаний тілом, але не обрізаний смислом. Пітьму терплять твої очі, а на істину дивитись не можуть. Лежиш на землі, валяєшся з тією твоєю блудницею і задоволений, відвертаючи від батька твого око своє, яке лає батька й робить прикрощі старості материній, як говорить Соломон. А не видно пташенят орлиних, щоб виклювали тобі оте [око]. Так і нинішня підлота християнська і таким саме оком дивиться на свого проводиря Христа. Де він народився? Від яких батьків? Скільки жив на світі? Як давно? Дві вже тисячі років чи не буде?. О християнине! Охрещений ти плоттю, та не обмитий смислом. Навіщо ти втупився твоєю цікавістю у ці плітки? Чому вище не підіймаєшся? Тут гадаєш і заснути, тут курінь поставити з Петром? Не знає, що говорить. Чи не чуєш, що таке і твій Мойсей мовить: "Сором покрив лице моє — ось чому не можуть бачити мене брати мої. Чужий був я синам матері моєї..." Чи ти до цього часу не розумієш, що все це плоть, і ніщо, і тінь, яка вкриває височенну премудрості гору?

І ця завіса повинна свого часу повністю роздертися... Ось лицемірство, що розмірковує над лицем небес! Рід лукавий і перелюбний, який шукає плотського знамення! Ось ква́сиво вчення фарисейського! Та послухаймо, як вчить Христос наодинці любих учнів пізнавати, що є справжня людина. Чи то син людський, чи Христос — все одно. "Ким мене називають?.." Слухай, Петре, як підлота думає, що таке людина? Знаю, що вони помиляються. А ти як думаєш? "Ти є син Бога живого" Добре Петро вцілив. Видно, що він крізь нікчемну завісу плоті проникав. Тому ж йому й істинний син людський говорить: "Блажен ти, Симоне, з твоїм оком! Воно не дивиться на плоть і кров як підле поняття, а, минаючи плоть і кров, знаходить інший рід, рід істинний, рід ізраїльський, рід батька мого, який не від похоті..."

Слухай, християнине, з твоїм поганським серцем! Чи довго тобі лежати на землі? Чи будеш ти коли-небудь людиною? Не будеш — чому? Тому, що на плотську завісу задивився, а на лице істинного Божого чоловіка дивитись ніяк твоєму окові не випадає. Не перетворишся ти із земного на небесного доти, поки не побачиш Христа, доти, поки не пізнаєш, що таке істинна людина. А що таке істинна людина? Не розплющиш очей доти, поки плоть і кров твоє серце триматимуть. Та чи довго триматимуть? Поки не признаєшся, що твоя плоть і кров є ніщо. Твоя власна гадка сюди тебе завела: від слави своєї були відторгнені, позбавлені слави Божої... Навчились ми братію нашу судити за плоттю: так і на Христа дивимось, помічаючи на ньому лиш пустоти, ні на нього самого, ані на славу його не зважаючи. Правда, що Павло говорить: "Перетворить тіло смирення нашого, щоб було воно відповідне тілу плоті його". Не заперечую. Але чи так дивишся на Христа, як Павло? Він хвалиться: "Не знаю за плоттю Христа... знаю ж чоловіка, який пройшов небеса, ...створеного за Богом у правді й преподобі істини" Оцього-то чоловіка він перед ефесянами вихваляє. Плоть ніколи не бувала істинною: плоть і брехня — все одне, і хто любить цього ідола, сам такий же; а коли брехня і порожнеча, то й не людина. Чи чув ти про книгу спорідненості істинної людини, сина Давидового, сина Авраамового? Яків породив Юду. Юда народив Фареса від Фамари і т. п. Знай же, що ця книга вічна, книга Божа, книга небесна, і не містить вона нікого, крім ізраїльського роду. "Не зберу соборів їх із крові..." Оцього-то роду й наш Христос. А що рід ізраїльський не вмирає, слухай

Йоіля: "Як ранок, розіллються по горах люди численні й міцні; подібних до них не було одвіку, і після них не продовжиться в літах рід і рід"

Якби можна було до їх років що-небудь додати, то мали б вони кінець. А тепер вони самі є кінцем всього-всього. Не кінець той, після чого щось слідує, а цей рід сам усього кінець. Залишок не в поганах: залишок Ізраїлів поїдає, а лиш залишок рятується, а інше все повз тече: "Знищаться погани, як вода, що мимо тече..." А що Йоіль саме про рід ізраїльський це говорить, то слухай Мойсея, чоловіка Божого, що споріднений з Христом і з Христом бесідує: "Ти блаженний, Ізраїлю! Хто подібний до тебе, роде, рятований Господом? Захистить помічник твій, і меч — хвала твоя; і збрешуть (тобто помиляться й не дізнаються) тобі вороги твої, і ти на шию їх наступиш" Бачиш, той, хто судить Ізраїля за плоттю, хто дивиться лиш на зовнішність смирення Христового ("за смиренням його судять його"), є ворогом Христа із числа тих, кого Павло називає ворогами хреста Христового, а у Мойсеєвих словах мечем названого, який у Єремії всю плоть спустошує.

Розкриймо ж, о мертва тіне, очі наші і звикле до плотської пітьми око наше призвичаймо, зводячи потихеньку вгору, дивитись на Ізраїля, на істинну людину, минаючи покривало плоті. Ось нас, що сплять на землі, будить Павло: "Вишніх шукайте, горнє мудруйте! Навіщо про стихії змагаєтесь? Коли ж Христос явиться, життя ваше, істинна жива людина, і ви явитеся у славі" Будить і Єремія ось як: "Чому ми сидимо? Об'єднаймося, і ввійдемо у міста міцні, і ляжемо там... [а тут] я чекав миру, і не було благого..."

О істинний, нетлінний ізраїльський Боже! Блисни світлом твоїм на нас стільки, скільки може якнайбільше око наше стерпіти. Щоб, пішовши у світлі лиця твого і непомітно в нове перетворюючись, ми досягли всерадісного й останнього волосу нашого воскресіння! Тобі слава з твоїм чоловіком і Святим Духом. Амінь!

ХАЙ ЦІЛУЄ МЕНЕ ПОЦІЛУНКАМИ УСТ СВОЇХ![1]

Любі учні, не бійтеся! Підіймайтесь відважно до того, на лице якого ви зі страху не могли дивитися на Фаворі. Слухайте, що каже: "Дерзайте! Мир вам!" Тоді сам погляд був для вас нестерпний, а тепер і слів солодких його послухаєте, і поцілунком ствердить з вами вічну дружбу. Умійте лиш наближатися до нього. Не забувайте ніколи слів просвіщенного ангела, який навчає вас: "Немає тут! *Воскрес!* "

Ці слова прямісінько доведуть вас до славної істинної *людини*. Вона є воскресіння й життя ваше.

Постарів Авраамів син. Захотів він померти. Та й не дивно: вже очі його згасли, нічого не міг бачити тут, у нашому світі. Готуючись до смерті, захотів поживи. Задовольнив душу його другий син його. "Спасибі, сину!.. Підійди до мене, — каже, — і поцілуй мене" І підійшов, поцілував його. Щасливий Ісаак! Він під Ісавом знайшов Якова. А ми, навпаки, під пеленами ізраїльського немовляти, під плащаницею Христовою часто знаходимо ворога Ізраїлевого — Ісава. Цей з нами вітається й цілується. Не розуміємо, як шукати. Багато хто шукає його в єдиноначальствах імператора Августа[2], в часах Тіберієвих[3], у володіннях Пилатових[4] тощо... Пошукай ретельніше. "Немає тут!" Чимало волочаться по Єрусалимах, по Йорданах, по Вифлеємах, по Кармилах, по Фаворах[5]; нюхають між Євфратами й Тіграми. "Тут він, звичайно, — думають, — ось, от! Тут Христос!" Гукають й іншим: "Тут Христос!" "Знаю, — кричить ангел, — Ісуса розп'ятого шукаєте. Немає тут! Немає!" Багато хто шукає його серед високих світських почестей, у величних домах, за церемоніальними столами тощо... інші шукають, никаючи по всьому голубому зореносному зводі, по сонцю, по місяцю, по всіх Коперникових світах[6]... "Немає тут!" Шукають у довгих молиннях, у постах, у священницьких обрядах... Шукають у грошах, у столітньому здоров'ї, в плотському воскресінні... "Немає тут!" Та де ж він? Звичайно ж, тут він, якщо витійствувати в проповідях, знати пророчі тайни, переставляти гори, воскрешати мертвих, роздати маєток, мучити своє тіло... Та блискавковидий ангел одне їм гукає: "Немає тут!" Звичайно ж, його немає. Так, звичайно, немає його для тебе, тому що його не знаєш і не бачиш його. Що ж тепер залишилось робити?

Пасха! "Встань, Господи, і хай розсиплються вороги твої, і хай втікають всі, хто ненавидить тебе!" Підіймайся, любий Ізраїлю, і вступай із сили в силу!

Після перемоги Аморрейської піднялися сини ізраїльські проти заходу. Не сподобалось це царю Валаку. "Ось, — каже, — якісь ще нові й дивні люди із Єгипту вийшли і, по горах розливаючись, вище за них піднялися. Що за чудо?" Посилає послів до чарівника Валаама, щоб рід Божий знищити. Прийшли посли, оголосили цареву волю. "Добре, — сказав Валаам, — переночуйте ж тут ніч оцю". Не даремно не велить тобі ангел шукати тут; бачиш, що тут спочивають вороги роду Божого. *Пасха!* Прийшли до Мойсея нащадки Рувимові й Гадові. Просять, щоб він їх не переводив на той бік Йордану для поселення; дуже нібито по цей бік земля поживна для худоби, а у нас худоба. Закричав на них Мойсей: "Браття ваші підуть у бій, а ви тут сядете? І навіщо розбещуєте серце синів Ізраїлевих, щоб вони не перейшли на землю, яку Господь їм дає?" За те, що вони хотіли тут залишитись, так розлютився Господь, що заклявся, що вони ввійдуть у землю, обіцяну Ізраїлю, крім Халева й Ісуса Навина, називаючи тих, хто тут залишається, людьми, які знають добро і зло, яким, очевидно, був Адам, вигнаний із раю. Ось що наробило прокляте "тут"!

Пасха! "Якщо введе тебе, — говорить Божий Мойсей, — Господь твій у землю, що знаходиться там, за Йорданом, за шляхом західним, яка цілком відрізняється від Єгипетської, тому що вона нагірна й рівна, а що найкраще — очі Господа Бога твого на ній від початку літа й до кінця літа, то прошу! Можливо, пагубою згубите все поганське й тлінне, навіть до останнього волоска, крім початків і первістків волів і овець ваших" "Та не сотворіть, — говорить, — *там* усього, що ви творите тут нині, кожен, що хоче, перед собою. Не заспокоїтесь-бо донині..." Так, прошу тебе, послухай Мойсея: не шукай тут у згубному поганському тліні улюбленого чоловіка, істинного мужа, друга, брата й ближнього твого. Шукай його там, по той бік Йордану, за західним, за вечірнім шляхом. Не тут, там він, цей початок померлим і всьому тліну, а інакше розцілуєшся з якимсь поганином.

Пасха! Безумний Сомнас[7] (книжник) шукав людину по цей бік Йордану. Що ж йому ангел Господній Ісая говорить? Ось що: "Чого ти тут? І що тобі тут? Як витесав ти тут собі гріб і

сотворив ти собі на висоті гріб... Це нині Господь Саваоф скине, і зітре мужа, і відбере начиння твоє і вінець твій славний, і кине тебе в країну велику й безмірну, і там помреш..." Нещасний книжник! Читав пророків, шукав людину, а натрапив на мертвого і сам з ним пропав. Звичайно ж, він шукав між посланцями Валака-царя на поселенні губителів. Тому-то ось що про таких говорить блаженний муж Йов: "Кажуть Господу: "Відступи від нас, шляхів твоїх не хочемо знати... Будуть же як полова перед вітром або як порох... Хай побачать очі його своє вбивство... І той був віднесений у гріб і на могилах пильнував. Засолодилося йому дрібне каміння потоку" Кричить на таких і інший ангел Михей, гл. 2, ст. 10: "Встань і піди, бо немає тобі тут спокою через нечистоту; зітлієте тлінням" "Чи бачиш ти, — каже третьому ангелу Єзекіїлю Господь, — чи бачив ти, що ці творять? Великі беззаконня дім Ізраїлів творить тут, щоб віддалитися від святинь моїх". О беззаконне "тут"! Що ти наробило? Відвело ти нас від живго чоловіка. "Беззаконня, — говорить він, — п'яти моєї обійде мене. Подало ти нам п'яту його, а не голову його, хай обцілує нас. Лиш п'яту ми бачимо, породження зміїне" "Вселяться,— говорить чоловік, — і заховають..." Та скажи ж, хто тобі заховає скарб наш? "Ах, хіба ти, — відповідає, — не бачиш, скільки їх у домі Ізраїлевім, у Святому Письмі, і що вони творять? Самі тут, у гробах, сидять, і мене туди ж тягнуть, а я ніколи мертвим не був, крім п'яти моєї" "Багато хто бореться зі мною з висоти..." "Потоптали мене вороги мої... ті п'яту мою збережуть... вселяться тут і затаять воскресіння моє"

Пасха! "Встань, встань, Єрусалиме!" Я є, я є, хто втішає тебе. Розумій, хто то є сущий?.. "Йдіть воротами моїми, і шлях прокладіть людям моїм, і каміння, яке на дорозі, розкидайте..." "І це було велике потрясіння, бо ангел Господній, зійшовши з небес, приступив, відвалив камінь..." "Чому ви тут шукаєте чоловіка? *Немає тут! Встав!* " "Скажи ж, змилосердься, де він?" "Немає його у царстві цих мертвих; він завжди живий; там його шукайте. І нині що ви *тут* є?" *Пасха!*"Встань, встань, воскресни, Єрусалиме!"

"І було, коли Ісус був у Єрихоні, і, глянувши очима своїми, побачив чоловіка, що стояв перед ним..." Ось бачиш, не даремно ангел говорить: "Там його побачите" Та де ж там? По той бік, чуєш, Йордану, на святому вже місці, не на тлінному,

на землі нагірній, високій. Глянувши туди, він побачив чоловіка, пізнав і вклонився йому, владиці своєму. *Пасха!* "Встань, встань, Сіоне!.." "Обтруси порох..." Авраам, глянувши очима своїми, побачив місце здалеку і каже підліткам своїм: "Сидіть тут з ослям, а ми з отроком підемо туди..." Бачиш, що й Авраам, покинувши все тутешнє, знайшов істинну людину на горі; бачив день його, зрадів. Не можна мати кращих очей, як Авраамові. Лиш вони бачать барана, якого тримають роги в саду Савек. *Пасха!* Савек означає хмиз. Та чи може хмиз стояти перед лицем Господнім? Він лиш спалюється всеспаленням, як ніщо, а Ісаак неушкоджений. Та й як йому не вціліти, якщо сам Бог його захищає: "Хай йому нічого не зроблять..." Видно ж, що він не є хмиз, який залишився за плечима, про який каже Ісая: "Ці всі, як хмиз, вогнем згорять..." А про протилежних цьому хворостинню людей ось що той же говорить: "Як небо нове і земля нова, які я творю, перебувають переді мною, так стане сім'я ваше й ім'я ваше..." Цю ж людину і Навин бачив, яка стоїть, не падає, а вічно перед лицем Господнім перебуває.

Пасха! "Встань, встань, Єрусалиме!" Дав Господь чудотворний жезл Мойсеєві, посилає його на звільнення братії своєї з Єгипту, велить Ааронові зустріти Мойсея. Де ж він зустрічає? "І йде, й зустрічає його на горі Божій, і поцілувалися обидва". Після звільнення з Єгипту братії ізраїльської бажає бачити Мойсея тесть його. Узяв дочку свою, жінку Мойсеєву, з двома синами, поїхав у пустелю. Приїхав. Доповіли Мойсеєві. О роде, благословенний Богом вишнім! Відразу полізли на гору Хорев. Зійшов же Мойсей назустріч тестеві своєму, і поклонився йому, і цілував його, і привітали один одного, і ввів їх Мойсей у шатро.

Пасха! Забороняє найстрогіше Мойсей, щоб ми, йдучи звідси туди, нічого із хмизу не заносили, називаючи таке все прокляттям, ідолом і перешкодою на царському цьому шляху. "Вважай добре, — говорить, — щоб не їсти крові... Якщо не з'їси її, то благо тобі буде і синам твоїм по тобі навіки"

Однак нетямущий і нинішній Ізраїль часто нарікає на Господа. "І чув Господь, і розгнівався гнівом, і розгорівся у них вогонь..." Почали бажати єгипетського м'яса: "Добре нам, — говорять, — було в Єгипті..." "Що це ви говорите? Хіба у Господа, крім поганського, не знайдеться м'яса?" І каже Господь Мойсею: "Коли рука Господня не буде достатньою? Нині зрозумієш, чи вразить тебе слово моє, чи ні?" Часто й

наша нетямуща відсталість сердиться й нарікає на Господа. Тьху! Чи можна, щоб була людина без плоті, крові й кісток? Тьху! Що це? Ось гордий і бездушний хмиз! Встань, прокинься ж, Сіоне!

Що це ти мелеш? Хто твою землю зачіпає? Хай вона буде такою, як є. Хай лиш Господь дасть тобі своє благословенне благовоління, як Ісая говорить: "А земля твоя разом з новою населиться" (гл. 62). Одне лиш те знай, що ти брехня й ніщо з одною твоєю землею. Тому там же мовиться: "Не подібний до вас, бо виправив і сотворив, Єрусалиме, радість на землі" Ти лиш намагайся, щоб із твоєї фальшивої землі блиснула правда Божа. Молися, щоб тобі випав той третій день, у котрий земля Богом підіймає трав'янисті рослини. Хіба думаєш, що лиш твоя одна земля, а інша у ній бути не може? Так залишайся ж тут при твоїй, їж її, якщо думаєш, що у Господа немає ні своєї землі, ні плоті, ні крові, ні кісток, нічого... Не почуєш блаженнійшого голосу: "Це нині кість від кісток моїх..."

"Встань, встань, Єрусалиме!" Слухай вухом другим про другу плоть. Чи чуєш: "І зацвіте плоть моя"? Чи чуєш про інші кості: "Зрадіють кості смиренні"? "Не втаїться кість моя від тебе..." Слухай приточника: "Зцілення кісткам" Слухай Ісаї: "І кості твої проростуть, як трава, і розгалузяться, і наслідять роди родів"

Бачиш, не ті це кості, що розсипаються при пеклі: вони є перед лицем Божим, і оце-то є *там!*.. "І був голос, — гукає Єзекіїль, — коли мені пророкувати, і це потрясіння! І поєднаються кості, кістка до кістки, кожна до суглоба свого. І бачив, і це було — їм жили і плоть росли..." Читай таке у гл. 37: "Що це за новий рід по горах твоїх?" Слухай Йоіля: "Як ранок, розіллються по горах люди численні й міцні, подібних до них не було відвіку..." "Як рай насолоди, земля перед лицем його, а позад неї поле згуби..." "Як вид кінський, вид їх..." "Як звук колісниць, на вершини гір підіймуться..." "Як бійці, підуть, і як мужі хоробрі, зійдуть на стіни... і кожний від брата свого не відступить. Міста візьмуть, і на вежі підіймуться, і на храмини залізуть, і віконцями ввійдуть, як злодії..." "Затрубіть сурмою! Пророчіть стрільбу..."

То пусти ж їх на твою землю, цей Божий рід, прошу, не бійся. Вони кожен у свого брата займуть квартиру половинну без всякої образи. "Дух Господній на мені!" Дати плачучим славу Сіону

замість попелу. Що ж це за образа? "І спорудять сини інородні стіни твої..." "І замість міді принесу тобі золото" "І замість заліза принесу тобі срібло". "І замість дерева принесу тобі мідь, і замість каменя — залізо" "Відкрию гроби ваші і виведу вас..." "Оці на землі своїй ще раз залишать слід, і вічна веселість над головою їх..."

"Світися, світися, Єрусалиме!" "Це пітьма вкриє землю... на тобі ж з'явиться Господь, і славу його на тобі буде видно"

ВСТУПНІ ДВЕРІ[1] ДО ХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБРОНРАВНОСТІ

Написано у 1766 році для молодого шляхетства Харківської губернії і обновлено у 1780 році

ПЕРЕД ДВЕРИМА

Хвала ж блаженному Богові, що потрібне зробив неважким, а важке непотрібним[2].

Немає солодшого для людини і немає потрібнішого, як щастя; немає і легшого за це. Хвала ж блаженному Богові!

Царство Боже в середині нас. Щастя в серці, серце в любові, любов же — в законі вічного.

Це і є безперервна погожість та сонце, що не заходить, темінь сердечної прірви освічуючи. Хвала блаженному Богові!

Що б було тоді, коли б щастя, найпотрібніше й наймиліше для всіх, залежало б від місця, часу, плоті та крові? Скажу ясніше: що було б тоді, коли б Бог поклав щастя в Америці, чи на Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі, чи в царських палацах, чи в Соломоновім віці, чи в багатстві, чи в пустелі, чи в чині, чи в науках, чи в здоров'ї?.. Тоді б щастя наше і ми б з ним були б бідні. Хто міг би дістатися до тих місць? Чи ж можливо народитись усім в одному якомусь часі? Як же поміститися в однім чині та статі? Чи ж бо то щастя затверджено на піску плоті, на обмеженому місці й часі, на смертній людині? Чи не це трудне? Гей! Важке й неможливе. Хвала ж блаженному Богові, що важке зробив непотрібним.

Тепер чи ж бажаєш бути щасливим? Не шукай щастя за морем, не проси його в людини, не мандруй планетами, не тягайся палацами, не плазуй земною кулею, не блукай Єрусалимами... За золото можеш придбати село, річ важку, але обхідну, а щастя, як річ найнеобхідніша з необхідного, завжди і всюди дається дурно.

Повітря і сонце завжди з тобою, завжди і дурно, а все, що біжить од тебе геть, знай, — чуже, й не вважай його за своє, все те чудне і зайве. Нащо воно тобі? Тим-то воно й важке. Ніколи б воно не пішло від тебе, коли б було необхідне.

Хвала ж блаженному Богові!

Щастя ні від небес, ні від землі не залежить. Скажи з Давидом: "Що мені є на небі? І від тебе чого захотів на землі?"

Що ж для тебе потрібне? Те, що найлегше. А що найлегше? О, друже мій, усе трудне, і важке, і гірке, і лихе, і брехливе. Але що є легке? Те, друже мій, що потрібне. А що потрібно? Потрібне тільки одне. "Одне є на потребу".

Одне тільки тобі потрібне, одне тільки й благе, і легке, а все інше труд та хвороба.

Що ж це таке єдине? Бог. Все живе є трухлявина, суміш, сволота, січ, лом, круш, скажене, дурниця, збиття, і плоть, і плітки... А те, що любе й потрібне, єдине скрізь і завжди. Але це єдине все жменею своєю тримає — і порох плоті твоєї.

Хвала блаженному Богові за те, що все нас покидає і все для нас важке, окрім того, що потрібне, і любе, й єдине.

Численні тілесні необхідності чекають тебе, і не там щастя, а для серця твого єдине є на потребу, і саме там Бог і щастя — недалеко воно. Близько воно. У серці і в душі твоїй.

І цей корабель поведе й наша десятиглава бесіда, начебто через десять дверей, і я бажаю, щоб твоя душа, як Ноєва голубиця, не знайшовши ніде спокою, повернулася до серця свого, до того, що спочиває у серці твоїм, щоб збулося Ісаїне речення: "Будуть основи твої вічні родом родів, і назвешся творителем огорож, і стежки свої посередині заспокоїш"[3].

Цього бажає й Григорій, син Сави Сковорода.

ТВЕРДЬ БЕСІДИ

"Істина Господня пробуває вовіки"[4].
"Вовіки, Господи, слово твоє пробуває"[5].
"Закон твій посеред черева мого"[6].
"Слово — плоть буде, і вселися в нього"[7].
"Посеред вас стоїть, а ви його не знаєте"[8].

Глава 1-ша

ПРО БОГА

Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга — невидима[9].

Видима натура зветься твар, а невидима — Бог.

Ця невидима натура, чи Бог, усю твар прозирає й утримує;

скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, але прозирливого й утримуючого його розуму не видно.

Через це у стародавніх [людей] Бог звався *розум всесвітній*. Йому в них були різні імена: натура, буття речей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна та інше.

А в християн найвідоміші йому імена такі: дух, Господь, цар, отець, розум, істина. Останні два імені здаються принагідніші інших тому, що розум є цілком неуречевлений, а істина вічним своїм пробуттям цілком супротивна непостійній речовині. Та й тепер у деякій землі Бог зветься *я іштен*[10]. Що ж до видимої натури, то їй також не одне ім'я, наприклад: речовина чи матерія, земля, плоть, тінь та інше.

Глава 2-га

ПРО ВІРУ [ВСЕЛЕНСЬКУ]

Оскільки й тепер мало хто розуміє Бога, тож не дивно, що у стародавніх [людей] часто через суспільну помилку вшановували речовину за Бога, а потім усе своє богошанування віддали у наругу.

Однак у те всі віки й народи завжди погідно вірили: є деяка таємниця і сила, що по всьому розливається і що всім володіє.

Через те для його честі й пам'яті про нього по всій земній кулі завжди були загальнонародно присвячені йому доми, та й тепер скрізь те ж таки є. І хоч, наприклад, підданий може помилково пошанувати камердинера замість пана, однак щодо того ніколи не сперечається, що є над ним власник, якого, може статися, він і в лице не бачив. Підданим його є кожен народ і однаково кожен признає перед ним рабство своє.

Така віра є загальна й проста.

Глава 3-тя

ПРО ПРОМИСЕЛ ЗАГАЛЬНИЙ

Ця-бо блаженна натура чи дух утримує у русі весь світ, начебто машиністова вправність годинникову машину на башті і, за прикладом дбалого батька, сам є буттям кожному творінню. Сам надихає, годує, розпоряджує, лагодить, захищає і за своєю-таки волею, яка зветься всезагальним законом чи статутом, знову

перетворює у грубу матерію чи болото, а ми те звемо смертю.

Через це розумна древність порівняла його із математиком чи геометром, тому що ненастанно в пропорціях чи розмірах управляється, виліплюючи різними фігурами, наприклад, трави, дерева, звірів та все інше, а єврейські мудреці уподібнили його гончареві[1].

Цей промисел є спільний, тому що стосується добробуту всього живого.

Глава 4-та

ПРО ПРОМИСЕЛ, ОСОБЛИВИЙ ДЛЯ ЛЮДИНИ

Цей найчистіший, усесвітній, усіх віків та народів усезагальний розум вилив нам, як джерельний струмок, усі мудрощі та мистецтва, потрібні для провадження життя.

Але нічим йому не зобов'язаний так кожен народ, як тим, що він дав найвищу свою премудрість, яка є природний його портрет і печать.

Вона настільки переважає інші розумні духи чи поняття, наскільки наслідник ліпше служителів.

Вона вельми схожа на наймайстернішу архітектурну симетрію чи модель, яка, через увесь матеріал нечуттєво простягаючись, чинить цілий склад міцним та спокійним, що утримує всі інші прибори.

Так, слово у слово, і вона по всіх членах політичного тіла, яке із людей, а не з каміння складається, таємно розлившись, робить його твердим, мирним і добробутним.

Коли, наприклад, якийсь рід, чи місто, чи держава за цією моделлю засновані і встановлені, в той час бувають вони раєм, небом, домом Божим тощо. А коли якась одна людина створить за тим життя своє, у той час буває в ній страх Божий, святиня, доброчестя тощо. І як у тілі людському один розум, але по-різному в розмислі різних частин діє, так і в згаданих співжиттях, зв'язаних цією премудрістю, Бог через різні члени творить дійства на загальну користь.

Вона в усіх наших різного чину справах та речах душа, користь та краса, а без неї все мертве та бридке. Народжуємося ми всі без неї, однак для неї. Хто до неї природніший та охітніший, той шляхетніший та гостріший, а хто чим більше має із нею діло, тим

дієвіше, але незбагненно всередині відчуває блаженство чи задоволення. Від неї однієї залежить особливий промисел у творенні роду людського. Вона-бо є прегарне лице Боже, яким він з часом, відбившись у душі нашій, робить нас із диких та бридких монстрів чи виродків людьми, тобто звірками, що пригідні до співдружності та згаданого співжиття, незлобивими, повстримними, великодушними та справедливими.

А коли вона вже поселилась у середечні людські схильності, в той час є якраз те ж таки, що і в русі годинникової машини темпо (tempo), тобто правильність і вірність. І тоді ж буває в душі непорочність і чистосердечність, ніби райський якийсь дух і смак, що схиляє до дружелюбства.

Вона відрізнить нас од звірів милосердям та справедливістю, а від скотів повстримністю та розумом; і не інше що вона є як блаженне лице Боже, таємно на серці написане, сила й правило всіх наших порухів та справ. У той час серце наше робиться чистим джерелом добродіянь, що невимовно звеселюють душу, і тоді ж бо ми буваємо істинними душею та тілом людьми, подібними до пригідного для будови чотирикутного каміння, із якого живий Божий дім твориться, у котрому він царює особливою милістю.

Важко у невимовний цей скарб проникнути й примітити його, а для одного цього нелегко любити й шукати її.

Але наскільки вона зовні непоказна та зневажна, настільки всередині важна й чудова, схожа на маленьке, наприклад, смоківниче зерно, в якому ціле дерево з плодами та листом заховалося, чи на простий маленький камінець, у якому жахлива пожежа затаїлася. Для виказу позначали її завше ознаками, і вона, нечебто якийсь принц, мала свої портрети, печаті та вузли різні у різних віках та народах. Її ж бо вузол, наприклад, був змій, повішений на колу перед жидами.

Її герб — голуб з оливковою гілочкою у дзьобі[12]. Являлася вона в образі лева та ягняти, а царський жезл був її прикметою і так далі.

Ховалася вона і під священними в них обрядами, наприклад: під споживанням паски, під обрізанням і тому подібне.

Заховувалася вона начебто під різновидним маскарадом і під цивільними історіями, наприклад під повістю про Ісава та Якова, про Саула[13] та Давида тощо, і самою своєю присутністю зробила ті книги мудрими.

А вже в найостанніші часи з'явилася вона в образі людському, ставши Боголюдиною[14].

Яким же чином Божа ця премудрість народилася від отця без матері і від діви без батька, як же вона воскресла і знову до свого отця вознеслася тощо — мабуть, і не цікався. Є в цій та в інших науках довільні тонкості, в яких одних може собі знайти місце та недійсна віра, яку звуть умоглядною[15]. Чини й тут так, як на опері, і задовольняйся тим, що очам твоїм бачиться, а за ширми і за хребет театру не зазирай. Зроблено цю завісу навмисне для просторідних і схильних до цікавості сердець тому, що простацтво чим у ближче знайомство входить, тим більше губить свою поштивість до великих справ та персон.

Навіщо тобі писати, наприклад, про воскресіння мертвих, коли і самий дар могти воскрешати нічого не дає бездільній душі — ні тій, що воскрешає, ні тій, що воскресає? Від таких ото цікавих народилися розколи, марновірство та інші виразки, якими ціла Європа хвилюється. Найважливіше діло Боже є: одну безпутну душу оживотворити духом своїх заповідей, аніж із небуття створити нову земну кулю, поселену беззаконниками.

Не той вірний государю, хто намагається вникнути в його таємниці, але хто волю його дбало виконує.

Вічна ця премудрість Божа в усіх віках та народах невмовкно продовжує мову свою, і вона є ніщо інше як невидиме лице повсюдного єства Божого і живе слово, котре таємно до всіх нас у середину гримить. Але не хочемо слухати порад її, один через те, що позбавлений слуху, а переважна більшість — через нещасливу впертість, що залежить від поганого виховання.

Прислухалися до нетлінного цього голосу премудрі люди, котрі звались у жидів пророками, і з глибоким побоюванням виконували те, що їм веліли.

Вона початок і кінець усіх книг пророцьких: від неї, через неї і для неї все в них написано.

Через те різні собі імена дістала. Вона зветься образ Божий, слава, світло, слово, рада, воскресіння, життя, путь, правда, мир, доля, виправдання, благодать, істина, сила Божа, ім'я Боже, воля Божа, камінь віри, Царство Боже тощо. А найперші християни звали її Христом, тобто царем, тому що вона одна скеровує до вічного та тимчасового щастя всі держави, всілякі співжительства й кожного порізну. Та й, окрім того, у древніх царственим звалось усе, що верховним і найголовнішим вважалося.

Провидів був Авраам блаженне світло її і, увірившись у ній, став із усім своїм родом справедливим, а з підданими щасливим. Однак вона й до Авраама в своїх прихильностях завжди жила.

І Мойсей, начебто знявши план із невидимого цього образу Божого, накреслив його просто та грубо найпотрібнішими лініями і, основуючи на ньому жидівське суспільство, зробив його щасливим та переможним. Він по-тодішньому написав було його на кам'яних дошках[16] і так учинив, що невидима премудрість Божа, начебто видима й тлінна людина, чутним голосом до всіх нас мову свою провадить.

Ця мова, оскільки через нього розділена на десять розмислів чи пунктів, названа через те десятислів'ям.

Глава 5-та

ПРО ДЕСЯТИСЛІВ'Я

I

"Я є Господь Бог твій, хай не буде в тебе богів інших!.." тощо.

Ясніше сказати так:

Я голова твого щастя і світло розуму. Бережись, щоб ти не заснував життя свого на інших радах, мистецтвах та вимислах, хоч би вони із ангельських розумів народилися. Покладись на мене сліпо. Коли ж, мене минувши, покладеш вік свій на іншій премудрості, то вона тобі буде Богом, але не істинним, а тому й щастя твоє буде подібне до краденої монети.

II

"Не створи собі кумира!" тощо.

Так як на поганому камінні, ще більше не велю тобі будуватися на видимостях. Будь-яка видимість є плоть, а всяка плоть є пісок, хоч би вона в піднебесній народилася; все те ідол, що видиме.

III

"Не бери імені!.." тощо.

Дивися ж, по-перше, не впади в рів безум'я, начебто в світі нічого нема, окрім видимостей, і начебто ім'я це (Бог) порожнє. В цій-бо прірві живуть псевдоклятви, лицемірства, обмани, лукавства, зради і всі страшилища таємних і явних мерзотностей. А замість того напиши на серці, що скрізь завжди присутній є суд

Божий, готовий на кожному місці палити й сікти невидиму твою частину, не минаючи нічого, за всі діла, слова й думки, в яких мене немає.

IV

"Пам'ятай день суботній!" тощо.

Це ти повсюди і всередині себе заховану величність Божу не забувай прославляти із вірою та страхом у день недільний, а поклоняйся не тільки порожніми церемоніями, але й самим ділом, сердечно йому наслідуючи. Його діло і вся забава в тому, щоб щохвилини помишляти про все живе, і від тебе більш нічого не вимагає, окрім чистосердечного милосердя до ближніх твоїх.

А це вельми легко. Вір тільки, що сам собі береш у вжиток десять [заповідей] у той час, як даєш їх іншим і навпаки.

V

"Шануй батька свого!" тощо.

Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони-бо видимі портрети тієї невидимої істоти, яка тобі стільки подає.

А ось хто батько твій та мати: будь, по-перше, вірний і дбалий государю, слухняний градоначальнику, шанобливий до священика, покірний батькам, вдячний учителям своїм та благодійникам. Ось істинна путь до твого вічного й тимчасового доброденства й утвердження твого роду.

Що ж стосується інших частин суспільства, бережись такого:

VI

"Не убий!"

VII

"Не перелюбствуй!"

VIII

"Не крадь!"

IX

"Не псевдосвідч або не чини наклепів!"

Осуджуємо винного, а наклепи робимо невинному. Це є страшна злоба, а наклепник по-еллінському — диявол.

X

"Не забажай!"

Але оскільки лихий намір є сім'ям лихих справ, яким немає числа, а рабське серце є невичерпаним джерелом лихих намірів, через те по вік твій годі тобі бути чесним, коли не попустиш, щоб Бог переродив серце твоє. Присвяти ж його нелицемірній любові. В той час у тобі раптом закінчиться безодня беззаконь. Бог, Боже слово, до його слова любов — усе це одне.

Цим триосібним вогнем розпалене серце ніколи не грішить тому, що лихого сімені чи намірів мати не може.

Глава 6-та

ПРО ІСТИННУ ВІРУ

Коли б людина могла швидко зрозуміти неоціненну ціну великої тієї Божої ради, могла б відразу ж її прийняти й любити.

Але оскільки тілесний, грубий розмисел тут кладе перепону, для того потрібна людині віра. Вона, заховане всім радам блаженство, ніби здаля проглядає у підзорну трубу, з якою і зображується.

При ній необхідно має бути надія. Вона сліпо й насильно притримує людське серце при цій єдинородній істині, не допускаючи хвилюватися простацькими вітрами сторонніх гадок, через що зображується у вигляді жінки, яка тримає якоря[17].

Ці добродійності приводять нарешті людське серце, начебто надійний вітер корабля, у гавань любові, і їй доручає.

У той час, розплющивши очі, таємно кричить у душі Дух Святий таке:

"Правда твоя, правда вічна, а закон твій — то істина"[18].

Глава 7-ма

БЛАГОЧЕСТЯ Й ЦЕРЕМОНІЇ — РЕЧІ РІЗНІ

Уся сила десятислів'я вміщується в одному цьому імені — *любов*.

Вона є вічним союзом поміж Богом та людиною. Вона вогонь є невидимий, яким серце розпалюється до Божого слова чи волі, а тому вона сама є Бог.

Ця божественна любов має на собі зовнішні види чи значки; вони звуться церемонія, обряд чи образ благочестя. Отже, церемонія біля благочестя є те, що біля плодів лист, що на зерні луска, що при доброзичливості компліменти. Коли ж маска позбавлена своєї сили, у той час залишається одна лицемірна облудність, а людина — гробом розфарбованим.

Церемонія — це все те, що може справляти й найнещасніший нероба.

Глава 8-ма

ЗАКОН БОЖИЙ І ПЕРЕКАЗ — РЕЧІ РІЗНІ

Закон Божий пробуває навіки, а людські перекази не скрізь і не завжди.

Закон Божий — це райське дерево, а переказ — тінь.

Закон Божий — це плід життя, а переказ — листя. Закон Божий — це Боже в людині серце, а переказ — це смоківничий листок, що часто прикриває єхидну. Двері храму Божого — закон Божий, а переказ є приробленний до храму притвор. Як переддвірок до олтаря, а хвіст від голови, так далеко відстоїть переказ.

У нас майже скрізь непорівняльну цю [різницю] порівнюють, забуваючи закон Божий і змішавши з болотом людським водно, навіть до того доходить, що брехуни людське вище підносять і, на нього уповаючи, про любов не подумають, хай же здійсниться оце: "Лицеміри! За перекази ваші розорите закон" Все те є переказ, що не Божий закон.

Глава 9-та

ПРО ПРИСТРАСТІ ЧИ ГРІХИ

Пристрасть є морове в душі повітря. Вона безпутне бажання видимостей, а зветься нечистий чи мучительний дух. Найголовніша з усіх — заздрість, мати інших пристрастей та беззаконь. Вона є головним центром цієї прірви, де душа мучиться. Ніщо її не

прикрашає і не робить корисною. Не милий їй світ, не люба доброчинність, а шкода така солодка, що сама себе десятком з'їдає.

Жалом пекельного цього дракона є весь рід гріхів, а от прізвище його: ненависть, злопам'ятність, гордість, улещення, скука, розкаяння, нудьга, смуток та інший черв, що не засинає у душі.

Глава 10-та

ПРО ЛЮБОВ АБО ЧИСТОСЕРДЕЧНІСТЬ

Противиться цій прірві чистосердечність. Вона є спокійне в душі дихання і віяння Святого Духа.

Вона подібна до чудового сада, що повний тихих вітрів, солодкодухмяних квітів та втіхи, в якому процвітає дерево нетлінного життя.

А ось плоди її: доброзичливість, незлобність, схильність, покірливість, нелицемір'я, добронадійність, безпечність, задоволення, бадьорість та інші невід'ємні забави.

Хто таку душу має, мир на ньому, і милість, і веселість вічна над головою такого істинного християнина!

А м і н ь.

НАРКІС

РОЗМОВА ПРО ТЕ: ПІЗНАЙ СЕБЕ

ПРОЛОГ

Це є син мій першородний. Народжений на сьомому десяткові віку цього. Наркіс називається така собі квітка і такий собі юнак. Наркіс — юнак, котрий у дзеркалі прозорих вод при джерелі дивиться сам на себе і залюбився смертно в самого себе — є предавня притча із постарілого богослов'я єгипетського, що є матір'ю єврейського[1]. Наркісів образ благовістить це: "Пізнай себе!" Нібито сказав: чи хочеш бути задоволений собою і залюбитися в самого себе? Тоді пізнай себе! Поспитуй себе міцно. Атож! Як це можна залюбитися в невідоме? Не горить сіно, не захоплене вогнем. Не любить серце, не бачачи краси. Видно, що Любов є Софіїна дочка[2]. Де мудрість уздріла, там любов згоріла. Воістину, блаженна є самолюбність, коли вона свята; гей, свята, коли вона істинна, гей, кажу, істинна, коли знайшла та уздріла одну таку істину та красу. "Посеред вас стоїть, а ви й не знаєте"

Блажен муж, котрий знайде в домі своєму джерело втіхи і не жене вітри із Ісавом[3], займаючись ловитвою по порожніх околицях. Дочка Сеулова Мелхола[4], яка із отчого дому через вікно розкидала по вулицях позири свої, є мати і цариця всіх, хто туляється по окільних пустелях услід безпутного того мандрьохи, кого, як буйну скотину, зустрівши, зажене в дім пастир наш. Куди тебе біс жене? "Повернися в дім свій!"

Тії-бо Наркіси є буйні. А мій мудрий Наркіс амуриться вдома, за Соломоновою притчею: "Розумний праведник собі другом буде".

Коли хтось де прозрів у водах своєї тліні красу свою, той не в якусь зовнішність, не у тління свого воду, але в самого себе і в саму свою суть залюбиться. "Стежки свої посеред себе заспокоїш"

Наркіс мій справді палиться, розпалюючись вугіллям любові, ревнуючи, рветься, мечеться й мучиться, ласкаво дбає, печеться і мовить усіма мовами, але не про багато що, не про порожнє що, але о собі, про себе і в себе. Печеться тільки про себе. Це єдине, що є йому в потребу. Нарешті весь, ніби лід, розтопившись од самолюбного полум'я, перетворюється у джерело. Авжеж! Авжеж!

У що хто залюбився, в те перетворився. Кожен є тим, чиє серце в ньому. Кожен є тим, де серцем сам.

О мила моя любове, Наркісе! Тепер із повзучого червиська постав ти пернатим метеликом. Тепер ти воскрес-таки! Чому не перетворився в ручай чи потік? Чому не в річку чи море? Скажи мені! Відповідає Наркіс: "Не налягайте на мене, добре-бо я діло сотворив. Море із рік, ріка із потока, потоки із струмків, ручай із пари, а пара завжди при джерелі — суща сила і чад його, дух його і серце. Я що люблю? Люблю струмок і голову, джерело й начало, вічні струмені, що виточуються із серця свого. Море — це гній. Ріки минають. Потоки висихають. Ручаї щезають. Джерело вічно парою дихає, що оживлює й прохолоджує. Одне джерело люблю і зникаю. Все інше для мене стеч, сеча, підніжжя, тінь, хвіст..." О серце мирське! Чиста бездно! Джерело святе! Тебе одне люблю. Щезаю в тобі і перетворююся... Чуєте-бо? Те, що оспівує орленя орлиці, матері фіванської премудрості?[5]

Лицеміри і марновірники, чуючи це, спокушаються і огуджують. У джерело перетворитися? Як може це бути? Не нарікайте! Дуже легко тому, хто вірить, ясніше скажу: тому, хто пізнав у собі таку красу. "Пара-бо є вилиття сили Божої і вилиття слави чистої Вседержителя"

Ліпше було б йому десь перетворитись у золото, чи в коштовний камінь, чи... Стривайте! Він знайшов найліпше. Він перетворюється у володаря всього живого, в сонце! Ба! Хіба сонце і джерело одне і те ж? Гей! Сонце ж є джерело світла. Джерело водне виточує струмені вод, напоюючи, прохолоджуючи, змиваючи бруд. Вогненне-бо джерело виточує проміння світла, просвічуючи, зігріваючи, омиваючи морок. Джерело водне водному морю початок. Сонце ж є глава вогненному морю. Але як це може статися, щоб людина перетворилась у сонце? Коли це неможливо, то чому вістить істина: "Ви є світло світу, тобто сонце"

О лицеміри! Не за лицем судіте, а за серцем. Гей! Сонце є джерелом. Бо хіба не може бути Божа людина сонцем? Сонце-бо не за лицем, а за джерельною силою є джерелом. Так і людина Божа, що виточує животворні струмені й проміння Божества випускає, є сонцем не за сонячним лицем, але за серцем. Кожен є тим, чиє серце в ньому: серце вовче — істинний вовк, хоч обличчя людське; серце боброве — є бобер, хоча вигляд вовчий; серце вепрове — є вепр, хоч вигляд бобровий. Кожен є тим, чиє серце

в нім. Але лицеміри буцають рогами вперто. Чи ж може таке бути? Адже людині перетворитися у сонячне лице неможливо. Лице ж бо і серце — речі різні... Правильно, правильно судите! Я теж суджу: аж ніяк неможливо. Та і яка користь? Вид бобрів не творить вовка бобром. О глухі лицелюбці! Зважте на цей грім: "Плоть ніщо, дух животворить!"

І чи не знаєте ви того, що вид, лице, плоть, ідол є те ж саме, а також ніщо? Чи не знаєте, що світ цей є ідол поля Деїрського?[6] Сонце ж боввану оцьому є лице його і золота голова його, а це марнота марнот! Даниїл[7] не кланяється, а Наркіс не любить його. Світ є вулиця Мелхолина, блудниця вавилонська, біснувате море, а Даниїл та Наркіс у запалених цих пекельних водах побачили люб'язну свою любов. Яку? Росоносне джерело і справжнє сонце, як написано: "Доки дихає день", тобто сонце. "Де спочиваєш? Яви мені погляд твій!" "О добра мудрість є людині, а більше тим, котрі бачать сонце"[8].

Подяка ж бо блаженному Богові. Це є невимовна його милість і влада, що зробила безкорисне неможливим, а можливе корисним. Нині мій Наркіс перетворився у справжнє, а не порожнє сонце. Запитання від лицемірів: "Що це? Виходить, що в одному сонці є два сонця?" Відповідь: "А де ваші вуха тоді, коли голосною трубою небеса проповідують: "У сонці поклади поселення своє?"

Бачите, що в золотій голові кумира вашого світу цього і у вавилонській цій печі[9] живе і суботствує незаходимий наш світ і не ваше морочне, але наше сонце прославляється такою трубною піснею: "Джерело, що виходить і напоює все"

Але менше з тим, хай лицеміри мучаються в огненному їхньому, своєму озері. Самі ж з Ізраїлем перейдімо на той бік моря, за порадою Варуховою[10]: "Хто перейде на той бік моря і знайде премудрість? Там рай" Там амуряться Наркіси, котрі пізнали себе. Ось перший зустрічає нас улюблений Давид, співаючи пісню свою: "У тебе джерело життя. У світлі твоїм побачимо світ"

Залишаєтеся, лицеміри, з наявним вашим сонцем. Ми в поганому вашому сонці знайдемо нове і прекрасне таке: "Хай буде світло!" "Хай стане сонце! Й утвердиться сонце!"

Це за стіною і за межами вашими зустрічає нас, одягшись світлом вашим, наче ризою! Це проголошує нам: "Радуйтеся!" "Дерзайте! Мир вам! Не бійтеся! Я є світло! Я світло сонцевому кумиру і його світу" "Прагни, хай прийде до мене і хай співає!"

ЧУДО, ЯВЛЕНЕ У ВОДАХ НАРКІСОВІ

Скажи мені, прегарний Наркісе, чи щось побачив у водах твоїх? Чи хто явився тобі в них?

В і д п о в і д ь. На водах моїх спливло єлисейське залізо[11]. Уздрів я на полотні плоті моєї, яка протікає, нерукотворний образ, "що є сіяння слави отчої" "Поклади мене, як печатку, на м'язі твоєму"[12]. "Знаменується на нас світ". Бачу Петра вашого гавань: "Землю посеред води, словом Божим складену". Я бачу свого друга, Ісаїного цього: "Царя зі славою узріте, а очі ваші уздрять землю віддаля" Ворожбитка — плоть моя, явила мені мого Самуїла[13]. Його єдиного люблю, розтаю, зникаю і перетворююся. В іншому від єгипетського глянемо на єврейських Наркісів. Ось перший нас зустрічає: "Ревнуючи, поревнував по Господі Бозі..." Ось другий: "Душа моя зійде у слово твоє", тобто перетвориться. Ось ще тобі Наркіси: "Це все залишимо і вслід за тобою підемо". А Давид чи не істинний є Наркіс?[14] "Зникне серце моє і плоть моя". "Зникнуть очі мої для спасіння твого" "Коли прийду і явлюся обличчю твоєму?" А це чи не точнісінький Наркіс: "Світ мені розп'явся і я світу" "Не живу я, але живе в мені Христос" "Доки перетворить тіло смирення нашого..." "Бажаю розрішитися". "Мені-бо жити — Христос, а померти — набуток".

Як у джерелі обличчя людське, так в Ісаїних словах, начебто веселка у хмарі, видно цих Наркісів амур. "Буде Бог твій з тобою завжди, і наситишся, чого бажає душа твоя, і кості твої ожирніють і будуть, як сад напоєний і мов джерело, з якого не висякне вода, і кості твої проростуть, як трава, і розів'ються, і наслідять роди родів. І створяться пустелі твої вічними, і будуть основи твої вічні родам родів, і назвешся творителем загорожі, і стежку свою заспокоїш посеред себе"[15].

РОЗМОВА [1-ША] ПРО ТЕ САМЕ: ЗНАЙ СЕБЕ

Особи: Л у к а, його Д р у г та С у с і д

Л ук а. Вчора обідали ми обидва в мого брата, я і сусіда мій, знарошне задля неділі, аби побалакати про щось із Божого слова. Стіл був у саду. Нагоду до розмови подали слова, написані в аль-

танці, такі: "Той зітре твою голову, ти ж берегтимеш його п'яту"

Були при тім обіді двоє вчених: Навал та Сомнас[16]. Вони докладно розтлумачили ті слова на прохання брата мого. Я безсумнівно вірю, що Святе Письмо — райський харч та ліки моїх думок. Тому ганив себе за те, що не міг відчути у тих словах жодного смаку, хоча вони й солодкі.

Д р у г. Чому називаєш солодкими слова, не відчуваючи в них ніякого смаку?

Л у к а. Так само, як той, хто здаля дивиться на райські квіти, не чує їхнього запаху, а тільки вірить, що вони дихають чудовим якимось духом.

Д р у г. Слухай-но, брате. Хоч би ті квіти дихали під ніс, але все одно годі нам взнати їхній смак.

Л у к а. Чому? Хіба в нас немає голови та ніздрів?

Д р у г. Голови та ніздрів? Знай, що ми позбавлені в собі цілої людини і маємо сказати: "Господи, людини не маю..."

Л у к а. Хіба не маємо й не бачимо в собі людей?

Д р у г. А яка користь: мати, але не розуміти? Споживати, а смаку не чути?.. Коли хочеш знати, то відай, що ми так бачимо людей, гейби хтось показував тобі одну лише людську ногу чи п'яту, сховавши голову й усе інше тіло. А без голови взнати людину годі. Ти ж бо сам себе бачиш, але не розумієш і не тямиш себе. А не розуміти себе самого — це те ж таки, слово в слово, що згубити себе. Коли в твоїй хаті заховано скарб, а ти про те не знаєш, це все одно, слово в слово, що його нема. Отже, пізнати самого себе, і відшукати себе самого, і знайти людину — одне і те ж. Але ти себе не знаєш і не маєш у собі людини, в якої є очі й ніздрі, слух та інші відчуття; як же тоді можеш розуміти й знати свого друга, коли сам себе не розумієш і не маєш? Слухай, що каже істинна людина тому, хто хоче її знайти і пізнати: "Коли не пізнаєш себе саму, о добра в жонах, стань у п'ятах паств і паси козлиська свої біля пастирських поселень"

Л у к а. Як це? Адже я бачу руки, ноги і все своє тіло.

Д р у г. Нічого ти не бачиш і зовсім не знаєш себе.

Л у к а. Жорстокий твій задум й дуже колючкастий. Ніяк не можу його проковтнути.

Д р у г. Адже ж я казав, що годі тобі чути смак.

Л у к а. Так що ж я бачу в собі? Скажи, будь ласка.

Д р у г. А те, що бачиш у собі, те, що є ніщо, і нічого не бачиш.

Л у к а. Замучив ти мене. Як це не бачу в собі нічого?

Друг. Бачиш у собі саму землю. Але через те нічого не бачиш, бо земля і ніщо — це і є одне і те ж. Одна річ бачити тінь дуба, а інша — саме дерево. Бачиш тінь свою, просто кажучи, порожнечу свою і ніщо. А самого себе ти зроду не бачив.

Лука. Боже мій! Звідкіля такі дивні гадки?.. Ти ще наговориш, що в мене ні очей, ані вух немає.

Друг. Достеменно, я це вже давно сказав.

Лука. Як це? Хіба очі мої не очі, а вуха не вуха?

Друг. Спитаю ж і я тебе. Скажи, тіло твоє і п'ята — одне і те ж?

Лука. П'ята моя — остання частина *в тілі*, а голова — *початок*.

Друг. Так само і я тобі відповідаю, що це твоє око — лише п'ята чи хвіст іншого твого ока.

Лука. Де ж воно, те найточніше око, головне й початкуюче?

Друг. Я ж казав, що ти лише свій хвіст бачиш, а голови не знаєш. А чи можна пізнати *людину* з однієї її п'яти? Так само, як не бачиш ока свого, окрім останньої його частини, так і вуха, і твого язика, і рук, і ніг своїх ніколи не бачив, ані всіх інших частин цілого твого тіла, окрім останньої частини, що зветься п'ята, хвіст а чи тінь... Тож хіба можеш сказати, що знаєш самого себе? Ти сам себе згубив. Немає в тебе ані вух, ані ніздрів, ні очей, ні цілого тебе, окрім лише самої тіні.

Лука. Пощо звеш мене тінню?

Друг. Тому що ти загубив єства свого *суть*, а в тілі своєму спостерігаєш п'яту чи хвіст, проминаючи свою точність, і загубив свою *основу*.

Лука. Але чому ти звеш мої частини тіла хвостом?

Друг. А тому, що хвіст остання частина, вона йде за головою, а сама нічого не започатковує.

Лука. Мучаєш ти мене, люб'язний друже. Може, воно й так, як ти мовиш. Але ти, знищуючи мої гадки, своїх думок не подаєш.

Друг. Послухай, душе моя! Я й сам визнаю, що точно не знаю. А коли тобі не подобаються мої гадки, то побалакаємо відвертіше. Адже ти без сумніву знаєш, що зване нами око, вухо, язик, руки, ноги і все наше зовнішнє тіло само по собі ніяк не діє і є ніщо. Воно все підпорядковане нашим думкам. Думка, володарка його, перебуває у безперервнім хвилюванні день і ніч. Це вона розмислює, радить, робить визначення, приневолює. А зовнішня наша плоть, як загнуздана худоба чи хвіст, мимоволі йде за нею вслід. Отож

думка — головна й середня наша точка[5]. Звідси вона зчаста й серцем зветься. Відтак, не зовнішня наша *плоть*, але наша *думка* — головна наша *людина*. В ній ми й перебуваємо. А вона є нами.

Л у к а. Ось. Цьому вірю. Примітив, що коли я (відтепер почну себе *думкою* називати) вбік скерувався, тоді без мене моє око нічого того, що поблизу, бачити не може. Що ж воно таке, *око*, коли бачить не може? Ти його гарно назвав не оком, а тінню справжнього ока або хвостом[6]. Дякую, що ти мені мене знайшов. Слава Богу! Я тепер очі, вуха, язика, руки, ноги і все маю. Згубив я старе, а знайшов *нове*. Прощай, моя тіне! Вітаю тебе, бажана істино! Будь мені обітованою землею. Досить мені бути рабом. Та я про це ніколи й не думав. Авжеж! Люблю цю гадку. Будь ласка, підтверди мені те. Хочу, щоб воно було нерушне.

Д р у г. Прошу, не поспішай! Хто швидко приліплюється до нової гадки, той скоро й відпадає. Не будь легковажний. Випробовуй обережно кожне слово, водночас давай місце йому в своєму серці. Я і сам цю думку невимовно люблю. І бажаю, щоб вона навіки була твоєю, щоб серце й думка у нас була одна. І солодшого за це нічого не може бути. Але, будь ласка, спершу розжуй гарненько. Потім у радості і в простоті серце приймай. Простий будь! Але будь при тому й обережний. Коли моя гадка тобі подобається, то знай, що вона не моя вигадка є. Глянь на Єремію, в главі 17-й, вірш 9[17].

Л у к а. Боже мій! Побачу я самого Єремію, коли думку його побачу. Але, будь ласка, точні його слова...

Д р у г. Ось вони: "Глибоке серце в людині, більше всіх і людина є, і хто пізнає її". Коли тепер очі й вуха маєш, приміть! Чи відчуваєш?

Л у к а. Відчуваю, друже мій. Пророк називає людиною серце.

Д р у г. А що, крім того, помічаєш?

Л у к а. Те, що притаєна думок наших безодня і глибоке серце — одне і те ж. Але дивно! Як це можливо, що людиною є не зовнішня чи крайня її плоть, як люди вважають, але глибоке серце або думка його, вона-бо найточнішою є людиною та головою. А зовнішня її подоба є ніщо інше як тінь, п'ята і хвіст.

---

[5] Mens cujusque is est quisque... (Cicero) — "розум кожного є кожний" (Ціцерон). Звідси у тевтонів людина зветься *менш*, тобто mens, що значить розум, думка; у еллінів же чоловік зветься *фос*, тобто світло, що означає розум.

[6] Coesi sunt oculi, ubi mens aliud agit (Proverbium) — "Сліпі очі, коли розум почне інше чинити", тобто коли кудись інде відволікся (стародавня притча).

Д р у г. Ото бачиш? Уже починаєш відпадати. Легко ти спочатку повірив. Через це швидко стала вичерпуватися віра твоя. Що раптово запалюється, те раптово й загасає. Але тверде діло з твердістю укріплюється, тому що рада не буває без повільності. Ах, земля є прилиплива! Не так відразу можна вирвати ногу із клейких плотських гадок. Вони-бо, у нас укоренившись, називаються повір'ям. Плотського нашого життя плотська думка є початком і джерелом, по землі повзе, плоті бажає, брудну нашу п'яту спостерігає і береже око серця нашого, раду нашу... Але хто нам зітре голову зміїну? Хто виколе воронові око, що оперився в ніч? Хто нам знищить плоть? Де Фінеес[18], що пронизує блудницю? Де ти, мечу Єреміїн, що спустошує землю?.. Але знайшов Бог мудрого супроти мудрого, змія на змія, сім'я супроти сімені, землю замість землі, рай замість пекла. Замість мертвого живе, замість брехні свою правду... Ось! Спаситель твій іде, маючи з собою воздаяння.

Л у к а. Говори, будь ласка, ясніше, нічого не розумію.

Д р у г. Але хто смак може чути, не маючи віри? Віра — світло, що в темряві бачить, страх Божий, що пронизує плоть, міцна, наче смерть, любов Божа — ось єдині двері до райського смаку. Чи можеш повірити, що найчистіший дух весь попіл твоєї плоті містить?

Л у к а. Вірю. Але сам відчуваю слабкість віри моєї... Допоможи, коли можеш, видертися із бруду невір'я. Признаюся, що це слово віра у брудних моїх вустах бачиться як один лише звичай, а смаку в ній ніякого не чую.

Д р у г. Принаймні знаєш, куди дивиться віра.

Л у к а. Знаю, що треба вірити в Бога. А більш нічого сказати не можу.

Д р у г. О бідний і безплідний чоловіче! Знай же, що віра дивиться на те, чого порожнє твоє око бачити не може.

Л у к а. Що за порожнє око?

Д р у г. Уже казали, що вся плоть — пусте.

Л у к а. Нехай. Я в цілій піднебесній не бачу нічого іншого, окрім видимості, чи, як ти сказав, плотності чи плоті.

Д р у г. Через це ти невірний язичник та ідолопоклонник.

Л у к а. Як це ідолопоклонник, коли вірую в єдиного Бога?

Д р у г. Як же віруєш, коли окрім видимості нічого не бачиш? Адже віра порожню видимість зневажає, а опирається на тому, що в пустім головою, силою є й основою та ніколи не гине.

Л у к а. Отож іншого ока треба, щоб уздріти ще й невидимість?

Д р у г. Скажи ліпше так, що потрібне тобі істинне око, щоб

бачити ще й невидиме. А старе твоє око нікуди не годиться. Пусте твоє око дивиться в усьому на пустош. Але коли б ти мав у собі істинну людину, міг би її оком в усьому побачити істину.

Л у к а. Як же цю людину нажити?

Д р у г. Коли пізнаєш, то й дістанеш її.

Л у к а. А де ж вона?.. Та спершу скажи: чому ти говорив про віру, а тепер про око?

Д р у г. Істинна віра й око — одне й те ж.

Л у к а. Як це?

Д р у г. Так, що істинна людина має істинне око, яке, минаючи видимість, через те, що бачить під нею новість і на ній спочиває, тому й зветься вірою. А вірити чи покладатися на щось, як на тверду основу, — все те саме.

Л у к а. Коли знаходиш у мені два ока, то і дві людини.

Д р у г. Звісно.

Л у к а. Досить і однієї. Навіщо дві?

Д р у г. Поглянь на це дерево. Коли цього дуба не буде, чи стоятиме тінь?

Л у к а. Але ж я не тінь. Я твердий корпус маю.

Д р у г. Ти-бо тінь, тьма і тлінь! Ти сон істинної твоєї людини. Ти риза, а він тіло. Ти привиддя, а він у тобі істина, ти-бо ніщо, а він у тобі сутність. Ти бруд, а він твоя краса, образ і план, не твій образ і не твоя краса, оскільки не від тебе, а тільки в тобі й утримує, о пороху і ніщо! Але ти його доти не пізнаєш, доки не признаєшся з Авраамом до того, що ти земля і попіл. А тепер їж землю, люби п'яту свою, повзай по землі. О сім'я зміїне, о тіне безбутня! Прийде обіцяний Богом той день, в який благословенне чистої душі слово знищить лукаву твою раду так: "Той зітре твою голову"

РОЗМОВА 2-ГА ПРО ТЕ САМЕ: ЗНАЙ СЕБЕ

Особи: К л е о п а, Л у к а і Д р у г

К л е о п а. Правду кажеш. Однак пан Сомнас хоч який багатомовний, я в ньому смаку не відчуваю. Ходімо знову до нашого Друга, слова його їдкі, але не знаю, — якось приємні.

Л у к а. А ось він і сам до нас.

Д р у г. Тіне мертва! Здоровлю вас!

Л у к а. Здрастуй! Думка! Дух! Серце! Адже це твоя людина? Переказали ми думки твої нашим книжникам. Вони сказали, що маєш ти свою гадку в натурі показати.

Д р у г. Що це значить, в натурі показати?

Л у к а. Я цього не знаю.

К л е о п а. Як цього не знати? Треба показати, що не тільки в самій людині, але і в інших живих істотах невидимість первенствує.

Л у к а. Саме так. За тим хотіли до тебе йти.

Д р у г. А ви цього досі не знаєте?

Л у к а. Звичайно, маєш ти доказати.

Д р у г. Чи вірите, що є Бог?

Л у к а. Його невидима сила все наповнює і всім володіє.

Д р у г. То чого ж ти ще вимагаєш? Ти уже сам доказав.

Л у к а. Як доказав?

Д р у г. Коли говориш, що невидима сила все наповнює і всім володіє, то чи не все одно, якби сказати, що *невидимість* у живих істотах первенствує? Ти уже сам назвав невидимість головою, а видимість хвостом у цілому Всесвіті.

Л у к а. Тоді візьми щось із усього Всесвіту в приклад для вияснення.

Д р у г. Я тобі усе підсоння і всі Коперникові світи подаю. Візьми із них, що хочеш. А що кажете — показати в натурі, то треба було б сказати: поясни нам притчами чи прикладами та подіб'ями те, що людина складається не із зовнішньої своєї плоті та крові, але думки і серце її — ось істинна людина. Поглянь на стіну оцю. Що на ній бачиш?

Л у к а. Бачу намальованого чоловіка. Він стоїть на землі, розчавивши ногою змїїну голову.

Д р у г. Отже, живопис бачиш?

[Л у к а]. Бачу.

Д р у г. Скажи ж, що живописом вважаєш? Чи фарби, чи поданий фарбами малюнок?

Л у к а. Фарба є не що інше як порох та пустош; малюнок же чи пропорція та розташування барв — ось сила. А коли цього нема, то фарба під той час — бруд і пустош сама.

Д р у г. Що ж іще при цьому живопису бачиш?

Л у к а. Бачу приписані із Біблії слова. Слухайте! Стану їх читати: "Мудрого очі — в голові його. Очі ж безумних — на кінцях землі"[19].

Д р у г. Ну! Коли хтось фарбу на словах бачить, а письмен прочитати не може, як тобі здається? Чи ж бачить такий письмена?

Л у к а. Він бачить оком плоті найостаннішу пустош чи барву в словах, а самих фігур у письмі не розуміє, саму п'яту бачить, не голову.

Д р у г. Правильно розсудив. Отож коли бачиш на старій церкві в Охтирці цеглу . вапно, а плану її не тямиш, як гадаєш: чи побачив ти і чи пізнав її?

Л у к а. Аж ніяк! Таким чином саму лишень крайню та останню зовнішність бачу в ній, яку й худоба бачить, а оскільки симетрії її чи пропорції та розміру, який усьому матеріалові зв'язок та голова є, не розумію в ній, то і її не бачу, не бачачи її голови.

Д р у г. Добрий твій суд. Скинь же тепер на рахівницю всю суму.

Л у к а. Як?

Д р у г. А ось так! Що у фарбах малюнок, те ж таки у письменах є фігурою, а в будові планом. Але чи відчуваєш, що всі ці голови, як малюнок, так і фігура, і план, і симетрія, і розмір є ніщо інше як думки?

Л у к а. Здається, що так.

Д р у г. Так чому не збагнеш, що в інших живих істотах невидимість первенствує, не тільки в людині? Те саме можна розуміти про трави і дерева і про все інше. Дух усе на все виліплює. Дух і утримує. Але наше око п'яту бачить і на останній зовнішності пробуває, минаючи силу, початок і голову. Отже, хоча б ми одне без душі тіло були, то і в самий той-таки час ще не досить самі себе розуміємо.

Л у к а. Чому?

Д р у г. Тому, що, шануючи в тілі нашому зовнішній прах, не підіймаємося думкою у план, який утримує слабкий цей порох. І ніколи смаку не відчуваємо у словах цих Божих, що вивищує повзуче по землі наше поняття до пізнання істинного нашого тіла, а саме: "Не бійся, Якове! Це на руках моїх написав стіни твої..." Але ступімо ще вище.

К л е о п а. Ми вище ступати не хочемо, а сумнів маємо. І бажаємо гарненько взнати те, що називаєш істинним тілом. Нам дивно, що...

Д р у г. Що ж дивного? Чи не Бог усе втримує? Чи не сам він голова і все в усьому? Чи не він істиною в пустоші, істиною і головною основою в нікчемному поросі нашому? І як сумніваєшся про точне вічне й нове тіло? Чи не гадаєш розшукати щось таке, де Бог не правив би за голову і замість початку? Чи ж бо може

щось мати буття своє поза ним? Чи не він є всьому буттям? Він у дереві істинним деревом, у траві травою, в музиці музикою, в домі домом, у тілі нашому порошному новим є тілом і точністю чи головою його. Він усім є в усьому, тому що істина є Господня. Господь же, Дух і Бог — це одне і те ж. Він один дивне в усьому і нове в усьому робить сам собою, і істина його в усьому навіки пробуває; все ж інше, вся крайня зовнішність не що інше, тільки тінь його, і п'ята його, і підніжжя його, і його ветха риза... Але "мудрого очі його в голові його, очі ж безумних — на кінцях землі".

РОЗМОВА 3-ТЯ ПРО ТЕ САМЕ: ЗНАЙ СЕБЕ

Особи: Клеопа, Філон, Друг

Клеопа. Ах, перестань, будь ласка! Не сумнівайся. Він людина добра і нічиєю не бридиться дружбою. Мені твоє добре серце відоме, а він нічого, крім цього, не шукає.

Філон. Я знаю багатьох учених. Вони горді. Не бажають і говорити з поселянином.

Клеопа. Будь ласка, докажи.

Друг. Про що у вас суперечка?

Клеопа. Ба! А ми навмисне до тебе... Ось мій товариш. Будь ласка, не прогнівись.

Друг. За що? "Людина дивиться на лице, а Бог зрить на серце" А де Лука?

Клеопа. Не може збагнути твоїх речей. Він приліпився до Сомнаса при учорашній розмові, а нам твої новинки милі.

Друг. Про що йшлося?

Клеопа. Пам'ятаєш, Філоне?

Філон. Пам'ятаю. Була мова про прірву.

Клеопа. А-а! Ось слова: "І тьма поверх прірви".

Філон. По тому суперечка була про старі та нові міхи і про вино.

Клеопа. Один сперечався, що прірвою називається небо, на якому плавають планети, а пан Навал кричав, що справжня бездна є великий океан; один клявся, що так позначається жона, а інший тлумачив учення і так далі, і так далі.

Друг. Коли хочемо виміряти небо, землю та моря, маємо спершу виміряти самих себе з Павлом власною нашою міркою. А коли нашої всередині себе мірки не знайдемо, то чим мірятимемо? А не

змірявши себе спочатку, яка користь знати міру в інших живих істотах? Та й чи можна? Чи може сліпий у себе вдома стати зрячим на базарі? Чи можна знайти міру, не зрозумівши, що таке є міра? Чи можна міряти, не бачачи землі? Чи можна міряти, не бачачи голови її? Чи ж можна побачити голову та силу її, не знайшовши і не збагнувши своєї у самому собі? Голова головою, а сила розуміється силою.

К л е о п а. Чи не можеш говорити простіше?

Д р у г. Виміряти чи взнати міру — одне і те ж. Коли б ти довжину чи ширину церкви виміряв сажнем чи вірьовкою, як тобі здається: чи не взнав би ти міру її?

К л е о п а. Не думаю. Я б тільки взнав простір її матеріалів, а справжню її міру, що складає матеріали, тоді взнаю, коли пізнаю план її.

Д р у г. Через те, хоч би ти всі *Коперникові світи* переміряв, не взнавши плану їх, який усю зовнішність утримує, то нічого із того не було б.

•К л е о п а. Гадаю, що як зовнішність є порожня, так і мірка її.

Д р у г. Але хто може взнати план у земних та небесних просторних матеріалах, що пристали до вічної своєї симетрії, коли її раніше не міг доглянути в мізерній плоті своїй? Цим планом все на все створено чи зліплено, і ніщо не може триматися без нього. Він усьому матеріалові ланцюг і вірьовка. Він-бо є рука права, перст, що утримує весь порох, і п'ядь Божа, що виміряла всю тлінь і самий мізерний наш склад. Слово Боже, поради і *думки* його — це і є план, що по всьому матеріалу у Всевсесвіті нечуттєво простягається, що все складає і виконує. Це і є глибина багатства та премудрості його. І що може просторіше розлитися, як думки? О серце, бездно всіх вод та небес ширша!.. Яка ти глибока! Все охоплюєш і складаєш, а тебе ніщо не вміщує.

К л е о п а. Правду сказати, пам'ятаю таке Єреміїне слово: "Глибоке серце чоловіку, більше всіх і людина є".

Д р у г. Оця людина складає все! Вона-бо утверджує твої плотські руки й ноги. Вона голова й сила очей твоїх та вух. А коли їй вірити можеш, "не потемняться очі твої і не зітліють вуста твої навіки-віків"

К л е о п а. Вірю й примушую серце своє до послуху вірі. Але чи не можна мене хоч трохи покріпити? Прошу не гніватися. Чим вище в поняття невидимості ввійду, тим міцніша буде віра моя.

Друг. Праведно вимагаєш, через те, що Бог від нас ні молитов, ні жертв прийняти не може, коли ми його не пізнали. Люби його і наближайся до нього завжди, серцем і пізнанням наближайся, не зовнішніми ногами й вустами. Серце твоє є голова зовнішностей твоїх. А коли голова, то сам ти є твоє серце. Але коли не наблизишся і не співпряжешся із тим, хто є твоїй голові головою, то залишишся мертвою тінню і трупом. Коли є тіло над тілом, тоді є й голова над головою і вище старого *нове серце*. Ах, чи не соромно нам і чи не жаль, що Бог суду собі від нас просить та й не дістає?

Клеопа. Чи ж можливо? Як це?

Друг. Суперники його — ідоли й кумири. Їх-бо, сидячи на суді, виправдовуємо.

Клеопа. Жахлива образа! І її я не розумію.

Друг. Не розумієш? Ось сам будеш зараз суддею супроти нього.

Клеопа. Боюся. Але, будь ласка, підкріпи мені моє невір'я про безсмертне тіло. Любі мені твої слова такі: "Не отемніють очі твої..."

Друг. Ну, скажи мені, коли б твоє зовнішнє тіло чи худоб'яче через тисячу літ неушкоджене було, чи любив би ти плоть свою?

Клеопа. Цього не може статися. А коли б сталося, годі не любити.

Друг. Знай отож, що ти ще самого себе не взнав.

Клеопа. Принаймні знаю, що тіло моє на вічному плані засноване. І вірю таким обіцянкам Божим: "Це на руках моїх написав стіни твої"

Друг. Коли б ти в будові якогось дому план взнав і силу стін його, чи досить того для досконалого пізнання того дому?

Клеопа. Не думаю. Треба, здається, ще знати і те, для яких рад чи справ цей дім побудовано, чи бісам у ньому жертву приносять, чи невидимому Богові, чи це розбійницьке житло, чи ангельське поселення?

Друг. І мені здається, що не досить розумієш, наприклад, глиняну посудину, коли розумієш одну її фігуру, з'явлену з болота, а не відаєш: чистим чи нечистим наповнена вона лікером чи питтям.

Клеопа. Тепер розумію, що тіло моє є якраз те, що стіни храму, або те, що в посудині череп'я. А серце й думки мої те, що у храмі жертвоприношення, або те, що в посудині вода. А оскільки стіни дешевші жертв, бо вони для жертв, а не жертви для стін, і

череп'я для води, а не вода для посудини, так і душа моя, думки і серце є ліпші мого тіла.

Д р у г. Але скажи мені, коли б ті чудові стіни розвалилися, чи загинули б вони? Чи пропала б та посудина, коли б її фігурне череп'я розбилося?

К л е о п а. Тьху! Це і дитя розуміє. Звичайно, вона не ціла, коли...

Д р у г. Не радій-бо, мій Ізраїлю, і не веселися. Заблудив ти від Господа Бога твого. Хіба не чув ти від пророків ніколи, що Бог суд має із суперником своїм — землею?

К л е о п а. Та хто може його судити?

Д р у г. Хто неправедного виправдав, без сумніву образив невинного. А виправдать обох аж ніяк не можна. Такий ото суддя, як ти, був Єфрем[20], якого дехто з пророків називає голубом безумним[21], позбавленим серця. Та й не дивно, бо як оповідає той-таки пророк, подібно до печі, вогнем розпаленої, так усі судді пристрастю до видимості розпалилися, що всі наставники із землею зляглися, і не було жодного, котрий був би приятелем Богові.

К л е о п а. Змилосердься. Скажи, який я суд виніс супроти Бога?

Д р у г. Так! Ти, залюбившись у землю, віддав їй судом своїм те, що єдино Богові належить.

К л е о п а. Не розумію.

Д р у г. Слухай! Голуб темноокий! Чи не Божа то є сила? Чи не Господня кріпость?

К л е о п а. Та хто ж про це сперечається?

Д р у г. Як же ти осмілився сказати, що при розбитті череп'я посудина пропала? Посмів посудину утвердити на поросі, а не на Бозі? Яка твердість може бути в тому, котре щохвилини підлягає розвалу та змінам? Чи не Божий невидимий перст утримує у стінках порох? Чи не він голова у стінках? Чи не вічна стіна, коли головне її *начало* вічне? Як же ти посмів, знищивши голову, возвеличити хвоста, присудивши тлінню безпошкодженість, пороху — твердість, кумиру — Божество, тьмі — світло, смерті — життя! Ось нечестиві на Бога суд і рада! Ось лукавого змія око, що любить п'яту, а не голову Христа Ісуса! "Адже є все у всьому..." Чи ж не ти сказав, що годі не любити тлінного тіла, коли б воно через тисячу літ неушкоджене було? І як можеш сказати, що ти принаймні пізнав своє тіло? Та й чому хвалишся цими Божими милостивими словами? "Це на руках моїх написав стіни твої і пе-

реді мною є ти завжди". Чи може тлінь стояти завжди, тобто вічно? Чи може недостойне чесним бути, а тьма світлом і зло добром? Чи не все одно — увіритися порохові ніг твоїх чи покластися на срібного кумира? Все те тьма і смерть, що минуще. Дивися на земельність плоті твоєї. Чи віриш ти, що в цьому твоєму поросі сховано скарб, тобто таїться в ньому *невидимість* і перст Божий, що прах цей твій і весь твій порох утримує?

К л е о п а. Вірю.

Д р у г. Чи віриш ти, що він є голова, і першопочаткова основа, і вічний план *твоєї* плоті?

К л е о п а. Вірю.

Д р у г. Ах, коли б ти вірив, ніколи б не говорив, що тіло твоє пропадає, коли розсипається порох твій. Бачиш у собі тільки одне скотське тіло. Не бачиш тіла духовного. Не маєш жезла та духу до подвійного розділення. Не відчуваєш смаку в тих Божих словах: "Коли відведеш чесне від недостойного, наче вуста мої будеш..."

К л е о п а. Не зрозуміло мені те, яким чином присудив я кумиру божество, а життя тому, що мертве? Чув я, що погиблий є той, що називає світло тьмою, а гірке солодким.

Д р у г. Не дивуйся, душе моя! Усі ми любопрахи. Хто тільки залюбився у видимість плоті своєї, не може не ганятися за видимістю в усім небеснім та земнім просторі. Але чому він її любить? Не через те, що вбачає у ній світлість та приємність, життя, красу та силу?

К л е о п а. Звичайно, тому.

Д р у г. Чи ж не все одно — шанувати ідола за живе й присудити йому життя, а тому вмерти належить. Мені здається, це все одно, що гірке вважати солодким і дати суд такий, що медова солодкість належить до жовчі. Та чи можна жовчі солодкість присудити, не образивши меду? Ось у який спосіб усі збираємося на Господа і на Христа його! Він кричить: "Моя кріпость та сила! В мені шлях, істина та життя!" А ми судимо, що все це належить до зовнішньої плоті і до плотської зовнішності. І цей суд наш безсумнівно підтверджуємо таким же життям нашим перед людьми.

К л е о п а. Бачу тепер вину свою. І жахливо дивуюся, що за тьма наші очі покрила? Скільки пророки голосять: "Дух, дух! Бог! Бог!" Будь-яка зовнішність є трава, тінь, ніщо, а ми нарікаємо, тужимо, коли плоть наша в'яне, слабкішає і порох переходить до пороху. Чи ж можна відшукати упертішу і жорсткошийнішу нещасливість?

Д р у г. Цьому і я часто дивуюся. Тепер, гадаю, розумієш, що то за суд, що його так ревно і єдино вимагає Бог через пророків. І як можемо дати добрий суд меншим своїм братам, образивши першорідного брата — Христа Ісуса? Він перший сирота, бо всі його залишили; він перший жебрак, бо все від нього забрали. Всі за тьмою, залишивши світло, пішли, побігли.

К л е о п а. Але звідкіля у нас це прокляте сім'я народжується? Коли земля проклята, тоді й любов до неї також.

Д р у г. Добре думки звеш сім'ям. Сім'я є початком плодів. А порада в серці — голова наших справ. Але оскільки серце наше є точною людиною, то й видно, кого премудрість Божа називає сім'ям і чадами зміїними. Ці люди люблять землю, а вона є п'ята, і підніжжя Боже, і тінь. Через це нічим вони не ситі. Блаженний, коли в чийомусь серці проклята ця голова розчавлена. Вона-бо виводить нас у горесті, а нам [здається, що] у гадані солодкості. Але звідкіля цей змій у серці зароджується? Це ти питаєш?

К л е о п а. Хочу знати.

Д р у г. А звідкіля лихе сім'я на грядках городніх? Повно скрізь усіляких рад. Не вбережешся, щоб не народжувалось. Але що робити? Сину! Бережи серце своє! Стань на сторожі із Авакумом[22]! Знай себе. Оглянь себе. Будь у домі своєму. Бережи себе. Чуєш? Бережи серце.

К л е о п а. Та як же себе берегти?

Д р у г. Так, як ниву. Виполюй чи викорінюй і виривай усіляку раду лукаву, все лихе сім'я зміїне.

К л е о п а. А що це рада лукава та сім'я зміїне?

Д р у г. Любити й виправдовувати в кожному ділі порожню зовнішність чи п'яту.

К л е о п а. Скажи простіше.

Д р у г. Не вір, що рука твоя зігниє, а вір, що вона вічна у Бозі. Сама тінь її гине, [не істинна рука]. Істинна ж рука, як і істина, є вічна, тому що невидима, а невидима тому, що вічна.

К л е о п а. Ці думки чудні.

Д р у г. Звичайно, нові. Коли ж зміст твоєї руки присудиш плотській тіні, [а не Божій невидимості], тоді будеш старим міхом, надутим безоднею непросвічених думок доти, доки не зможеш сказати: "Бо *Бог*, що звелів був світу засяяти з темряви, у серцях наших засяяв..."[23] А це вчиниться при створенні нового неба й землі. "Бо ось я створю нове!" — каже Господь (Ісая, [65 — 17]).

РОЗМОВА 4-ТА ПРО ТЕ САМЕ: ЗНАЙ СЕБЕ

Особи: Л у к а, К л е о п а, Ф і л о н, Д р у г

Л у к а. Тому дуже не мале діло: пізнати себе.

Д р у г. Один труд у цих обох — пізнати себе і збагнути Бога, пізнати і збагнути точну людину, весь труд і оману від її тіні, на якій усі зупиняємося. Адже істинна людина та Бог є те саме. І ніколи ще не бувала видимість істиною, а істина видимістю, але завжди в усьому таємна є і невидима істина, тому що вона є Господня. А Господь і Дух, що плоті та кісток не має, і Бог — все це одне. Адже ти чув речі істинної людини. Коли-бо не пізнаєш себе, о добра жоно, тоді паси козлів своїх біля пастуших куренів. Я-бо тобі не чоловік, не пастир і не пан. Не бачиш мене через те, що себе не знаєш. Піди геть з очей моїх і не являйся! Та й не можеш бути переді мною, поки добре себе не збагнеш. Хто себе знає, той один може заспівати: "Господь пасе мене..."[24]

К л е о п а. А ми з останньої розмови маємо певний сумнів.

Д р у г. Коли річ іде про важливе діло, то й не дивно. Але що за сумнів?

К л е о п а. Перше: ти казав, що людина, залюблена у видиму плоть, через те женеться за видимістю, бо у ній бачить світлість і приємність, життя, красу та силу.

Д р у г. А ви як думаєте?

К л е о п а. Нам здається, це через те, що не може вірити у перебування невидимості й гадає: тільки те має своє буття, що своїми плотськими руками може промацати і яке в тлінних його очах бовваніє. Однак і він сам зрозуміти може і цілковито знає: все те минає, що він любить. Тому він і плаче, коли воно його залишає, міркуючи, що вже воно зовсім пропало, так само, як дитя плаче через розбитий горіх, не розуміючи, що горіхова сутність не в шкаралущі його, а в зерні, схованім під шкіркою, від якого і сама шкурка залежна.

Д р у г. Це цілковита правда; був би дуже дурний хлібороб, коли бтужив за тим, що на його ниві пшеничне стебло в серпні місяці почало сохнути і старіти, не зважаючи, що в малім зачиненім зерні сховалася й нова солома, яка весною вийде назовні, а вічне й істинне своє пробуття невидимо зачинила у зерні. Але чи не все одно: прикладати соломі силу її та сутність, а не голові чи зерну, і не вірити чи й не згадувати про пробуття зерна. Для того ж ото (наприклад) суддя присудив двоюрідному братові владу і силу у спадку, бо впевнений, що рідного спадкоємця

живого нема. А це і є той нечестивий суд, про який в останній розмові йшла у нас мова.

К л е о п а. Другий сумнів. Я сказав, отже, так і пам'ятаю таке Єреміїне слово: "Глибоке серце людині, більше всіх, і воно-бо є істинна людина". А ти до цих слів додав таке: "Ось ця людина й має в собі все" та інше.

Д р у г. У чому ж сумнів?

К л е о п а. Я безсумнівно розумію, що всі зовнішні наші члени тримають у серці сховану сутність свою, як пшенична солома утримується у своєму зерні. Вона, висохши та постарівши, то зачиняється, гниючи, у зерні, то знову назовні через зелень виходить і не вмирає, бо обновлюється і ніби змінює одежу. Але оскільки на всіх без винятку людях бачимо зовнішні частини, котрі свідчать про своє зерно, тобто що кожен з них має і *серце*, яке (так Божий пророк навчає) є точною та істинною людиною, а це велике діло, — то що це буде? Чи всім бути істинною людиною? І яка різниця між добрим мужем та злим?

Д р у г. Не так! Відведи думки свої на час від людини і подивися на іншу природу. Не кожен горіх і не будь-яка солома із зерном.

К л е о п а. Жахливе видовище!

Д р у г. Не бійся! Знаю, ти, озирнувшися на людей, жахнувся. Але ж бачиш, що це в природі не нове. Досить того водиться в земляних плодах і в деревних. Але ніде більше не буває, як у людях. Вельми той рідкісний, хто зберіг серце своє чи, як на загал говорять, спас душу свою. А як навчив нас Єремія, і йому віримо, що істинною людиною є *серце в людині*, а глибоке серце, одному лише Богові пізнаванне, є ніщо інше як неомежена безодня наших думок, просто сказати: душа — це справжнє єство, і суща справжність, і сама есенція (як кажуть), і зерно наше, і сила, в якій тільки і є життя та існування наше, а без неї ми є мертва тінь, отож і видно, яка непорівняна втрата згубити себе самого, хоч би хтось заволодів би всіма Коперниковими світами. Але ніколи й цього не було б, коли б намагалися люди зрозуміти, що значить людина, що це — бути людиною, тобто коли б самих себе пізнали.

К л е о п а. Ах! Не можу цього збагнути, тому що в кожного свої думки і необмежені прагнення, як блискавка, в безмірні відстані розкидаються, жоден простір їх не вміщає і жоден час не приспить, одному лише Богові відомі.

Д р у г. Перестань! Не так воно є. Правда, важко з'явити, що лихі люди серце своє, тобто самих себе загубили. І хоч між нами у першій розмові сказано, що хто себе не пізнав, той тим самим

згубився, однак для ліпшої певності ось тобі голос Божий: "Послухайте мене ті, що згубили серце, він далеко від правди".

К л е о п а. Ах, ми цьому віримо. Але як вони згубили? Адже і в них думки також плодяться і розливаються. Чого вони собі не уявляють? Цілий світ їх умістити не може. Ніщо їх не задовольняє. Одне за другим пожирають, ковтають і не насичуються. Тож чи не бездонна безодня їхнє серце? Ти сказав, що серце, думки і душа — все це одне. Як же вони згубилися?

Д р у г. Чого досягти не можемо, не спитуймо. Примусити себе треба і дати місце в нашому серці згаданому Божому словові. Коли його благодать повіє на нас, тоді нам усе простим і прямим здасться. Зчаста ми не розуміємо найменших дрібниць. А людина — це є маленький *світик*, і так важко силу його взнати, як нелегко у всесвітній машині *початок* віднайти; затверділа наша нечулість, і узвичаєний смак є причиною нашого убозтва. Розкладай перед сліпим усе, що бажаєш і скільки бажаєш, але все те для нього дурниця. Він може обмацати, а без доторку нічого не втямить.

Скільки разів чуємо ми [про воду й повітря]. Чи не на повітря спираються пташки? Воно твердіш од заліза. Однак дерев'яну стіну кожен швидше помітити може. А повітря вважають за порожнечу. Чому? Тому, що воно не таке примітне. Стіну швидше обмацаєш. Швидше різноманітні фарби вбачиш. А повітря не таке позначне, одначе міцніше заліза й каменю. А потрібне настільки, що й дихнути без нього годі. От ми в дрібницях помиляємося: і найслабшу речовину за дійсне пошановуємо. Чому? Тому що стіна грубша і для наших очей густіше бовваніє, як уже мовлено, а повітря притаємнене, і здається, що в ньому жодної сили немає, хоч воно кораблі гонить і моря зрушує, дерева ламає, гори крушить, скрізь проникає і все з'їдає, саме цілим залишаючись. Бачиш, що природа не така, як ти мислиш. У ній те сильніше, що непоказніше. А коли щось настільки заслонене, що його ніякими чуттями не торкнеш, у тому найбільша прихована *сила*. І коли ми в повітря майже відмовляємося вірити і маємо його за ніщо, начебто в природі його не існує, хоч воно шумить, гримить, тріщить і цим дає знати про буття своє, тоді як ми можемо пошановувати *те, що* зовсім очищене від будь-якої речової оболони, приховне від усіх наших чуттів, звільнене від усякого шуму, грюку та змін і блаженно пробуває у вічнім спокою та спокійній вічності. Зіпсувавши напочатку око розуму нашого, ми ніяк не можемо увійти в те, що одне найбільш варте нашого пошанування і любові навік-віки. Збудися ж нині думкою своєю!

І коли подув на твоє серце Дух Божий, то ти маєш побачити *те, чого* від народження не бачив. Ти бачив досі саму лише стіну, що бовваніє зовнішнім своїм. Тепер зведи очі свої, коли вони осяяні *духом істини*, і поглянь на *неї*. Ти бачив одну тільки тьму. Тепер уже бачиш *світло*. Все тепер *по двоє* бачиш: дві води, дві землі. І все живе зараз у тобі, розділене на дві частини. Але хто тобі розділив? Бог. Розділив він тобі все надвоє, щоб ти не змішував пітьми зі світлом, брехні із правдою. Але оскільки ти нічого не бачив, окрім однієї брехні, начебто стіни, що закриває *істину*, для того він створив тобі *небо нове*, нову землю. Тільки він творить дивну істину. Коли побачив ти новим та істинним оком Бога, тоді ти в нім усе, як у джерелі, як у дзеркалі, побачив *те, що* завжди в ньому було, а ти ніколи не бачив. І *що* є найдавніше, те для тебе, нового глядача, *нове є*, бо тобі на серце не сходило. А тепер ніби все *наново* зроблено, тому що воно тобою раніше ніколи не бачене, а тільки чуване. Отже, ти тепер бачиш *двоє* — старе і нове, явне і таємне. Але озирнися на самого себе. Як ти раніше бачив себе?

Клеопа. Я бачив (признаюся) одну явну частину в собі, а про таємну ніколи не думав. А коли б згадав хтось, як то часто й бувало, про таємну, то мені дивно було б шанувати те, чого нема, за буття та істину. Я, наприклад, бачив у себе руки, але мені й на думку не спадало, що в цих руках сховано інші руки.

Друг. Так, ти бачив у собі одну землю й порох. І ти досі був на землі земля та попіл. Коротко сказавши, тебе не було на світі, тому що земля, порох, тінь та нікчемна порожнеча — все те одне.

Лука. Адже ти із Єремії доказав, що людиною є не зовнішній образ, але серце її. Як же Клеопи не було на світі? Адже Клеопине серце завжди було при ньому й тепер є?

Друг. Стривай! Стривай! Як ти швидко забув — *двоє, двоє*! Є тіло земляне, а є *духовне*, сокровенне, таємне, вічне. То чому не бути двом серцям? Бачив ти й любив боввана та ідола в тілі своїм, а не істинне тіло, сокровенне у Христі. Ти любив сам себе, тобто порох свій, а не сокровенну Божу *істину* в собі, якої ти ніколи не бачив і не вважав *її* за буття. А оскільки не міг промацати, то й не вірив *їй*. А коли тілові твоєму хворіти випало, ти відразу ж у відчай упав. То що це таке? Чи не старий ти Адам, тобто старий міх із ветхим серцем? Сама ти тінь, порожнеча і ніщо з таким своїм серцем, як тіло твоє. Земля в землю пішла, смерть до смерті, а порожнеча люба порожнечі. Душа худа і голодна, попіл, не *хліб* істинний їсть і пиття своє із плачем поза раєм розчиняє. Слухай, що про таких до Ісаї говорить *Бог*: "О Ісає, знай, що попелом є серце їхнє. І зваблюються, і жоден не може душі своєї збавити...".

"Пом'яни це, Якове та Ізраїлю, що раб мій ти є..." "Це-бо забрав, як хмару, беззаконня твої і, як сутінь, гріхи твої. Повернися до мене — і збавлю тебе..." Один старовинний живописець зобразив на стіні якісь ягоди настільки реально, що голодні пташки, які мають з природи швидкий зір, билися об стіну, вважаючи ягоди за справжні. Ось чому такі серце ковтають і насититися не можуть! Покажи мені хоч одного з таких любопрахів, який має задоволення в душі своїй. Любов до тіні є матір голоду, а цього отця дочка — смерть. Який же рух таких сердець? На те тільки й рухаються, щоб непокоїтися. Чи бачив ти по великих садах великі, круглі, на зразок альтанок, пташині клітки?

Л у к а. Доводилося бачити в царських садах.

Д р у г. Вони залізними сітками обтягнені. Безліч пташок — чижів, щиглів — безперервно в середині їхній колотиться, з одного боку в другий б'ються, але ніде пролетіти не можуть. Ось точне зображення сердець, про які ти вище розповідав, що вони в різні боки, як блискавка, мечуться, мечуться і мучаться, зачинені в стінах. Чи є що таке вузьке і тісне, як видимість? Через це називаються "рів". Що за діло, здається, пролетіти крізь стіни на волю духу? Але якже нам знову вилетіти туди, чого за бутнє не вважаємо? Адже ми давно, з самого дитинства напоєні цим лукавим духом, засіяні цим зміїним сім'ям, зайняті вселеною в серце єхидною, щоб саму лише грубу видимість, останню п'яту, зовнішню тьму любити, гонитися [за нею], насолоджуватися завжди в усьому. Чи так? Так! Завжди в усьому... Ах! Де ти, мечу Єремиїн, що спустошує землю? Мечу Павлів? Мечу Фінеесів?..[25] Заблукали ми в землю, обійнялися з нею. Але хто нас збавить од неї? Чи вилетить, як птиця, серце наше із сіток її? Ах, не вилетить, тому, що серцем її наше серце зробилося. А коли вже серце наше, голова наша і ми в неї перетворилися, то яка надія в попелі? Чи може порох, що в гробі лежить, устати, і сісти, і признати, що ще й невидимість є, є іще й дух? Не може... Чому? Не може встати і стати перед Господом. Чому ж? Тому, що цей порох не може прийняти в себе цього *сімені*. Якого? Щоб вірити, що є над те ще й те, чого не можемо обмацати та аршином виміряти... О сім'я благословенне! Початок спасіння нашого. Можемо тебе й прийняти, але будеш у нас безплідне. Чому? Тому, що зовнішність любимо. Ми до неї звикли. І не допустимо до того, щоб могла згнити на *зерні* вся зовнішня видимість, а залишилася б сила в ньому одна невидима, якій звіритися не можемо. А без цього новий плід ніяк не може бути... Так нас заправили наші вчителі. "Ось я їх полином нагодую і водою отруйною їх напою, бо від єрусалимських пророків безбожність пішла для всієї землі" (Єремія, 23)[26].

Особи т і с а м і.

Ф і л о н. Звідсіля, гадаю, старовинна приказка: "Такий дурний, що до двох порахувати не вміє". Але ми і досі *одне* тільки в усьому світі порахували тому, що нічого іншого в ньому не бачили.

К л е о п а. Чи не ліпше б тобі сказати, що нам сама тінь була видна. Нічого нам не було видно. Ми хапали на воді одну лише порожню тінь. А тепер схожі на жителя глибокої Норвегії, який після шестимісячного зимового мороку бачить *ранок*, що ледь-ледь розвиднюється, і все живе, що починає трохи бовваніти.

Д р у г. Коли не будете заплющувати та відвертати очей, тоді побачите все живе освітлене. Не будете подібні до *крота*, що в землю залюбився. А так лише ненароком прорився на повітря — ах! — яке воно йому бридке! Припіднімайте очі й приноровлюйте їх дивитися на того, котрий каже: "Я світло для світу"[27].

Усе, що ми досі бачили, що воно таке? Земля, гноїть, пісок, полин, жовч, смерть, тьма, злість, пекло... Тепер починає світати *ранок воскресіння*. Перестаємо бачити те, що бачили, вважаючи всю видимість за ніщо, а зупинивши очі на *тому*, що було від нас заслонено, а тому і зневажено. Ми досі безплотної невидимості не вважали за потрібне ставити в число істотності і гадали, що вона мрія та пустош. Але тепер у нас навпаки, видимість є травою, улесливістю, мрією і квітом, що зникає, а вічна невидимість є її головою, силою, камінням основи і щастям нашим. Послухаймо, що говорить до нас нова та істинна *людина* і що обіцяє: "І дам тобі, — каже, — скарби, що в темряві, та багатства заховані, щоб пізнав ти, що я — то Господь, який кличе тебе за йменням твоїм, Бог Ізраїлів"[28]. Тепер міркуйте: чи подобається вам перехід, чи будете, як раніше, у видимій землі вашій, чи очистите серце ваше для прийняття нового духу? Хто старе серце відкинув, той став новою *людиною*. Горе серцям затверділим...

Л у к а. Через те зм'якшити серце і сокрушити важко. Закореніла гадка схожа на дитя, що виросло у велетня. Важко, зрештою, боротися.

Д р у г. Але що нам забороняє в цьому житті міркувати й розмовляти, а вжити для цього хоч би вільний час? Новий дух може раптом, як блискавка, облискотіти серце. 600 тисяч покликано було піти пішки в обітовану землю, але чому тільки двоє в неї увійшли?

Л у к а. Таки двоє. Син Науїн та Халеб[29].

Д р у г. Ось чому! Тьху! Як може то бути, чого бачити годі? Ось яка пустош! "Для чого, — заговорили невдоволено, — вводить нас Господь

у землю цю, щоб упасти в брані?" Тому, коли руки й ноги згубити, то що в нас буде? Не хочемо ми цього. Де це водиться, щоб те було, та ще й сильне, чого не бачиш?.. Дай нам повернутись у нашу стару землю. Не подобається нам той, котрий у пустош виводить... Чи чуєте ви думки цих старовірців? Ось шістсот тисяч дурнів! Уявіть собі ветхі каді, наповнені поганим квасом. Чи можна цим скотам щось умовити? На їхню гадку, годі Господу мати своє буття, коли він захоче чистий бути від усілякої видимості. Коли того нема, чого не бачать, так і Бога давно не стало? Вода суперечна! Сім'я зміїне! Серце невірне! Рада лукава! Чи не це є не сповідуватися Богові і не визнавати імені його? Не таке було в серці сім'я тих двох щасливих спадкоємців. "І дав Господь Халеву кріпость. І навіть до старості пробув у нього, [щоб] знайти йому на висоту землі. І *сім'я* його отримав у спадок, щоб бачили всі сини Ізраїлеві: добро ходить услід Господа[30] "І всі, хто зневажає мене, не побачать його, — каже Господь. — Але раб мій Халев за те, що з ним був дух інший, і він виконував накази мої, то я введу його до того краю, куди він увійшов був, і потомство його оволодіє ним"[31].

К л е о п а. Тому вся сила в Бозі, а не у видимості його.

Д р у г. А що є ідолопоклонство, коли не те, щоб приписувати силу бовванам? Не бажаєш рук невидимих. Видно, що видимості надаєш силу і пошанування своє. Але чи довго ця твоя видимість пробуде? На що ти поклався? Що є видима плоть, коли не смерть? І на ній ти заснував серце своє та любов? Будь-яка зовнішність є річкою, що мимо тече. Чи на льоду ввітнув ти буду твою і поставив курінь свій? Будь ласка, перенеси його на тверде, перенеси його в двори Господні, увіткни на новій землі. А інакше що в тебе за радість? Який спокій? Чи не боїшся постійно, що колись лід однак розтане? Колись смертне тіло залишати потрібно. О бідахи, що шанують своє смертне тіло і які не вірять у нове! Такі-то "захвилюються і спочити не зможуть. Не будуть радіти нечестиві"[32], — каже Господь Бог.

Ф і л о н. Що це є нечестивий?

Д р у г. Той, що шанує тління.

Ф і л о н. Як?

Д р у г. Так шанує, що коли забрати в нього тління, тоді гадає, що йому без нього ніяк буття свого мати неможливо. Чи не завелике це пошанування для пороху?

Ф і л о н. Здається, вельми немале, бо в такий спосіб боготворить він попіл свій, приписуючи йому свого життя дійсність.

Д р у г. Так тепер, гадаю, осягаєш ці *слова*: "Я — Господь —

це ймення моє (не чуже), і іншому слави своєї не дам, ні хвали своєї божкам"[33]. Те, що ми назвали дійсністю, називається тут добродійністю, тобто силою і міццю, яку Бог за свою перевагу від усієї тлінності так відняв і собі присвоїв, що страшно яриться, коли хтось осмілиться її хоч трохи вділити живим істотам чи кумирам, з якими він від початку світу завжди ревнісне змагання має. Ми всі його в цьому жахливо ображаємо, завжди і скрізь.

Ф і л о н. Як?

Д р у г. Ось як! Увесь світ складається із двох *натур*, одна видима, а друга невидима. Видима зветься жива істота, а невидима — Бог. Ця невидима натура, чи *Бог*, все живе проходить і утримує, скрізь завжди є, був і буде. Як же йому не буде докучно, коли ми, дивлячись на переміну тлінної *натури*, лякаємося? А цим приписуємо її важність у пожертву, чого зробити не можна, не забравши її від Бога, котрий усю важність, і силу, і буття, і все-на-все собі тільки одному повно і без причасників присвоїв. Розжуй: коли він буття і всьому виконання, тоді як можеш те, що твоє, згубити? Що у тебе є, він усім тим є тобі. Ніщо твоє не пропаде, тому що Господь зіпсуття не знає. Одна для тебе залишається *школа віри*, чи, як Давид каже, навчання вічності. Потерпи в ньому трохи, поки старовірне твоє попільне серце трохи очиститься від цьогосвітних *душків*.

РОЗМОВА 6-ТА ПРО ТЕ САМЕ: ЗНАЙ СЕБЕ

Особи т і с а м і.

Д р у г. Земле! Земле! Почуй слово Господнє!

Ф і л о н. Не чую.

Д р у г. Чому?

Л у к а. Хто може зійти на небо, крім того, що зійшов із неба? Хто може чути *слово Боже*, коли не буде Бога у ньому? Світло бачать тоді, коли світло в очах є. Через стіну пролазять тоді, коли Бог вождем є. А коли сила в оці опорочена, ліпше сказати, коли сила від ока відступила і поселення свого в речовині його не має, в той час ніякої різниці між тьмою та світлом око не знаходить.

К л е о п а. А чи не може Бог створити мертвого живим, а видимого невидимим? Гей! Є час і тепер воскреснути! Може *іскра Божа* впасти у темну прірву серця нашого й раптом освітити. Віруймо тільки, що Бог є у плоті людській. Є достеменно він у

плоті видимій нашій неуречевленій в уречевленій, вічний і тлінний, один у кожному з нас і цілий у кожному, Бог у плоті і плоть у Бозі, але не плоть Богом, ані Бог плоттю. Ах, зерно гірчичне! Віро! Страше й любове Божа! Зерно правди і царство його. Відчуваю, що таємно падаєш на земне серце моє, як дощ на руно. О, коли б не подзьобали тебе повітряні птахи!

Ф і л о н. Згадаймо тепер з Давидом вічні літа й повчимося в них.

К л е о п а. Кому або чому повчимося?

Ф і л о н. Вічності повчимося... До кого подібна вічна людина, Господь наш у плоті?

Д р у г. Подібна доброму й повному пшеничному колосу. Розміркуй тепер: стебло чи з відростками? Стривай! Не те колос. Колос усе вміщає в собі. Чи остюки на колосі є самий колос? На колосі остюк, правда, і в колосі остюк, але остюк — не колос, він не є колосом. Що ж таке колос? Колос — це сама сила, в якій стебло зі своїми відростками й остюками з половою єднаються. Чи не в зерні все сховано і чи не виходить весною, перемінивши на зелену жовту й стару одежу? Чи ж бо невидима сила зерна?

Так. Воно тоді діє, коли вся зовнішність уже на ньому згнила, щоб не приписав хтось нового плодотворення мертвій та нечутливій землі, тобто гниючій зовнішності, але щоб уся слава була віддана невидимому Богові, який усе творить таємною своєю правицею, аби він сам один був головою, а все зовнішнє — п'ятою та хвостом.

Ф і л о н. Тепер мені в колосі бачиться *те*, чого досі не було видно.

К л е о п а. Ліпше скажи, що ти в ньому тільки хвоста побачив.

Д р у г. Нехай ця новина у колосі зветься "ріст". Господь Бог приростив його нам.

Л у к а. Оскільки ми з поля перейшли до саду, подивіться, чим нас вітає в альтані ця людина.

Ф і л о н. Цю ікону написав мій друг маляр.

К л е о п а. Дуже мені подобається! Із чорної хмари промінь торкається голови людини. Але що то за слова у промені? Вони разом із променем з висоти сходять у залиту світлом його голову. Прочитай, Луко! Ти ж бо з числа книжників!..

Л у к а. Образ пророка Ісаї. В промені написано такі слова: "Викрикни..."

К л е о п а. А що за слова виходять із його вуст?

Л у к а. Знаю ті слова: "Усяка плоть — сіно, і всяка слава людська, як цвіт трави..."[34]

Ф і л о н. А що написано на папірці, котрий у його руках?

Л у к а. Знаю. "Слово Бога нашого пробуває вовіки"

Д р у г. Чи бачите списаного папірця?

К л е о п а. Ми разом із Філоном уже скільки літ біля землеробства вправляємося, а колос тільки недавно уздріли. Що ж до папірців та ще пророчих, запитуй Луку — його це справа.

[Л у к а]. Ти бачиш у пророчих руках папірця. Але відай, що бачиш діло вельми мале і вельми велике. Цей блаженний старий легко тримає в правій руці те діло, в якім завжди скрізь усе перебуває. Розміркуй, що сам старець, освітлений сяйвом одкровення, в його перебуває руці; несеним носиться, а тримається у себе держимим. Чи дивився ти на колос? Глянь тепер на людину і пізнай її. Бачив ти в колосі зерно, а тепер зирни на сім'я Авраамове, а водночас і на своє. Чи бачив ти в колосі солому з половою? Подивися і на траву тлінної твоєї плоті з порожнім досі цвітом погільних твоїх міркувань. Чи побачив у колосі те, чого раніше не бачив? Тепер пізнавай у *людині* те, що тобі видно не було. Бачачи колос, не бачив його і не знав людини, знаючи її. Але що з'явилося тобі в колосі наостанок, те не було від плоті, але від Бога.

Підійми ж від землі думки свої і зрозумій *людину в собі*, від Бога народжену, а не створену в останній час життя. Побачив ти в колосі новий зріст такий сильний, що для всієї соломи з половою став він головою й пристанищем. Пізнай же в собі нового Йосифа (значить, приріст), нового пастиря, отця і годувальника нашого. У пшеничнім зерні примітив ти легеньку зовнішність, в якій заховалася таємна дійсність невидимого Бога.

Поглянь же тепер на вислів Божий, прикритий пророчим папірцем, як легенькою хмарою. Силу зерна розумним ти оком побачив. Розплющ же око віри й побачиш у собі також силу Божу, правицю Божу, закон Божий, слово Боже, царство і владу Божу, таємну, невидиму, а пізнавши сина, пізнаєш і батька його. Стара на колосі солома не боїться погибелі. Вона як із зерна вийшла, так знову в зерно сховається, яке хоча зовнішньою шкіркою згниє, але сила його вічна. Чого ж ти трусишся, траво й плоть? Дерзай! Не бійся! Ти вже бачиш у собі правицю Божу, яка так само тебе береже, як пшеничну солому. Чи не віриш? Коли так, тоді бійся. Немає надії! Вся плоть гине. Де дітися? Біжи з Давидом у дім Господній чи з Єремією в його ж двори. Розчини серце своє, щоб прийняти віру й щоб обійняти ту людину, яка батькові своєму замість правиці і замість сили його є вовіки віків. Слухай, що батько

її через нього-таки, і в ньому, і до нас говорить. Слухай-но: "Покладу словеса мої в уста твої і під покровом рук і моєю покрию тебе..." А якою рукою? "Нею-бо поставив землю і заснував землю" Чи ж бо чуєш? Таке-от сильне зерно в тобі! Небо це видиме, і земля в ньому ховається. І тобі зберегти це сім'я непосильно буде? Ах, будь ласка, будь упевнений, що навіть нечутливий волос голови твоєї, приявність одну свою згубивши, в ньому без будь-якої шкоди сховається, збережеться, ублажиться. Скажи з Павлом: "Знай людину!" Знайшов я людину. Віднайшов Месію, не із плоті кумира, але істинну Божу в плоті моїй людину. Насилу я знайшов її в траві і в тіні моїй, в залишку днів моїх. Сім'я благословенне! Спасіння всієї зовнішності моєї! Світ одкровення сліпому язику! Досі був я у тьмі і в бруді я був, тобто серце моє, їв і насичувався землею. А тепер від уз її мене відпускаєш, убивши сім'я її в мені, порожню п'яту бачачи. А замість нього вовіки ти в мені поселився, відкривши мені небо нове й тебе, котрий сидить на місці десниці отця небесного. Будь же тепер мені *мир у силі* твоїй і спокій! Будь же мені суботою благословенною! Винесли мене крила голубині із земних прірв — і спочину! Чого більш печалитися тобі, душе моя? Нащо тепер турбувати мене? Пізнаєш ти уже в собі людину, і сила її безмежна. Уповай же на неї, коли пізнала її і точно знаєш її. Вона дружина твоя. Вона голова твоя в тобі під виглядом твоєї плоті й крові. Спасіння лиця всього твого і Бог твій.

РОЗМОВА 7-МА ПРО ІСТИННУ ЛЮДИНУ АБО ПРО ВОСКРЕСІННЯ

Особи-бесідники: старець Памво, Антон, Квадрат, Друг та інші

Друг. Слухай, Памво! Вже як довго вчишся! Чи ж бо вивчився ти Давидовому псалму?

Памво. Так, я тільки один псалом умію.

Друг. Один?

Памво. Один-єдиний.

Друг. Який псалом?

Памво. А ось він: "Я сказав: "Пильнувати я буду дороги свої..."[35] А більше мені й непотрібно. Я уже вустам своїм відшукав замок і наклав його.

Антон. Суща правда. Язик усе тіло повертає і всьому голова є.

К в а д р а т. Ах, Памво! Блаженний ти, коли не согрішаєш язиком своїм. Як гаряче цього собі від Бога просять Давид та Сирахів син![36]

Л у к а. А раніше про що ти казав, Памво? Адже ти й раніше мав язика?

П а м в о. Я вже давньому своєму язику наклав печатку.

А н т о н. А хто ж тобі його запечатав?

П а м в о. Хто може зачинити безодню, окрім Бога.

Л у к а. Не зле звеш язик безоднею, тому що й Давид улесливому язикові дає ім'я потопних слів: потоп і безодня — це одне.

К в а д р а т. Я чув, що і розум премудрого потопом у Сирахового сина зветься.

Д р у г. Будь-яка мова ніщо інше є як ріка, а язик — джерело її. Але коли вже тебе, Памво, Господь від непреподобного збавив, то, видно, замість улесливого дав тобі язика Давидового, що цілий день Божої правди навчає, силу його звіщає цілому родові майбутньому.

К в а д р а т. Суща правда. Хто може говорити про біле, коли б не було відоме чорне. Один смак відчуває і гірке, й солодке. Коли комусь відкрив Господь пізнати мову улесливого, такий раптом пізнати може праведні вуста, які навчають премудрості.

А н т о н. Що таке? Ви наговорили чудного. Хіба не розуміє й давньої мови той, хто не знає нової?

П а м в о. Безсумнівно. В той час з'являється старе, коли розумієш нове. Де ти бачив, щоб хтось розумів тьму, не бачивши ніколи світла? Чи може кріт, скажи, будь ласка, з'явити тобі, де день, а де ніч?

А н т о н. Коли кріт не може, то може сказати людина.

П а м в о. Чи може сліпий побачити й тобі показати на портреті білу барву?

А н т о н. Не може.

П а м в о. Чому?

А н т о н. Тому, що він не бачив і не знає чорної. А коли б він хоч одну із супротивних поміж себе барв міг розуміти, то в ту ж мить міг збагнути й іншу.

П а м в о. Так само й тут. Той розуміє юність, хто збагнув старість.

А н т о н. Ніяк надивуватися не можу, що всяка людина так народжується, що не може і цього збагнути, що таке є старість та юність, коли не буде вдруге народжений вище.

П а м в о. Світло відкриває все те, що нам у тьмі трохи бовваніло. Так і Бог один усю нам істину освічує. В той час доглядаємо порожню мрію, побачивши істину, і, зрозумівши юність, збагнемо старість. Земляна людина думає про себе, що начебто розуміє. Але чи мало є такого, що дитина бачить у сутінках, чого й не бувало? Та ж світло, засявши, всі привиддя знищує. Чи не кожному знайомі ці слова: час, життя, смерть, любов, думка, душа, пристрасть, совість, благодать, вічність? Нам здається, що розуміємо. А коли кого попросити вияснити, тоді кожен задумається. Хто може пояснити, що таке час, коли не вийде на божественну висоту? Час, життя і все інше у Бозі пробуває. Хто ж може розуміти щось із усіх видимих та невидимих істот, не розуміючи того, хто усьому голова та основа? Початок премудрості — розуміти Господа. Хто не знає Господа, ніби в'язень, кинений у темницю. Такий що може втямити у тьмі? Найголовніший і найначальніший пункт премудрості — це знання про Бога. Не бачу його, але знаю й вірую, що він є. А коли вірую, тоді й боюся, боюся, щоб не розгнівати його, шукаю, що є таке, яке йому добровгідне. Ось любов! Знання Боже, віра, страх і любов до Господа — один ланцюг. Знання — у вірі, віра — у страсі, страх — у любові, любов — у виконанні заповідей, а дотримання заповідей — в любові до ближнього, любов же не заздрить тощо.

Отже, коли хочеш щось пізнати та зрозуміти, треба спершу вийти на гору видіння Божого. Там-бо ти, просвічений таємним промінням Божества, зрозумієш, що захочеш не тільки орлиної юності, що остарює старості ризу, а й ветхе ветхих і небеса небес. Але хто нас виведе з пекельного рову? Хто виведе на гору Господню? Де ти, світе наш, Христе Ісусе? Ти один говориш істину в серці своєму. Слово твоє і є істина. Євангеліє твоє є запалений ліхтар, а ти в ньому сам світло. Ось єдиний засіб до уникнення облуди й тьми незнання. Ось дім Давидів, в якому судейський престол будь-яку неправду розрішає й ріже. Про що ти, Антоне, хочеш знати? Шукай у цих улюблених поселеннях. Коли не знайдеш входу в один чертог, постукай у другий, у десятий, у тисячний, у десятитисячний. Цей Божий дім зовні здається скотською печерою, але всередині Діва родить того, кого ангели оспівують безнастанно. В порівнянні до цієї мудрості всі світові мудрості ніщо інше є як рабські хитрощі. У цей дім злодійським способом не заходь. Шукай дверей і стукай, доки не відчинять.

Будеш недостойний ввійти, коли чомусь у світі надаси перевагу над Божою цією горою. Не впускають тут нікого з однією половиною серця. А як насильно продерешся, будеш у гіршу темряву вкинений.

Як горів Давид любов'ю до цього дому! Бажав і танув від бажання дворів Господніх. Знав він, що ніяк не можна вибратися із началородного людського безум'я тьми, хіба тільки через ці ворота. Знав він, що все заблудило від самого матірного черева. І хоч казали: "Це двері! Ось шлях!" — однак усі брехали. Знав він, що аніяка пташка і аніяка мудрість людська, хоч яка вона швидка, не в силі винести його з прірви, окрім цієї чистої голубиці. Через це з нетерплячості кричить: "Хто дасть мені крила?" Та щоб вони такі були, які має ця голубиця, тобто посріблені, а шоб поміж зв'язок крил блищало золото. А коли не так, то не потрібно мені жодних літань, хоч які вони швидкопарні. Цією-бо нескверною голубкою він аж так насолодився, аж так нею полонився, що, як Магдалина біля гробу, завжди сидів біля віконця своєї коханої. Просив і докучав, щоб відчинила йому двері, щоб завершила його страждання, щоб розбила млу та сум'яття внутрішні, називаючи її повною своєю втіхою. "Устань, — каже із плачем, — славо моя, устань найсолодша моя десятиструнна псалтиря й гуслі солодкодзвонні! Коли ти тільки встанеш, то і я сам відразу ж встану, а встану рано, піднімуся на світло. Чи довго мені у тьмі жити?"[3]. "Коли прийду і явлюся лицю Божому? Хто, окрім тебе, о найкрасніша з усіх дочок у світі, діво, хто заведе мене у град утверджений? Твоїми тільки дверима і тільки одним твоїм слідом привестися можуть до небесного царя діви, коли з тобою дружать". Не без користі трудився Давид. З яким захопленням вигукує: "Відчиніте мені ворота правди!" "Ісповімося тобі, коли почув ти мене!" "Цього дня порадіймо та возвеселімося". "Бог Господь і явися нам" "Прикликав я Господа, і почув мене в просторі"

Що тепер говорить мені людина? Нічого не боюся. Широкий вельми став Давид. Вилетів із сіток та підземних тіснот на свободу духа. Зникла враз тьма. Де пішов, скрізь світло. "Куди піду від духа твойого?" Окрилатів Давид: боїться, любить, дивується, із місця на місце перелітає, все бачить, усе розуміє, бачачи того, у руці якого світло і тьма.

---

[3] Звідсіля в письмі мойому викидаються із числа літер оці літери: *ер* і *ерь*. Коли ж де твердість літери зм'якшити треба, досить вгорі поставити значок такий ~'. Наприклад: *яд — яд', нім — нім', брат — брат'*

Квадрат. Правда, що вірно й ревно закоханий Давид свою улюблену любить. Її-бо він, гадаю, називає матерією, Сіоном, дочкою, царицею, у золото одягненою й прикрашеною, колісницею Божою, царством живих людей, житлом усіх тих, що веселяться, тощо. Одне просить од Господа, щоб жити в домі цьому Божому, на місці покрову цього предивного, де голос тих, що радіють, і шум тих, що празникують.

І більше нічого ні на небесах, ні на землі не бажає, окрім цієї чаші, наповненої доброщастям, окрім цієї дочки царської, краса якої всередині її ховається і сховалася. І настільки ці ворота сіонські і шлях цей, що вів його до пізнання Господа, любий йому був, бо на ньому так насолоджувався, як у кожному виді багатства. Що тільки в ньому говориться, все те зветься дивним і преславним, цілком відмінним од загальнонародної думки. Отут його жертва, спів і спокій душевний, пристанище бажання. Ах, спокою душевний! Наскільки ти рідкісний, настільки дорогий! Тут він ото ховається в таємниці лиця Божого від сум'яття людського і від суперечки язиків, тобто від усіх світових гадок, супротивних Божій премудрості, що він називає красою дому Господнього, каменем пристанища для перестрашених грішників, про яких пишеться: "Безбожні тікають, коли й не женуться за ними"[37].

Антон. Без сумніву зводить він очі свої на ці кам'яні гори, сподіваючись від них допомоги.

Квадрат. Звісно, що грішник, тільки відчує небезпеку своєї дороги, біжить, як гонений заєць, до цих гір, перебуваючи у замішанні бідних своїх розмислів, які йому раніше здавалися вельми правильними. Але коли із Божих гір світло, блиснувши на обличчя йому, покаже його звабу, тоді і сам весь свій шлях знищує так, як трапилося Павлу, що їхав у Дамаск[38]. І в цій ото силі говорить Давид: "Просвічуєшся дивно від гір вічних" "Сум'ятяться всі нерозумним серцем". Кому б це світло не було любе, коли б ми його хоч трохи вкусили? О ківоте світла, святії слави отця небесного. Звичайно, твій блискіт невиносний очам нашим, що до темряви звикли, а то ми б неодмінно сну очам нашим не дали б, оскільки двері розчинилися, щоб можна було побачити, де поселення своє має Бог Яковий, де царство і правда його, де початок, голова і щастя наше, щоб можна було б і про нас сказати: "Оніміє той, що розплющить очі і пізнає його, а той, невидимий бувши, візьме". Або це: "Прийдете й побачите, де живе, і у нього пробудете день той"

А н т о н. Як же ти казав раніше, що Святе Письмо виводить на гору пізнання Божого, а тепер його звеш горою?

К в а д р а т. Воно в Давида зветься "гора Божа". Що ж є дивного в тому, що горою сходимо на гору? Коли шлях веде з рову на гору, то звичайно перша частина його є низька, а остання висока настільки, наскільки висока гора, на яку кінець дороги підіймається. Те ж бачити можна й на драбині, що до високого місця приставлена. Вона долішньою своєю частиною дольних чи долинних жителів приймає, а горішньою зносить у висоту. Через це і крильми зветься, і дверима, і пределом чи кордоном, пристанню, піском чи берегом, що море омежує, і стіною.

А н т о н. Чому ж стіною й пределом зветься?

К в а д р а т. Хіба мало водиться, що стіна грань робить, розділяючи наше власне від чужого? А ця богостворена стіна як же не може зватися пределом, коли вона межує між світлом і між чужоземною тьмою? Та стіна має темний бік, той, який дивиться до тьми. Але бік її, на схід повернений, є внутрішній і весь світлом вишнього Бога позолочений, так що коли темний пожилець підходить до її дверей, то зовні темно, не бачить ніякої краси і відходить назад, бродячи в мороці; коли ж увіриться і над сподівання відчиняться двері, в той час, світлом воскресіння облившись, вигукне із Давидом: "Ізповімся тобі, що страшно здивувався я" "Це ніщо інше як дім Божий, і це брама небесна"[39].

А н т о н. Через це вона подібна місяцю, коли місяць між сонцем та землею. В той час одне півколо його темне, а те, що до сонця, — світле.

К в а д р а т. Ця посередниця схожа і на міст, що робить сполучення поміж Богом та смертними.

А н т о н. Коли цей дивний міст приводить смертних у життя, то достойно й праведно може назватися воскресінням.

К в а д р а т. Ах, ця ж бо голубиця точне є воскресіння мертвих [людей]. Вона нас, які впали з гори додолу, підіймає знову до тієї ж гори.

Л у к а. І я згодний із цим. Це слово (воскресіння) в грецькій та римській мові значить, здається, те: коли впалого знову поставити на ноги. Окрім того я чув, що голубиця по-єврейському *іона*. Та й Бог явно каже Єремії, що поставить його знову на ноги, коли буде йому слухняний. І як у Святому Письмі вельми бідашний стан значить це слово: "сидіти", так усупереч тому стояти — це бути у повному гаразді. А як нещасливе діло є сидіти, бути

колодником у темниці, так ще гірше бути в компанії тих, кого Павло пробуджує: "Сплячий, вставай і воскресни із мертвих"[40]. Розбий сон очам твоїм, о нещасний мерцю! Піднімися на ноги! А може, зрозумієш, що то таке є: "*Христос, світло світу*"?

Д р у г. Не можу більше мовчати, почувши блаженне й солодке ім'я світлого *воскресіння*. Я, правда, між інших і сам сиджу в холодному смертельному мороці. Але відчуваю в собі таємний *промінь*, що таємно зігріває серце моє... Ах, Памво! Збережімо цю божественну іскру в серці нашому! Побережімо її, щоб прах і попіл гробів наших не загасив її. В той же час чим ми залишаємося? Хіба самим порохом та смертю?.. Вогню знищити не можемо. Не суперечу. Але що самим нам робити без вогню? Яка користь нам у тому, що маємо в собі плоть і кров? Знай, що їм належить опуститись у тління. В той же час чи гинути нам без кінця? І ми не інше що є, лише марення, сон, смерть і марнота? О, багато- бідний наш стан, коли все на все є тільки тління без вічності, коли, окрім явного, нічого немає в ньому таємного, в чому б істота наша, як на твердій основі, затрималася, коли всяка суть — марнота, як і всяка людина, котра живе.

Воістину ж тепер (коли так) сильне твоє царство, о гірка смерте, непереможна твоя перемога, о пекло! Хто чи що може спротивитися тлінним вашим законам, що все в порох без залишку перетворюють? Ах, біда! Погибель! Хвороба! Горість! Сум'яття... Чи ж чуєте? Чи розумієте? Яка це є мова?

П а м в о. Господи! Збав душу мою від уст цих неправедних... од мови непреподобної, од людини неправедної... Язик їхній є меч гострий... гроб відчинений...

Д р у г. Ось справжня отрута аспидів, жало гріховне, язик зміїний, що зводить Адама в труд та хворобу!.. Що ти нам нашептала, о давня злобо та звабо? Навіщо ти вельми високо підносиш мертвість, що вмирає, і старість, шо старіє, і тлін, що тліє? Чи ж одна смерть царює? І нема життя? Улесливість сама без правди, і злоба без благості, і старість без юності, і тьма без світла, і потоп без суші?.. Хай же покладе заборону тобі Господь, о потопний язиче, що річку вод брехливих виригує, що топить дітей матері Сіону, що покриває мороком та хмарою чорною, що зводить у пекло від Господа, на якого клепаєш із гордістю, знищуючи його царство і правду, юність і вічність, нову землю і живий рід!.. Слухай же, бісе глухий, язиче німий і пустий! Оскільки не признаєш пробування Господнього, сповідуючи, що одна лише смерть скрізь

володіє, низводячи все на все у пекло зітління, через те знай, що нова і нетлінна людина не тільки зневажить твої тлінні закони, але й зовсім, озброєного помстою, до кінця тебе зруйнує, скине з престолу свого, зробивши тебе із голови мізерним хвостом. Памво! Слухай, Памво! Чому ти мовчиш? Знай, що ти вже пізнав шлях свій. Не шепче в твоїм серці, онімівши, злий язик. Чи знову ожив? Хіба знову хвороба грішного язика в нутрі твоєму обновилася? Знову б'є меч душу твою? Видно, що через те мовчиш, онімівши, і змирився, не говориш доброго, не запитуєш про мир Єрусалима.

П а м в о. Я вже давно таємно проклинаю цей язик у серці моєму.

Д р у г. Але чому явно не співаєш? Коли справді навчився Давидового псалма, чому з Ісаєю улюбленому твоєму пісні проздовж цілого дня не посилаєш? Коли дав тобі Господь нові вуста, чому з Єремією не говориш: "І відверсті вуста мої до того не зачиняться"[41]. Коли зігрілося серце твоє в тобі, повинен ти в повчанні твоєму роздувати *воскресіння іскру*, що вічні є, оскільки запалає ярість блаженного цього полум'я і з'їсть усю супротивну собі тлінь, оскільки наповниться вогненна ріка Божа, що потоплює нечестивих. Зігріте серце є огненний язик Духа Святого, що оспівує нове на небесах і на землі чудо воскресіння. Чи не бачиш, що в усіх старе серце, земляний язик? Всі боязливі, печальні, неситі, відчаєні, позбавлені небесної параклітової втіхи[42]. Надто мало тих, про яких сказано: "На стінах твоїх, Єрусалиме, поставлено сторожу на день і ніч, що не перестане поминати Господа" Мало синів Амосових[43] для утіхи людей Божих. Небагато Авакумів, що стоять на божественній сторожі. Про всіх можна сказати: мертвий ти із мертвим своїм серцем. Залізо пройде душу твою. Сидиш у тьмі, лежиш у гробі... О божественна іскро! Зерно гірчичне та пшеничне! Сім'я Авраамове! Сине Давидів! Христе Ісусе! Небесна й нова людино! Главо, й серце, і світе всього живого! Пункт Всесвіту! Сила, закон і царство світу! Правице Божа! Воскресіння наше! Коли тебе збагнемо?.. Ти справжня людина в істинній плоті. Але ми не знаємо такої людини, а кого знаємо, ті всі вмирають. Ах, істинна людина ніколи не вмирає. З цього видно, що ми ніколи не бачили істинної людини, а кого знаємо, у тих руки, й ноги, і все тіло у порох перетворюється. Але що свідчить камінь Святого Письма: "Не отемніють, — каже, — очі його, і не зітліють вуста його". Але де така людина? Ми її ніколи не бачили й не знаємо. Не розуміємо ні очей, ані вух, ані язика.

Все те, що лише знаємо, на те не схоже. Тут говориться про безсмертну людину і нетлінне тіло, а ми одне болото посіли й нічого такого не бачимо, щоб не псувалося. Отже, сидячи в болоті й на нього сподіваючись, подібним йому й самі зробилися. Очі маємо ті, якими нічого не бачимо, і ноги, які не можуть ходити, і такі ж руки, позбавлені відчуття, язик та вуха такої ж будови. Отак добре розуміємо, що таке воно є — *людина*. Хто ж із воскреслих не скаже, що ми тінь мертва, і чи ми не порох, гнаний вітром? Чи може нечутлива земля признати невидимого?

П а м в о. Скажи ліпше за Давидом: "Та й вертаються до свого пороху"[44]. Болото і вода, що мимо тече, єством своїм є усяка плоть, складена із стихій, рів страждань і глибина тьми. "Спаси мене, — волає Давид, — від бренності, хай не потону, і від вод багатьох та глибоких"[45]. "Не мертві хвалитимуть Господа"[46].

Д р у г. Від отого ото болота відводить нас згадана царська дочка Давидова, найчистіша голубиця і чудова Діва, одягши нас не бренними, а позолоченими у міжрам'ї і посрібленими Духом Божим крильми. Ними окрилатівши, возлітаємо з Давидом і спочиваємо. Кинувши земного Адама з його хлібом, хвороби, перелітаємо серцем до Павлової людини, до невидимого, небесного, до нашого світу, не за моря і ліси, не вище хмар, не в інші міста та віки, — один він є навіки, — але проходимо в самий центр серця нашого й душі нашої, минувши всі тлінні й потопні думки з усією крайньою зовнішністю плоті нашої, залишивши всю бурю й морок під ногами його, підіймаємося через згадану драбину на високий схід та вихід до життя і голови нашої до істинної людини, в нерукотворну скинію і до його нетлінної і пречистої плоті, якої наша земна хоромина є слабкою тінню та видом у роздумі істиннім, з'єднаною в єдину іпостась без злиття Божого і тлінного єства. Оце і є справжня *людина*, рівна істотою та силою предвічному своєму батькові, одна в усіх нас і в кожному ціла, її ж царству немає кінця...

Оцю ото *людину*, коли хто зрозумів, той і залюбився і сам взаємно любим став і єдиний із ним є, так як той, що пристав до болота і сам є землею і в землю повертається. А той, що пізнав нетлінну та істинну *людину*, не вмирає, і смерть над ним не володіє, але зі своїм паном вірний слуга вічно царює, роздягшись, як із постарілої ризи, із земної плоті, надягши нову, відповідну до її плоті плоть, і не засне, але змінюється, прийнявши замість земних рук нетлінні, замість скотських вух, очей, язика та інших

усіх частин істинні, сокровенні в Бозі, як каже Ісая: "Ось приходить спасіння твоє"[47], маючи із собою мзду чи нагороду, і Спаситель дає замість заліза срібло, замість міді золото, покладає в основу твою камінь сапфір, тобто небесну нерукотворну хоромину. Хай буде Бог усяко в усьому твоєму, а не мертва земля і болото. Хто ж бо охочий до такого істинного життя і цих блаженних днів? Відразу ж раптово, як блискавка, подасться тобі. Притримай лишень язика свого від зла і вуста свої. О лихий язиче! О голово зміїна! Початок гірких днів! Усіх із раю виводиш, усіх у безодні топиш. Хто дасть на серце наше рани і на помисли наші покару премудрості? А інакше не можна нам долу не впасти. До тебе прибігаємо, о горо Божая, купино неопалима, світниче золотий, свята святих, ковчеже заповіту, Діва чиста і після різдва твого! Ти сама і народжуєш, і дівуєш. Твоє єдине святе сім'я, один син твій, що вмер зовні, а тим самим воскрес і зацарював, може стерти голову зміїну, язик, що огуджує Господа...

А н т о н. Коли Святе Письмо є солодкі гуслі Божі, не зле щоб і нашу компанію повеселив, погравши хоч трошки на цьому інструменті.

Л у к а. Я в цьому згодний із Антоном і цього ж прошу.

К в а д р а т. Не пошкоджую і я вашої доброї згоди і про те саме попрошу

Д р у г. Чуєш-бо, Памво? Сідай за гуслі. Ти довго вчився Давидовій пісні. За десять років можна навчитися хоч трохи.

П а м в о. Ах, чи є мені в житті щось приємніше, як співати улюбленій моїй людині? Але боюся, щоб не порізнити голосів. Страшить мене син Сирахів такими словами: "Говори, старійшино, і не заборони музики"

Д р у г. Співай і оспівай! Не бійся! Будь певний, що солодка йому буде бесіда наша.

П а м в о. Але що її присолодить, коли я невправний?

Д р у г. Що присолодить? Те, що робить приємним батькові малолітнього синочка неправильну у вимові мову чи неправильну гру на арфі. Хіба ти забув, що мистецтво в усіх таємницях інструментів не варте гроша без любові? Чи ж не чув Давида "Люби Господа свого"[48]. А потім що? "Хваліть Господа всі племена, прославляйте його"[49]. Люблення Господа є преславна голова премудрості. Яка ж потреба в іншому? Співай дерзновенно! Але як у світській музиці один тон без другого співзвучного не може з'явити фундаменту, а приєднання третього голосу досконалу творить музику, яка вся складається з трьох голосів, між собою

співзвучних, так само і в Давидових гуслях одна струна сумнівна, коли її з другим віршем не узгодити. А при трьох свідках всяке *слово* цілковито стверджується.

Заспіваймо ж Господові на гуслях! Озброймося узгодженістю супроти проклятого язика, ворога божественної нашої людини. А може, принаймні в нашій компанії, виженемо цього нечистого духа.

СИМФОНІЯ[50], ТОБТО ПОГОДЖЕННЯ СВЯЩЕННИХ СЛІВ ІЗ ТАКИМ ВІРШЕМ:

"Він сказав: "Пильнувати я буду дороги свої, щоб своїм язиком не грішити..."

Розмова: Памво, Антон, Лука та інші.

Лука. Продовжуй же притчу свою, Памво!

Памво. Нарешті ті два невільники прийшли до великих гір. Вони за своє звільнення дякували Богові. Але голод і туга за вітчизною мучила їх. Коли затих вітер, почули вони шум вод і підійшли до джерела. Старший із них, відпочивши трохи, обдивився місця довкола цього багатого джерела, що витікало із жахливих азіатських гір.

"Звичайно, — говорить, — недалеко тут люди десь живуть"

"Не знаю, хто б міг поселитися у цих страшних пустелях, — сказав молодий, — принаймні було б видно якийсь слід до джерела".

"Так, поблизу його на камінні не видно, — мовив старий. — Але в дальній околиці примітив я слід вельми схожий на людський"

Трохи загаявшися, піднялися вузенькою стежкою по кручах. Вона їх привела до кам'яної печери із таким написом: "Скарб світла, гріб життя, двері блаженства"

"Не знаю, який дух вабить мене в темний цей вертеп, — каже старий. — Чи помру, чи живий буду. Ходи за мною"

Слідуючи керівництву духа, пішли обоє всередину. Молодий не міг більше стерпіти глибокої тьми.

"Ах, куди йдемо?"

"Потерпи! Здається, чую людський голос"

І справді, стало чутно шум людей, які веселяться.

Наблизившись до дверей, почали стукати. Через шум нешвидко їм відчинили. Зайшли до просторої зали, освітленої лампадами.

Тут їх прийняли як родичів, зробили учасниками бенкету. А жило там кілька землеробів із родинами.

Відпочивши кілька днів у цих людинолюбних простаків, котрі шість днів святкували народження свого пана, спитали мандрівники у Конона, котрий був поміж них головою, як далеко живе їхній пан.

"Він нас усім тим, що до веселості належить, наділяє, — сказав Конон, — одначе ми до нього в дім ніколи не ходимо, окрім наших пастухів, котрі йому вірніші за інших. Вони від нас носять йому поклони. Коли бажаєте, можете до нього піти. Він дивиться не на обличчя, а на серце. Вам назад повертатися не можна. Он двері! Вам не страшний буде шлях темного вертепу при смолоскипі. Господь із вами! Ходіть!"

Сьомого дня при вході своєму в печеру, 1771 року опівночі, вступили чужоземці у путь Господню. На світанку почули хор, котрий співав: "Смертю смерть переміг..."

Після співу раптом відчинилися двері. Зайшли в палац, ранковим світлом освітлений...

Л у к а. Досить! Заспіваймо Богу Яковому нині! Починай співати твій псалом і веди хор, Памво! А ми за тобою, наскільки можливо.

ХОР

П а м в о. "Він сказав: "Пильнувати я буду дороги свої..."

Л у к а. Здається, з цим віршем згідний цей: "Я сказав: "Зберегти закон твій..."[52] Звідси видно, що Давидові дороги, які він має намір зберегти, і закон Божий — все це одне. Отже, другий вірш витлумачує перший.

А н т о н. Трохи є сумніву в тому, що Давид назвав своїм те, що Боже є, а не його.

К в а д р а т. Чому ж Давиду закону Божого не назвати своєю дорогою? Він-бо, шлях нечестивих залишивши, засвоїв і усиновив собі путь Божу.

А н т о н. Не перечу. Однак ліпше, коли б третій вірш розв'язав сумнів, щоб тверде було в трьох тонах погодження.

Л у к а. Чого ж сумніватися? Адже Давид і Бога своїм називає: "Частина моя ти є, Господи, ти мій, а закон твій є мій же"[53]. Він сказав: "Пильнувати я буду дороги свої..." — це те саме, що "Я ска-

зав: "Зберегти закон твій..." Але для твого задоволення додам тобі і третій: "Путі мої я виповів, і почув він мене"[54].

А н т о н. Я і цим незадоволений. Цей вірш пояснюється таким: "Я сказав: "Виповів на себе беззаконня моє Господові"[55]. Отже, "путі свої виповів", тобто беззаконня своє, а не закон Божий. "І почув він мене", тобто: "І ти відпустив нечестя серця мого". Ці двоє в усьому поміж себе схожі. І як початок початком, так і кінець кінцем другого відкривається. Отже, трохи різняться ці два вірші: "Пильную я дороги свої", і "Зберегти закон твій". Коли б я сказав: "Пильную я дороги твої", то тоді була б досконаліша симфонія з таким: "Зберегти закон твій"

К в а д р а т. Як же тепер бути? Слухай, Памво! Завів ти нас у безвихідь. Ти ж сам і виведи.

П а м в о. Знаю. Маєте сумнів, що Давид як закон Божий називає "дорогою своєю", так і беззаконня називає своїм-таки. Не дивуйтеся. Одна наша для всіх є дорога, що веде у вічність, але дві в собі частини і два боки, начебто дві дороги, має: праву та ліву. Частина Господня веде нас до нього, а лівий бік — у тління. Цим боком Давид раніше йшов, але, роздивившись оману, каже: "Путі свої виповів і ти" та інше. Потім, вибравши добру частину, каже: "Пильнувати я буду дороги свої", отже, стану берегти цю добру частину, щоб мене мій язик не відвів від неї у тління. "Спокуси мене, Боже, і пізнаєш серце моє, а коли є шлях беззаконня в мені, тоді настав мене на путь вічний".

Д р у г. Люб'язні друзі! Ви непогано на Давидову арфу забренькали і, мені здається, не порушили музики. Але згубили найпотрібніше, а саме: "Я сказав..."

А н т о н. Це, здається, кожен розуміє.

Д р у г. А мені ввижається, що начебто нема труднішого.

А н т о н. Звісно, ти жартуєш.

Д р у г. Аж ніяк! Святе Письмо подібне до ріки чи моря. Часто в тому місці глибина й самим ангельським очам ховається недоглядна, де зовні виглядає погано й просто. Зазначте, що Давид у багатьох місцях говорить "сказав", а після того вельми важливе йде, наприклад: "Сказав: "Нині почав..." тощо. "Сказав: "Потім народжується збереження закону" "Рече безумний у серці своїм"; в той-таки час іде розтління всіх починань. *"Сказав*: "Ти є Бог мій" Бачите, що мова є сім'ям та джерелом усьому добру та злу, а ви цю голову згубили. А ці добрі речі просить він у Бога ж. "Скажи душі моїй: "Спасіння твоє я є". "Господи, вуста мої відкрий..." А

як послав *слово* своє і зцілив, тоді Давид усій будові своїй поклав основу. Як же ти, Антоне, кажеш, що кожен це розуміє? Чи тямиш ти, що таке є мова?

А н т о н. Принаймні бачу людські вуста.

Д р у г. *Бог* знає... "Приступить *людина*, і серце глибоко". Як же можеш бачити?

А н т о н. Серце бачити не можу.

Д р у г. Тоді не бачиш і вуст його. Забув ти вже те? "Глибоке є серце людині і людина також". Слухайте, люб'язні друзі! Заспівайте на Давидових гуслях. Викрийте його невігластво. Проженіть біса!.. Памво, зачинай!

СИМФОНІЯ

П а м в о. "Зігрійся, серце моє" "Говорив язиком моїм"

Л у к а. "Дав ти веселощі серцю моєму"

К в а д р а т. "Виллю серце моє, *слово* — добро, язик мій — тростина".

П а м в о. "Порадіє язик твій правді твоїй".

К в а д р а т. "Слово Господнє розпалить його".

Л у к а. "Возвеселитися у веселощах язика твого".

П а м в о. "Розпалиться серце моє і нутро моє"

Л у к а. "Порадіють вуста мої і душа моя".

К в а д р а т. "Тобі каже серце моє: "Господа знайду".

Д р у г. Досить! Чи чуєш ти, Антоне, симфонію? Збагнув ти, що язик з вустами радіє, а серце говорить? Признайся ж із Сираховим сином, що "уста мудрих у серці їхньому". Але коли серця їхнього не бачиш, ні вуст їхніх, ні язика, ні сло́ва вуст їхніх, ні мови також. Бачиш, яке важке слово: "Сказав".

А н т о н. А зовнішні вуста та язик, що воно є?

Д р у г. Занімій та мовчи! Чи не чув ти, що на цих гуслях не маємо співати для своєї землі, плоті та крові, а єдиному Господу і його язику, про який пишеться: "Земля забоїться і замовчить, коли ставатиме на суд Богу"

А н т о н. Справді новий язик.

Д р у г. Нова людина має і язик новий. Слухай, Памво! Заспівайте цій улюбленій нашій людині, солодкості й бажанню нашому. Але так співайте, щоб солодка була йому ваша хвала. Заспівайте розумом, не тільки голосом, що разить повітря. Новому нову пісню!

П а м в о. "Співаю тобі в гуслях, святий Ізраїле"
Л у к а. "Красний д бротою більше синів людських".
К в а д р а т. "Улюблені, як син єдинородний"
П а м в о. "Через те помазав тебе, Боже, Бог твій"
Л у к а. "Чесне ім'я його перед нами й живий буде".
К в а д р а т. "Обновися, як орлина, юність твоя"
П а м в о. "Жезла сили пошле тобі Господь з Сіону".
Л у к а. "Що є людина, коли пам'ятаєш його?"
К в а д р а т. "*Людина й людина* родилася"
П а м в о. "Престол його, наче сонце"
Л у к а. "Устань, усе спиш ти, Господи"
К в а д р а т. "Десниця твоє візьме мене"
П а м в о. "Не даси преподобному твоєму бачити зітління"
Л у к а. "Ще-бо і плоть моя вселиться на уповання"
К в а д р а т. "І літа твої не збідніють"

Д р у г. Чи знаєш ти, Антоне, цього блаженного мужа? Він не вмирає, і плоть його не зітліває.

А н т о н. Признаюся не знаю. А що знаю, ті всі вмирають і тліють.

Д р у г. Так слухай же, що всі ті у Бога не в рахунку. "Не зберу, — каже Господь, — соборів їхніх від крові"[56]. Яка користь у крові їхній, коли вони тліють? Шукай, що то за людина, котра в пам'ятнім записі у Бога? Коли знайдеш, тоді ж і сам будеш записаний на небесах. Адже ти читав, шо "єдиним називається Бог", а там розуміється — *двоє* — людина і людина, язик і язик, "сказав" і "сказав", старе і нове, істинне й пусте, слово Боже і смертне, голова і п'ята, дорога і гріх, тобто блудіння... "Сказав" А потім що? "Пильнувати я буду дороги свої" "Сказав беззаконним" А що таке? "Не беззаконьте". "Сказав" Що то за мова? "Почую, що рече в мені Господь?"[57] "Світ! Що каже світ на людей своїх?" "Сказав" Оце і мова: "Господи, вуста мої відчиниш"[58]. "Сказав: "Господь дасть слово тим, що благовістять" "Сказав: "Він послав слово і зцілив їх"[59]."Сказав: "Спочатку було слово"[60]. "Сказав: "Бог мовив із тьми світлу возсіяти"[61]. "Сказав: "Той зітре твою голову" "Сказав: рече Бог: "Хай буде світло"[62]. "Сказав: "Просвіщаєш ти тьму мою"[63]. "Сказав: "Серце чисте створи мені"[64]. "Сказав: "Господи, в череві нашім зачався"[65]. "Сказав: "Всяке тіло — трава"[66]. "Сказав: "Клявся і поставив судьби" "Сказав: "Бо Боже слово живе"[67]. "Сказав: "Доки сіктимеш, мечу

Божий? Скажи істину в серці моєму, Боже серця мого, доки сіктимеш? Я уже сховав словеса у серці моєму".

А н т о н. А я думав, що Давид звичайно сказав нашою мовою: "Сказав".

Д р у г. Ні! Але таємною, новою, нетлінною. Він не любив інакше говорити. Чуєш, що мовить: "В Господі похвалю слово"

А н т о н. О, коли б Бог дав і мені цей новий язик!

Д р у г. Коли пізнаєш старий, пізнаєш і новий.

А н т о н. Тьху! Що за біда? Начебто я старого не знаю? Ти мене опудалом зробив.

Д р у г. Коли б тобі шинкар поставив одну склянку старого, а другу нового вина, а ти не знавець, то як можеш сказати, ніби знаєш? Помилково можеш прийняти старе замість нового.

А н т о н. Яка ж користь бачити, не маючи смаку?

Д р у г. Цілковита правда. А я тобі кажу, що й про сам старий язик не відаєш, де він, хоч би й смаку не був позбавлений.

А н т о н. Що ти співаєш? Адже старий наш язик у роті.

Д р у г. А рот де?

А н т о н. Хіба ти не бачиш мого рота?

Д р у г. Досить брехати, непросвічене болото! Підземна темряво! Послухай Давидових гусель і прожени духа брехні. Співай-но, старий!

СИМФОНІЯ

П а м в о. "Нема в устах їхніх істини. Серце їхнє марнотне".

Л у к а. "Вуста улесливі в серці"

К в а д р а т. "Рече безумний у серці своїм".

П а м в о. "Труд і хвороба під язиком твоїм"

Л у к а. "Наскільки покладу поради в душі моїй".

К в а д р а т. "Хвороба у серці моїм"

Д р у г. То бачиш, що найстаріший твій язик у старому серці твоєму, а не в зовнішності?

А н т о н. Як же зовнішній мій язик не говорить, коли він говорить? Адже голос його чутно.

Д р у г. Думка рухає болото твого язика, і вона ото й говорить ним, але не болото. Це так, як молоток годинника на башті б'є: виходить із нутра годинникової машини побуджувальна сила, якою приводиться в рух нечутливий молоток. Через це Давид і спі- ває: "Помислене (саме так) і говориться" Старий чи новий язик — обидва заховалися у безодні сердець своїх. "Зміркуй, — каже, —

дороги свої", тобто: "Сказав: пильнувати я буду дороги свої". І знову-таки про лихий язик таке: "Неправду умислив язик твій", тобто "Серце його зібрало беззаконня собі". І як у мертвість твого зовнішнього язика, так у всі твоєї тлінності члени виходить побуджувальна сила із сердечної-таки машини. Тому й видно, що всі вони в тій-таки прірві, як яблуня у своєму сімені, ховаються, а зовнішнє болото про них тільки свідчить. Півчі, заграйте й цієї пісеньки!

СИМФОНІЯ

П а м в о. "Нога моя стала на правоті".
Л у к а. "Тії ж завжди блудять серцем"
К в а д р а т. "Неправду руки ваші виплітають"
П а м в о. "В серці беззаконня чините"
Л у к а. "Язик його виплітає улесливість"
К в а д р а т. "Возвів я очі свої"
П а м в о. "До тебе взяв душу мою"
Л у к а. "Глянь і прихили вухо своє"
К в а д р а т. "Прихилив серце моє до одкровення твого".

Д р у г. Розжуй силу цих слів і побачиш, що нога гордині, і рука, і роги грішних, і зуби, вуха, і око просте й лукаве — і все до останнього волосу заховалось у сердечній глибині. Звідси виходять помисли, котрі рухають усю нашу крайню плоть та болото. Зміркуй, що володіє зовнішнім твоїм оком, те є головне твоє око, а плотське — так, ніби одежа, що покриває свою внутрішність. Те ж розумій і про інші частини.

А н т о н. Ти ж говорив, що тільки вуста одних мудрих у серці їхньому, а тепер говориш це про всілякі вуста.

Д р у г. Вельми ти примітливий на мої помилки. Ось Сирахів вірш: "Серце безумних у вустах їхніх, вуста ж мудрих — у серці їхньому" Хай же і вуста безумного будуть у серці. Але коли ти цього не розумієш, у той час думка твоя буде в болоті зовнішніх твоїх вуст. А про що міркуєш, там і твоє пусте серце. Воно гадає, що плотське болото сильне і важливе. У цій псевдодумці воно, пробуваючи, робиться і саме пустошем, оскільки і язик його є суєтний. Такий помисел є вустами твоїми тлінними, а в них доти твоє серце буде, доки не мовиш: "Сказав: "Пильнувати я буду дороги свої" "Спаси мене від болота, щоб не втопився" Через це

язик і головою зветься, що за цим вождем усе людське серце йде. Бажав би я, щоб тобі Господь і всім нам дав нове і чисте серце, стер голову язика зміїного, а заговорив у серці тим язиком, про який сказано: "Язика його не бачивши, почуєте" "Послав *слово* своє і збавив їх від розтлінь їхніх"

А н т о н. Тепер, здається, і я розумію ці *слова*: "Порадіють кості смиренних"[66].

Д р у г. Коли все на все, то й сама кістка в душі і серці перебуває. "Коли я мовчав, — каже, — спорохнявіли кості мої"[69].

П а м в о. "Онімів і мовчав я від благ у той час, коли постав грішний [язик] переді мною"

Д р у г. Саме так. А як цей злий вождь та голова зміїна приводять увесь сердечний скарб у сум'яття, так навпаки, веселий Божий мир приносить усьому серцю добровісний язик, усій безодні нашій радість і світло. "Духу моєму, — каже, — даси радість та веселощі" Через це як все моє, так і кості мої, які передусім змирилися до зітління, тепер порадіють. Цьому мирному язику повірив, тому і сказав. А що сказав? Ось що. "Кожна людина — лож" "Всяка плоть — сіно" "Плоть — це ніщо!" "Сказав: ім'я Господнє прикличу" "Сказав: пильнувати я буду дороги свої". Піду вслід за новим своїм язиком, за нетлінною людиною. Не піду на зітління за грішним язиком. Вигукну із Ісаєю: "Божий я є".

П а м в о. Ввійшли ми трохи у внутрішність плоті нашої, начебто в надра земні. Знайшли, чого не бачили. Людей ми знайшли нових, які мають руки, ноги і все нове. Але ще не кінець. Продовжуємо шлях до досконалого світу нашого. Зневаж, о душе моя, цілковито всю плоть видиму і невидиму! Відходь од неї і наближайся до Господа. Вірою відходь, а не видінням. Віра риє й рухає гори. Ось світильник стежкам твоїм, язиче новий!

А м і н ь.

СИМФОНІЯ, НАЗВАНА КНИГА АСХАНЬ[1], ПРО ПІЗНАННЯ САМОГО СЕБЕ

Народжена 1767 року

Любий друже Михаїле!

За десять верст від Харкова написав я цю книгу в лісах Земборських. Дух звелів, щоб назвалася "Асхань". Асхань — це дочка Халева, який увійшов у землю обітовану. Означає краса. Він віддає її своєму братаничу за жінку, бо той здобув місто Арвон. Це місто інакше називається Хеврон, тобто дружба і місто письменне. Це премудрість Божа, захована у глибинах Біблії. Всі, хто осягнув цю премудрість, насолоджуються нареченою, за словами Ісаї: "Як радіє наречений нареченій, так зрадіє Господь тобі"

Серце наше, що пізнало себе, є голубом. Цей голуб викликає собі з Ноєвого ковчега, з Біблії, чистий — чисту голубку. Ось наречена! Ось найприємніша і єдина жертва Богу! Ось пара голубів! Ось запах пахощів Господу! Ось найвище блаженство! Цей запах закінчить оцю книгу. Що означає зламати голубові крила його? Те ж, що й зламати роги. "Всі роги грішних зламаю". Ріг, ніготь, волос, пір'я відрізняються від тіла, хоча все це у тілі. У тілі й відрізняється від тіла — що? Думка чиста є волос голови негинучий, роги й промені на голові Мойсея[2]. Ріг, що дорівнює Єреміїному діамантовому нігтю, є чиста думка. Крила голубині, що легко ширяють у вічності, ось вони: "Помисли серця його суть рід у рід" Зламайте крила — розумій: роздеріть серце ваше. Тоді зламаєш дурні крила й голубці твоїй — Біблії. Ось пара! "Хай відірве голову голубину" "Хай же відлучить гортань з пір'ям..." Це є те ж саме: "Розділив Бог між водою і водою..." Що є ця вода, якщо не ріка, мова, думка, слово, гортань, серце, пір'я? Будь-яка фігура, тим більше сонце, є думка. Бо щось нам проповідує. І сонце є думка! Воно — голуб. Куди летить? У вічність. "Полечу й спочину" Тут вічність називається сходом. Що ж вище від неї? "Схід ім'я йому". Сюди кидай! Кидай на схід гортань і пір'я. Про гірне мудруй! Підніми вверх. Пожертвуй пір'я Богу. Кидай вище попелу, на місце попелу. Замість плоті накинь на Господа печаль твою, тлінь твою, плоть твою, ніщо це не твоє. Хай будуть очі твої голубині вище попелу на іншому, ніж попіл, місці. Бо попелом є все, крім вічності. Ось тоді-то вищідиш

кров із сонця. Пізнавши істину, [побачиш], що сонце перетвориться у кров. Бо що ж воно є, як не кров, плоть і попіл?.. І як криваві крила від серця твого відлучи, так і скотину твою розділи. Тіло твоє, попільна твоя частина — ось те тобі! Дай же місце на місці твого попелу. Слухай! На всякому ж місці дай місце і Богу твоєму! У волосі — волосу його, у жилочці твоїй — жилці його, у костях твоїх — костям його. Поділися з ним до останньої твоєї часточки, як цар Содомський[3] з Авраамом. Ось тоді-то здійсниться: "Жінка твоя (премудрість), як лоза плідна, в усіх кутках дому твого" Ось тобі літорослі, діти твої! Нові жили! Нова плоть і кість! А трапеза твоя вишньому — серце твоє.

Амінь! Мир Ізраїлю! *Григорій Сковорода*

ЗМІСТ ЦІЄЇ КНИГИ

"Земля була невидима... й пітьма над безоднею".

"Коли будуть пізнані в пітьмі чудеса твої і правда твоя у землі забутій?"

"Пам'ятайте чудеса його, тобто долі вуст його".

"Не втаїться кість моя від тебе, її ж ти сотворив таємно" "Дух все випробовує, і глибини Божі"

СИМФОНІЯ З ОЦИМ ВІРШЕМ:

"Якщо не пізнала себе саму, о добра жінко, то йди слідом за чередою й паси твої козлята біля шатер пастуших"

"Пісня над піснями"

Особи в розмові: П а м в о, А н т і н, Л у к а, К о н о н, Ф і л о н, К в а д р а т, Д р у г

П а м в о. Чудовий ранок, пресвітлий цей воскресіння день. Цей веселий сад, що новий свій лист розвиває. Ця у ньому верхня альтанка, священною присутністю Біблії освячена і її ж картинами прикрашена. Чи не все це спонукає тебе до розмови? Слухай, новий Ізраїлю, що зібрався тут, любі друзі! Оживила мене ваша присутність. Оточений такими чесними й

людинолюбними серцями, можу сказати з улюбленим Давидом, що зігрілося в мені серце моє.

А н т і н. А що це за картина? Чуєш, Луко!

Л у к а. Царська дочка з служницями, ось бачиш, знайшла в коробочці немовля, що плавало.

А н т і н. Так, так, так, Божого чоловіка Мойсея. А цих двох картин не знаю.

Л у к а. Не знаю, якісь два міста на превисоких горах.

П а м в о. Ось місто Хеврон.

А н т і н. Що за Хеврон?

П а м в о. Котрим благословив Ісус Навин Халева, віддавши йому в спадщину. Він інакше називається [Ардок, а це друге місто є] Давір. Здавна назване: місто вчення або місто письменне.

Л у к а. А що ж то за два озброєні мужі, а між ними жінка?

П а м в о. Оцей-то є Божий муж Халев. Він віддає прекрасну Асхань, дочку свою, за жінку братаничеві своєму за те, що той узяв місто Давір. Уся ця історія відома з 14-ї і 15-ї глав Ісуса Навина[4].

А н т і н. О, чудові картини!

П а м в о. Ти бачиш лише їх зовнішність. Та якби ти побачив внутрішні приховані у них думки і був серед Божих людей святих, що бачать дійсні образи, розуміють саму в картинах силу, намір, мету й границю, звичайно, ти б не втримався, щоб не скакати з Давидом перед затіненим ковчегом, і з тобою діялось би те ж саме, що з тою королевою, про яку у "3-й кн. Царств" [сказано] ось що: "І бачить цариця Савська весь смисл Соломона: і дім, який він створив, і їства Соломонові, і житла отроків його, і предстояння слуг його, і одяг його, і виночерпіїв його, і всеспалення його, які приносив у храмі Господнім, і вийшла з себе. І каже Соломону: "Істинні слова, котрі я чула в землі моїй про слова твої і про смисл твій, і не вірила тим, хто казав мені; поки не прийшла сюди і не побачили очі мої. І це навіть не половина того, що мені розповіли. Доклав ти премудрості більше від усякої чутки..."[5]

Л у к а. Ось нам ця знайома! Це наша!

А н т і н. Яка?

Л у к а. Різдво Христове.

П а м в о. Чому вона ваша?

Л у к а. Як же? Ми ж християни.

П а м в о. Якщо ця картина ваша, то й перша ваша, а інакше жодна не ваша.

Л у к а. Ні! Там Мойсей, а тут Христос. Той жидівський, а це християнський вождь.

П а м в о. А Мойсей не християнський?

Л у к а. Аж ніяк!

П а м в о. Чому ж християни в зібранні читають оце: "Відкривши, бачить отроча, що плаче в ковчежку, і пожаліла його дочка фараона, і каже: "Із дітей єврейських це..."

Л у к а. Тому читають, що Мойсей був прообразом Христа, сина Божого...

П а м в о. Та чи розумієш сповна сам-то, що говориш? Що це значить був прообразом?

Л у к а. Що то значить був прообразом?

П а м в о. Так.

Л у к а. А що ж воно означає?

П а м в о. Я не знаю.

Л у к а. Дрібниця! Як не знати цього? Він був образ і лише тінь сина Божого.

П а м в о. Як же тінь? Сам же Бог засвідчує, що він чоловік Божий. А Божий і істинний — то все одно. Бог і істина — одне. Чоловік Божий і син Божий — одне. Тому-то й Павло так Божого чоловіка називає створеним за Богом: у правді й преподобії істини. І одного цього досить.

Л у к а. Однак Мойсей був тлінний, як ми, чоловік, а Божим названий через благодать.

П а м в о. Оце тобі вилазка! Прошу, кинь своє "однак"! Не показуй мені квасниць підлих шкільних богословів. Слухай, що про Мойсея говорить таке Боже слово: "Не стемніють очі його, ані не зітліють уста його"

Л у к а. Однак же Мойсей одне, а інше Христос.

П а м в о. Слухай, припутню! Сама євангельська премудрість ось що каже: "Якби ви вірили Мойсею, то вірили б без сумніву й мені" Бачиш, що розуміти Мойсея є розуміти Христа; і Мойсей закрився у Євангелії так, як Євангеліє поглинуте Мойсеєвими книгами, яких воно є літоросль.

Л у к а. Та там же раптом слідує й оце: "Про мене той писав", а ти замовчав.

П а м в о. Звичайно, не писав би, коли б його не бачив. А що ж є життя вічне, якщо не те, щоб знати Бога? Оце-то й означає бути живим, вічним і нетлінним чоловіком і бути перетвореним у Бога, а Бог, любов і поєднання — все те одне.

Крім того, зауваж, що й самі ці їх образи у всьому подібні між собою. Тут лежить пеленами сповите ізраїльське немовля. І там із єврейських дітей. Цей покладений матір'ю в яслах, а той своєю в коробочці. Цього доглядає мати його, а того здалеку сестра його. Тут прийшли пастирі й волхви, а там царева дочка з поганськими служницями. А у стародавніх пастирями називались царі, наприклад, "Хто пасе Ізраїль, слухай", тобто пастир і цар ізраїльський. Втім, що ізраїльський рід не вмирає, слухай пророка Йоіля: "Наче ранок, розіллються по горах люди численні й міцні. Подібних до них не було одвіку, й по них не продовжиться в літах рід і рід..." Якби до їх років можна прикласти щось інше, то вони б мали кінець. Та вони, будучи кінцем усього іншого, самі безконечні. Ізраїль сам є залишок усіх умираючих земних мов. А що Йоіль говорить це про єврейський рід, то слухай Мойсея: "Блажен ти, Ізраїлю! Хто до тебе подібний?"

Л у к а. Однак же Мойсей інше, а інше Христос.

П а м в о. Як же інше, коли разом з ним говорить на Фаворі?[6] Ти ж чув родовід Христа?

Л у к а. Чув. "Книга спорідненості Ісуса Христа..." та інше.

П а м в о. Як же думаєш? Що то за книга? Це ж книга не звичайна. Вона є книга Божа. У цій книзі жоден плотський не записується. Слухай Давида: "Не зберу соборів їх із крові". А записується лиш ті, хто "не із крові, не від похоті плотської, а від Бога народилися". А коли Мойсея само слово Боже називає Божим чоловіком та й йому самому велить у Книзі Чисел[7] ставити інших у це найщасливіше число й запис, то як посмієш із цієї книги його самого викреслити? Учись! Не розумієш? У цю книгу й учні Христа записані. "Радійте, — каже, — бо імена ваші записані" Так, з одного цього велить радіти. У цю книгу вся-вся рідня Христова, не плотська (чуєш!), а духовна, записується. А ось вона, рідня: "Хто є мати моя або браття мої? Хто сповнить волю Божу, той брат мій, і сестра моя, і мати моя..." Дивним для тебе видалося, що Мойсей і Христос — одне. Та чи не чуєш, що про всю свою рідню Христос каже нетлінному своєму батькові? "Хай будуть єдині, як і ми. Немає серед вас ні іудея, ні елліна, ні раба, ні вільного" "Немає чоловічої статі, ні жіночої, одне ви, — говорить Павло, — во Христі, і Христос у вас. Божий рід як кінця, так не має й поділу"

Л у к а. Як же може бути одним те, що не одне?

П а м в о. Спитаю й я тебе: як можна, щоб було дванадцять по-різному оправлених і по-різному різними мовами надрукованих книг євангельських і щоб одна це була книга? Якщо хтось одну з них знає, той знає всі. Якби ти пізнав Мойсея, то пізнав би і Христа, або якби Христа пізнав, то пізнав би Мойсея, Іллю, Авраама, Давида, Ісаю та інших.

Л у к а. Я Христа знаю, а Мойсея не знаю.

П а м в о. Ти так знаєш Христа, як якийсь дурник, про якого послухай баєчку. Багатий батько мав вісім синів. Вони були у злому й у доброму розумні. та непокірні, й завдавали дуже багато прикрощів батькові. Між сімома братами був один і глухий, і дурний, та палкий шанувальник волі батьківської. Помираючи, батько звелів покликати їх усіх до себе й, будучи добрим від природи, благословив їх. Потім, звівши погляд на дурника, [сказав]: "Я знаю, що брати скривдять тебе при спадщині. Тому даю тобі особливе моє благословення. Ось тобі як свідок ця моя палиця! Візьми її й бережи при собі. Відчуєш блаженство твоє тоді, коли проявляться тобі слова оці: "Покриє тебе Боже начало" Після смерті розібрали пани все майно, залишивши власникові палиці тільки маленький домик з садом. Тут він жив самотньо простим життям, сумував за батьком. На сьомий рік навесні, недільним ранком, прогулюючись по узвишшю свого райка, ледь було не наступив на змію. Розбив їй палицею голову і так сильно вдарив, що якась частина палиці, наче шкаралупа, відпала. Відчув він у вухах своїх не чуваний досі дзвін і голос дивний такий: "Дурний! Чого ти плачеш? Кого шукаєш? Я завжди з тобою" Охопила його невимовна радість. Відкрився йому слух. І тоді-то він побачив, що його палиця подвійна. Зняв він просту поверхню. Відкрилась нова, золота палиця, обсипана найкоштовнішим камінням з самого верху до самого кінця. Її верхівку становив один найбільший голубий сапфір. Там живий образ його батька, написаний вічними фарбами, а довкола нього слова оці: "Покриє тебе Боже начало". Ось так-то ти слухай! Знаєш Христа, як той, будучи глухим і дурним, знав батьківську палицю. Неймовірним тобі здається це слово, що, пізнавши Мойсея, пізнаєш одним поглядом і Христа. Ти ж іще чудне почуєш слово. Не лише коли доведеться тобі пізнати *Адама*, чи *Авеля*, чи *Ноя* чи *Ісуса Навина*, чи *Халева*, чи *Йова*, чи *Соломона*, чи *Єремію*, чи *Павла*, але коли хоч самого себе добре пізнаєш, то будь добрий знати, що одним поглядом пізнаєш і *Христа*. Один є весь вищезгаданий рід Авраамів, що

ні числа, ні початку, ні кінця не має, всі чотири сторони наповнює. "Якщо хто може, — говорить Бог Аврааму, — порахувати пісок земний, то й сім'я твоє порахує". Втім, не кінець це, після чого ще щось слідує. Та після цього роду вже нічого слідувати не може. Все гине вогнем Божим, і самі останки нечестивих, а тому вже й не останки, що не залишаються. Ніщо не терпить вогняного лиця Божого. Все, як хмиз, горить, крім цього сімені, про яке у Ісаї: "Як земля нова і небо нове, які я творю, перебувають переді мною, — говорить Господь, — так стане сім'я ваше і ім'я ваше" Те ж саме і в Єремії: "Звеселіться веселістю. Воскликніть на голову поган. Голосно сотворіть і похваліть" Скажете: "Врятує Господь людей своїх, останки Ізраїля" Цей-то рід шукає Господа, шукає лице Бога Якова, перед яким жодний поганин встояти не може: "Як вогонь виходить із лиця його" Із цього богорятованого роду, хоч одного пізнавши, всіх пізнаєш. У них всіх один новий чоловік, і вони в ньому, і він в отці своєму. Та оскільки жодного з них пізнати не можемо, то в крайньому разі намагаймось пізнати самих себе. Таким чином можемо пізнати істинну людину, "створену за Богом у правді й преподобії істини". А це ж те саме й є життя вічне. Пізнавши ж його, вмить перетворимося у нього, і все наше мертве буде поглинуте життям його. Слухай, що він сам говорить своєму любителеві, який у його рід відродиться й з ним разом бути бажає: "Якщо не пізнала саму себе, о добра жінко, то йди слідом за чередою й паси своїх козлят біля шатер пастуших" Напишіть же ці слова вічними фарбами у серці вашому й у думках ваших. Передайте голос цей Божий у спадок і потомкам вашим, хай їх останки будуть благословенні, і поселяться на землі добрій, і наситяться пшениці, вина й єлею, і виховаються на воді спокійній, і ожиріють хлібом слова Божого, і так землю свою вдруге наслідять, і веселість вічна [буде] над їхньою головою. А якщо хто не пізнає себе, той не може вухом почути голос Господа Бога свого, щоб відкрив йому Господь скарб свій благий — небо. І не одержить, не побачить, не зрозуміє цих пресолодких Божих обіцянок у Ісаї: "Тоді розкриється вранці світло твоє, і зцілення твої скоро засіяють, і прийде перед тебе правда твоя, і слава Божа обійме тебе. Тоді покличеш, і Бог почує тебе і ще тобі скаже: "Оце прийшов". І буде Бог твій з тобою завжди, і наситишся, як бажає душа твоя. І кості твої ожиріють і будуть, як сад напоєний, і як джерело, в якому не забракне води.

І кості твої проростуть, як трава, і розгалузяться, і наслідять роди родів"

"Смиренна й мінлива, не мала ти втіхи. Це я готую тобі рубін, камінь твій, і на основу твою сапфір, і покладу на забрала твої яшму і на ворота твої камені кристалу, і на огорожу твою каміння добірне. Це пришельці прийдуть до тебе мною, і вселяться в тебе, і вдадуться до тебе. Це я створив тебе не як коваль, що роздмухує вугілля і підіймає знаряддя праці. Я ж сотворив тебе не на згубу, щоб зітліти" Що ж то за пришельці? "Зведи довкола очі твої і глянь: усі вони зібралися й прийшли до тебе. Живу я, — говорить Господь, — наче [оточений] усіма ними, що в красу одяглися й обклали себе ними, як начинням наречена"

Д р у г. Сперечаєшся, Луко, і хвалишся, ніби знаєш Христа. Розумій, чим хвалишся! Стережися Єремїїних оцих слів: "Близько ти, Господи, вуст їх, далеко ж від утроби їхньої" І Давидових: "Поклали на небеса уста свої, і язик їх пройшов по землі" І Мойсеєвих: "Не поминай марно імені Господа Бога твого" І Христових: "Плоть ніщо, дух животворить". Легко могли дивитися сини Ізраїлеві на поверхню покривала Мойсеєвого. Та на Богом прославлений вид лиця його дивитись боялися. Чи бачиш, що подвійний Мойсей? У одному Мойсеї тлінний і славний. Те ж саме діється й на Фаворі. Один Христос прийнятний для Петрових очей, другий — страшний. Першого багато хто бачив, другого ніхто, крім учнів, у той час як дав їм і відкрив їм розум розуміти Писання. Тлінного й мертвого всі бачили, а про живого ніхто не хотів і чути. Заледве учні впевнилися, і придивилися, й побачили. Першого смертного Христа не хоче знати й бачити Павло, і цим дуже відрізняється від інших. Слухай, що він каже: "Тим же й ми віднині жодного не знаємо за плоттю. Якщо ж і розуміли за плоттю Христа, то нині до того не розуміємо". Скажи ж тепер, що таке розумієш під цим іменем Христос? Якщо розумієш якусь тлінь, то, без сумніву, під іменем Христовим розумієш пустоту. І оце-то є приймати ім'я його марно! А що ж є суєта і брехня, якщо не те, що тлінь? І оце-то є не життя, а погибель свою бачити: "Хай побачать очі його своє вбивство!" Кричить Йов: "Від Господа ж хай не врятується!" Оце-то тління є справжнє поле згуби, а на ньому все, що лиш захопить, чи із людей, чи із їхньої худоби, вогонь Господній з громом і градом, те все-все в усій землі Єгипетській вражає згубою, крім однієї землі, де перебував рід Божий, сини Ізраїлеві. Так

ось де шукай пізнати Христа: у землі Гесемській![8] Ці всі одного роду. "Рід, рятований Господом"

А між тим повчися, що говорить Давид: "Встаньте після сидіння ті, хто їсть хліб хвороби". "Доки налягаєте на людину? Вбиваєте всі ви" "Ціну мою радилися відкинути, кинулися до спраги". "Устами своїми благословляв і серцем своїм проклинав" "Єдиною, — говорить Бог, — двох цих чув". І навій, прошу, що те знову Михей[9] співає: "І ти, стовп пастви тьмяний, дочка Сіону до тебе прийде, і ввійде влада перша, царство із Вавилона, дочки Єрусалима. І нині навіщо пізнала ти зло? Чи не було для тебе царя? Чи рада твоя гинула? І обійшли тебе хвороби, як породіллю. Хворій, і кріпися, і наближайся, дочко Сіону, як породілля. Тому нині вийдеш із міста, і поселишся у полі, і дійдеш до Вавилона. Звідти візьме тебе і звідти звільнить тебе Господь Бог твій..." Не можеш, Луко, Христа бачити. Лиш сором, що вкриває лице його, і спину його бачиш. І як Йоіль[10] говорить: "Землю ззаду, поле пагуби і лежачого бачиш". І бійся, щоб не був тобі на падіння. І, задивившись на плечі його, щоб не минув ти того Христа, Павлом пізнаного, вчора, і нині, і вовіки перебуваючого й Ісаєю баченого, який говорить тобі: "Я є, я є той, хто втішає тебе" Розумій, хто є *сущий*?

Злякався ти чоловіка смертного і сина людини, які, наче трава, висохли, і забув Бога, який сотворив тебе, створив небо і заснував землю. Цього Божого чоловіка якщо пізнаєш, про це похвалися. У той час сміливо закричи з Ісаєю: "І сам я є Божий" Та ось тобі, знай, що вовік не пізнаєш нікого із роду божественного, доки спершу не пізнаєш самого себе. Вовік не зробишся переселенцем з Авраамом. Вовік не поставиш шатра твої з Яковом. Вовік не поселишся на багатому місці з Давидом. Вовік не зарахує тебе до числа Божих людей Мойсей. Вовіки не дочекаєшся обіцяних у Ісаї царів, кормителів твоїх. Цей рід є царське священство і мова свята: царі, священики і кормителі з пророками, про яких усіх ось що говорить Бог: "Підняв вас як на крилах орлиних і привів вас до себе". Якщо ж не пізнаєш себе, то буде цар твій Валак і кормителі твої — посланники його, вороги роду ізраїльського, що спочивають вночі при Валаамі[11]. Оце-то ті брехливі кормителі й пророки, про яких Михей співає: "Побачать погани й засоромляться всієї моці своєї. Руки покладуть на вуста свої, і вуха їх оглохнуть, полижуть землю, як змії, що повзуть по землі, розгубляться на

лежанці своїй, Господом Богом нашим жахнуться й злякаються тебе. Хто Бог, як ти?" І про яких Захарія[12]: "О ті, хто пасе суєтних і хто залишив овець! Меч на м'язи його і на око його праве! М'яз його, висихаючи, висохне, і око його праве, сліпнучи, осліпне". І про котрих Ісая: "Нині ж слухай оце, юна дочко Вавилона, що сподіваєшся в серці своєму: "Я та, котра говорить, і немає іншої, не сяду вдовою і не пізнаю сирітства". Нині ж прийдуть до тебе оці два раптово в один день. Бездітність і вдівство раптом до тебе прийде у чарівності твоїй і в силі волхвів твоїх. Ці всі, як хмиз, вогнем погорять і не виймуть душі своєї із полум'я"

Ось це й є ті шатра пастуші, до яких відсилає тебе чоловік Божий, якщо не можеш пізнати самого себе. Ці шатра цілком протилежні тій купині Мойсеєвій і тим шатрам, про які написано у Числах: "Які добрі доми твої, Якове, і шатра твої, Ізраїлю, як діброви затіняючі, і як сади при ріках, і як шатра, які поставив Господь, і як кедри при водах".

А н т і н. Звичайно ж, найпотрібніше слово це, щоб пізнати самого себе. Що потрібніше, ніж побачити Бога? "Немає істини, ні милості, ні видіння Божого на землі", — кричить Осія[13]. "Клятва, і брехня, і вбивство, і крадіжки, і перелюбство розлились по землі і кров з кров'ю змішують. Як ти вміння відкинув, відкину й я тебе. І не бути тобі жерцем, і забув ти закон Бога свого, забуду і я дітей твоїх. І буде, як люди, так і жрець". І *знову*: "Зблуди, Єфреме, і осквернися, Ізраїлю. Не облишили помислів своїх, щоб повернутися до Бога свого, бо дух блудодіяння є в них, і Господа не побачили" Але не можна зблудити, не пізнавши Господа. Ах, найдорожче вміння! Немає тебе на землі у цих з попелу серцях! О найвища панівна сцієнціє[14], уміння, уміння де ти нині? Вразила тебе мечем язика свого блудниця, тобто земля, плоть і кров. Розмножились всюди похітники її. Та не можна ніяк пізнати Господа, не пізнавши самого себе. Правда, що бачимо себе кожен з нас і знаємо себе. Та як же знаємо себе? І як бачимо? Чи не все це поганське? Чи не все те тлінне, що ми пізнали в собі? Лише хребет у нас бачимо, а не лице в нас наше. Брехню нашої плоті лиш бачимо — не істину в ній. І як нам знайти утіху? "О люті!" — кричить Ісая безлічі поган.

"Як море схвильоване, так збуриться й хребет поган численних, як вода зашумить, і вода велика, погани численні, як шум води великої, яку нужда несе, і відкине його, й далеко пожене

його, як порох польовий, що летить проти вітру, і як порох колісний, бурею піднятий" Та хіба ж досить цього, коли в нас бачимо лиш воду тління нашого, яка розливається? Чому не проникаємо в те, що її стримує? "О місто облудне! — кричить Єремія. — Чого хвалишся достатками? Стече достаток твій, дочко безсоромна, що сподіваєшся на багатства свої, кажучи: "Хто прийде на мене?" "Це я наведу на тебе страх", — говорить Господь-Вседержитель. "О люте місто крові, — голосить Єзекіїль[15], — у ньому ж є отрута, і отрута не вийде з нього".

Тому говорить Адонай-Господь[16]: "Це я суджу тебе по крові твоїй і за помислами твоїми! Суджу тебе, нечистий, горезвісний і великий, на розгнівання". Не досить ще нам бачити в нас лиш нашу землю, а треба ще підійматися й прозріти за нашою землею й ту землю Господню, про яку Ісая: "З веселістю, — говорить, — зійдете і з радістю навчитеся", — та про яку Йоіль: "Як рай насолоди, земля перед лицем його, а котра позаду нього, та поле згуби, і рятівника не буде на ньому". Не досить нам бачити лиш тлінності нашої лице, а продиратися крізь тінь нашу, щоб побачити там лице чоловіка із того Божого народу, про яких Йоіль же [говорить]: "І Господь подасть голос свій перед лицем сили своєї, бо дуже великий полк його і міцні діла слів його"

І описуючи цей нетлінний рід, ось що співає: "Як вид кінський: вид їх, і як кіннота, так поженуть. Як звук колісниць, на верхів'. гір підіймуться, і як звук вогненного полум'я, що спопеляє тростину, і як люди, численні й міцні, що споряджаються на битву. Від лиця їх засмутяться люди. Кожне лице як випалений горщик. Як борці підуть і як мужі хоробрі зійдуть на стіни. І кожен піде своєю дорогою, і не звернуть з шляхів своїх, і кожен від брата свого не відступить. Обтяжені зброєю своєю підуть і під стрілами своїми впадуть, але не сконають. Міста візьмуть, і на мури підіймуться, і на храм залізуть, і віконцями ввійдуть, як злодії"

Ось ще який рід! Є рід і є рід: поганський та ізраїльський; той починається — цей починає; той кінчається — цей кінчає; той середина — цей початок і кінець. Розділіть! Не змішуйте людей вибраних із знедоленими. Не розливайте невинної крові на землю. Є кров беззаконна, є й праведна; є плоть тлінна, є й нетлінна; є рука ліва, є й права; є кість висохла, є й проростаюча й незруйнівна; є око темне, є й світле. "Не потемніли очі його, не зітліли уста його" Та чому ж не бути

цьому всьому, якщо є й нова земля перед лицем його? Чому ж не бути новій землі, коли весь світ новий спочатку створюється? Є начало, яке починають, і те не начало, тому що випереджається іншим, перед собою началом. І є начало, яке не починається, про яке сказано: "Начало Сіону дам". "Зі мною Сіон є", — говорить Господь. І оце-то є істинне начало без начала: "І без нього ніщо не було, що було". Начало безконечне і само кінець всього, і всього гинучого як початок, так і залишок. Осягніть Господа, і зустріне вас начало. Знайдіть Господа, і знайдете залишок. Знайдете залишок, якщо розшукаєте початок. Господній є початок, Господній і залишок. Віддайте ж Господу початки. Його ж є всі початки. Посвятіть із всього, що бажане серцю вашому, що лиш бачите. Його є небо і земля. Дай початок синів твоїх і дочок твоїх із всього плоду утроби твоєї. Дай початки жита твого, і худоби твоєї, і всього твого, дай перші початки і внеси в дім Господа Бога твого. Знаходження Господа є бачення початків; бачення початків є знання самого себе в собі. Хай будуть зрозумілі ті, котрі у серці твоєму. Візьміть від себе самих частину Господу. Візьмете, якщо пізнаєте самих себе.

Л у к а. Якщо таке потрібне це слово *пізнати себе*, що без нього ні Господа, ні нічого пізнати не можна, то думаю, що не на одному місці в божественних книгах позначене. Пам'ятаю, що Мойсей, очищаючи ізраїльський народ для сходження Божого на третій день на гору Сінайську і якнайкраще приготовляючи його до зустрічі, ось що говорить: "Переконайте себе не підійматись на гору". Звичайно б вони, доторкнувшись до гори, померли, якби не переконали себе. Найголовніший пункт цей — "переконайте себе" — цілком, здається, подібний до цього: "Пізнай себе" Видно ж, що не торкнулися гори, тому що там дав їм суди і виправдання Господь Бог.

Втім, ходити з Господом за його заповідями, мати його за вождя і пастиря свого — те все одне. Так, "переконайте себе не підійматись на гору" здається цілком подібним до цих слів: "Якщо не пізнала саму себе, то йди слідом за чередою". Якщо ж торкнетеся гори, помрете, тобто не будете керовані царством повелінь Господніх. Цього-то й Давид просить: "На шляху твоєму живи мене" Тому що не мертві восхвалять його, для цього оберігаючи спочатку: "Переконайте ж себе". І тут те ж в оцих словах: "Якщо не пізнали" "Якщо ж себе не пізнаєш, то

я не цар твій, — говорить Господь. — Йди геть із моїх багатих місць! Пасись при п'ятах у фальшивих пастирів". Беззаконна п'ята, гора, плоть, брехня, земля — все одно. Словом сказати: "Смерть врятує їх". І звичайно, ця гора, яка вбиває, є те саме, що брехня і плоть. А то чи вона могла вбивати? А як Мойсей не велить до неї доторкатися, так і Ісая виганяє з неї ж книжника Сомнаса, накричавши на нього: "Чому ти тут? І що тобі тут? Як витесав тут гріб, і створив собі гріб, і вирізьбив собі на камені шатро? Це нині Господь зруйнує..." Як високо багато хто підіймається, мудруючи над Божим Писанням! Підіймаються знанням історичним, географічним, математичним, та все плотським. Скажемо ж з Ісаєю, що все це є високий гріб. "Гордість серця твого, — кричить Авдій[17], — підняла тебе, хто проживає в печерах кам'яних; здіймаючий храмину свою говорить у серці своєму: хто мене скине на землю?" "Якщо вознесешся, як орел, і якщо покладеш гніздо своє серед зірок, і звідти скину тебе", — говорить Господь. Видно ж, що така гора не є Якова лоза — чи Вефіль, а Ісавова — Сіір. "Злі, — кричить Амос[18] тим, хто знищує Сіон і уповає на гору Самарійську, — сприйняли початки поган і ввійшли (туди ж) до них у дім Ізраїлів".

А що ця гора у високому та плотському смислі розуміється, слухай Авдія. "У той день, — говорить Господь, — згублю премудрих із Ідумеї і смисл гори Ісавової, хай відійде чоловік від гори Ісавової і зійдуть рятовані із гори Сіону, щоб відомстити горі Ісавовій, і буде царство Господу". Ці гори Господь палить, хитає й хвилює, віра геть переносить, а немудрі суєтно закричать: "Покрийте нас..." "Письмо вбиває, а дух животворить"

К в а д р а т. Пам'ятаю й я у другій книзі Мойсеєвій ось що: "Це я пошлю ангела мого перед лицем твоїм, хай збереже тебе на шляху і хай введе тебе в землю, яку я приготував для тебе". А щоб не позбутися вождя цього на самому початку, як найпотрібніше говорить: "Слухай себе, й послухай його, і підкорися йому, не підведе тебе, бо ім'я моє є на ньому". Нічого, видно, не можна зробити без "слухай себе", потім: "І послухай його" Із пізнання себе самого народжується послух Богові, а послух ось чим робить: "Будете для мене людьми вибраними із всіх поган, бо моя є вся земля, ви ж будете для мене царське свячення й мова свята. Блаженні, хто чує голос ангела цього". Цей ангел там же іменується страхом: "І страх пошлю, який

веде тебе, і злякаю всіх поган". Саме цей є один страх з тим, який виводив Якова на місце Вефіль. Ось: "І здійнявся Ізраїль із Сикимів, і був страх Божий на містах, котрі довкола них, і не гнали вслід синів Ізраїлевих". Та чи не про нього Мойсей у книзі 5-й[19] гримить? "Та не ходіть услід богів інших, богів поганських, котрі навколо вас, як Бог ревнивий; Господь Бог твій посеред тебе. І чи не цей стоїть посеред вас, якого ви не знаєте, але знаєте? Блаженний, хто має вуха слухати і чує". Помалу-помалу вижену ж поган від тебе, поки зростеш і наслідиш землю. Та всього цього переддвер'я й двері: "Слухай себе!"

П а м в о. Без сумніву, єдине це переддвер'я не дає нам відхилитися вбік і прямо веде до тих дверей, які самі про себе кричать: "Я двері". "Слухай ти все, — каже Господь Мойсеєві, — коли я заповідаю тобі. Це я вижену перед лицем вашим Аморрея і всіх інших". А щоб Мойсей не заплямував народ ідолопоклонінням, ось що: "Слухай себе, щоб ти колись заповів заповіт тим, хто сидить на землі, в яку ввійдеш..." Мойсей, пізнавши себе, все ідольське зруйнував, посік, спалив. Потім зійшов з гори від Бога, маючи прославлений вид плоті лиця свого. І якщо всяка людина — брехня і плоть, то де найголовніше ідолопоклоніння, як у всякій людині, якщо не сподобилася пізнати себе?

Д р у г. Мойсей в останній своїй книзі у кількох місцях як найпотрібніші повторяє оці слова: "Слухай себе". Ось послухай.

1

"І нині, Ізраїлю, послухай. Бачите, показав вам виправдання й суди, і збережіть, і сотворіть, бо ця премудрість ваша й кмітливість перед усіма поганами, і кажуть: це люди премудрі й умілі! Мова велика ця". А щоб не забути виправдань, ось що: "Слухай себе і добре оснасти душу свою".

2

"Господь Бог твій введе тебе в землю благу й велику, де потоки водяні й джерела безодні по полях і горах, у землю пшениці й ячменю, у землю маслинового єлею й меду, в землю, на якій не в бідності з'їси хліб твій, і нічого не будеш потребувати на

ній" А що далі? "Слухай же себе" А навіщо? "Щоб коли ти вознесешся серцем твоїм і забудеш Бога Господа твого, не сказав ти у серці твоєму: міць і сила руки моєї, сотвори мені силу велику цю"

3

"І дасть дощ землі твоїй вчасно, ранній і пізній, і збереш жита твої, і вино твоє, і єлей твій, і дасть поживу на селах худобі твоїй" Та що далі? "І хто їв, наситився: слухай себе". А навіщо? "Хай не обманеться серце твоє: і приступіть, і послужіть богам іншим..."

4

"Не сотворіть там всього, що ви творите тут нині, кожний вигідне собі" *Але де там?* Ото ж і дивно, що не знаєш. "Сюди принесете всі всеспалення ваші, і жертви ваші, і десятини ваші, і початки рук ваших" Ось так! "Слухай себе: щоб не приніс ти всеспалень твоїх на всякому місці" Боже мій! Ні Бога слухати, ні жертви йому приносити, ні де приносити? Нічого не можна ні знати, ні робити, якщо не пізнати себе самого.

5

Про жертви приказує так: "Лиш крові не з'їжте: на землю проллєте, як воду". Якщо ж крові не будеш їсти, то, звичайно, з'їси перед Богом твоїм. Він сам вибере тобі місце. А їж ти, і син твій, і дочка твоя, і раб, і рабиня твоя. Не відганяй же й левита[20]. Він частини для себе не має. Його частина — Господь. Прийми й пришельця. Але що ж таке левіт? Те-то й дивне. "Слухай же себе", у той час не залишиш і левіта й пізнаєш, де оте *там*?

6

"І не з'їси її (кров), хай благо тобі буде й синам твоїм по тобі навіки, якщо сотвориш те, що добре й бажане перед Господом Богом твоїм". Хто бачив, щоб блаженство полягало у непоїданні крові? Проте кричить: "Уважай пильніше, щоб не їсти крові". Тому що кров є душа тварини. Пролий же землю на землю. Не

принось крові тому, хто кров вживає. А щоб не зробився поганином через криваву жертву, так ось: "Слухай себе, щоб ти не посмів наслідувати їх", тобто поган — поганин приносить плоть і кров Богу.

7

"У сьоме літо щоб ти сотворив відпущення. І ось заповідь відпущення: облиш весь борг твій, який ближній винен тобі, і від брата свого не стягуй. Во назветься відпущення Господу Богу твоєму... Якщо ж брат із братії твоєї матиме нестатки в одному з міст твоїх, в землі, котру Господь Бог твій дає тобі, то не відвернеш серця свого, і не стиснеш руки твоєї, відкидаючи, а відкриєш руку твою йому, і позичиш йому, скільки просить і скільки йому не вистачає" А щоб можна було зробити відпущення й позику братові своєму, додає, нарешті, оце: "Слухай себе. У той час не буде словом таємним у серці твоєму беззаконня і брат твій не заголосить на тебе до Господа"

8

Як багато заповідається у третій Мойсеєвій книзі про виразкову проказу! А якщо хто хоче у всьому тому бути справним, то ось: "Слухай себе у виразці прокази", — говорить у Второзаконні.

9

Нарешті Мойсей при поданні заповідей Господніх перестав додавати оце слово, яке служить замість ключа, — "слухай себе". Знайшов він інше замість того, а саме: "Погубіть самі зле у вас самих" Де не сказав "слухай себе", там говорить: "Погубіть самі зле у вас самих" Велить убити пророка, який про земне мудрує і плотські чудеса дає, і додає: "Погубіть самі зле у вас самих". Велить побити камінням ізраїльтянина, який поклоняється сонцю й місяцю, і додає: "Вийміть зле із вас самих" Велить убити людину, не покірну жерцю, який не плоттю, а духом жрець: "І щоб вийняв ти зле із Ізраїля". Велить наклеп, зведений на невинного брата, повернути на голову наклепника, і додає: "Вийміть зле із вас самих". Велить убити непокірного батькам сина й: "І вийміть зле із вас самих". Велить

перелюбну пару вбити і те ж саме додає, й інше, й інше.

А мені здається: цілком те слово погоджене з тим, що "слухай себе". І ніхто не може погубити всередині себе злість, якщо не пізнає спершу, що таке в ньому зло і що добро. А не пізнавши в собі, як може пізнати й вигнати в інших?

Антін. І старий, повчаючи сина свого Товію, незадоволено [ось] що говорить: "Протягом усіх днів, сину, Господа Бога нашого пам'ятай, і щоб не захотів ти грішити й переступати заповіді його" Ось ще, ніби ключ до того вручає: "Вважай на себе, сину, [стережися] всякого блуду. Щоб не взяв ти жінки чужої, яка не із племені отця твого, оскільки ми сини пророків: Ной, Авраам, Ісаак, Яків — отці наші одвіку. Всі ці взяли жінок від братів своїх" І нарешті, прикладає печатку: "Слухай себе, сину, у всіх ділах твоїх" І так будеш покараний у всьому житті твоєму. Звичайно, не знайти було Товії ні чоловіка, ангела Рафаїла, ні уникнути смерті від Асмодея, лютого ангела у чертозі нареченої[21], ані веселитися з коханою Сарою, якби не послухав батька, а став би робити прикрощі й хулити його, і не постарався б перш за все пізнати сам себе гарненько, як Соломон говорить: "Злий з досадою творить зло; а себе знаючі — премудрі". Він випатрав сам себе як рибу, про котру Авакум: "Сотворив людей, як риб морських" Вийняв із нутра свого серце кам'яне, і печінку похоті плотської, і жовч, про яку у п'ятій книзі Мойсей: "Чи хтось серед вас є муж, чи жінка, чи батьківщина, чи плем'я, чиє серце ухилилося від Господа Бога нашого, щоб йти служити богам поган отих? Який корінь, на горі проростаючий, у жовчі й горі?" І знову: "Із виноградів содомських виноград їх, і стебло їх від Гомори, гроно їх — гроно жовчі, гроно горя їх". І про яку приточник[22]: "Мед капає з уст жінки-блудниці, яка тимчасово насолоджує твою гортань, наслідок же матимеш гіркіший від жовчі"

Вийнявши все це зло із самого себе і спаливши вогнем Господнім, безпечно вселився в обійми своєї коханої, про яку Соломон: "Цю покохав, і шукав у юності моїй, і побажав наречену привести собі, і був захоплений красою її..."

Памво. Наскільки зовнішньо відрізняються, настільки внутрішньо погоджені оці слова: "Слухай себе" і "Шукайте спершу Царства Божого і правди його" Царство Боже не так приходить, як гість до гостя, щоб можна було зустріти його, що приходить з-за гір, з-за моря, з-за хмар. Воно недалеко від нас. Воно всередині нас є. "Заповідь оця, яку я заповідаю тобі сьо-

годні, — говорить Мойсей, — не тяжка і не далеко від тебе, не на небесах, щоб ти сказав: "Хто із нас зійде на небо, і візьме її нам, і, почувши її, сотворить?" Дуже близьке тобі це слово, в устах твоїх, і в серці твоєму, і зручно тобі творити його". Оце-то слово царства провидять пророки, сіє Христос, проповідує Павло. Хто себе пізнав — знайшов царство.

К в а д р а т. Тепер починаю розуміти оце Соломонове: "Серце премудрого зрозуміє, що із своїх йому вуст і в устах же носить розум". Слово Царства Божого всередині серця нашого сховалося, наче джерело, затаєне у землі. Хто пізнав себе, той знайшов бажаний скарб Божий. Джерело і наповнення його знайшов всередині себе, внутрішньо слухаючи себе, про яке Соломон: "Вода глибока — слово у серці мужа, ріка ж витікаюча — є джерело життя, муж же премудрий вичерпає її". Хто це видіння осягнув, той має крила, які хоче мати Давид, і очі, які розхвалює син його. "Очі його, наче голубки на великих водах, обмиті в молоці, занурені у глибоку воду" Про таке ось що говорить пізнаний брат його і друг: "Відверни очі твої, бо оті окрилили мене" Та цей, пізнавши себе, тобто пізнавши його, не спускає очей з нього і один одного пасе, нахваляючись: "Я братові моєму, і брат мій мені, який пасе мене в ліліях"

Л у к а. Зрозуміти оце виповнення й бажає Павло ефесянам[23]: "Хай дасть вам згідно з багатством слави своєї силою утвердитися духом його у внутрішній людині, вселитися Христові вірою в серця ваші, в любові вкорінені й засновані, щоб ви могли розуміти з усіма святими, що [таке] широта, й довгота, й глибина, й висота? Розуміти ж перевершуючу розум любов Христову — щоб ви виповнилися всякого виповнення Божого". Те ж саме й колосянам[24]: "Остерігайтеся, щоб ніхто з вас не звабився філософією й марними лестощами, за переказом людським, за стихіями світу цього, а не за Христом, бо у ньому живе всяке тілесне наповнення божества" Кожна людина є земля, поле й сад, але земля ця наповнена водою Божою. "І тому дав голову вище всіх церкві, яка є тіло його, наповнення наповнюючого, всяке у всіх" Поле може породити кущі, а сад — насіння, однак це пусте, поки, як Ісая говорить, "зійде на нас дух від вишнього, і буде пустеля в Хермéль".

Д р у г. Чоловік Божий Ісус, звільнивши від легіону бісів мужа Гадаринської землі[25], каже йому нарешті: "Вернися у дім твій!" Відсилає у дім і немічного. Відсилає й сліпого, який нарешті побачив, що всі люди наче дерево чи хмиз. А іншого

сліпця після просвітлення знаходить уже не на вулицях, а в церкві. А що ж є дім наш, якщо не той, про який Павло каже: "Ви храм Бога живого" І хто може пізнати того, хто живе всередині нас, не навіявши собі й не пізнавши себе? Від цього залежить усе наше здоров'я й освіта. До цього-то храму й закликає Навин Ізраїля: "Приступіть, — каже, — сюди, й почуєте слово Господа Бога вашого" Отут-то й дізнаєтесь, що Господь живе всередині вас. І тому обіцяє їм, що пагубою згубиться Хамове плем'я[26] і все їх ворогів насіння. Оцю-то храмину свою замітає й премудра жінка, щоб знайти монету, використовуючи замість світильника Божого Письма слово, яке говорить: "Я є світло світові" "Світильник ногам моїм — закон твій" Клянеться Давид, що не дасть сну очам своїм, поки "знайду місце Господу і відшукаю, де ж це житло своє має Бог предка мого Якова". Кричить: "Увійдім у поселення його!" Скаче: "Звеселився через тих, хто сказав мені: у дім Господній підемо" "Молитви ж мої воздам посеред тебе, Єрусалиме, і в твоїх дверях" Та де ж саме? "Посеред церкви оспіваю тебе" Та де ж ти співаєш Господові твоєму? Відповідь: "У незлобності серця мого посеред дому мого" Скажи виразніше, Давиде! На ось: "Щоб сотворити волю твою, Бог мій забажав, і закон твій не на небесах, не за морями, а посеред черева мого". Оцю я правду і царство твоє посеред мене знайшов, викопав, як джерело живої води, у тлінній землі моїй, не заховав і не змішав, як филистими, з землею, викопав скарб, на ниві моїй захований.

Я признаюся з Авраамом, що я порох і попіл, та посеред границь моїх знайшов я спасення, яке ти поклав посеред землі моєї. Цю істину й спасення твоє сказав я й іншим і не приховав від народу. Тепер скажу: "Киньте, о друзі мої, народні бажання! Поверніться в доми ваші, до батька вашого. Хіба не розумієте, що Христос виводить сліпого геть із села, одночасно відкриває очі його. Хіба не чуєте, що біснуватий не жив раніше в храмі, позбавлений нетлінного одягу?" Та де ж він жив? Гнала його нечиста сила по пустелях, а вселявся в гробик. Похоті наші то суть гроби наші. Гонимось за марнотами світу, шукаючи в них бажаного блаженства й насолоди. Та послухай, що полонена наречена говорить: "Встану й обійду місто. Шукала його і не знайшла його". А чому? Тому що шукала на торговищах та на вулицях. Вулиці ті є не що інше як шлях чи рада безбожників, які, крім тлінних видимостей, нічого не розуміють і на них

спираються. А шукають усього поза собою земляних земляностей. Вони-то й хвилюються й спочити не можуть, як порох коліс, здійнятий бурею, про яких сказано: "Як труднощі шляхів, загладжу їх". Поза домом Божим, на вулицях шукають ті, про яких Давид: "Не зменшиться від вулиць його лихва й лестощі". Але ж чому ти обходиш місто, як написано: "Довкола нечестиві ходять"? Чому всередину не входиш? Сподіваєшся насититись околицею? Та чи не чуєш, що це є лихва, не сутність, спокуса, а не істина? Не чуєш, що така мудрість є меч в устах серця твого? Повір, що спрагнеш, як довго блукатимеш околицею. Із цього-то села, із цих вулиць виводить сліпця небесний учитель.

Повернімо ж і ми з ним у дім наш. Не у наш же ще дім, а у дім Божий. Є у тілі нашому дві храмини: одна рукотворна, друга небесна, нерукотворна. Вона похована у храмині нашій земній. Не зупиняємось у нашій, проходимо через нашу до Божої з Давидом: "Увійду в дім Божий, до Бога, що веселить юність мою". Поки ми у нашій зовнішній сидимо, доти глупо й грубо шукаємо з нареченою. Вона шукала на ложі своєму, та не знайшла. А ось що кричить Єремія: "Навіщо ми сидимо? Згуртуйтеся, і ввійдемо в міста тверді, і полягаємо там". Та де ж там? "Перед Господом, який сотворив нас" Там, де Павло каже: "Вишніх шукайте" Там, високо! Там! По той бік Йордану. У новій нагірній землі. Там, де Христос, праворуч від Бога. А на вулицях ще більше не знайдемо. Якщо тіло наше — тьма, то навколишність його набагато більша й густіша пітьма.

Ось тут ми намагаємось знайти. Але вже наречена шукала вночі, та не знайшла. Що ж вона робить? Не бійся! Вона не зупинилась на шляху грішних, де на подорожніх з жахом кричить приточник: "О, які залишили шляхи праведні, ви ходите на шляхах пітьми" І про яких Єремія: "Знищу із міст Юдиних і з шляхів єрусалимських голос тих, хто радіє, і голос веселих, голос нареченого і голос нареченої" Тому-то й нещасна Магдалина плаче, по кривих околицях бродить, між мертвими у гробі шукає, та ще тоді й пітьма була. Така, що хоч тисячу літ чи віків шукай, і не знайдеш. Бо хіба ж до цього часу вух не маєш? І не чуєш, що блискавкоподібний ангел кричить: "*Немає тут!..*" Та при цьому й шлях їй розчищає, камінь відкидає, дає сигнал. А який? "Там його побачите!" Як Ісая: "Йдіть воротами моїми, і шлях прокладіть людям моїм, і камені, котрі на шляху, розкидайте; поставте знамення на по-

ган" А щоб Магдалина шляхом ідолопоклоніння не пішла шукати, підіймає її на гору Галілею. А де ж Галілея? "Піду собі до гори Смирної і до горба Ліванського" Та де ж Галілея? "Біжи, брате мій, уподібнившись до серни або до молодого оленя, на гори Ароматів" Та скажи мені, де Галілея? Помиляєшся, якщо почнеш шукати її поза собою. Слухай! Ангел Ісая не розділяє гори від дому. "Слово, що було від Господа до Ісаї, сина Амосового. Буде в останні дні явлена гора Господня, і дім Божий на вершині гір, і підійметься вище пагорбів, і прийдуть до неї всі погани" Знаєш, що й Авраам підіймається, як високо підіймається! Та він був там з Ісааком. Де там? "Знайшовши тебе зовні, цілую тебе, і до того не знищать мене" Де там? "Візьму тебе, введу тебе у дім матері моєї і на ложе, що зачало мене, там мене навчиш, там дам тобі соски мої" Де там? "Під яблунею збудив тебе, там народила тебе мати твоя, там поболіла тобою, народжуючи тебе". Де там? "Поклади мене, як печать на серці твоєму, як печать на м'язі твоєму. Тому що міцна, як смерть, любов..." Стій! "Крила її — крила вогню" Стій! "Вода велика не може загасити любові". Прошу, стій, я не розумію, де там? "На місці багатому, там". "Під яблунею" "Той, хто перетворює море на сушу; у ріці пройдуть ногами; там звеселимось у ньому" "У церквах благословіть Господа" "Там Веніамін" "Там явився Якову Господь" "Там зійшли покоління Ізраїлеві" "Щоб не сотворили ви там усе, що ви творите тут сьогодні, — кожний бажане перед собою" "Гора Сіон ця, на якій поселився ти" Чи розумієш гору? Не розумію. "Правда твоя, як гори Божі, долі твої — безодня велика" Чи хочеш осягнути гору? Пізнай правду. "Правда твоя, як гори Божі" Чи хочеш осягнути правду? Пізнай Царство Боже. Чи хочеш осягнути Царство? Пізнай себе самого. Є в тобі гора твоя, є там же й Божа. Розділи себе всього, все твоє тваринне тіло, надвоє. Розділи, якщо ти Ізраїль, якщо маєш жезл. Розділи на хвіст і на голову. Вдар по всьому тілу, бий по всіх членах так, як велить якомусь пророку: "Не щади ні волоса"

Ось як гнівається Бог на тих, хто змішує. "І було слово Господнє до мене, — кричить Єзекіїль, кажучи: — Сине чоловічий! Це був мені дім Ізраїлів, все змішане з міддю й залізом, і з оловом чистим, і зі свинцем. Заради цього скажи! Це говорить Адонай-Господь: оскільки ви всі були у суміші єдине, то через те я прийму вас, як приймається срібло, і мідь,

і залізо, і свинець, і олово чисте в середину печі, і дмухну на вас у вогні гніву мого, і будете злиті серед нього, і жерці його відкинули закон мій, і осквернили святині мої, між святим і оскверненим не розрізняли, і між нечистим і чистим не розділяли, і від субот моїх закривали очі свої, і оскверняли мене посеред себе..." Після цього злиття називає князів єрусалимських хижаками, а пророків, які помазують, — волхвами, що говорить про суєтну брехню. Ось чого Бог вимагає! А Господь про це й не думав ніколи.

Так ось. Розділи ж, друже мій, церкву Божу надвоє. Чи не маєш жезла? Облиш же все. Все продай та купи меч Єзекіїлів: "Це говорить Адонай-Господь: "Скажи! Меч! Меч! Нагострись і розізлись, щоб відсік ти розтин. Нагострись, і щоб ти заблищав і був готовий розсипатись. Січи, знищуй, відкинь всяке дерево..." Розділити, розсікти і розсудити — все одне. І оцього-то суду єдиного сподівається від тебе Бог. А очікує, бажаючи тебе блаженним зробити. "Бо живе слово Боже і гостріше від усякого меча" Шукай, увійди у двері, замітай гарненько дім. Рий у ньому. Перебирай все. Вивідуй закутки. Вищупуй всі тайники, випробовуй, прислухайся, — оце і є наймудріша й найлюб'язніша цікавість і найприємніша. [Оця наука найглибша й найновіша...] Нова, бо ніде її не навчаються. А найдавніша тому, що найпотрібніша. Де ти бачив, або читав, чи чув про якогось щасливця, котрий би не всередині себе носив свій скарб?

Не можна знайти поза собою. Істинне щастя всередині нас. Безперервно думай, щоб пізнати себе. І оце-то є молитва, тобто розпалювання думок твоїх до цього. Цей крик твій, крик таємний, він лиш входить у вуха Господа Саваофа і, як благопахучий жертвенний дим, що виник у блаженній Аравії, підіймається й насолоджує нюх Божий. Бо ж не лише до Єремії так говорить Господь: "Звернися до мене, і відповім тобі, і сповіщу тобі велике й сильне, чого ти не розумів".

А яка ж нам користь від цього? А ось послухай: "Це я нашлю на них страшні рани й зцілення, і вилікую їх, і покажу їм, якщо слухають, і зцілю їх, і сотворю їм мир і віру..." Все це говорить Господь про доми Ізраїлеві. А ти хіба не дім? Ти лиш земля й пітьма? І жодне світло не світиться у пітьмі твоїй? Чи лиш Давид говорить: "Просвічуєш пітьму мою"? А ти, крім пітьми, нічого у своєму домі не бачиш? Лиш пісок бачиш? Лиш плоть і кров? О граде бідний! Що ж за мир тобі тут? І що за віра? Хіба на піску

переконаєшся з євангельським дурником, що храмину свою на ньому заснував? Поспішай, прошу, знайти у домі твоєму те, що обіцяє Господь у Ісаї: "Сокровенне, невидиме відкрию тобі". Знайшов це Ісая і сказав: "У скарбах порятунок наш". А ти у твоїй ночі хіба не можеш знайти ранку? Та ось Аврааму було слово Господнє у видінні вночі, кажучи: "Не бійся, Аврааме! Я захищаю тебе. Дуже велика плата буде твоя". Ось мир істинний! Його ж світ не може дати. Ось віра! Ось на що надійно покластися. Знайшов блаженний Авраам у пітьмі світло, а у піску камінь, у тлінному живе, в мертвому нетлінне, у руйнуванні зцілення рани. Ще не знайшов, а наче вві сні трохи почав розуміти. Здалеку трохи починало зачіпати думки його слово Господнє, що є й перебуває щось ще інше там, де пітьма. Через ницість цієї пітьми хоче його перевести Господь і поселити його в іншому місці, якщо Авраам послухає його. Обіцяє йому замість старої нову землю в нагороду. І оце-то значить: ["Нагорода твоя буде дуже велика"], про яку Ісая: "Це Бог наш! Це Господь! Господь з силою йде, і м'язи його з владою. Це плата його з ним! І діло його перед ним" А щоб краще зрозуміти, що це він винагороду точно розуміє як нерукотворну храмину, котра у попелі тут же тлінної печери нашої схована, до якої ніхто не може дістатися, якщо серце його, як олово, погрузло у власному домострої, тому трохи вище сказав таке: "Звернися!" І сказав: "Що закричу?" А ось що: "Всяка плоть — сіно, і всяка слава людська — як цвіт трав'яний, слово ж Бога нашого перебуває вічно". Знайшов Ісая всередині двоє: зовнішність і внутрішність. У сіні своєму слово Божого Царства знайшов у середині своїй. Тому волає й до нас: "Всяка плоть — сіно". Велить кидати сіно, а поверх сіна шукати того, хто у сіні заховався. "Поклав у пітьму тайну свою". Лежить на сіні нашому й у темній тіні нашій, у храмині нашій, та ніхто, крім царів та пастирів, не поклоняється йому. Чому? Мабуть, не бачать його. Чому? Тому що не знайшли царя чи царства. Що за причина? Не пізнали себе. Ось уся тобі тут провина! Вони шукали, та поза собою, на торговищах і на вулицях. А царі здалеку прийшли у град Давида й уночі, у вертепних таємницях знайшли його. Ось видно, хто знайшов! "І слово плоттю було". Ось Давид: "Закон твій посеред черева мого"

Царства без законів не буває. "І каже Авраам: оскільки ти не дав мені сімені, то мій домочадець буде моїм спадкоємцем..." Ще помиляється Авраам: "І відразу був голос Господній до

нього звернутий"; "не буде цей твоїм спадкоємцем, а той, хто вийде із тебе, той буде спадкоємцем твоїм" Шукай, Аврааме, іншого спадкоємця всередині себе. Вийде в той час, коли пізнаєш його. Ти не що інше як суха і мертва палка, та із її середини може процвісти цвіт нев'янучий. Ой, як не скоро зводимо на небо закляклий погляд наш, погрузлий у попелі тіла нашого! Не скоро Авраам сказав: "Я земля й попіл" А тепер говорить: "Владико Господи! З чого зрозумію, що я повинен наслідити нову землю з новим спадкоємцем?" Що ж йому Господь? Велить розтяти на дві половини скотину: "І розділи її на половини, й поклади її протилежно одну до одної"

Ось! Тоді-то вже по розділенню почала його застаріла думка земна під землю заходити, як сонце зникає й ховається. "І це страхові темному повелів напасти на них" Не шукай, прошу, поза собою як царства, так і скотини. Слухай, що кричить Малахія[27]: "Засіяє вам, хто боїться імені мого, сонце правди і зцілення у крилах його, і вийдете, і підскочите, як розпутані телята, і переможете беззаконників, і [вони] будуть попелом під ногами вашими у день, який я сотворю". Дивись же, як Павло розділяє людину. Як скотину надвоє: "Є тіло душевне і є тіло духовне" А що він під душевним розуміє скотинну плоть і кров, те видно із Второзаконня: "Якщо заколеш із волів твоїх і із овець твоїх , то дивись добре, щоб не їсти крові". А чому? "Бо кров є душа. Щоб не з'їлася душа з м'ясом, щоб ви не з'їли її; на землю проллєте її, як воду". Дивно, як строго це забороняється! "Щоб ти не з'їв її, хай благо тобі буде і синам твоїм по тобі навіки, якщо зробиш те, що добре й бажане перед Господом Богом твоїм, хіба святощі твої, які будуть тобі..." Скажи мені, де той, хто має дух розділення чи меч духовний? Лиш той може принести себе в жертву Господу. Та чи можна освятити таку жертву? Можна, якщо пізнати себе.

У той час людина, крім плоті й крові, знаходить, минаючи її, святе й божественне всередині себе. А той, хто задивився зміїним оком на беззаконня п'яти своєї, на нечистоту плоті й крові своєї, повік не успадкує Царства Божого, крім Ізмаїла, не породить Ісаака, і будуть діти його погублені на землі не своїй. Слухай, як страшно гримить на цих кровоспостерігачів Єремія: "Проклятий чоловік, котрий сподівається на чоловіка і утвердить плоть м'яза свого на ньому, і від Господа відступить серце його, і буде, як дика маслина в пустелі, в землі солоній і необжитій" Чи не по землі черевом повзають ці змії? Чи не у

воді грають ці кити? Та що Ісая на таких зміїв: "У той день, — каже, — наведе Господь меч святий і великий і міцний на дракона, змія, що біжить на дракона, змія лукавого, і вб'є дракона, який є у морі". Скажи мені, чому ти задивився на кров твою? Яка користь, що пасеш і бережеш її? Чому ви, о кити, не шукаєте Йони серед себе? "О ті, хто пасе, — кричить на вас Захарія, — суєтне! І хто покинув овець! Ось меч Господній на м'яз ваш і на око ваше праве!"

Що таке плоть твоя, якщо не пуста земля, солона й незаселена? Тут сидиш і, задивившись на неї, на хребет твоєї плоті, цілком перетворився на стовп соляний[28]. Що таке кров твоя, як не нікчемна повз протікаюча вода? Занурив ти весь розум свій, як слово, і плаваєш у ній, задовольняючись нею і впевнившись у ній. Чи не про тебе пишеться у Йова: "Світлом тобі пітьма буде, тебе, що заснув, вода покриє" Чи не про тебе й оце: "Ріка, що тече, — основа їх, які говорять: що вдіє нам Господь?"

Ось на що ти задивився! Послухай Йова самого: "Хай побачать очі його своє вбивство! Від Господа ж хай не врятується! Цей вмирає у душевному горі, не спробувавши нічого із блага, разом же на землі сплять, гнилість їх вкриє, бо до дня згуби затримується нечестивий і у день гніву його буде відведений, і той у гріб віднесений буде, і на могилах постереже, засолодиться йому дрібне каміння потоку, і за ним усякий чоловік відійде і перед ним незліченні" Встань, нещасний мрець! Зведи око твоє і пізнай себе! Чи не думаєш, що бридка гнилість становить сутність твою? Пізнай же себе і зрозумієш, що лихва — то не сама суть; тінь твоя — не міць мамрійського дуба[29] і безчестя, що ховає всередину справжню ціну. Ах, чоловік, що в честі перебуває, та не розуміє себе. Вважає себе скотиною і став нею. Земляний гріб поселенням його став. А чому? "Назвали імена свої на землях"

Кров (говорять у серці своєму) і плоть моя — це я: і що ще є крім цього? Що ти кажеш, безумний! Тому немає Бога? Краще скажи, що того-то й немає, що вважається твоєю сутністю! Так не бувати ж тобі ніколи написаним на небесах. Ти кажеш, що немає їх, крім землі твоєї. Не бути тобі Ізраїлем. Розділити те можеш тому, що не розуміються тобою двоє. Лиш одне відбилося у твоїх думках. Лиш тягар накреслився у голові твоїй, на попільному серці твоєму, як Єремія говорить: "Гріх Юди написаний залізним писалом на нігті діамантовому, на-

креслений на скрижалях серця їхнього і на трояндах вівтарів їхніх". І трохи згодом кричить на таких: "О нагірний [жителю], міць твою й скарби твої на розкрадання дам, і висоти твої через гріхи твої, котрі у всіх межах твоїх, і залишишся сам із спадщини твоєї, котру дав тобі, і поставлю тебе служити ворогам твоїм на землі, яку відвідаєш; бо вогонь розпалив ти у злості моїй, навіть довіку горіти буде"

Ось і Авакум: "Тому, хто будує місто кров'ю й зміцнює град неправдами!" І знову: "Горе лихоїмцям, лихоїмство зле дому своєму! Які влаштували на висоті гніздо своє, яке вирвали із руки злих. Ти задумав сором для дому свого, вбив людей багато, і согрішила душа твоя" Якби ти у собі самому міг розрізнити чесне від негідного, то ніколи б не кричав на тебе Авакум: "Ситість безчестя від слави випий, і ти, серце, захвилюйся й затремти". А чому? "Минула ж тебе чаша правиці Господньої, і зібралося безчестя на славу твою" Ти ж чув про чашу спасіння і що спасіння "в силах правиці його", а не в мерзоті пороху твого. То послухай же знову пісеньок авакумівських: "Хто у злобі говорить до дерева, збадьорися, встань! І каменю, піднесися! А те є мрії, і це є сковування золота й срібла, і жодного духа в ньому немає. Господь же у храмі святому своєму" Ось! Чи чуєш? Що й ідолопоклонник той, хто, лиш видимість у собі розуміючи, вшановує. То що ж робити? Збери розсипані по пустелях світських, по честолюбству, по сріблолюбству, по насолодолюбству думки твої і ввійди всередину себе. Обмини стіни й завісу мертвої твоєї храмини. Яка користь тобі хвилюватися дрібницями, забувши дім твій, храм Господній? Послухай, прошу, Ісаї, яка користь і мир від того: "Яйця гаспидські розбили й тканину павукову тчуть" А що ж із цього? "І хто хотів із яєць їх їсти, розбивши зіпсоване яйце його, знайде в ньому змія. Тканина їх не буде на ризу, і не одягнуться із справ своїх, бо справи їх — діла беззаконня, ноги ж їх на зло ідуть, скорі пролити кров; і думки їх — думки про вбивства; руїна й бідність на шляхах їх, і шляху мирного не пізнали, і немає суду на шляхах їх..." Чи можна живіше зобразити користь світських справ?

Тепер, думаю, гарненько розумієш, що означає біснуватий, про якого Лука пише: "Він мав бісів багато років і в ризу не одягався, і в храмі не жив, а у гробах" Трохи нижче: "Гнаний бісом по пустелях". Оцього-то Христос відсилає у дім свій, щоб у домі своєму шукав Царства Божого, тобто благополуччя сво-

го, і, пізнавши себе, щоб побачив те, чого до цього часу ніколи не розумів. Пізнав себе Авакум і ось що співає: "Господи, почув поголос твій і злякався. Господи, зрозумів діла твої і жахнувся" А який кращий скарб, ніж страх Божий? "Страх Господній, — говорить син Сираха, — звеселить серце і дасть веселість, і радість, і довгодення" "Як великий, — говорить він же, — той, хто знайде премудрість! Та немає більше від того, хто боїться Господа".

Але треба знати, що всі би боялися Господа, коли б могли пізнати себе. Як довго Павло не знав себе? Нарешті, трохи вникнувши в себе й почувши голос Господній, сказав: "Господи, ти хто? Що мені велиш робити?" І йому говорить: "Встань і ввійди до міста" Ніби Павлові не доводилось бувати у місті, та все ж, однак, нічого. Та ледве ж це не те місто, про яке приточник: "Брат, якому брат допомагає, як місто тверде й високе, укріплюється ж, як засноване царство". Хто ж не знає, що тих, хто здійснює волю Божу, називає Христос братами своїми? А там, у місті, буде сказано тобі, як чинити? А що ж є воля Божа, як не закон? А закон що таке, як не влада й царство? І якщо Павло каже: "Ви є храм Бога живого", то чому не можна сказати: "Ви є місто Бога живого"? Давид град Божий і гору його як одне разом ставить: "У місті Бога нашого, в горі святій його".

А якщо Бог говорить, що Сіон є зі мною, то й град його з ним же, і дім, і храм його. "І назвешся, — говорить Ісая, — градом Господнім, Сіоном святого Ізраїлевого". Дивно було б, якби Бог тих, хто люблять волю його і здійснюють, не назвав градом своїм, назвав їх у Ісаї новими небесами і новою землею. Це все є житло Боже.

А ти одного прагни: пізнати себе. Як ти станеш місцем для Бога, не слухаючи нетлінного голосу його? Як можеш чути, не пізнавши Бога? Як пізнаєш, не знайшовши його? Як же знайдеш, не розпізнавши себе самого? Правда, що хвалиться Павло якимсь чоловіком, та він знайшов його всередині себе: "Не живу я, а живе в мені Христос" А яким чином себе пізнавати?

І говорено вже, і Авакум там же раптом учить: "Посеред двох тварин будеш пізнаний". Бачиш, що говорить те ж саме, що й Аврааму Бог: "Візьми мені телицю трирічну..." Авраам здогадався, розсік її на половини. Багато хто подумав би, що Авраам дурниці й нісенітниці меле. Аж ніяк! Авраам дуже до-

гадливий. Він чує, що собі хоче Бог посвятити: "Святи їх в істині твоїй, слово твоє істиною є". Хто ж може сказати, щоб у посвячення для себе, тобто для пізнання істини своєї, вимагав Господь від свого Авраама волів, овець, телят, козлів? Чи не нісенітниця це? Та й чим відрізняється від скотини і звірів людина, яка не пізнала себе? Адже чуємо Давида, що людина, без сумніву, перебуваючи в честі, але не розуміючи Царства чудового Божого, що знаходиться в ній, стала цілком тією скотиною, що не розуміє істини Господньої. Ягня, наприклад, смажене, яке поїдається в колі люблячих істину й союзом блаженної любові пов'язаних приятелів, може творити церемонію, тобто таємно визначити і привести наш розум до здогаду, що людина заради свого благополуччя повинна присвятити себе Богові, тобто віддати [себе] на шукання й жування точної істини.

Та це лиш церемонія, тобто вузол і таємний значок. Якщо ж ми цієї шкаралупи або шкірки не пронизуємо здогадом, а, не розуміючи, отже, не виконуємо, тоді вже церемонія, як горіх без зерна, пуста. А чому? Тому що не приводить думки до того центру, для показу якого вона й народилася. Якби людина називалася козлом, а ніхто того не знає, то й називати її козлом марна справа, тому що думка слухача на козлі зупиниться, не дійшовши до людини — всіх-всіх країн і віків церемоній, всіх вузлів, всіх таємних образів печаток і ознак центру чи кінця, отут-то все-все закінчується. А що таке людина? Що б воно не було: чи діло, чи дія, чи слово — все те марнота, якщо воно не отримало свого здійснення в самій людині. Чи не всякий подих і не всі створіння зображені на картині священної Біблії: небо, земля, море і все, що їх наповнює?

Та вся оця різновида плоть, уся ця незмірна незліченність і видимість сходиться в людині і пожирається в *людині* і, як найширше дерево, від часу старіє, й трухлявіє, й зникає у своєму насінні, як у найдрібнішій точці, з гілками, листям і плодами безпечно ховається. Все, що там лиш називається, навіть до останньої риски, до найдрібнішої крапки, — все обов'язково повинно здійснитися в самій людині.

Тому-то й Павло, згадуючи сонце, місяць, зірки, веде все це до воскресіння, тобто до людини. Та й де ж бути в іншому місці воскресінню, коли в людині живе саме той чоловік, який про себе говорить: "Я є воскресіння". І про якого Павло: "Друга лю-

дина Господь з небес" Та й за що тільки Павло візьметься, все те повертає у самий центр себе самого, наче дуже тверду їжу, найміцнішими зубами змелену. Ось так точнісінько й Авраам. Він знав, що невелика мудрість і ніяка [не] святість убити барана, і що Бог не охочий їсти м'ясо телиці й пити кров козлову, і що на тих, які не тямлять (а можливо, крім того й не хочуть), до чого веде й яке діло таємно означає ця церемонія, страшно гримить Бог: "Що, навіщо мені численні жертви ваші? Милості хочу від вас". Слухай, Єфреме і Юдо! Ця церемонія дає вам маленький слідок до того, щоб ви постаралися пізнати Бога. Знайдіть і дайте мені милість, а присвячуючи мені її, самі візьмете для себе її. Ваш суд і поняття про мене і теперішня ваша милість ніколи й нікуди не придатні. Я ж люблю церемонію, вона мені не противна. Вона, [буває], може напутити добру й розумну душу. Не сперечаюся. Та знайте ж, що найбільша милість мені люба — суд чи видіння Боже. Ось кінець усіх ваших жертв і всіх-всіх тайн! А тепер, коли ви заблудили від предмета і від точки всіх церемоній, то скажіть, навіщо вони мені, а отже, і вам? Що із них? Навіщо вам мати, якщо не хочете розгадати загадки? Все те мені не корисне, що лиш вам шкідливе. Вже стільки віків мудруєте у церемоніях, і який плід, крім самих розколів, марновірств і лицемірства. Ледарі прикрилися цим листом у наготі своїй. Дурники заснували на тіні цій блаженство своє. Нерозумні ревнителі породили чвари розкольницькі, всенародне суспільство жителів Всесвіту, що храм мій незгодою за одну брехню руйнують, бажаючи ввести те, чого я ніколи не бажав, тобто щоб у всіх кінцях земних на одну форму й мірку були пошиті церемонії. Звідси непримиренні сусідніх земель ворожнечі, ненависть, а нерідко й кровопролиття. Що ж то за така перекрученість? Той лабіринт, який повинен був вас вести до милості, відводить від неї. Так я ж вам кажу: киньте їх! Вони тепер не що інше як пустота й мерзота переді мною. Візьміться прямо за суд, за милість і за істину. Запитайте ви мого Давида, він вам скаже, що таке воно? А краще запитай самого себе. Не лиш ти в собі, а й я серед тебе. Пізнай і слухай себе, почуєш таємно, незмовкно волаючий голос мій. А слово моє, й істина, доля, милість і ім'я моє — все те одне.

Розумів усе це високого серця муж Авраам. Ревність його розпалювалася, щоб побачити Бога, а висока душа його час від часу, як орел, підіймалася. "Владико, Господи, чому я повинен

пізнати нову землю?" Слухай, Аврааме! "Візьми мені телицю трирічну і козу трирічну, барана трирічного, і голуба, й горлицю — у той час пізнаєш". Почав Авраам всією душею і всім своїм розумом без послаблення, не даючи сну своєму розумному оку, міркувати: "Яка б то потреба була Богові в скотині? Та крім того, щоб вона була трьох років? Що це? На брехню схоже..." "Ах, не брехня!" — Бог каже. Звичайно, тайна... Та хто напутить мене? Відкрий очі мої, напоум мене! Тоді навчуся. Авраам з часом довів насправді те, що у приточника: "Хто шукає Господа, знайде розум з правдою, а ті, що правильно шукають його, знайдуть мир". І те, що Соломон же говорить: "Все творіння, у всьому його роді, навіть те, що згори перетворилося, служить властивим твоїм повелінням, хай отроки твої збережуться неушкодженими. Хмара, що затіняла полк їх, із попередньої води відкриття сухої землі з'явилось, і із моря Чермного[30] шлях не заборонений, і поле багате від хвилювання трав, у них же мова пропаде, коли побачать твоєю рукою приховані дивні чудеса. Бо як коні наситились і як ягнята заграли, вихваляючи тебе, Господи, що звільнив їх".

До цього шляху вже мав Авраам безпочаткове начало, наче жезл у руках, а саме: "вірив Авраам Богу". Він здогадався, що справа не у скотині, а йдеться про ту теличку, про яку потомок духовний його, пророк Осія, говорить: "Єфреме, телиця навчена на те, щоб любити суперечку, я ж, наступивши на доброту шиї її, наступлю на Єфрема". І про яку, його ж сімені, Єремія: "Слухаючи, чув Єфрема, що плакав. Покарав ти мене, Господи, і був покараний. Я, як теля, не навчився". Цим іменем позначаються всі поганського серця люди, які нічого в собі самих, крім попільної тлінності, не розуміють, і в цю воду погрузли, не проходячи до суші.

Всіх їх Єремія, називаючи Єгиптом, називає й телицею. "Телиця вибрана й прикрашена — Єгипет, розорення з півночі прийде на неї, і найманці його, що живуть посеред нього, як телята гладкі, годовані в ньому". Ці, звірившись на прах свій, як на щось надійне, цим самим знищують заховану у прахові їх Божу правду, не розуміючи й не шукаючи її, упираючись, як скотина рогами своїми тлінними. Тому Єремія: "Відсічений ріг Моава, і м'яз його розсипався". І Давид: "Усі роги грішних зламаю". Та й яка потреба Богові, що кличе тебе до пізнання свого, вимагати від тебе скотину й нагадувати про неї? Ти ж сам і теля, й козел, і баран, і олень, і все. А інакше яка потреба була

Данилові мудрувати про козла, що поранив барана, чи про барана-скопця? "І поранив барана, і зламав обидва роги його, і не було сили у барана, щоб стати проти нього, і звалив його на землю, і потоптав його, і не було барана, що звільняється від руки його". Яка потреба Богові погрожувати через Захарію пастухам: "Розгнівалася лють моя, і ягнят відвідаю: і відвідає Господь Бог-Вседержитель стадо своє, дім Юди, і оснастить його, як коня чудового в борні своїй". Баран, у котрого немає сім'яників, не посвячується Богові, як і інша зіпсована худоба. Не велить Бог у Второзаконні євнуха й скопця у храм Божий пускати. Але, друже мій, все це безпосередньо тебе, хто б ти не був, істини любителю, стосується. Якби ти пізнав себе, то тоді ти став би Божим, а Бог твоїм: ти був би посеред дому його не скопцем чи жінкою, яких не велить у Числах і в небесний свій список вставляти, а мужем, що пізнав Господа свого, як сам Бог про свого Мойсея свідчить: "Раб мій Мойсей у всьому домі моєму вірний. Уста до вуст скажу йому явно й не здогадами, і славу Господню бачачи, і чому не побоялися звести наклеп на раба мого Мойсея?"

Послухай! Ось як премудро нетямущих скотів і скопців, що не пізнали істини, живописно описав Соломон: "Жінка зустрічає його, вид маючи перелюбний, що змушує юних ширяти серцями, вона ж окрилена й блудна, у домі не спочивають ноги її" Ось тобі відразу й молодчик! Оце й є ті немовлята, що в Книзі Чисел не вставляються у число мужів Божих, хоча б вони й літні були. А де ж вона їх зустрічає? Звичайно, на вулицях! Адже чуєш, що не відпочивають вдома ноги її. Слухай же далі: "І звабить його довгою бесідою, сітями ж уст у блуд затягне його, він одразу піде за нею, ошалівши, і як віл на заколення ведеться, і як пес на ланцюг, і як олень, поранений стрілою в сім'яники, і спішить, як птах у сіть, не відаючи, що на душу свою іде"

Ось тобі й скоти, й звірі, й птахи! Довідайся ж тепер про всю худобу, яка не посвячується Богові, і побачиш, що погань стосується твого пізнання. Наприклад: "Сліпе, або побите, або те, що не має язика, й інше — хай не принесуть тих Господу".

Та ось послухай, що те ж саме сказано вище про людину: "Всяка людина: чи сліпа, чи кульгава, чи кирпата, чи з відрізаним вухом, чи з пораненою рукою або ногою, чи горбата тощо — хай не приступить принести жертву" Що ж це означає? Кинь брехні церемонійні, а вислухай, що говорить

Осія. "Як ти вміння відкинув, відкину й я тебе, щоб ти не був мені жерцем. І забув ти закон Бога свого, забуду і я дітей твоїх" Ось кого Бог не хоче мати своїм жерцем! Уміння це він же вище так тлумачить: "Чуєте слово Господнє, сини Ізраїлеві, як суд Господній до тих, що живуть на землі, бо немає істини, ні милості, ні видіння Божого на землі". А що ж означає сліпий, або кульгавий, або кирпатий? Слухай Давида: "Очі мають і не побачать, вуха мають і не почують, ніздрі мають і не нюхають" і інше.

Що ж далі? "Подібні до них хай будуть" та інше. Чи відчуваєш, що матір'ю всіх цих соромів є небачення Бога? Вона-то у Соломона називається блудницею, яка і від дому свого мужа, і від пізнання його відходить і відводить. Про них і Ісая: "Осягнуть, як сліпі стіну" І Давид: "Струхлявіли й закульгали від шляхів своїх" Оце ті гаспиди, про яких Ісая: "Глухі, почуйте, і сліпі, прозріть бачити. А хто сліпий? Хіба раби мої. А хто глухий? Хіба володарі їх. І осліпли раби Божі". Оце-то ті, хто загубив язик той: "Язик мій повчиться правди твоєї". "Господь, Господь дає мені мову навчання". Оце-то ті горбаті, про яких написано: "Горб не вилікуваний". "Хай потьмяніють очі їх, щоб не бачити, і хай [ослабне] хребет їх, коли я вийму хрящ". "І наповнилася земля мерзотою справ рук їхніх, і вклонилися тим, яких створили пальці їх, і схилився чоловік, і змирився муж, і не потерплю їм".

А хто ж кирпатий? Той, хто позбавлений носа цього. "І каже йому Ісаак, батько його: — Підійди до мене й поцілуй мене, дитино! — І наблизився, цілує його, й нюхає запах риз його, і благословить його, й каже: — Це запах сина мого, цього запаху ниви сповнені, які благословив Господь". Цей Ісааків ніс високий, сповнений гострого чуття. Він скрізь відчуває найсолодший дух і найзапашніший дим повсюдної присутності Божої. Такий ніс мав Йов: "Дух Божий, сущий у ніздрях моїх". Такий ніс мали ненаречені ті діви, які говорять: "Тягни мене услід за собою". "У запах мирри твоєї йдемо". Оці-то діви слідом вислідили того, про кого чуємо: "Я цвіт польовий і лілія долин". Ось одна з них що каже: "Лаванда моя дала запах свій, виногради, що достигають, дали запах". А що таке виноград? Слухай Ісаю: "Виноград Господа Саваофа є дім Ізраїлів".

Бачиш, що все приходить до тебе самого, до твого дому. Ти і земля, і звір, і скотина, й дерево, і виноград, і дім. У цьому домі знайшла наречена брата свого. У цьому-то винограді відчу-

ла дуже солодкі ароматних дерев і запахи трав тим нюхом, який у неї похвалює улюблений її друг: "Хто вона, що ніжиться, як ранок? Очі твої, як озера в Єсевоні, ніс твій, як стовп ліванський, що дивиться в лице Дамаска". А в який же час вона дістала гострий цей зір і нюх? Тоді, як почала дружити з братом своїм. "Брат мій мені і я йому, що пасе у ліліях". Чому ж вона не відіслана до шатер пастуших? Ось знову й гавань наша!

П а м в о. Ах, не можу більше терпіти! Ось вам ще одна діва! "Вдячність Богу, який завжди нас робить переможцями, о Христе Ісусе, і запах розуму його являє нам на всякому місці, як запах Христа, ми для Бога є серед рятованих і гинучих".

К в а д р а т. Чому ж ти, Памво, замовк? Там слідує ось що: "Ми не так, як численні, що нечисто проповідують слово Боже, але із чистоти, а від Бога, перед Богом во Христі говоримо" Зауважуйте, чи тут не досконала погодженість? Нечисто проповідуючі й шатра пастуші? Видно ж, що такі не пізнали себе. А як такі, що не пізнали себе і самі з собою роздружилися, не відчувають в середині себе пахощів Божих, так і в священному домі Біблії. Один дух дихає в обох цих церквах. І як ти послухаєш і дотримаєшся того, що поза тобою на папері написане, якщо нехтуєш гримучим в середині дому твого? Про ці-то два доми Павло говорить: "Хто знає із людей, що в людині? Лиш дух, який живе в ній, також і Божого ніхто не знає, тільки дух Божий". Не слухаєш всередині себе? Хто ж тебе пошле до Силоаму найсвятіших і живих вод біблійних? Не підеш самовільно? Послухай Ісаю: "І буде замість пахощів сморід, і замість [пояса підпережешся лахміттям], і замість прикраси золотої, котра на голові, лисину матимеш. Чому? Через справи твої. Беззаконня твоє нехтує таємним голосом духа Божого, що живе в тобі. Про цей голос Павло каже: "Закон є духовний" Цей закон і загримів до нього: "Савле! Савле!"[31]

Потім слухняного цього раба посилає до Біблії. Ось так: "Прийнявши їжу, зміцнися". Закон послав його до закону, брат до брата, друг до друга, рідня до рідні, Яків до Йосифа, Товіт до Рагуїла, цар до царя. І про цей сенс приточник: "Брат, котрому брат допомагає, як місто тверде й високе, зміцнюється ж, як засноване царство". З цієї ж причини Павло себе називає посланим не чоловіком, а Богом, і не із числа тих, про яких Єремія: "Не посилав пророків, а вони йшли, не говорив до них, а вони пророкували". "Якби, — продовжує там же Бог, — від мого парламенту й ради послані були, то було б чути слова

мої. А які? Відвернули б людей моїх від шляху їх лукавого і від починань їх лукавих. Та хто може це?". "Лиш ті, що знають душу свою й роздумують у законі Вишнього", як Ісус Сирах говорить: "Цей премудрості всіх стародавніх випробує і в пророцтвах повчатися буде".

А н т і н. Ось вам ще з носом, повним пахощів Божих, одна діва, солодкий дуже запах, що видихає Ісая! "Дух Господній на мені". Ах, Ісая! І твоя лаванда дала запах свій? Він, благовіщуючи жебракам, здається, з Сираховим сином дуже погоджено співає: "Послухайте мене, преподобні сини, і проростіть, як рожі й як ладан, дайте пахощі, піднесіть запах". А який? "Заспівайте пісню, благословіть Господа у всіх ділах його". Пізнавши брата свого, і інших до нього ж ведуть за собою. "Приведуться до царя діви..." "Ми ж не духа світу цього прийняли, а дух, який від Бога, бо знаємо, що від Бога дароване нам, і це скажемо не у завчених людської премудрості словах, а у повчаннях Духа Святого, який про духовне з духовними розмірковує".

Л у к а. Як далеко завів нас сліпий та кульгавий з кирпатим! Пожинай, Ізраїлю, і внеси все у дім Господа твого. Пожинай з радістю, говорячи з улюбленою сестрою: "Хай зійде брат мій у сад свій і хай їсть плід овочів своїх". Біблія твоя то є твій виноград: хай мовчить тут усяка плоть людська! "Якщо твій цей виноград, то навіщо нам оскверняти його плотськими жнивами? Почнемо плоди збирати з тобою, через тебе й для тебе. Але все те не твоє, що погане, — все те погане, що є земля, плоть і кров. Ти посіяв на землі, ти й жнеш із землі, але не землю. Землю, але землю твою. Є земля земляна, а є земля нагірна, заселена, небесна, Господня, духовна. Ти насадив на землі рай твій, ти збирай і плоди його. Якщо ти був його початком, то будь і кінцем його. Що ти нам, Павле, кажеш? "Хто сіє, — каже, — у плоть свою, із плоті пожне зітління, а хто сіє у дух, із духа пожне життя вічне". До цього часу на божественній цій ниві сіяв я і розумів усе з плоті. І що ж пожинав? Смертні снопи й саму отруту.

А тепер добре розумію те, в чому настановляє мене Осія: "Сійте собі на правду, зберіть плід життя, просвітіть собі світло видіння. Поки час, шукайте Господа, поки прийдуть вам жита правди". Благословенний ти, Господе Боже мій. Оце починаю відчувати найсолодші пахощі розлитого без меж духа животворящого твого, як найсолодшого фіміаму, готовий услід за ним

іти. Впиши мене в число і тягни услід за собою з тими отрочицями, про яких Амос: "У той день зубожіють діви добрі". А Захарія, радіючи, кричить: "Пшениця — юнакам і вино запашне — дівам... жніте, друзі, жніте!"

П а м в о. Якщо сліпота, кульгавість, кирпатість, переломи членів та інші вади не можуть жодним чином бути у храмі Господньому ані приносити жертви і така худоба як нечиста й до пізнання Божого не придатна, не посвячується йому, то видно, що навпаки, чисті худоба й птахи означають не що інше як людей, котрі мають серце, здатне бачити Бога. Розсуди, прошу: Бог велить посвячувати собі тих звірів і худобу, які мають роздвоєне копито. А цього ще не досить. Він шукає, щоб, крім того, та скотина відригувала жуйку, тобто щоб двічі жувала їжу, яку опускає в шлунок. Такими є віл, коза, олень.

Чи не сміх така премудрість? Звичайно ж, вона премудрість Божа, тобто істинна й всеблага, якщо розжувати її двічі і гарненько. Чи можна, щоб через перебір у їжі людина стала щасливою? Бо цей єдиний є кінцем Божої премудрості. Яка непогодженість! "Сину, дай мені серце твоє. Посвяти мені душу твою. Вона для тебе ж і буде". А тут Бог наче забувся: "Дай вола, козла, барана". Всі ці церемонії, щоденно наче в театрі представлювані, таємним порухом давали знати, щоб людина вникнула у своє нутро і з часом дісталася б до видіння Божого, керована цими обрядами, наче слугою.

Та щодо цього точно говорить Павло: "Закон був нам учителем во Христі".

Однак же в усі віки і у всіх народів скрізь багато таких, які у цій законній тіні, не вроджені до жування засіли й поселилися. Це про них Осія говорить: "З вівцями й телята підуть шукати Господа і не знайдуть його, бо відвернувся від них". А чому? Тому що вони не вважали жертвенних тайн засобом, що веде до чогось таємничого, і, не в змозі розжувати їх, відчужувалися від того кінця, куди їх мала привести церемонія, наче якась стежка. Ось уся причина!

"Як Господа, — продовжує Осія, — залишили, бо дітей чужих породили собі, нині з'їсть їх іржа". Цих нетямущих скотів дуже чітко настановляє Михей. Ось: "У чому осягну Господа? У чому знайду Господа мого вишнього? Чи знайду його всеспаленням? Телятами однорічними? Чи прийме Господь у тисячах баранів і у тьмах козлів гладких? Чи дам первістків моїх за безчестя моє — плід утроби моєї, за гріхи моєї душі? Чи стало тобі, чоловіче,

відомо, що є добро? Чи чого Господь очікує від тебе? Хіба що творити суд, і любити милість, і бути готовим ходити з Господом Богом твоїм".

Ось тобі кінець усіх-усіх обрядів і тайн — милість і суд. А що таке милість і суд? Слухай Давида: "За милістю твоєю, за долею твоєю живи мене". "Милість і істина зустрілися". "Правда твоя — правда повік, і закон твій — істина". "Мир великий люблячим закон твій" "Правда й мир розцілувалися". "Шукайте спершу Царства Божого і правди його". "Царство Боже всередині вас" У чому осягну Господа? Перше жування в тому полягає, щоб розібрати шкірку чи шкаралупу історичну, церемонійну, притчеву, коротко кажучи, плотську. Та оскільки плоть усяуся і кров то не є Царство Боже і правда Божа, а наша це правда нечиста, як одяг жінки нечистої, тому треба проходити далі, до другого жування, і після непотрібної горіхової шкаралупи шукати прихованого смаку, подібного до зерна, захованого всередині своєї шкірки, як коринтянам написано: "Дух усе випробовує, і глибини Божі". Ось тобі скотина з жуванням! Слухай: "Розумію всю марноту бути високим розумінням Христа Ісуса, Господа мого. Через це всі впали у відчай, я розумію все вміння бути [таким], щоб здобути Христа і знайти себе в ньому, не маючи моєї правди, яка є від закону, але є віра Ісуса Христа, суща від Бога правда у вірі". Ось як пережовує: "Щоб розуміти його, і силу воскресіння його, і сповіщення страстей його (Боже мій!), зважаючи на смерть його..." А може, станеться, досягну у воскресіння мертвих... Чи можна добірнішу скотину вибрати для Бога? Все покинув — жує. А що жував, те знову пережовує. Усмиряє себе, наче ще не осягнув, щоб тим самим інших заохотити. Наче облесник, але істинний. Ось вам ще один звір з жуванням, любий Богові: "Таким же чином бажає олень у джерелі..." Ах! "Коли прийду і з'явлюся перед лице Боже?" Ось звірина, гідна бути посвяченою Богу, придатна до шукання правди Божої, солодшим від якої ніщо бути не може. І про цих-то й молиться син чоловічий: "Святи їх в істині своїй". Оці-то й осягають гору правди Божої. "Гори високі оленям". "На гору високу зійди, благовіщаючи Сіону".

Ось подивись! Скаче олень в Діях[32], Петром зцілений. "Схопився, встає й ходить: ходить, і скаче, і славить Бога". Про цих-то звірків з великою статечністю питає Бог Йова: "Чи зрозумів ти сам народження кіз, які живуть на горах кам'яних?

Чи розгледів ти хворобу при народженні оленів?" Ось коза! "Тавіфо, встань!" Ось! Подивись на оленя, що народжує, на Ісаю: "Заради страху твого, Господи, у череві прийняв, і поболів, і народив духа спасіння твого, його ж сотворив на землі, не впадемо, а впадуть усі, хто живе на землі". Від оцих-то скотів народилась і істина Божа, і з людьми поживе. Вони її для себе розжували, а народили на землі для благощастя інших. Ось тобі ще чиста скотина з добрими зубами! Вислухай, що говорить Яків сину своєму Юді, главі сім'ї тих скотів і звірів, які для жування доброрідними зубами обдаровані. "Юдо, тебе похвалять браття твої. Не зубожіє князь від Юди і вождь від бедер його. Радостетворні очі його кращі від вина, а білі зуби його кращі від молока" Заохочує Давид потомків Юдиних: "Спробуйте й побачите, який благий Господь".

Павло змолоду поганенькі мав зуби. "Коли був немовлям, міркував як немовля". І до приятелів своїх, що не виросли до межі сповнення віку Христа: "Молоком, — говорить, — годував вас, а не мукою". Мукою називає пшеницю, якою забезпечував братію свою Йосиф і про яку Захарія: "Пшениця — юнакам". Вона є зерно воскресіння, сім'я слова й премудрості Божої, поховане в бруді плоті й крові, про яке говориться: "Хто осягне розум Господній?" Ця поживна пшениця є для досконалих, у яких зуби Юдині, тобто вже вище від молока немовлят. Молоком називає верхню горіхову шкаралупу, що містить зерно, яке немовля розкусити не може. Лиш про себе і про подібних до себе говорить: "Ми маємо розум Христа". І дивно, як це він дійсно всюди жує! Чи не можуть бути кращими зуби, ніж оці: "Бо цей знає книги, не навчаючись". Мало читати, багато жувати. Ах, який благородний смак! Як не подібні до свого смаку ті, до яких кричить: "Чи не заради цього спокушаєтесь, не знаючи Писання ані сили Божої?"

О Господе мій! Як же вони не знають? Вони з малих літ почали балакати про Біблію твою, на ній постаріли, не залишили ні віршика, ні слівця, не обговоривши його; ім'я твоє, хрест твій завжди у них на грудях, на губах, на одязі, на стінах, на блюдах, на обрядах... Та яка користь жувати й не відчувати смаку? З цієї саме причини цих беззубих скотів відсилає: "Ті, що йшли, навчіться". Що це означає — "милості хочу, а не жертви"? Не любить цих не бажаних Господу тварин і обраний Павло: "Керовані різними похотями, завжди навчаються і ніколи до істини прийти не можуть". Називає їх ворога-

ми хреста Христового, а Давид — мужами крові й лестощів. А чому? Задивились на церемонії, засіли на м'ясних бенкетах, не взяли собі на розум шукати істини Божої, до якої їх вів обряд, а, покинувши світло її, вернулись до пітьми своєї, до своєї плоті й брехні, повернувшись на вечерю.

Отже, спокусившись тлінними своїми м'ясами, позбавляються тієї поживи, про яку син Сираха: "Всяку муку́ їсть черево, проте є мука від муки краща" Та що це? "Блаженний, хто з'їсть обід у Царстві Божому!" А що це за мука? "Блаженні спраглі й бажаючі правди". Ось послухай: "Плоть моя є справжня мука́". Що за плоть? "Є тіло душевне, є тіло духовне". Що за тіло? "Це хліб, що сходить з небес..." Який хліб? "Є дух, який оживляє, плоті не використовує". Про цю животворящу істину співає Давид: "Істина Господня перебуває навіки". "Живи мене за словами твоїми". Від неї саме вони повернулися на свій сумний вечір, не побажавши з Павлом бігти за істиною. "Браття, я собі не гадаю досягти, тільки минуле забуваючи, в майбутнє простягаючись, до наміченого йду..." Оце-то ті, Сирахового сина дурні, які, почувши добре слово, кидають за плечі свої, про яких у псалмі: "Хай вернуться назад і засоромляться..." І Ісая: "О язик грішний! Сини беззаконні! Люди, наповнені гріхами! Сім'я лукаве! Облиште Господа й розгнівайте святого Ізраїлевого, верніться назад". Оце-то те Хамове плем'я. "Проклятий отрок Ханаан і ангели, що не зберегли своєї першості".

На яких так страшно гримить раб Христа Юда, називаючи їх, між іншим, зірками прекрасними, для котрих морок пітьми навіки зберігається. І плоттю, що духа не має. Ці нетямущі хами цілком оголили Бога, отця свого, і всі діла його, у вірі і в дусі перебуваючі, знищили, знайшли на це місце свої руки, свої ноги, свою плоть і погань, і всією нею мудрують, щоб впало на них страшне прокляття із Второзаконня: "Оскільки не по-служив ти Господу Богу твоєму з веселістю й благим серцем і послужив ворогам твоїм, і наведе Господь поган на тебе здалеку, від краю землі, і зруйнує тебе у всіх містах твоїх, коли впадуть стіни твої високі й міцні, на які ти сподіваєшся, і з'їси дітей утроби твоєї, плоть синів і дочок твоїх, яких дав тобі Господь Бог твій..."

Ось яка погибель знаходить тих, котрі погані зуби мають! Послухаємо про них ще Йова: "У них загинув кінець". Зауваж відразу, що вони до наміченого з Павлом не досягають. А що

ж далі? "У бідності й голоді безводні". Чому? "Бо втекли у вчорашню безводну скруту й бідність". Не дивно, що потрапили у скруту. Не потрібно було їм бігти у тісноту вчорашню, вечір завжди голодний. "Спрагнуть на вечір".

Ось що треба було шукати! "Є дух, який оживляє..." Хіба вони не розуміють, що таке дух? У тому-то й біда, що погано жують. Тому-то й далі Йов: "Вони обходили, — каже, — траву в нетрях, для них же трава була муко́ю, безчесні ж і покриті хулою, вони жадні всякого блага, і корені дерев жували від голоду великого" Чи можливі ще гірші зуби? Скажи, будь ласка? Ці потвори чи не виявляються рідними нащадками того страшного у Даниїла звіра, який все перевів і пережував, а те біда, що останки ногами потоптав! Зауваж, що останок топчуть ті ж самі, про яких тепер же Йов: "У них загинув кінець", — сказав. Що за чудо? Все порвали, пожерли, поковтали зубами батька свого залізними, але без останку. Де ж ваш останок?

Ах! Потоптали ви останок! "О язик грішний! Сім'я зміїне!" Потоптали ви того, хто скаржиться у Давида: "Зневажили мене вороги..." І того: "Я є початок і кінець".

Лиш Ізраїль ганяється й осягає всеблаженніше *начало* своє — те, про яке Мойсей, благословляючи їх, говорить Асірові: "Покриє тебе Боже начало". Лиш він осягає й останок. "Останок Ізраїлю є". Він сам все з'їдає, руйнує, топче, щоб тільки дістатися й зберегти собі те, про що пишеться: "Благословенний ти у місті й благословенний ти на селі, благословенні плоди черева твого, і плоди землі твоєї, і стада волів твоїх, і пасовища овець твоїх; благословенні житниці твої й останки твої!" Ой, як не подібні зуби твої, роде, рятований Господом! Як небо від землі, відрізняються від проклятих тих залізних.

Ось послухаємо, до чого дожувався люб'язний Давид. "Начало". А що ж, скажи, начало? "Начало слів твоїх — істина". Отже, ти, Давиде, знав і кінець? Звичайно, так. Начало й кінець — усе одне. Ах, добра твоя їжа тим, що останків не топчеш. Та й як тобі топтати, якщо сам просиш: "Скажи мені, Господи, кончину мою". Вона для тебе від меду і від сотів солодша. Я вже отримав це від Господа: "Всякої кончини бачив кінець". А що ж то за кінець? Ах, яка широка заповідь його! "Всі, як риза, стануть ветхими..." "Небо й земля мимо проходять..." Справді, Давиде, білі зуби твої, і радостетворні очі, і гарні ноги твої! Спробував Господа, побачив його, осягнув істину, правду і Царство Боже. Ось вам скотина й звір, що відригує жуйку!..

К о н о н. Справді, ця тварина чиста! Не кульгава, не сліпа, не... сказати, жодної вади не має. Не даремно вона люба Богу. Вона гідна Господа, а Господь її. Тепер, здається, і я, неписьменний, починаю розуміти те, що ми з Філоном часто чуємо у зібраннях читане: "Сини чоловічі, зуби їх — зброя і стріли... Бог зруйнує зуби їх".

Ф і л о н. Ах, Кононе! Нам би треба мовчати й слухати. Та за тобою і я не змовчав. Нас, простаків, називають скотиною. Та дав би Бог, щоб ми небагато вад мали! У крайньому разі будемо беззлобні. Мені подобається, що наче трохи можу розжувати те, що запало у пам'ять. "Покорімося, як вівці на заколення" "Благословенний Господь, який не дав нас на здобич зубам їх".

К в а д р а т. Памво! Сказані тобою слова Йова оці: "Корені дерев жували від голоду великого" — привели мені на пам'ять притчу про блудного сина. Бідний свинопас! Сам висох з голоду, а свиней пасе. Видно, що у пастиря й у пастви такі ж зуби і той же смак. Ось що робить незнання себе! Покинув дім свій, дім батька свого, розтринькав по околицях думки свої, душу свою, викинувши її із скарбу свого внутрішнього, як гроно, відрізане від виноградної лози, вирвавши, як вербу, посаджену при живих водах, а ще хоче насититись і інших нагодувати. Та стадові його ніколи не бути ні волами, ні козлами, ні вівцями, ні оленями, поки не повернуться до батька свого, у дім свій. Правда, що свиня має роздвоєне копито, але не посвячується Богу в житлі через відсутність подвійного жування. Та й як може Бог жити у цьому стаді, коли біси до нього на житло відсилаються? Крім того, свиня болото любить, і не джерела з оленями, а болотну й каламутну воду. А це означає не що інше як душу з таким смаком і зубами, котрі описуються у Книзі Чисел, при ремствуванні юдеїв. "Хто нас нагодує м'ясом? — з плачем кричать. — Дай нам поїсти м'яса". Велить Господь Мойсею очистити свинячі властивості і перетворити її у чисту і присвячену йому скотину. Ах, як тяжко пізнати себе! Що таке одне і однакове жування, як не саму лиш тлінну сутність свою в собі розуміти? Тільки єгипетське м'ясо в собі осягаємо, не проникаючи зубами в паводок наповнення Божого, про яке Йов: "Від запаху води зацвіте, зробить жнива, бо новонасаджене".

А як розуміємо себе самих, так точнісінько розмірковуємо

й у браті нашому, в Святому Письмі. Вже Господь і перепелів дав їм, нову поживу добув із моря. Посушили собі на корм, відчули запах, однак," м'ясо, — говорить, — було ще у них в зубах перед бідністю". Досить ще Господнього м'яса, проте вони своє м'ясо в зубах жують.

Ось як тяжко прогризтись розумові нашому до другого жування! А тут-то й все наше нещастя. "І Господь дуже розгнівався на людей, і вразив Господь людей величезною болячкою, і тому стало називатися це місце — гроби похоті". Слухайте себе, нещасні тлумачники! Розжуйте собі добре! Не згадуйте перших і про старих не думайте! З'їжте старе старих! "Це я творю нове", — говорить Господь. Чи буде, якщо не є для вас небо зішите, чи повік не встати вам зі сну гробів ваших? Жуємо м'ясо, але наше власне, і нашими ж зубами їмо мертвеччину нашу. Але для другого вкушення дайте мені зуби: "Зуби твої, як стада обстрижених, котрі вийшли з купелі, всі двоплідні, всі близнят народжують". Дай, будь ласка, мені Павлові зуби! "Маємо ж вівтар, із нього ж не одержать влади їсти тих, хто служить тіні". Дай зуби Давидові: "Приготував ти трапезу переді мною..." Не хочу зубів тих дурних скотів, які говорять: "Жорстоке слово це, і хто може його послухати?"

Цих свиней зуби лиш у квасі фарисейському смак відчувають, а не у хлібі ангельському й тваринному, не в істинній плоті, плоті Господній, що зійшла з небес, до якої заохочує Давид: "Спробуйте й побачите" "Дух, який оживляє". Хіба думаєте, що лиш у вас є плоть, а у Бога її й не було? Крім вашої немає Божої? Навіщо ж розливаєте на вашу землю кров праведну, кров істинну, кров Господню, кров нетлінну? Ось ті, що поїдають хліб хвороби й скверну мертвеччин своїх! Ось Даниїлові звірі[33], які топчуть останки Господні!

Ось вовки арабські, про яких Софонія[34]: "Князі його в ньому, як леви рикаючі. Судді його, як вовки арабські, що не залишають на ранок". Проклята ненажерливість? Вночі все-все пожирають, не залишаючи для ранку, для чудового ранку, що в Ісаї: "Поклади мене ранком, ранок..." Вбиваєте ви внутрішню вашу небесну людину мечем думок ваших, що не визнають її серед пітьми вашої, міркуючи, що лиш тлінна пітьма становить суть вашого творіння. Знайте ж, вовки арабські, що я вам пророк, і збудеться страшне оце на вас: "Глянуть на нього, його ж прокололи, і заплачуть про нього плачем, наче про коханого, і похворіють про нього хворобою,

наче про первістка". І оце: "Буде життя твоє висіти перед очима твоїми, і будеш боятися вдень і вночі, і не будеш вірити життю твоєму; вранці питаєш, коли буде вечір, а ввечері питаєш, коли буде ранок? Зі страху серця твого, яким будеш боятися, і з видінь очей твоїх, якими побачиш..."

Причину всього цього нещастя там же у Софонії слухай: "О світле й визволене голубине місто! Не почувши голосу, не прийнявши кари, на Господа не надійся і до Бога свого не наближайся" Потім уже говорить: "Пророки його вітроносці, мужі прозорливі, священики його сквернять святе й не відчувають у законі..." Та де ж було їм чути голос Божий? У тому ж то вся й розруха, що не знали того, що там же слідує: "Господь же праведний посеред нього..." Ось куди слід! Наговорив, друзі мої, і я кілька звірів і скотів, не бажаних Богові, через їх погану жуйку.

А н т і н. Як жування, так роздвоєне копито однаково стосується нашої настанови. Павло, тлумачачи оці слова: "Не загороди вуст волу, який молотить". "Чи не думаєте ви, — говорить, — що Богу тут мова про волів? Він тебе, друже мій, настановляє, тебе самого до пізнання істини, облишивши твоїх волів для письменників економічних і фізичних. Яка користь тобі бути знавцем волів, а сліпим бути у пізнанні себе самого? Подвійне жування смакує істину Господню, а роздвоєне копито за нею слідує". "Куди йдемо, — Петро відповідає, — і до кого? Слова життя вічного маєш". Роздвоїти копито — це значить роздвоїти ногу свою і шлях свій з Давидом: "Стопи мої спрямуй за словом твоїм". Слухай Михея: "Сповіститься тобі, чоловіче, що добро?" Ось тобі істина! Вже смакуєш її. Чого ж, крім цього, Господь шукає від тебе? Ось: "Хіба що творити суд, і любити милість, і готовим бути, і ходити з Господом Богом твоїм". Чи починаєш пізнавати істину? Люби ж її і чини згідно з нею. А без цього не годишся бути посвяченим у неї. Досі ти бродив твоїм шляхом, який веде у рів пристрастей, а тепер, пізнавши шлях істини, признайся з Давидом: "Шляхи мої визнав і почув мене"

Для нового шляху нові ноги шукай. Одна лиш нога твоя і та ж буде в одному лиш поступі, наче в копиті, порізниш її. Відрізни ходу Бога, твого царя. Підіймайся із підлих низостей на гори правди й царства його, поки зробить ноги твої, як оленячі, поки скажеш: "Нога моя стоїть на правоті". А чи не

означає це бути волом-молотником? Віл топче снопи, тре солому, витрушує зерно.

Ти, йдучи шляхом Господнім, те ж саме робиш. Все тління людське що ж таке є, якщо не солома й полова?.. "Всяка плоть — сіно", "Наче порох з полови", — кричить Ісая. У цьому сіні й половному поросі шукаєш і знаходиш слово Бога твого, сім'я слова й царства його безконечного. Обмини все поганське. Це до тебе мова Михеєва: "Не розуміли помислу Господнього і не домислились ради його, коли зібрав їх, як снопи на току. Встань і змолоти їх, дочко Сіону"

У той час ти й вівцею стаєш, говорячи з Давидом: "Незлобою моєю ходив", "Господь пасе мене..." Тому що вже твої ноги не на зло ідуть. І про таких-то волів і овець Ісая пророчить: "Не знайде там страху. Буде із кущів і із тернини на пашу вівцям і для потоптання волові". Буваєш і козою: "Біжи, брате мій, і уподібнися до серни чи до молодого оленя, на гори Ароматів". Ах, які прекрасні ноги ці, що на горах благовіщають мир! "Окрилатіють, як орли, підуть і не спрагнуть, потечуть і не втомляться, виростуть із сили в силу, поки збудеться над головою їх оте: "Пізнають люди мої ім'я моє у той день, бо я є сам, хто говорить: тут я є" У той день заспівають пісню оцю в землі юдейській, кажучи: це місто міцне! І спасіння нам поставить стіну й огорожу. Відчиніть ворота, хай увійдуть люди, які бережуть правду і бережуть істину, сприймають істину і бережуть мир. І на тебе надією уповаючи, Господи, навіки, Боже великий, вічний; покоривши, звів тих, що живуть високо, міста міцні розоривши і понизивши їх навіть до землі, і потопчуть їх ноги скромних і сумирних. Шлях благочестивих був правий; і приготований шлях благочестивих, бо шлях Господній — суд". Ось і Амос: "У той день відновлю завалену печеру Давидову, настануть жнива, збирання винограду, і дозріють грона на посів, і гори викапають солодощі... Поверну з полону людей моїх Ізраїля..." "І насаджу їх на землі їх, і не будуть витягнуті до того із землі своєї, котру дав їм", — говорить Господь.

Тепер бачиш чи не бачиш, що таке з подвійним копитом нога? І куди повинна ступати ця чиста й посвячувана Богу тварина? Здогадайся, що ж то за бики, про яких Ісая: "Напасуться у той день скоти твої на місці багатому і просторому, телята ваші й воли, які обробляють землю, наїдяться полови, змішаної з ячменем провіяним..." Але, послухай, друже мій,

сподіваюсь, здогадаєшся, кого Ісая розуміє під тваринами, які відригують жуйку й наділені роздвоєним копитом. "Хай відригнуть веселість усі разом пустелі єрусалимські, бо помилував Господь людей своїх". Якщо ж досі стада скотські бродять у голові твоїй, а не можеш розжувати, що все це тебе стосується, то вислухай останнього Давида: "Відригнуло серце моє слово благе". "Відригнуть уста мої спів..." А що належить до чистих ніг, то ось Ісая: "Відступіть, відступіть, вийдіть звідси і до нечистоти не торкайтеся". Цим-то звіркам омиває Господь із умивальника ноги якою водою? "Обмиє Господь погане, — говорить Ісая, — синів і дочок сіонських і кров єрусалимську очистить з них духом суду". І дивно якось ці звірки із нечистих перетворюються у чистих.

Та чи можна, щоб ослабло слово Боже? Воно-то дає їм новий смак і чисті ноги. Воно саме перетворює Софоніїних левів у телят і телиць, а його ж вовків, які не відригують жуйки і через ненажерливість до ранку не залишають, перероджує у ягнят, рись — у козла. Вони ті ж звірі, що й були, але вже з баранячою відрижкою і з оленячими ногами. Уже виригають веселість і скачуть на гори Ароматів. Боже мій! Чи це не нове творення й нове створіння? Що за чудо? Рись люта — і козел людинолюбний разом; вовк хижий — і незлобне ягня; лев, страшно рикаючий, — і теля, що мчить до матері своєї... О любий Ісая! Ту ж саму правду співаєш: "Пастися будуть разом вовк з ягням, і рись спочине з козлом, і теля, і телиця, і лев разом пастимуться". Коли ж це буде? Буде, не бійся! Дай Бог тільки, щоб процвітала літоросль від кореня Єсеєвого.

Л у к а. Святе Письмо є ліхтарем, що сяє Божим світлом для нас, подорожніх. Вірю, що воно так і є, а лиш дивуюся, що мова його тече інакше, не подібно до інших письменників. Мова Біблії подібна до азіатської ріки, названої Меандр. Розповідають, що та ріка протікає по найпрекрасніших місцях, але течія її в'ється, як змій, а заплутує хід свій, як хороми лабіринт. А хай так буде добре, що людина, яка шукає Царства Божого, відрізняється від інших людей і подібна до тварини, яка відригує жуйку, а це не природне для інших звірів. Бути так! Хай це подібне на притчу! Хай і роздвоєне копито означає особливу ходу! Бути так! І звичайно, із нового у подорожнього голові поняття повинна народитися інша дорога для нього і відмінна від першого хода. Хай буде так! Та тільки трохи дивно, що нога означає схильність, любов і жадібне бажання.

Це можна, здається, бачити, як із інших, так і із цих Авакумових слів: "Господь Бог мій — сила моя, і зробить ноги мої досконалими, і на високе зводить мене, щоб я переміг у пісні його". Я розумію, що багато хто може розжувати й пізнати пахощі духа, та й повернутися до тих, про яких сказано: "Чимало з його учнів ішли назад і до того ж ходили з ним". І знаю, що не без причини Господь вимагає, щоб присвячуваний йому звір, крім відрижки у жуйці, був із роздвоєним копитом, тому що не завжди те може сподобатися нашому смакові, що відкусуємо, а для цього необхідно, щоб були охочі з добрими зубами. Та чому апетит позначається ногою? Чудовий стиль...

П а м в о. Любий друже! Привчай твій смак до біблійної їжі. Немає ні кориснішої, ні солодшої від неї, хоч хороми її не славні кутами. Та, по-перше, прошу тебе краще взяти думку про цю похмуру премудрість, що створила собі семистовпний дім. Наскільки вона зовні непоказна й огидна, настільки всередині поважна й прекрасна. Вона позичає у тебе слова, які означають підлу твою навколишність, наприклад: ноги, руки, очі, вуха, голову, одяг, хліб, посуд, дім, грунти, худобу, землю, воду, повітря, вогонь. А сама вона ніколи не бродить по колу, а вражає у найтоншу й найголовнішу всього оточення точку, до якої лише й привести тебе намірилася. Вона тільки твоїми словами говорить, та не твоє. На твою дудочку, та свою пісеньку співає: "Щоб мені у пісні перемогти його". Це ж є якраз те, щоб вивести тебе із низького твого болота і від околиць твоєї зовнішності до самої нематеріальної й неподільної точки, яка становить твою істоту й суть твою, на ту висоту, про яку сама премудрість може сказати: "Виходи мої — виходи життя"

До цього возвишення й воскресіння, тобто щоб поставити тебе, який лежиш у пітьмі в найбільш далекій твоїй зовнішності, на нові ноги, вживає плотські слова, витягаючи тебе, наче вудкою рибу, обвиту тим, за що хапаєшся, знаючи, що нічого не можеш розжувати й ніщо тобі не смачне, не їстівне, крім верхньої плоті. Чи чув ти про дерево, яке називається фінік? Або уяви собі таке, що росте у твоїй природній землі. Глянь на оцю прекрасну перед вікном яблуню. Бачиш, що вона сучки свої, наче багато рук своїх, листям прикрашених, здіймає. Але скажи, чого ти у ній не бачиш? Коріння її закрите перед тобою. Поки ти не почув слова цього (коріння), ти не думав про його таємницю. А тепер, не бачачи, бачиш його. Гілки перед тобою

мовчанкою кричать, свідчать про своє коріння, яке посилає для них вологу й розширює їх поверхню.

Ах ти, друже мій, справжня яблуня! Бачу твої гілки, та не бачу коріння серця твого, душі твоєї, думок твоїх. Затаїлось воно у землі поверхні твоєї. Бачу верхнє твоє око, наче рукавицю на руці, та не бачу самого ока. Воно заховалося там... Де там? Ох, не питай! Як сказати? Не знаю! Як я можу тобі сказати? Досить з тебе того, що не тут, а там. Чи розумієш, що означає тут? Не розумію... Чому ж запитуєш? Навіщо тобі знати там? Та й чи можна? Зрозумій тут, зрозумієш і там. Дізнайся, що означає низько, пізнаєш і те, що стосується висоти. Роздивись ніч, потім тобі сам засіяє ранок. Якщо ж ранок вважатимеш за ніч, а ніч назвеш ранком, то закінчиш пітьмою. Хто може пізнати твердої землі сушу, не пізнавши рідких, протилежних до землі стихій? Чорне і біле один і той же погляд бачить. Тверде й непостійне один промінь розуму осягає. Здери більмо з ока, скинь рукавицю з руки, зніми чобіт твій з ноги твоєї і побачиш, з якого-то боку там.

А тепер одне лиш тобі скажу: там, звідки проростає вся твоя поверхня. Прикрим тобі видалося, що Біблія називає людське бажання ногою. Але вона ж людину називає і деревом, як фініком, так і смоківницею. І якщо роззуєш і розжуєш, то побачиш, що те, що ти називаєш ногою, є не що інше як лиш голий верхній порох, наче сук дерева, виліплений із землі, як глиняний бовван, і наче чобіт твоєї ноги, який своєю зовнішністю засвідчує перебування її у прихованому корінні твого серця і весь порох, як чобіт твій, одягнений на ногу тому, хто носить. І у цю ціль, думаю, влучав Йов, ось: "Поклав ти ногу мою в заборону, зберіг же діла мої всі, у коріння ж ніг моїх прийшов" Про цей корінь і Ісая: "Корінь їх як персть [земля] буде". А що він коренем серця називає, то послухай його ж: "Глянь, як попіл, серце їх, і зваблюються". Зауваж: там корінь називається перстю, а тут серце попелом. Серце є корінь. У ньому й живе сама твоя нога, а зовнішній порох є її черевик.

Ось чому Біблія називає сердечне бажання ногою! Воно-то й є справжня нога, хоч чиста, хоч не чиста, як приточник учить: "Бажання нечестивих злі, коріння ж благочестивих у твердостях..." І Давид серце, гордістю пихи зарозуміле, досить пристойно називає ногою: "Хай не прийде до мене нога гордині". Як тільки сердечна нога твоя надулася, відразу ж і чобіт на ній, голову наслідуючи, набирає тієї ж форми, наче копія і оригінал.

А якщо це для тебе дивне, що нога твоя і серце є одне і те ж, то ще більш дивним тобі видасться, коли побачиш, що не тільки нога, але й руки, й очі, й вуха, і язик — і все твоє оточення всіх членів бовваніючих є не що інше як сам одяг. А справжні члени закрилися у серці.

Ось тобі приточник усе твоє із скарбом сердечних думок твоїх разом кладе! "Око досадливого, язик неправедний, руки, що проливають кров праведного, і серце, яке кує думки злі, і ноги, які прагнуть зло творити, знищаться" Підіймай поволі слух твій і слухай, що це значить: "Хто має вуха чути..." "Якщо око твоє спокушує тебе". "Умертвіть члени ваші". Та чи можна виколоти око? Зробити мертвими члени? Можна. Як відсічеш? Тьху! Легко можна. Немає нічого легшого, але для того, хто хоч трохи пізнав себе. А тоді ж, коли не знаєш себе, як виколеш? Як полікуєш себе і виправиш? Бо ж не чуєш, де твої руки, ноги, очі. Те, що ти вважаєш ногою твоєю, не було нею ніколи. Ти сліпий! Ти змій, що повзає черевом своїм, їсть у всьому собі порох і землю свою... Та чи можна земляні члени відсікти? Чи ти мене питаєш, друже мій? Не можна, ніяк не можна. Чому? А ось я тобі скажу, чому. Тому що погано. Як так? О бідний чоловіче! Якої ти поганої думки про Бога! Чи не досить тобі відповіді, що не можна. Навіщо ти відрізняєш неможливість від шкоди, а користь від здатності? Все те одне: неможливе і некорисне. Не думай погано про Божу до тебе милість. Ця блаженна сутність усе робить на твою користь. Давно б уже воно стало можливим, якби було корисне. Без духа тобі не можна й дихнути: де ж його немає для тебе? А якби повітря було некорисним, то звичайно, знайти б тобі було важко. І отут-то треба було тобі задовольнитися відповіддю. Сказано, що не можна відсікти. Не намагайся далі знати те, що не корисне. Та знай, тобі хочеться до тонкощів знати, чому те некорисне? Знай же: тому, що неможливе. А неможливе тому, що некорисне. Чи ще не розумієш? У думці про Божу милість поганий, а в розумінні тупий. Ти ж уже чув, що твоя зовнішня нога — не нога, а лиш взуття твоєї ноги? Так точно... Яка ж нісенітниця? Лікувати ногу, а прикладати пластир до чобота? Ось бачиш! Чому неможливо? Тому, що некорисно. І навпаки, недійсне й некорисне, то стало й неможливе. Дія в користі, а користь у дії. Дія, сила, можливість і корисність — усе те одне. І навпаки — безсилля й некорисність — одне. Яка користь тобі відсікти зовнішню твою ногу, якщо вона не веде тебе у рів, а

ти сам її несеш? І яка ж вона нога, якщо ти її носиш, а не вона тебе? Що тобі завинило верхнє твоє око? Ти сам його відкриваєш, кидаючись на згубу свою, сердечним твоїм зміїним оком, а воно є не що інше як нечутливі окуляри ока твого. Учись! Не осмислиш! Розбери сам себе краще! І не будь зухвалим в осуді стилю Біблії! Вона лиш смиренним своїм коханцям відкривається. Піди, почавши від ноги твоєї, по всіх крайностях твоїх членів або хоч один з них розумніше розсуди, то, можливо, пізнаєш, що вся крайня тіла твого зовнішність є не що інше як маска твоя, що прикриває кожен член твій, за його родом і подобою, наче в насінні, у серці твоєму схований. А впоравшись з собою, про себе зрозумієш оце Єремії: "Глибоке серце людини, більше всіх, і людина є, і хто пізнає її?" І не здивуєшся, що Давидове серце має в собі уста й говорить — язик його радіє, а нога веселиться. Хто бачив, що язик радіє? Той, хто пізнав себе. І звичайно, що бідні анітрохи не заглибилися всередину себе, вони Христа з його друзями називають меланхоліком. Звідси народжується й немудре оте запитання: чи сміявся колись Христос? Це питання дуже подібне до премудрого оцього: чи буває колись гаряче сонце? Що ти кажеш? Христос є сам Авраамів син, Ісаак, тобто сміх, радість і веселість, насолода, мир і свято... Серце людське, премудрістю закону Божого просвіщенне, подібне до кореня дерева, посадженого при джерелах вод, а законопорушник є проклята смоківниця. Яка користь від зовні зеленіючого листа, якщо корінь позбавляється життєвої вологи? Скоро він відпадає. Яка веселість, якщо поверховий сміх розводить щелепи, відкриваючи глядачам зуби твої, а серце твоє стискається тою тугою, про яку сказано: "Не радіти нечестивим"? Розшир серце твоє, відкрий внутрішні уста з Давидом: "Уста мої відкрив і привабив дух". У той час і без зовнішньої посмішки завжди всередині сміятися будеш з Сарою: "Сміх мені сотвори, Господи". І з Давидом: "Дав ти веселість у серці моєму". Якщо серце може таємно говорити, то можна йому таємно й сміятися. Тоді уподібнишся до зимового дерева без листя. Та вони притаїлись у корені, який зберігається тою життєвою водою, про яку приточник: "Вода глибока — рада у серці мужа". І Давид: "Помисли серця його в рід і рід". А без цього не ти сам, а тільки вуст твоїх нежива шкіра посміхається. І чи може щось бути гидкіше від такого сміху, лицемірніше й більш неприємне? Ось рідний сміх! Послухай: "Зрадів духом Ісус..." Ось Самуїлова

мати сміється справді: "Розширились уста мої на ворогів моїх, звеселилася я від твого спасіння..." Ось так сміється Павло: "Уста наші відкрилися до вас, коринтяни. Серце наше розширилось. Розкрийтеся й ви". Ось і Давидова посмішка: "У скорботі мене ти розкрив, розширив ти серце моє". Та те дивне, що й самі його сліди розширюються: "Розширив ти кроки мої". Наче й самі сліди його розширюються і його ступні сміються з ним.

Та що це за чудо? Ти ж чув від Єремії, що серце є справжня людина. У серці всі члени! То чому ж не сміятися всім його членам, коли сам говорить: "Звеселилось серце моє, й зрадів язик мій"? Сповнене веселості серце наповнює всі члени тим блаженним паводком: "На воді спокійній виховав мене". І сміху, про який Йов: "Господь не відкине незлобивого, жодного ж подарунка від нечестивого не прийме, уста ж наповнить справжнім сміхом". А тих, що втратили цей невимовний такого серця скарб, спасення або багатство душі своєї, з великим співчуттям закликає Бог у Ісаї: "Приступіть до мене ті, хто загубили серце, хто далеко від правди перебувають..."

Л у к а. Біблія подібна до страшної печери, у якій жив пустельник, котрого відвідав брат. "Скажи, братику, що тебе тримає у цій похмурій оселі?" Після цих слів відкрив пустельник завісу, що висіла на стіні... "Ах, Боже мій!" — вигукнув гість, побачивши пишноту, яку не може осягнути людський розум. "Ось, брате, що мене забавляє", — відповів самітник. Потім брат з братом залишився жити навіки... У підлих і похмурих зовнішностях, як у старому лахмітті, загорнута премудрість, що сходить на серце людське, котрої всі й всілякі коштовності не гідні. Цією підлістю ця висока Божа драбина опустилася на простонародну вулицю, щоб тих, хто ступили [на неї], підняти до найвищої вершини небесного поняття. І чи не це навіває нам приточник: "На високих краях є, посеред стежок стоїть". Оце-то та глупота, яку Павло називає у коринтян. Відкрий покривало й побачиш, що воно найпремудріше, а лиш прикрилось юродством. Та ах, люб'язні друзі! Тепер пізнаю, що не відкриєш завіси, не пізнавши себе. Не пізнавши себе, як можна знайти того: "Знайшов бажане". А без цього чоловіка Павло кричить: "Не перестане вкривати покривало. Цей лиш відкриває наші очі і переводить від землі до небес"

К в а д р а т. Вся Книга Виходу сюди веде, щоб пізнати

себе. Якщо виходи премудрості — це виходи життя, то видно, що виходити з Єгипту означає виходити із смерті в життя, із пізнання в пізнання, із сили в силу, поки з'явиться Бог Богів у Сіоні. Але де те життя? Слухай Павла: "Йдемо на смерть заради Ісуса, та й життя Ісусом буде у мертвій плоті нашій". Всюди є Бог. Навіщо ж переходити з місця на місце, від одної зовнішності до іншої? І де ж його ближче шукати для тебе, як не в тобі самому? Дивно, якби землемір мав змогу знайти в іншому місці центр землі, а під собою не міг би. А якщо знайдеш, тоді він тобі, а ти йому з'явишся.

А н т і н. А хіба Ісая не чітко тлумачить, що таке вихід? "З веселістю вийдете" Що ж далі? "І з радістю навчитеся". Перенеси, о чоловіче, думки твої від одного поняття в інше. Бачиш, чим Давид переходив? "Потік перейде душа наша. Душа наша перейде воду непостійну". А так перейти означає навчитися. Вчитися безпутно, виходити безпутно — то все одно, і не може не заблудити твоя нога, якщо заблудить серце твоє. Ось учить Павло ходити: "Свідчу про Господа: до того не ходити вам, як і інші погани ходять у суєті розуму їх, затьмарені розсудком, відчужені від життя Божого за невігластво, яке є у них, за закам'яніння їх сердець..."

Д р у г. Йде Ізраїль царським шляхом, не відхиляючись ні праворуч, ні ліворуч, минає все тлінне. Переходить поганські границі. Руйнує всі перепони. Не стримують його ні ріки, ні море. Все ділить надвоє. Всюди шлях Божий знаходить. Коротко кажучи, робить те ж саме, що й Авраам. Розсікає на половини. А що ж це означає, як не те: "Шукайте і знайдете". Пізнати себе намагається Ізраїль. Ось дивись, як один старається: "Минуле забуваючи, в майбутнє ж простягаючись, до наміченого іду, до почесті вишнього звання Божого про Христа Ісуса..." Розділи себе, щоб пізнати себе. Ось! Бог вчить Єремію, як розділяти: "Якщо відведеш чесне від недостойного, то як уста мої будеш". Подивись, що в тобі підле, а що дороге?

П а м в о. Йде Ізраїль між затверділими морськими стінами сушею до суші. А куди він іде? Туди, куди Давид: "Коли прийду і з'явлюся перед лице Боже?" Йди шукай, не помиляйся, слухай себе.

А н т і н. Авраам на одному місці те ж саме робить, що й Ізраїль у поході своєму. Там іде Ізраїль між двома половинами вод, а тут проходять між розтесаними на половини тілами свічки вогняні. Ось що бачив Авраам! Чого зроду не бачив. Пізнай себе, прошу, побачиш ніколи не бачене.

К в а д р а т. Якщо хтось хоче розуміти ті вогняні свічки, хай звіриться з Захарією. Оті-то є мужі у нього дивогляди, про яких ось що співає: "У день той покладу тисячники Юдині, як головню вогняну в дровах і як свічку вогняну серед стебел, і з'їдять праворуч і ліворуч усіх людей навколо" Ось і Наум[35] другий: "Вибери шлях, укріпи бедра, змужій силою. Бо відновить Господь докір Якова, як і сором Ізраїля". Що ж далі, нижче? "Вигляд їх — як свічки вогняні й як блискавка пронизуюча. Подібних до них не було одвіку" Приспівує третій Йоіль: "Всяке ж лице, як випалений горщик..." Ось що побачив Авраам у розтинах тіл. Побачив новий рід людей, від Бога народжених. Тоді ж Господь заповів йому заповіт, а скоро потім народився йому спадкоємець, не обмежений жодним простором. Що ж думаєш? Я, четвертий, що тобі заспіваю? Подібне народжується від подібного, від блискавкоподібного — блискавкоподібний. Слухай себе! Тут знайдеш того, про якого сказано: "Бог наш є вогонь поїдаючий". Тут шукай і все його плем'я. Побачив його Даниїл у собі і ось що співає: "Підняв очі мої і бачив: це муж єдиний! Одягнений у ризу лляну, і бедра його підперезані золотом світлим, тіло ж його — як фарсис (камінь), лице ж його — як вид блискавки, очі ж його — як свічки вогняні..." Таке ж то й плем'я. Та де ж ти його знайдеш, благословенний рід цей? Послухай же, що відповідає Господь Ревецці: "І говорить їй Господь: — Два язики в утробі твоїй є, і двоє людей із утроби твоєї розлучаться, і люди людей перевершать, і більший пригнобить меншого..." У себе, друже мій, шукай! Тут у тобі первісток, Ісав твій. Тут і Яків, що дотримується п'яти Ісавової, або, справедливіше кажучи, він тримає п'яту Ісавову, говорячи у Давида: "Беззаконня п'яти (мого брата) обійде мене..." "Ці п'яту мою будуть берегти..." Пізнай себе, розлучивши мужа крові і мужа Божого, і скажи: "Перша людина із землі тлінна, друга..."

П а м в о. Звичайно ж, про цих-то двох людей, нерозривним союзом пов'язаних між собою, говорить Бог Йову: "Хто відкриє лице звинувачення його? У згин же грудей його хто ввійде? Двері лиця його хто відкриє? Навколо зубів його — страх, утроба його — щити мідні, союз же його як смарагд-камінь, один до одного прилипають, дух же не пройде його, як муж до брата свого приліпиться, тримаються й не відірвуться; у чханні його заблищить світло, очі ж його — видіння зірниці, з уст його

виходять, наче свічки палаючі, і розлетяться, як іскри вогняні; із ніздрів його виходить дим печі, палаюче вогнем вугілля. Душа ж його, як вугілля й як полум'я, із уст його виходить, на шиї ж його оселяється сила..."

Д р у г. Тепер-то ти пояснив, Памво, оцей вірш: "Коли ж було сонце на заході, полум'я було, і це піч, яка димить, і свічки вогняні! Вона пройшла між розсіченнями цими". Тепер зрозуміло, чому так сильно злякався Авраам: "Коли заходить сонце, жах нападає на Авраама, і цей страх темний дуже нападає на нього". У розділенні він побачив того: "Навколо зубів його страх..." Як не затремтіти? Побачив його? Чхає блискавкою, дивиться зірницею, дихає іскрами й палаючим вугіллям...

А н т і н. Оцього-то страшного мужа не менше злякався й Ісая: "Бачив Господа, о окаянний я! Наповни дім славою його". Тоді-то він спробував і солодкого вугілля із вівтаря Господнього, очистилися його вуста, зникло беззаконня, зробився апостолом. "Кого пошлю? Це я є! Пошли мене..." Аврааму заповіт заповідається, а цей посланником стає. Блажен, хто знайшов плем'я в Сіоні та родину в Єрусалимі.

К в а д р а т. Ісая наче пальцем показує на тих, хто не пізнає себе: "Горе тим, хто вважає пітьму світлом, а світло пітьмою... Горе, бо мудрі самі в собі й перед собою розумні". Тільки лиш не сказав: у плоті своїй.

П а м в о. Саме на цих він кричить, видно із наступного: "І згорить тростина від вугілля вогняного, і згорить від полум'я, яке розгорілося. Корінь їх як плоть буде, і цвіт їх, як порох, зійде, бо не захотіли закону Господа Саваофа".

Д р у г. Та там же нижче говориться, що підійме Господь знамення для народів, які заблукалися від дому свого на кінець землі, і відкличе свистом своїм. Свистом відзиваються ті, хто віддалився, заблукавши у полі чи в лісі, жваво на голос повертаючись: "Не спрагнуть, не змучаться, не задрімають, не заснуть, не розпережуть поясів своїх із бедер своїх і не розстебнуться ремені чобіт їх, стріли їх гострі, і луки їх натягнуті, копита коней їх, як твердий камінь, стали; колеса колісниць їх, наче буря, зляться, як леви, і стали, як левища". Бачите, цей рід уже не такий, тому що там же написано, що "глянуть на землю — і це пітьма жорстока в зачудуванні їх". Цього роду був і Авраам: "Жах нападає на Авраама". Звідки ж візьметься зачудування й жах? Із розділення між світлом і пітьмою: Ізраїлеві страх Господній народиться.

А н т і н. Згадався мені Яків. Цей також, прокинувшись зі сну, злякався й каже: "Яке страшне місце оце..." Згадався і Павло, осяяний світлом небесним на шляху: "Тремтячи ж і жахаючись, говорить: "Господи! Що мені хочеш сотворити?" А мила наречена дуже відважно говорить: "Міцна, як смерть, любов; жорстока, як пекло, ревність; крила її — крила вогню; вугілля вогняне — полум'я її". Вона теж, видно, рідня Ізраїлева. Розділила води, знайшла полум'я з Авраамом і закохалася в нього: "Вода велика не може погасити кохання". Не жахається, а тане від любові.

К в а д р а т. Наречена вже давно помилилася, пізнавши себе, і не вперше ото говорить так, як Давид: "Відбилося на нас світло лиця твого". А раніше кричав: "Страх і тремтіння прийде на мене..."

П а м в о. Щира правда. Вона давно вже раніше сказала: "Душа моя вийде у слово його". Вийшла і знайшла того, що "небо і земля мимо ідуть", але не слова його. Шукала вночі — не знайшла. Потім, розсікши й кинувши набік всю ніч, напала на той скарб свій: "І світло у пітьмі світиться". А цим самим витлумачила нам, що то означає Книга Вихід.

Д р у г. Книга Левітська[36] вся погоджена з нашим співом. А якщо вона не по Господу, правді й царству його, тоді вже давно немає її серед духовних книг. "Дух є Бог, Господь дух є". Заспівайте Господу! Але дивіться, щоб пісня була нова. Принесіть Господу, але щоб все це було чисте. Все те старе, що тлінне, все те нечисте, що минуще. Новому нове дай, чистому — чисте, невидимому — таємне. Уявіть собі чудовий, духмяний нагірний сад, сповнений безперервної втіхи. Як бажано гостям увійти в нього! Та продертися не можна. Непрохідні хащі, непролазний терновик, струпуваті місця оточують рай цей. О дорогий раю! Найсолодша істино Господня! Коли продеремося до тебе? Не допускає нас терновик обрядовий. У ньому-то ми й застрягли.

А ти по той бік жорстокої стіни ледь-ледь сяєш, радосте наша. І хто через цю пустелю проведе нас? Блаженний, хто пізнав себе! Лиш він має пастиря і вождя свого. З цим вождем Давид пролазить стіну, не боїться серед самої смертельної тіні. Слово його було внутрішнім жезлом Давидові. З цим жезлом він зійшов на саму гору Царства Божого і правди його. Страх Божий вводить у внутрішню Біблії завісу, а Біблія, тебе ж само-

го взявши за руку, вводить у свій же внутрішній чертог, якого ти зроду не бачив, до того друга, про якого Соломон: "Велика річ — людина і дорога — муж, який творить добро. Велика справа — знайти мужа вірного". І тоді-то буває оте, теж із приточника: "Брат, якому брат допомагає, як місто укріплене". Біблія є нашим братом. Він народився для збереження нас, братів своїх. До всієї Біблії, а не до самого Єремії, говорить Господь: "Сину чоловічий! Сторожем дав я тебе дому Ізраїлевому". Хіба не чуєте, що наречена співає: "Поставив мене сторожем у виноградах". Бродиш невідомо де, по безлюдних околицях, а вона намагається ввести тебе у спальню своєї матері. Та й про Христа непогано написано: "Вона ж, яка подумала, що це садівник". Звичайно, подібний до садівника. Всі богословні пророки наче хоронителі саду.

Ми ж уже чули Ісаю, що виноград Господа Саваофа — це дім Ізраїлів. Ми тут же. Та й ми самі є дім Божий. Вони-то бережуть: щоб ми не вийшли із дому Господнього і від нього самого з блудним сином у далеку країну чи в Єрихон з тим, хто подався у розбійники. Всі ці сторожі в одній людині, я сам у всіх дух. Ось один! І перший сторож "повернеться у дім твій". Ось другий, Ісая: "Ідіть, люди мої, увійдіть в храмину вашу". Оце-то ті херувими з полум'яною зброєю, що мають всередині себе шлях дерева життєвого, а стріли їх гострі; вигляд їх — як свічки вогняні, лице — як випалений горщик, рід, рятований Господом, серафими, які носять вугілля Божої премудрості. А як самі вони є колісницею і престолом Господа, що живе всередині їх, так і нас, що блукаємо по кінцях землі, повертають у середину нашу, до голови нашої, до того дерева життєвого (наче до безпечного ковчега), про яке приточник: "Дерево життя є для всіх, хто тримається його і схиляється на нього, як на Господа, тверде". Ми ж, підкоряючись їм, ось що чуємо: "Ви друзі мої і робите те, що я заповідаю вам". Тому нічого не слухаю, якщо воно не веде мене у найглибшу в мені печеру одкровення. Отам-то для мене рай насолоди, а в ньому плід дерева живого і такої ж води. Досить! Не говори більше мені ніхто нічого...

П а м в о. Принесіть Господу, сину Божому. Син Божий Ізраїль приносить живому Богові своєму жертви і подарунки. Навіщо?" Хай не пропаде душа їх". [Розсуди оце: "Щоб не пропала душа їх..."] Дай нам, Господи, хоч трошки спробувати, що воно означає? "Хай заколють теля перед Господом", — го-

вориться там... Не коли! Чуєш, не коли! Знай себе! Слухай Ісаю: "Навіщо мені численні жертви ваші? — говорить Господь. — Жиру ягнят і крові телят та козлів не хочу. Хто користає цього із рук ваших?.." Хіба ти забув, що Бог наш є вогонь? Яка ж безглуздість нести м'ясо перед очі, перед палаючі полум'ям очі того, перед яким всяка плоть, наче солома, горить і зникає? "Принесіть Господу, — слухай Давида, — славу і честь". Якщо можеш смак відчувати в тому, чого ти ніколи не жував, то можеш і любити те, чого не розумієш. Знай же себе! Отут-то він.

А н т і н. Не розуміли цього глупі жерці. Думали, що справа полягає в тому, щоб заколоти теля і зробити гарненький бенкет. Описує їх дурість Ісая: "Ті вчинили радість і веселість, заколюючи телят і пожираючи овець, щоб їсти м'ясо й пити вино, приказуючи: — Їмо і п'ємо, бо вранці помремо..." Цих гладких скотів називає Амос телицями васанських нив: "Жерці, послухайте! Чуєте слово оце, телиці васанські..." Послухай, яке теля спалює й знищує за любов до Господа той же Мойсей у Второзаконні: "І гріх ваш, його ж ви сотворили (тобто теля), взяв його і спалив його на вогні, побив його і розтер його дуже, щоб було дрібне і було як порох..." Заколи гріх у тобі, о чоловіче! Убий в собі впертість твою й гордість, яка чинить прикрість голосові закону вишнього. Зітри й спали її жаром любові твоєї до Бога. Послухай Мойсея й викорени зло із себе самого. Ось жертва! Ось запах пахучий Господу! Ось рятівний дарунок душі твоїй! Розумійте це ви, хто забуває Бога. Слухайте, що говорить: "Жертва хвали прославить мене, і там шлях, по ньому ж покажу йому спасіння моє".

К в а д р а т. Про цих упертих Богові телят можна сказати з Сираховим сином: "Не піднось себе радою душі твоєї, щоб не була розкрадена, як теля, душа твоя..." Не можна вперте теля посвятити Богові.

П а м в о. Єремія влучно телятами й волами їх називає: "Веселіться й говоріть багато, розкрадаючи спадщину мою. Скачіть, як телята на траві, і коліть, як воли". Звичайно, цим телятам Бог у Книзі Левітській з погрозою говорить: "Якщо не послухаєте мене і не здійсните повелінь моїх оцих, не підкоритеся їм і про долі мої буде обурюватися душа ваша, то вижену вас із спадщини" А спадщина Божа — ось вона: "Успадкував одкровення твої навіки"

Д р у г. Стефан у Діях на цих же впертих волів кричить:

"Твердошиї й не обрізані серцем..." Та ось же смиренне і обрізане теля! "Серце зранене й смиренне Бог не..." Коли хто таке серце знайде, ось тоді-то, Боже, покладе на вівтар твій телят.

А н т і н. Ах! Неабиякі юнаки! До цих-то телят говориться: "Візьміть ярмо моє на себе" "О солодке ярмо!". "Благо для мужа, — плаче Єремія, — коли візьме ярмо в юності своїй". "Благо мені, бо ти вгамував мене...". "У чому виправить дуже молодий (чоловік) шлях свій?" Ось у чому: "Коли збереже слова твої"

Кинь, друже, телят і козлів. Візьмися за себе. Вбий для Бога в собі вологу впертість. Залишиться в тобі другий бик. А ось він: "Йосифові Мойсей каже: із благословення Господнього земля його, із красот небесних і роси, як першородного теляти, краса його, роги однорога — роги його, ними поган поколе, разом навіть до краю землі. Ось чоловіча стать непорочна!"

К в а д р а т. Біблія є людина, і ти людина. Вона є теля, і ти теж. Якщо пізнаєш її, то одна людина і одне теля будеш з нею. Пізнай же спершу себе. Вона з дурнем дурна, а з преподобним преподобна. Неробі падіння, а доброму вставання. Пізнай же себе. Розділи між добром і злом, між коштовним і добрим, підлим і злим, пізнаєш її у ній, а без цього наїсися отрути. Без сумніву, це те теля, яке Авраам представляє найбажанішому своєму триликому гостю. До цього теляти й премудрість: заколов свої жертви, кличе тебе. Це показує і батько блудному синові, але вже тоді, коли він повернувся додому.

Оце-то теля принеси Богові. Цим одним вмилостивиш його і очистишся від усіх помилок твоїх, а не тим, що продається у м'ясних рядах. Йому посвятиш, та й сам будеш їсти з ним і для нього, тому що й це прекрасне теля його ж є. Пізнай же спершу себе. Не броди по планетах і по зірках. Вернися додому. Тут батько твій, і те теля він сам тобі покаже: Бог — Бога, правда — правду, істина — істину. Істина від земної плоті телячої засіяє, а правда з небес батька твого прихилиться. Ось у той-то уже час правда й мир зустрінуться й привітають одне одного. Тоді скажеш: "Мир з Богом маємо".

А н т і н. "Хай покладе руку свою на голову теляти перед Господом..." Це повинен робити жрець помазаний. А що означає, по-перше, помазаний? Ось слухай: "Дух Господній на мені, заради ж нього помазав мене". Помазаний на помазаного покладає руку, духовний на духовне теля, тому що "душевний

чоловік не приймає" (видно ж, що й не покладає руки), яка є духа Божого, бо юродство у нього є. Прошу, пізнай себе. Пізнавши в собі батька, можеш покласти руку на сина. Ніхто не може прийти до цього теляти, якщо не батько до нього притягне його. Послухай Павла: "Дух усе випробовує, і глибини Божі..." Павло, пізнавши себе, помазався духом: "Ми ж не духа світу цього прийняли, а духа, який від Бога". Потім вже приступає до таємничого теляти, приговорюючи: "Щоб ми знали, яка від Бога дарована нам". Найсвятіша Біблія є рятувальне теля, Богом нам дароване.

К в а д р а т. Ось тобі теля, Єзекіїль: "Була на мені рука Господня, і бачив..." Хто себе не знає, для того Єзекіїль сліпець. Пізнай же себе, помажся духом, поклади руку на нього, раптом скаже: "І бачив..." А що ж він бачив? Між іншим, бачив і лице теляче. Ах, друже мій! Пророк для тебе і сліпий, і мертвий, якщо приходиш до нього без духа Божого. Чи можна, щоб побачити тобі в ньому силу Божу, руку Божу, якщо не побачив ти в собі того, до якого Давид: "Руки твої сотворили мене". Пізнай себе і можеш покласти на нього руку, яка є в тобі, Божу. Дух духа пізнає; брат братові допомагає; рука руку знає. Як приступиш, плоть, позбавлена духа, до духа? Якби ти пізнав себе, то міг би сказати з тим же пророком: "Була на мені рука Господня, і вивела мене в дусі Господньому, і поставила мене серед поля, а воно було повне кісток людських". Оживляє Єзекіїль мертві кістки, наводить на них жили, плоть, шкіру — все нове і дух життя. Чудо! Встає на ноги свої зібрання численне. Кості ці є дім біблійний, і ти сам є дім. Як пророкуватимеш на сухі й безплідні кості її, не маючи в собі духа? Одне кажу: все від тебе залежить — знай себе. Ти теля: на себе руку поклади, потім на брата, і будете як утверджене царство.

П а м в о. А Лука богогласний хіба не теля? Теля — Мойсей, теля — Ісая, теля — Павло. Всі вони із стада Господнього, які відригують жуйку і роздвоїли копито. Які бачили з Єзекіїлем видіння слави Господньої. "Бачив славу його..." З усіма цими була рука Господня, і вийшли, і заграли як телята, позбавлені пут! Всі вони є в Господі, а Господь у них. Візьми із цих телят будь-яке. Пожертвуй його, але пожертвуй Господу. Це Господні телята. Їж їх перед Господом і з Господом. Не примішуй нічого твого. Ось Мойсей як учить їсти: "І їсти будете там, перед Господом Богом вашим, і звеселитеся про всіх, на них

же покладете руки ваші ви і домашні ваші, як тебе благословив Господь Бог твій... Та не сотворіть там усього (слухай добре), що ви творите тут нині, кожен бажане перед собою". Прошу, з розумом їж. Уважай добре, щоб не їсти крові. Що лиш там говориться, все те нове, чисте, все Господнє. Не думай, що там очі, вуха, ноги, руки твої. Не твоє, а Боже там усе, від ниточки до останнього ремінця на чоботі. Як можуть про плоть говорити ті, хто не від плоті, не з похоті її, а від Бога народилися? Ось же тобі повна Біблія непорочних чоловічої статі, Божого роду телят для очищення твого. Твоя лиш справа взяти одного улюбленого для жертви, покласти руку на нього. Та спершу загляни всередину себе. Рука твоя — не рука. Розміркуй сам з собою і знайди в собі руку міцну і м'яз високий. Тоді, за нею слідуючи, насолодишся високим розумом цієї безсмертної трапези. Якщо сам не можеш, приведи до помазаного духом Божим тлумача: цей слуга Божий допоможе тобі. "Оскільки уста Єреові, — говорить Малахія, — збережуть розум і візьмуть закон із уст його, бо є ангел Господа-Вседержителя". Але все це тоді станеться, коли почнеш пізнавати себе, а без цього законні жертви ніяк принести не можна.

Д р у г. "Утробу і ноги (теляті) хай помиють водою..." Ось тобі одне з обмиваною утробою теля: "Серце чисте сотвори в мені, Боже, і дух..."

А н т і н. Ось тобі й друге! Інших обмиває, сам обмитий: "Помийтеся, і чисті будете..."

К в а д р а т. На, ось вам і третє: "Говорить Яків дому своєму і всім, хто з ним: "Відкиньте богів чужих, які є з вами, серед вас, і очистіться, і змініть ризи ваші, і, вставши, зійдемо в Вефіль, і збудуємо там жертовник Богові, який послухав мене в день скорботи..."

П а м в о. Ось вам ще прекрасний юнак! Брат нареченої: "Умив ноги мої, як оскверню їх?"

Д р у г. А про нечистих мовчите? Ах, коли б помножились ці! "Дам закони мої в думці їх, і на серцях їх напишу я, і буду їм Богом, і ті будуть для мене людьми, і не навчить кожний ближнього свого, кажучи: "Пізнай Господа, як усі пізнають мене від малого до великого". "Виллю із духа мого на всяку плоть, і прорічуть сини ваші і дочки ваші..." О найсолодші пророки! Коли дочекаємось, щоб і нам бути такими телятами? Біда наша, що ми не пізнали себе, а в собі того, про внутрішню присутність якого вище Йоіль говорить там же: "І побачите, що

я є посеред Ізраїля, і я Господь Бог ваш, і немає іншого, крім мене". Ось тоді-то вже слідує: "Не осоромляться люди мої повік" І тут же поряд: "Виллю із духа мого на всяку плоть..."

А н т і н. Ось же вам і нечисте теля виводить Авакум: "У злобі говорить до дерева: підбадьорся, встань! і до каменя: піднімись!" А це мрії, кування золота й срібла, позбавленого всякого духа.

К в а д р а т. Це теля дуже годиться для ідолів. Воно не знає про себе і про свій дім, про який там же безперервно говорить чисте наше теля Авакум: "Господь же в храмі святому своєму, хай боїться лиця його вся земля".

П а м в о. Це теля є справжній виродок. Воно жуйки не відригує, бо не може їсти ізраїльського теляти, та й у нього ж і копито не подвійне.

Д р у г. Поганські телята дуже відрізняються від ізраїльських. Жуйка в них однакова, і копита разом злиті. Так їх природа велить. Погани всі позначаються цим іменем (Вавилон), а це означає змішування або злиття. Вони лиш зовнішню плоть бачать і скрізь з неї дивуються, описують, вимірюють, а духовну істину, що перебуває в плоті, не знаючи її, змішують з плоттю і називають мрією. Та наш дивогляд, теля Авакум, зауваж, що навпаки, всяке дерево, камінь і срібло і всю зовнішню плоть мрією називає, провидячи в ній нетлінну Божу істину і пізнавши вдома того, кого любителі зовнішнього, обминувши, никають неситі по хмарах. І це означає бути пророком, тобто окатим і прозорливим.

Про цих не істині, а ідолам присвячених телят ось Варух: "Відкрий, Господи, очі твої і подивися, як померлі, що є в пеклі, дух яких піднявся із утроби їх, віддають тобі славу і оправдання Господу, а душа, яка тужить про велич зла, ходить сльотава й хвороблива, і очі згасаючі, й душа спрагла воздадуть тобі славу і правду, Господи".

К в а д р а т. Варух говорить про обидва роди телят: чистих і нечистих. Ось тобі нечисті: "Дух яких піднявся із утроб їх". Тепер скажи, чим умиються? Не знайшли, загубили в собі дух: "Піднявся дух із утроб їх". Віднялось же від них і Царство Боже, і правда його. Віднялось тому, що не знайшли. Не знайшли ж через те, що не пізнали себе. А душа спрагла чи не тих же означає: "Блаженні спраглі"? Ці з Давидом тужать, хворіють, злобою обурюються, ходять сльотаві, зникають очі їх на спасіння Боже. "Коли втішиш мене?" "Хай прийде Царство

твоє!" Всі вони з часом з Ісаєю говорять: "Із-за цього черево моє на Моава, наче гуслі, заголосить, і нутрощі мої, як стіну, обновив ти".

П а м в о: Це блаженне утроб тих оновлення ось у Єзекіїля: "Покроплять на вас воду чисту, і очиститесь від усіх нечистот ваших, і від усіх кумирів ваших, і дам вам серце нове і дух новий дам вам". А де той щасливець, про якого можна сказати: "Обмився ти, виправдався ти"? Де ті голубині очі, які сидять на наповненні тих вод, про які повірений: "Якщо хтось бажає, хай прийде до мене і п'є. Ріки із черева його потечуть води живої". Це ж говорить про дух...

Д р у г. Оці-то чисті телята можуть приносити в жертву найсвятіше теля Господу так, як Авраам Ісаака. Але не обмиті цією водою і, сказати, безсердечні серця як можуть покласти руку на голову теляти? Вони в собі самих голову Господа свого загубили, і хто ж їх приведе до телячої? Загубивши в собі, чи знайдуть в іншому? Ось хіба як накладуть руку: "Оспівайте його, бо на Господа возвеличився. І вразить Моав руку свою у блювотиння і буде на посміховисько і сам..." Чи може серце, яке володіє поганським змішуванням, відділити у цьому теляті плоть і кров від духа, а смерть від життя, непридатне від жиру? Чи може здерти покривало сороміцької шкіри, не пізнавши того всередині себе, заради якого є покривало? Чи може покласти на вівтар вогонь і дрова, не знаючи й не бачачи в домі своєму нерукотворному печери одкровення Господнього? Ось хто має дрова: "І показав йому Господь дерево..." "Ось у нареченій вогонь!" "Крила її — крила вогню". Он поглянь на вівтар! Послухай: "Маємо ж вівтар..." Ось відокремлюваний жир! "Хай дасть тобі Бог від роси небесної і від жиру землі..." Що то за жир? Послухай Мойсея: "Завів я на силу землі, наситив їх житами сільськими, смоктали мед із каменів і єлей із твердого каміння, масло коров'яче і молоко овече з жиром овечим і баранячим, синів телиць і козлів, з жиром пшеничним і кров грон пили — вино"

Біблія є обітована земля. На ній стадо Боже й чисте є Ізраїль. Ось тобі, телячий син, прекрасний Йосиф, який годує братію свою в голодні часи жиром пшеничним. Ось тобі другий син барана, ягня. "Плоть моя є істинна мука". Ось жир! "Плоть ніщо ж..." Хіба не знаєш, яке ягня обмиває Хреститель? Чи не хочеш піднятися на благо і на жир землі Божої? Ось так: "Це я пошлю ангела мого перед лицем твоїм, перед очима твоїми,

над лобом твоїм, хай збереже тебе на шляху, і хай введе тебе в землю, яку приготував тобі. Слухай же себе і послухай його". Чи не хочеш принести в жертву Богу твоєму теля або ягня? "Вважай же на себе добре, щоб не їсти крові, і благо тобі буде і синам твоїм по тобі навіки..." Не впивайся кров'ю плотського твого вина. "Пий кров праведну (плоть же ніщо), кров Господню, кров духовну". Не говори, що лиш твоя є кров. Цим заперечуєш істинну духовну людину, створену за Богом у правді й преподобії істини, і помножуєш число тих безбожників у приточника: "Сину, хай не зваблять тебе мужі нечестиві; іди з нами, приєднайся до крові, заховаємо ж у землю мужа праведного неправедно, пожеремо його, як пекло, живого і візьмемо пам'ять його від землі". Така жертва є ідольська мерзота, а не запах пахощів Господу: Бог Боже любить.

А н т і н. Про цих, які ображають Ізраїля, ось що співає Ісая: "Ті, хто образив тебе, з'їдять плоть свою і вип'ють, як вино нове, кров свою, і вп'ються". І це-то ті вовки, які на ранок не залишають: "Їжмо й пиймо, бо вранці помремо".

К в а д р а т. Такою-то була колись і дочка єрусалимська, якій ось що у Єзекіїля Бог говорив: "Корінь твій і буття твоє із землі Хананейської: батько твій аморреянин, і мати твоя хеттеянка, і народження твоє: у той же день народилася ти, не відрізали тобі пуповини, і водою не обмили тебе на спасення, ні сіллю не посолили, ні пеленами не сповили". Та ось що далі до неї говориться: "І простер крила мої на тебе, і прикрив сором твій, і поклявся тобі, і ввійшов у заповіт з тобою, — говорить Адонай-Господь, — і була ти мені, і обмив тебе водою, і сполоснув кров твою з тебе, і помазав тебе єлеєм" Дочки єрусалимські є: Руф, Юдит, Естер, Сусанна, Маріам. Всі вони блудним покривалом покриті так, як наречена Юди Фамар. Так тебе можна принести серед цих юнок прекрасних і кіз, що високо скачуть, в жертву Господу. Пізнай же спершу в собі того, хто говорить: "І покрив сором твій". А без цього буде тобі те, що й старим, які закохалися в Сусанну. Або те, як постраждав перший син Юди, Ір: "Був злий перед Господом, і убив його Бог". Те ж сталося й меншому його братові Аукану. З ним та ж прекрасна Фамар жінкою жила. Та цей безпутний сім'я своє хотів відновити, а не братові тому, про якого: "Брат мій мені, і я братові" І вбив Бог і цього. Навіщо ж Юді ця прекрасна із дочок єрусалимських народила премилого Фареса? Ось навіщо: "Схилився до неї шляхом". Яким? Отим: "Шлях запові-

дей твоїх тік" Чи бачиш, з ким прийшов до неї? Вже трохи знав себе, відчував всередині голос і, маючи духа, дав їй у заставу перстень. Що таке перстень? Це циркуль, колесо, вічність. Слухай Єзекіїля: "Дух життя був у колесах". Слухай Давида: "Голос грому твого в колесі" "Долі Господні істинні, бажані більше, ніж золото..." А хто без цього персня обручає собі цих наречених, то не народиться у них первісток, посвячуваний Богові, тому що не можна про них сказати цього: "Йосиф муж її, праведний", а лиш оце: "Зблудив Єфрем".

П а м в о. Про тих, як про сліпців, строго наказується Мойсею: "Хай не приступить принести жертву Богові твоєму". І про таких-то тупооких пташок говорить Осія: "Не вернулися до Господа Бога свого, і не знайшли його у всіх цих, і був Єфрем, як голуб безумний, що не має серця" А на початку Левітської книги, після теляти, і ягняти, і козла, говориться про птахів: "Принесе від горлиць чи від голубів дар свій". Так ось безумні голуби! Знай себе!

Д р у г. Біблія нічого не говорить, що б не стосувалось людини. Дурноголовим голубам говорить Єремія ось що: "Залиште міста й перебувайте на камені, мешканці Моава, і будете, як голуби, що гніздяться в каменях, біля входу печери..." Ось камені, від яких пропали старі, що закохалися в Сусанну, і із яких Сомнаса, птаха без мозку, будівельника дому, виганяє Ісая: "Що ти тут і що тобі тут? І витесав ти собі тут гріб, і там помреш". Оті-то блудники намагаються непорочну Сусанну розтлити, Біблію. Приліплюються до блудниці, полонені плоттю своєю, і, перетворившись у неї, заходять у пекло. До них у Єремії: "Був нічого не вартим блуд її, і осквернила землю, і зблудила з каменем і з деревом". Про них приточник: "Душі мужів, які подібні до жінок, спрагнуть, завжди навчаючись, але ніколи не навчившись". Та вони самі винні, не розпізнавши в собі язика злого від доброго. Тому там же вище разом у приточника: "Уста безумного приводять його до зла, уста ж його зухвалі закликають смерть"

А н т і н. А хто ж є чиста голубка? Ось вам одна: "Хто дасть мені крила, як голубині?" Випустіть, любі друзі, перед очі мої легкокрилих і гострооких голубів. Надокучили вже мені оті Ісаєві: "Діткнуться, як сліпі, стіни і, як сліпі, вмираючі встануть, як ведмідь і як голуб, разом підуть".

К в а д р а т. Ось же тобі одна посланиця летить із ковчега: "І повернулася до нього голубка під вечір, і мала гілку маслинову з листям в устах своїх"

Памво. О блаженні очі твої! Вгледіли сушу, побачили землю, яка родить багатство трав'яне, яке розсіває насіння за родом і подобою. Хто тобі відокремив від води сушу? Скажи, люба! Батько мій, Ной мій, мир мій. Я знаю його. Я з ним у домі його. Я сиділа в ковчезі, не літала без нього у світ цей, який топить беззаконників і обмиває гріхи. Він сам послав мене до моря цього, до потопу Божого розуму і премудрості його, до вод Святого Письма. Послала мене істина до милості, а мир до правди. Тому-то й не пожерла мене, як інших, морська глибина. Ось! Несу гілку маслинову звідти, звідки численні — загибель, жовч і смерть.

"Милість і істина зустрілися", а через сім днів зійде вода з лиця всієї землі. "Господня земля й наповнення її" У той час вже не буду ховатися у ковчезі, спочиваючи в тому, що є все у всьому. "І полечу, і спочину"

Друг. Важко побачити цю землю. Дванадцять старшин посилаються від Мойсея для того, щоб розсудити, щоб роздивитись, щоб заглянути в неї, але із цих вибраних споглядачів лиш два годилися: Халев та Ісус, а інші лиш розбестили людей. Одна прозорлива голубка, дорогий Халеве, ось що говорить: "Земля, яку я оглядала, дуже добра. Якщо любить нас Господь, то введе нас у землю ту".

Антін. Щоб цю блаженну землю провидіти, зводить Бог Мойсея на високу гору. Гора ця Аварим означає те ж саме, що й паска. На цій горі й він спочив з голубкою. "І полечу, і спочину". Але не потемніли очі його.

Квадрат. Розділяється суша від води, розділяється населена земля від поганської. Там спочиває голубка, а в нагірній землі Ізраїль. Про неї: "Перестала земля бути об'єктом війни". "Спочила земля від битви" "Ах, дорога земля! Спокій наш! Хто нам сповістить про тебе? Де голубка? Де споглядач?"

Памво. Де ті крила голубині, посріблені? Де гарні ноги на горах, що благовістять мир, благовістять благо? Хто нам хоч розкаже про ту високу й далеку землю, про яку: "Тварини твої живуть на ній, Боже! Коли виходити тобі перед людьми твоїми" Тоді хіба під твоїм проводом земля потрясеться, розділиться надвоє, побачимо сушу. Небеса росу дадуть, а земля принесе плід свій.

Друг. Хто пізнав себе, тому дасть слово для благовіщення Цар Сил, той, про якого приточник: "Цар праведний підносить

землю, а муж законопорушник розкопує". Як важко цю землю побачити, послухай Петра: "Втаюється це від них, які хочуть знати". А що таке? Ось що: "Небеса були спершу". А ще що? "І земля з води й посеред води складена Божим словом". Лиш Ізраїль її прагне і бачить. "Як спраглій душі холодна вода благоприємна, так і звістка блага із далекої землі".

П а м в о. Хто ж нам спрагу цю вгамує? Де те око, про яке: "Видяще око добре веселить серце, слава ж блага вигладжує кості"?

Д р у г. Ось тобі летять благовісники! Слухай Ісаю: "Господь Саваоф заповів поганину-зброєборцю прийти із далекої землі, від краю основи небес, Господь і зброєборці його розбестили весь Всесвіт". Їх же згадуючи, називає їх птахом. "Все, що заповів, здійсню, закликаючи зі сходу птицю і із далекої землі..." Тепер згадай і тих птахів, які при Авраамі сіли на розділених наполовину тілах.

А н т і н. Дивись, Квадрате! Ось ще голуб, Єзекія у Ісаї! "Як ластівка, так защебечу, і як голуб, так повчусь. Зникли очі мої, щоб дивитись на висоту небесну до Господа, який звільнив мене". Дуже погоджено з Давидом говорить: "Згадав літа вічні й навчився". "Пом'яніть перше одвіку, що я є Бог, і немає іншого, крім мене, хто сповіщає спочатку майбутнє, перш ніж бути йому, і відразу здійснюється". Бачиш, куди голубине око дивиться? На надійну вічність. Тут-то зникло ціле серце Давидове, яке ні про що тлінне не думає. "Спершу пізнав із одкровень твоїх, що навіки заснував я". Ось тобі й перстень Юди, любій Фамарі даний як застава, й золота гривна, і жезл. Ось тобі й гілка маслинова: "За милістю твоєю, за долею твоєю живи мене"

К в а д р а т. Дякую за цю пару, за Єзекію з Давидом. На ж тобі за них одну прелюбу голубку братові своєму! Брат її, що лежав до третього дня не в череві китовому, а в кам'яному гробі, новий наш Йона, тобто голуб, якнайлюб'язніше хоче до неї говорити: "Ти, голубко моя, у покрові кам'яному біля пристінка яви мені образ твій і зроби чутним мені голос твій, бо голос твій солодкий і образ твій прекрасний". Покров цей кам'яний, в якому вона перебуває, не думай, що це печера і ложе гаспидське, згадуване Ісаєю, а інша печера, вища гаспидської. "Отрок молодий на печери гаспидів і на ложе чад гаспидських руку покладе". Зауваж: "на печери", тобто над печери, вище тих печер. А то б і її Ісая із гаспидських лож вига-

няв так, як Соломон: "Чого ти тут?" Чи інший би, крім Ісаї, блискавкоподібний ангел сказав би їй: "Немає тут! Встав!"

Шукай вище! На високих краях є. Про гірне міркуй. Навіщо повзаєш по тлінній підлості із змієм? Хитра ти, як змій, але не маєш чистого ока голубиного й непорочного, про яке Авакум: "Чисте око, щоб не бачити зла і не дивитися на труди хворобливі. Труд і хвороба в серці їх" "Доки покладу поради в душі моїй..." А та з добрим поглядом пташка у ту щілину влетіла: "Покладу тебе у щілині каменя". Отам-то ця пташка знайде свою храмину. Сюди, крім Мойсея, вводить Бог і Єзекіїля: "І ввів мене до передворіття двору, і бачив, і це єдина щілина в стіні. І говорить до мене: — Сину чоловічий, розкопай стіну. — Я розкопав, і це єдині двері". Отут-то все його видіння, пророцтво й премудрість, як побачив щілину, розкопав стіну, в яку й Давид пролазить, та однак же під проводом Божим. То й не дивно, що не в стіні, а коло пристінка перебуває наречена. Коло пристінка, але вже за стіною, по той бік, обминувши її, або з Давидом, або по-ізраїльськи розділивши з Авраамом: "І сяде біля них Авраам".

А н т і н. Ах! Як ти обтяжив душу мою тією пташкою! Гідна вона такого брата, а брат такої ж сестри. Заплачу ж тобі за неї цілим стадом у Ісаї: "Хто вони, що як хмари, летять, і як голуби, з пташенятами до мене".

К в а д р а т. Любе мені це стадо. Та й самому Господу милі ці гості. Він наче вийшов назустріч їм і з радості питає: "Які є?" І наче те ж саме говорить до них з розпростертими для обіймів руками, що й нареченій: "Ти голубка моя!" "Ви друзі мої!" Раб не знає, що творить Господь його: ваші ж очі блаженні. Світлий світлих, голуб голубів, батько синів, дух духа зустрічає: "Поведи навколо очима твоїми й подивися на зібраних дітей твоїх здалеку".

П а м в о. Голуб — Йона, голуб — Ісая, і всі прозорливці — пророки. Принеси в жертву дари із цих голубів до Бога твого. Принеси ж (знай) пару. Другий голуб повинен у тобі бути і є — тільки пізнай його. Пізнай себе.

Д р у г. Обмивши посвячуване за гріхи ягня, Хреститель побачив Духа Божого, що сходить, наче голуб, і йде на нього. Дух до духа, подібний до подібного йде. Та ніколи б цього не було, якби спершу не пізнав всередині голосу, що говорить: "Це є син мій..." Початок і кінець тут: знай себе.

А н т і н. "Бачить Духа Божого, що сходить, як голуб". Це

подібне до того: "Злетіли ж птахи на тіла розсічені їх". Там грім голосу, а тут жах на Авраама.

К в а д р а т. Голуб є всяка людина. Та повинен слухати Софонії: "О світле й визволене місто, голубка!" Але те біда, що далі говорить: "Не почув голосу, не прийняв покарання, і до Бога свого не наблизиться". Тому-то й не наблизиться, що не слухає голосу грому: знай себе.

П а м в о. Принесе із горлиць чи із голубів дар свій. Що за горлиці? Навіщо Богу горлиці? Хай їх мисливці й птахолови ловлять! А ти знай себе! Все те тобі належить! Ти сам горлиця! У тобі горлиця! Пізнай себе! Ось тобі горлиця! "Які любі поселення твої, Господи Сил!" Чи відчуваєш палке бажання цієї горлиці? "Бажає й кінчається душа моя.." Не спить і зітхає ця горлиця на окремих гілках. "Якщо дам сон очам моїм?" Сон є всяка плоть. Та гострий її погляд ненавидить усе те: не удостоює дивитися, відвертає око від суєти. "Що ж бо для мене є на небесах..." Ах! "Всі, хто віддаляються від тебе, загинуть". "Серце моє і плоть моя зраділи Богу живому" Бачу двори твої і зникаю в них. Вони гніздо моє. "Там птахи розгніздяться!" На краю небес! Ось тобі горлиця! Посвяти її Господу твоєму. Пізнай себе!.. Там Господь твій! А в ньому — все.

Д р у г. Дивись, Памво! До твоєї горлиці летить і моя. "Чому прикрашені щоки твої, як горлиці?" Щоки — сусіди очей. У голубиних очах нареченої живе пронизуюча, як зірниця, прозорливість, а на щоках, як на червоних ягодах, — чистота, вірність, ревність і те бажання: "Бажання благочестивих насолоджують душу, діла ж нечестивих далеко від розуму".

А н т і н. А Яків хіба не горлиця? Він так поставив шатро своє на горі, як горлиця гніздо собі, і до нього так само тесть Лаван ось що говорить: "Бажанням зажадав ти ввійти в дім батька свого" "Бажає й кінчається душа моя у дворах Господніх".

К в а д р а т. А що це за щоки у горлиці? Щоки — те ж саме, що й лице, а про лице слухай приточника: "Лице розумне мужа премудрого, очі ж безумного на кінцях землі" Бачите, що тут очі й лице — все одно. То й не дивне, що Богу в дар приноситься хоч голубів, хоч горлиць пара. Голубка зором пронизує, горлиця того ж палко бажає. Як можна любити, не проникнувши? Як же, не кохаючи, і проникнути? Оця-то сердечна пара Богу мила. Вона-то прозирає Божу землю, прагне знайти вітер милої любові й любої милості. Голубка шукає: "Покажи мені вид твій", а горлиця прагне: "Зроби, щоб

я почула голос твій" Голубка: "Як образ твій прекрасний". Горлиця: "Який солодкий твій голос" Та зір простягає, а ця — крила бажання й, у пару спрягшись, одну пташку становлять. Та знаходить гілку на землі новій, на місці багатому, а ця там же на гілках туркоче у гарну весняну пору: "Це зима минула! Дощ відійшов, відійшов собі. Зібралася вода, яка під небесами, у зібрання свої, і з'явилася суша, відійшла собі зима, квіти з'явилися на землі, час обрізування винограду настав, голос горлиці чути в землі нашій..." Лице розумне премудрої голубки побачило сушу, а ревна горлиця теж знайшла для своїх пташенят дуже надійне місце. І як мудре око тієї в голові її, в началі її, в господі її, так і пташенята горлиці не на кінцях землі, не тут, не внизу, а там, — високо у дворі Господньому, перед Господом. Там далеко, де міста Хеврон і Давір, звідки прилітають птахи, звідки сходять і підіймаються ангели Божі, де ховається Давид: "Накрив мене у тайні лиця свого..." А щоб хтось не подумав, що у цих Господніх птицях зовнішнє лице і зір вихваляється, хай чує Сираха: "Серце людське змінює лице її на добро". Серце чисте породжує голубине око і горлиці голос. Уста безумних і очі в такому ж їх серці живуть, серця ж премудрих — корінь і голова зовнішності їх.

П а м в о. Дивний образ, за яким велено приносити в жертву птахів. Велить відірвати голову і зцідити кров геть. "Хай відірве голову його (голуба) і зцідить кров" Так же велить відірвати гортань з пір'ям і кинути проти сходу, там, де попіл: "Хай відлучить гортань з пір'ям і кине її від вівтаря на схід, на місце попелу" Голуба не велить так, як скотину, розділяти, а лише: "Хай зламає його від крил і хай не розділить". Така нібито жертва — запах пахощів Господу.

Ось вам кухня й дурощі Божі!

БЕСІДА, НАЗВАНА ДВОЄ, ПРО ТЕ, ЩО ЛЕГКО БУТИ БЛАЖЕННИМ

Особи: Михайло, Данило, Ізраїль, Фарра, Наєман

Фарра. О Наємане! Потіш мене, мій друже....

Наєман. Хто перелякав тебе, брате Фарро? Дерзай! Мир тобі! Не бійся! Звичайно, ти сидів у колі тих: "Гріб відкритий — гортань їх..."

Фарра. Оті-то сирени наповнили мій слух і серце жалібним бентежним співом[1].

Михайло. Чому ж ти не заліпив собі вуха воском так, як стародавній Улікс?

Фарра. Ця таємниця мені невідома. Але знаю, що вони наспівали мені багато чудес, які збентежили моє серце. Чи не чудо це? Наче є у Європі якийсь пророк, святий Єремія. Він винайшов із трав сік, що відновлює йому і його друзям молодість, як орлину юність. Вислухайте друге чудо. Якийсь доктор медицини харчувався лиш хлібом і водою і жив без усяких хвороб літ 300. Нате ось і третє! Якийсь калмик має такий гострий зір, що чіткіше і дальше бачить, ніж будь-яка підзорна труба. Ось чим полонили мене солодкоголосі сирени! А мої очі з дня на день слабшають. Не сподіваюсь прожити і 20 років. Хто ж мені і яка країна обновить юність? Вік мій закінчується...

Михайло. О Фарро! Не сумуй, мій друже! Ми заліпимо вуха твої воском, медом і стільником: *вічністю*. З нами *Бог*, розумійте, о невігласи! І рада ваша, й слово зруйнується, бо з нами Бог. Почуєте Господа Сил, того освятите. "Той буде тобі на освячення, якщо уповатимеш на нього". А інакше вся ваша міць, о погани доторкуючі, погани невіруючі, буде вам каменем спотикання, і каменем падіння, і падіж руйнування. "І засмутяться, і наблизяться, і будуть полонені люди, що знаходяться у своїй твердині". О друже мій Ізраїлю! Блаженні ми, бо приємне Богові для нас розумне.

Ізраїль. Глянь на мене, Фарро. Навіщо ти захопився втішним співом твоїх сирен? Ось тягнуть тебе на камінь спотикання й падіння. Навіщо, забувши Господа, святиш те, що не є святим? "Той буде тобі на освячення, якщо уповатимеш на нього". Друзі Єреміїні постаріють, безхворіб'я докторове перерветься, а очі

калмикові потемніють. "Терплячі Господа обновлять міць, окрилі-ють, як орли, потечуть і не втомляться, підуть і не спрагнуть".

Д а н и л о. Слухай, Фарро! Чи розумієш ти, що значить освятити?

Ф а р р а. Ой-ой, не розумію! Навчи мене!

Д а н и л о. *Освятити* означає *заснувати* й *утвердити*. Святе ж — значить непорушне, нерухоме... Коли Ісая кричить: "Господа Сил, того освятіть", то це означає, що він лиш є *святий*, тобто камінь твердий, щоб нам безпечно заснувати храмину нашого щастя і щоб ми не сміли святити жодного створіння, як клятву і пісок. "Всяка плоть — сіно". Слово ж Боже, тобто основа, сила і дух, перебуває повіки. Діамант сам по собі є твердим, а ми, лиш вважаючи його таким, робимо твердим. І оце-то є: "Буде тобі на освячення, якщо уповатимеш на нього" Тобто освятить *тебе* і утвердить щастя твій домик вічно і непорушно, якщо, поминувши паскудство, весь пісок і сіно, вважатимеш лиш його святим і твердим.

Ф а р р а. Ай, друже мій Даниле! Непогано ти міркував.

Д а н и л о. Плюнь же, голубчику мій, на Єреміїну юність, на докторове трьохсотліття і на калмицькі очі. Справжня дружба, істинне щастя і чиста юність ніколи не постаріють. Ах, все те не наше, що нас залишає. Хай буде при нас, поки залишить нас. Але хай знаємо, що все це не вірний наш друг. Один помирає в 30, а інший в 300 років. Якщо вмирати є нещастям, то обидва бідні. Не велика в тому відрада тюремникові, що одних через три години, а його через 30 днів витягнуть на ешафот. Яке ж то мені й здоров'я, якщо у кінці його слабість? Яка ж то мені молодість, що породжує мені старість? Ах! Не називай насолодою, якщо породжує горе. Не роби довготою ніщо, що кінчається. Не називай щастям нічого, що спростовується. За плодами й за кінцем його суди всяке діло. Не люблю життя, на якому є печать смерті і само воно є смертю. Кінець справам, будь суддею!

Не те орел, що літає,
А те, що легко сідає.
Не те око, що ясніє,
А те, що не отемніє[2].

Ось тобі справжнє око, як написано про друга Божого: "Не потьмяніли очі його, не зітліли уста його"

Ф а р р а. О Наємане, Наємане! Потіш мене, мій друже!

Н а є м а н. О люба душе! Зачарував тебе голос солодкий, сиренів голос, який тягне твій човен на каміння. Ой! Про це каміння оцей голос Ісаї: "Наблизяться, і зруйнуються, і впадуть" "Сповняться

доми шумом, і спочинуть тут сирени". Але не бійся! Господь звільнить тебе. Покладе тобі в основу камінь многоцінний, наріжний. "Тоді врятуєшся і зрозумієш, де ти був"

Ф а р р а. Не дивуйся з того, що зачарований, а скажи мені, де не чути голосу пустельних цих птахів?

Сирен втішний океану!
Гласом його вчарована,
Бідна душа на путі
Завжди бажає заснути,
Не допливши до берега.

Це сповнилось на мені, що я хлопчиком співав.

Н а є м а н. А я тобі навзаєм із тієї ж пісні заспіваю:

Розпусти сміло вітрила
І ума твойого крила,
Пливучи в буремнім морі.
Возведи і очі вгору,
Щоб піти на правий шлях.

Ф а р р а. Розтлумач мені, Наємане, що означає сирен? Я чув, що сирен означає пустельного птаха.

Н а є м а н. Якщо не розумієш, що є сирен, то не зрозумієш, що таке пустельна птиця. Одна справа розуміти ім'я, а інша справа розуміти те, що іменем позначається. Чи розумієш оце ім'я, коли скажу: цей дзвін — Христос. Та дай Боже, щоб ти знав, що це ім'я означає.

Ф а р р а. То розтлумач же мені не ім'я, а справу.

Н а є м а н. Сирен — це солодкомовний дурень, який тягне тебе до того, щоб ти заснував своє щастя на тому камені, який не утверджує, а розбиває.

Ф а р р а. Розжуй якнайпростіше й якнайсмачніше...

Н а є м а н. Стільки у вас славних і поважних любомудрів! Всі вони сирени. Вони-то й спокушують стариків і юнаків, що пливуть у цьому житті. Глянь сердечним оком на житейське море. Глянь на спотикання й падіння тих, хто пливе, і на зойк їхній. Один хотів возгніздитися на капітелі, як Ноєва голубка на горбі, і під старість зубожів. Другий на насолоді плотській хотів створити дім свій, але на схилі літ засоромився. Інший заснувався на камені милості велетенської, і був [той камінь] йому перешкодою. Ти не тільки думаєш, а й прагнеш сісти на камінь плотської юності, плотського безхворіб'я й плотських очей твоїх, і за це очікує тебе спотикання, падіння й руїна.

Ф а р р а. Кинь людські шаленства, а скажи лиш, що означає перебування сиренів на морі? Чому на воді?..

Н а є м а н. Тому що в суєті. Не хочуть вони у гавань і в лоно Авраамове, на здорову й тверду землю з Ізраїлем, але з фараоном. Ось вам пишна фігура і преподобний образ *надії* й *облудності*! Гаванню або *лоном* зображається *сподівання*, а морем і водою — фальш усякої плоті. У Євангелії камінь і пісок є те ж саме. На тому розумний, а на цьому домик собі будує муж непутній. Ковчег і потоп чи не те ж? Вода й єлисейське залізо[4] чи не те саме? Сорокалітня пустеля й населена земля чи не те саме? Що лиш минає Ізраїль — усе то море, вода, хиткість — основа й надія юродивих мужів, як написано: "Ріка плинна — основа їх"; "спочинуть тут сирени"; "схвилюються й спочити не зможуть"; "не радіти нечестивим".

Ф а р р а. Ти вже багато наговорив і розбудив цікавість. То ж скажи мені: чому інші говорять, що Ісаїні сирени[3] — це пустельні птахи, а гніздяться в порожньому Вавилоні-місті?

Н а є м а н. О немовля з бабськими твоїми байками! Розжуй лиш чоловічим зубом зараз по-Самсоновому, знайдеш у жорсткому ніжне, а в порожньому — поживу. Пустельні птахи — хіба то не лжепророки, що пусте співають? Порожній Вавилон — хіба то не сиренський камінь? Чи не все пусте, що суєта? І чи не все те вода, що не тверде? Послухай, ось птиця! "Єфрем, як голуб безумний, що не має серця". Учнів цих птахів називає Михей дочками сиренськими, і як про Самарію, що мала в себе багато таких птахів, волає: "Сотворить плач, як зміїний, і ридання, як дочок сиренських". До цих-то безумних птахів отой Божий поклик: "Приступіть до мене, послухайте мене, котрі погубили серце, які далеко від правди". Про цих же птахів нечистих Осія ось що співає: "Як птахів небесних, скину я... Горе їм, бо відскочили від мене". Учнів же їх називає чадами вод: "Як лев, зареве Господь, і жахнуться чада вод". Чада вод і дочки сиренські є те ж саме. У Ісаї називаються вони відібраними від ширяючих птахів пташенятами. Ці ж сирени називаються зміями й гадами. "Сотворить плач, як зміїний..." "Полижуть порох, як змії..." "Пошлю, як гадів, на землю"

Навіщо туди? Для того, щоб протягом усього свого життя їли бруд. Оці-то й є ангели люті, пси, творці зла, хмари без дощу, водяні, земні, що не мають духа...

Ф а р р а. Годі! Годі! Розкажи мені ще про добрих птахів. Я вже й розумію, що, звичайно, непогано співає й ота птиця: "Голос горлиці чути в землі нашій".

Н а є м а н. Кілька благовісних птахів випущу тобі із ковчега.

Глянь! "Хто вони, які, наче хмара, летять, і, як голуби з пташенятами, до мене?" Як темна й тонка вода у повітряних хмарах, так вода глибока — *рада* в серцях мужів цих і їх пташенят. І як голубині очі вище хвилювання сиренських вод, так серце їх вище всієї тліні піднялося. Глянь ще на гірний хор птахів прозорливих: "Підняв вас, наче на крилах орлиних, і привів вас до себе". "А де труп, там зберуться орли". Чи не орел це: "Ангел Господній захопив Пилипа"? Чи не орел це: "Не знайдеться Єнох серед живих"? Чи не орел це: "Був узятий Ілля вихором"? Ось орел ширяє: "Знаю людину, що пройшла небеса". Ось орел: "Бере Авакума ангел Господній за верх його". Ось орел: "Вознесу тебе, Господи, бо підняв мене ти". Глянь же на цього милого орла: "Бачив я славу його..." Куди ж це вони летять? Ах, перевершили вони труп і тлінь. Спрямували погляд на того: "Візьметься від землі життя його". "Здійметься пишнота його вище небес". Ах! Глянь сюди!.. Чи не це та благовісниця летить з маслиновою гілкою із *Ноєвого ковчега*, що мир нам приносить? І, пролітаючи, ось що, здається, співає: "Дерзайте! Хай не бентежиться серце ваше потопом вод сиренських! Я бачу *горб* непорушний, вершини гір, що виникають з-під потопних хвиль, проглядаю на обрії землю й гавань. Вірте в Бога: там спочинем" "Хто дасть мені крила?.." "Очі ваші побачать землю здалеку". А мені люба й оця горлиця. Летить вверх, співаючи: "Заспіваю нині коханому пісню". О Фарро! Фарро! Чи відчуваєш смак у пророчих музах? А інакше — біжи й приєднайся до галатів.

Ф а р р а. Чи віриш, що для мене більш приємний спів сирен?

Н а є м а н. Ой, друже, вірю, що більше єлею має в своєму підмащенні облесник, ніж у покаранні своєму батько, і що фальшива позолотка блищить більше, ніж саме золото, і що Іродова танцівниця набагато гарніша, ніж Захаріїна Єлизавета[4]. Та пам'ятай притчі: "Не славна хата кутками, славна пирогами". "Не гарна чолобитна складом, а законом". У найсолодшій отруті внутрішня шкода знищує солодощі. Прадавня оця притча: Ἁπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας — "Істина має просту мову".

Інакше співають у костелі, а інакше на маскараді. Смішний, хто шукає красивих слів у того, кого запитує про дорогу, і хто лакує чисте золото. Навіщо пророчим пісням словоблуддя? Хай ним вкривається сиренська фальш! А те, що вони співають в образах, то образи є мішечки для золота й полова для зерна Божого. Оце-то й є іносказання, і воно є істинна ποίησις, тобто творіння, покласти в плотську пустоту золото Боже і зробити духом із плоті, а раптом хтось догадливий знайде в коробочці прекрасне дитя

єврейське, *людину*, взяту вище вод сиренських. "Творять ангели свої духи (духами)". Ось істинні поети, тобто творці й пророки, і саме їх писання любив читати улюблений Давид: "У творіннях руку твою вивчав".

Ф а р р а. Однак мені приємні й ковчегові пташки. Мудренько співають. Випусти ще хоч одну.

М и х а й л о. Я тобі випущу, повернись сюди, Фарро! Зведи очі. "Як ластівка, так закричу, і як голуб, так повчуся".

Ф а р р а. Яка нісенітниця! Галасливі ластівки в яких краях народжуються? А у нас вони те ж саме, що цвіркуни. Голуб дурніший від курки, як може любомудрувати? Чи бачиш, які норовисті музи пророчі? Ось яких птахів назбирав у свій ковчег Ной! А мої сирени ніжно, солодко, чітко, голосно й самими преславними модними словечками виспівують. Самі морські хвилі, здається, від їх співу здіймаються й танцюють, наче від Орфеєвого псалтира[5], і немає такої глупої тварини і звіра, навіть найнечутливішого пня й горба, щоб їх не розумів, щоб не стрибав і з вигуками не заплескав у долоні, і не дивно, що Всесвіт за собою тягнуть.

М и х а й л о. Не бійся, Фарро. Ізраїль бачить двох. А це означає жезл і владу йому зробити, з отрути поживу, із смерті життя, із несмаку смак, а з шорсткого гладке, і нічим він не шкодить. Він сіє камінь, переходить море, піднімає змія і п'є мирру до насолоди. Його шлунок усе переварює на користь, а зуби все розтирають і все перетворюють на благо. Слухай, Ізраїлю! Розкуси йому Єзекіїну думку. Випий цю шорстку мову так, як написано про тебе: "Із потоку на шляху п'є..." О Ізраїлю! Переходь потік, виходь на друге, тобто твоє.

І з р а ї л ь. "Господь дав мені язик..." Ластівка й голуб означають Ізраїль. Глянь, Фарро, на стіну, і скажи, що бачиш? Поглянь сюди!

Ф а р р а. Бачу картину, де намальована пташка, що піднялася з морського берега і летить на другий, невидимий берег.

І з р а ї л ь. Це ізраїльська картина, названа *символом*. Ластівка, втікаючи від зими, летить через море із північного берега на південний і, летячи, кричить: "Немає для мене тут миру". У цей-то символ вдаряє Єзекіїного серця промінь оцей: "Як ластівка, так закричу". Ізраїль скрізь бачить *двох*. Ластівку сприймає, а через неї, наче через прикмету, що веде до мети, провидить духом чисте, світле й божественне серце, що злітає вище непостійних вод до здорової й теплої тверді. Оце й є стояти на сторожі з Авакумом, зводити очі й бути спостерігачем на Сіоні. Необрізаний же серцем

бачить самі лиш прикмети, без цілі. Глянь, Фарро, і на цей символ. Бачиш окрилену діву, що розпростерла руки й крила і хоче летіти через морську глибінь до горбів, які мріють вдалині. А коханий її над горбами із хмари назустріч їй уже летить, простягаючи для обіймів руки свої. Тут бачиш ковчег, що плаває. Це є чиста жона, про яку написано: "Дано жоні два крила орла великого". Цієї блаженної жони потопом блювання свого не міг потопити змій семиголовий. Вона й кричить: "Хто дасть мені крила?.." Ось тобі ластівка: "Як ластівка, так закричу..." "Не у силі великій, не у міцності голос її, а в дусі моєму", — говорить Господь-Вседержитель. "Дуже радій, дочко Сіону, проповідуй, дочко Єрусалима!" Чи не ластівка Павло, який проповідує не у мудрості слова, і світського красномовства, і сиренського блудословія, а в повчанні й силі Духа Святого? А коли ластівка кричить, що для неї небезпечний північний берег і що впізнала вона надійний південний берег, то чи не двох вона бачить? І чи не те ж нам благовістить: "Знаю чоловіка", "Про це похвалюся". Чи не те ж, що й Давид: "І полечу, й спочину?" Чи не те ж, що й ангел: "Це благовіщую вам радість велику?" "Немає тут..." "Там його побачите..." "Немає мені миру тут". Сам Єзекіїль, сказавши: "Як ластівка" й інше, всюди додає оце: "Бо ж зникли очі мої", тобто перестав я те бачити, що бачив раніше. Я бачив лиш воду, лиш плоть і кров, і лиш пустоту й суєту, і це *одне*, і є ніщо, тому я й був сліпий, бачачи те, що є ніщо і сама лиш тінь. Нині ж глупе моє око зникло й перетворилося в око віри, яке бачить у тільці моєму по той бік непостійної плоті й крові твердь і висоту Господа мого, духа Божого, що тримав у своїй жмені порох мій, і це друге й надійне, друга людина — Господь мій. "Він звільнив мене і забрав хворобу душі моєї". Звідси всі воскреслі возблагословлять тебе, і я, котрий віджив, "як ластівка, так закричу", і як Павло, повчуся. "Віднині ж дітей сотворю, які сповістять правду твою..." "Віднині жодного не знаємо з плоті. Якщо й розуміли ми під плоттю Христа, то нині того не розуміємо".

Подивись же, Фарро, й на другий *символ*, у центр якого ударяє оця ж Єзекіїна мова. Глянь сюди!

Ф а р р а. Бачу. На самому верху каменя, що посеред моря, стоїть якась пташка. Камінь подібний на сиренський.

І з р а ї л ь. Як йому бути сиренським, коли голос символів такий: In constantia quiesco, тобто "На стійкому спочиваю".

Що за певність на сиренському, який покривають хвилі? Це кам'яний горб вічного, що виник з-під вселенського потопу, на якому упокоївся Ноїв голуб, з таким благовістям:

Inveni portum Jesum. Caro, munde, valete!
Sat me jactastis. Nunc mihi certa quies[6].

Тобто:

Прощай, стихійний потопе!
Я спочину на горбах вічного, знайшовши гілку блаженства.

Ось тобі Ноїв голуб! Послухай його голос: "Літа вічні згадав і навчився". "Постав на камені ноги мої". "На камінь ти возніс мене" "Господь — утвердження моє і *камінь* мій"

Ось ще голуб: "Зі старанням гоню, до наміченого течу".

А як досягну воскресіння мертвих? "Ми розуміли по плоті Христа, а нині не розуміємо". Прошу, подивись мені й на сина Йониного, тобто голубиного. "Блажен ти, Симоне, сину Йонин. Бо плоть і кров не явили тебе (мене), а отець мій, котрий на небесах... Ти *камінь (кифа)*, і на цьому камені утверджу всю церкву мою..."

Чи чув ти про Данилів *камінь*? Це він. Чи чув про замок апокаліптичний? Це він. Чи чув про рай? Ось він тобі! Чи чув про землю дивну, яка посеред води й із води? Ось тобі обітована земля! Згадай євангельський маргарит[7]. Згадай знайдену драхму[8].Згадай звільнення, зцілення, воскресіння та ін., та ін., та ін. Все це і всі пророчі музи, як праволучні стріли блискавки, вдаряючи у цей святий і єдиний камінь, є путівниками. Бачиш, Фарро, в яку гавань доплила мова Єзекіїна! Не смій же хулити птахів Ноєвих. Вони співають тихо, але голос їх тонкий, гострий і високий. А сирени, як лебеді, здіймають голосний крик, але, за приказкою, "високо полетіла, та недалеко сіла"

Ф а р р а. Справді, я закохався у ваших пташок. Ковчег ваш подібний до троянського коня[9]. Випустіть мені ще хоч одну. Люблю, що співають дві: одна у вуха, друга в розум, як написано: "*Двох* їх чув" Тепер бачу, що не безпідставна оця давня притча: "Глупий, хто двох нарахувати не вміє" Бачити гаманець — не знати, що в гаманці, — це значить дивлячись не бачити. Однак треба скрізь бачити двох. Бачити боввана — не знати, що у боввані, — це не знати себе. Сирени оспівують воду, а ваші птахи — воду і гавань. Вода є гаманець, а гавань є імперіал[10]. Тіло є вода й шкіра, у яку одягнений істинний наш Адам.

Д а н и л о. О Фарро! Ти стаєш духмяним. "Мед капає із вуст твоїх, наречено". Ось цей-то мед закупорить вуха тобі проти сирен.

Ф а р р а. Випусти, Даниле, ще хоч одну райську пташку.

Д а н и л о. Прошу! Ти ще такої не бачив. Лови її! "Еродій на небесах пізнав свій час"

Ф а р р а. Дичину ти випустив. Я й ім'я її вперше чую. Скажи мені, якого роду ця птиця — еродій?

Д а н и л о. У стародавніх слов'ян вона еродій, у греків — пеларгос, у римлян — киконія, у поляків — боцян, у малоросіян гайстер, схожа на журавля. Еродій[3] — означає боголюбний, якщо слово грецьке. Та хіба в цьому справа? Кинь тінь, спіши до істини. Облиш природні казки беззубим немовлятам. Все те бабське, і байка, і пустота, що не веде до гавані. Січи скоріше всю плоть по-ізраїльськи. Серджуся, що зупиняєшся на шкаралупі. Ламай і видирай зерно сили Божої. Еродій знаменує віру в Христа, а краще сказати — ізраїльське *око*, яке бачить *двох*, — ось тобі гайстер. Будь здоров з ним! З небес перепілка...

Ф а р р а. Звичайно ж, є причина, чому він у цьому образі.

Д а н и л о. Звичайно, причина цього трояка: 1-ша — що він гніздиться на церквах; 2-га — що поїдає змій; 3-тя — що в старості батьків годує, оберігає й носить. Церква — означає двір Божий. "Які любі поселення твої..." "Птах знаходить собі храмину..." "Там птахи загніздяться". "Еродієве житло випереджає". Еродій завжди на вищих місцях — на шпилях і на куполах гніздиться, наче ватажок інших птахів. "Блаженні, хто живе у домі твоєму". Ось тобі Еродій: єдине просив у Господа та ін. Ось Еродій: "Знаходить його Ісус у церкві" А оці хіба тобі не є ватажки-Еродії? "Зійшли у світлицю, де були, перебуваючи, Петро, й Яків, і Іван, і інші одностайно разом. І був раптом із небес шум... і сповнилися всі Духа Святого, і почали говорити іншими мовами..." Ось що у цьому птахові велике! "Пізнав час свій". Видно, що він пізнав *двох* — час і час. О, хто цей прекрасний Еродій! — послухай його: "Це зима прийшла, дощ (потоп) відійшов, відійшов собі, квіти з'явились на землі" та ін. Чи бачиш, що знають і куди летять Ноєві птахи? До Авраамової затоки і до гавані тої: "Господь пасе мене..."

Ось тобі й зграя безтолкових гайстрів: "Лице небесне вмієте обговорювати" "Горе вам, що нині смієтеся!"

Ф а р р а. А чому ти назвав їх безтолковими? Адже їх за прогностику Христос не осуджує.

Данило. Вони по сонцю добре розуміють негоду, але не здатні побачити інший час, тобто Царство Боже. Треба знати з Данилом час один і час другий. Із цих напівчасів усе складено. "І був вечір, і був ранок — день один". Один час є плакати, а інший час смія-

---

[3] Ερος означає бажання, по-римськи Купідон, Ζευς, Juppiter або Дий. Звідси слово Еродій те ж саме, що Філофей.

тися. Хто одне знає, а не *два*, той лиш біду знає. Ось ще бідні гайстри! "Спрагнуть на вечір..." "Захвилюються й спочити не зможуть". Про цих гайстрів, які нерозумно загніздилися, можна сказати:

Їх твердь — сама вода,
Всередині їх — біда.

Сміятися нині й веселитися тут — значить не бачити нічого, крім пітьми й стихійної тіні. "Горе вам, хто сміється нині". І коли Петро сказав: "Добре нам тут бути", тоді раптом був звинувачений: "Не знає, що говорить" Він відділяв Мойсея від Іллі, Іллю від Христа, не пізнавши ще істинної *людини*, крім людської плоті чи тіні. А коли прокинувся, то зробився мудрим Еродієм, і, пізнавши *двох*, пізнав істинного, зверх людської тіні чоловіка, який є *єдиний* у всіх і завжди. "Прокинувшись, бачили славу його". "Знайшовся Ісус єдиний" "Він є всяке у всьому". Простий Еродій на одних небесах бачить подвійний час: холоднечу й теплоту, зиму й весну, спокій і досаду, а потайний Еродій, тобто Ізраїль, поверх стихій і поверх найтоншого повітря бачить дуже ніжну другу сутність, і там цей Еродій гніздиться. "Що для мене є на небесах? І від тебе чого захочу на землі?" Цю другу *сутність*, що є в стихіях або крім стихій, Бог знає. Однак Ізраїль пізнав *її*.

Ф а р р а. О Даниле! Ой, сподобались мені твої гайстри. Випусти ще хоч одного!

Д а н и л о. Хіба й тобі хочеться бути гайстром?

Ф а р р а. Дуже хочеться, та ж не безтолковим.

Д а н и л о. І мудрий часто спотикається. "Стільки часу я з вами, і не пізнав ти мене, Пилипе?" "Не можеш сьогодні за мною йти". "Відречешся від мене тричі". Дай, Боже, щоб ти був в образі цих гайстрів: "Це є життя вічне, хай знають тебе, і його ж послав ти..." Ось поводир і цар їх! Послухай його: "Дух Господній на мені..." "Назви літо Господнє приємне і день..." Ось і цей не останній: "Це нині час сприятливий! Це нині день спасіння! Ось як потрібне слово це! Γνῶθι χαιρον. Nosce tempus. — "*Пізнай час*". "Еродій пізнав свій час — горлиця й ластівка... О житло Еродієве! Блаженне ти! Чи не те воно? Ходячи по землі, повернення маємо на небесах". "Праведних душі в руці Божій..." "Боже серця мого! Душа моя в руці твоїй". "У тінь його забажав і сів..." "Авраам радий би бачити *день* мій, і побачив, і втішився" "Їм же відкрилися очі, і пізнали його, і *той* невидимий був для них". Хай же вбереже тебе Господь від тих юродів.

"Еродій пізнав час свій: горлиця і ластівка... Люди ж мої оці не пізнали долі Господньої" "Полюбили більше славу людську,

ніж славу Божу" "Осліпи очі їх, хай не бачать, не розуміють!" — кричить Ісая, побачивши *славу* Христа Господа. А вони хваляться: "Їжмо й пиймо, бо вранці помремо". Вмирайте! Вмирайте! Бо немає у вас розуміння *я двох*. Бачите, о нічні ворони, лиш один нинішній вечір, лиш саму воду з сиренами. Оця-то похмура слава осліпила вам очі, щоб ви не бачили отої ранішньої *слави*: "*Встань, славо моя! Встану рано*" Чому ви, о звірі дібров, у ложах своїх лягли, не дочекавшись отого блаженного другого *дня*: "*Вранці* ж бачив Іван Ісуса. Це ягня Боже! Це він, про нього ж я говорив". Ви — пітьма світу і вовки не із числа тих. "Веніамін — вовк, хижак, рано ще їсти..." А ввечері ковтаючі все без залишку на ранок, хай "останки нечестивих будуть вживані".

Ф а р р а. Я взагалі не розумію, що означає залишок...

Д а н и л о. О старий і відсталий Клеопо! Залишок є те ж, що зиск, ріст, додаток, який кладе прекрасний Йосиф у порожній мішок Веніаміна[11]. І цього не розумієш? Не додадуться ж тобі роки життя...

Ф а р р а. О, нині розумію, і додадуться мені, як Єзекію.

Д а н и л о. Залишок є рік Господній приємний (jubilaeus annus)[12] — день відплати, весна вічності, що таяться під нашим сум'яттям, наче золото в сумах Веніамінових, і подаючі Ізраїлю замість міді — золото, замість заліза — срібло, замість дров — мідь, замість каменя — залізо, замість піщаного фундаменту — діамант, сапфір і рубін. Чи читав ти у притчах: "Зцілення плоті і прикладання кісткою"? Плоть тлінна твоя — це тутешній світ, і нинішній вечір, і піщаний грунт, і море сиренське, і камені спотикання. А там же, за твоєю плоттю, до твоєї ж плоті приєдналася гавань і лоно Авраамове: земля посеред води, утримувана словом Божим, якщо ти не нічний [птах], а ворон, що злетів із ковчега, якщо ти ластівка чи голубка, що пізнала себе, тобто бачить двох: мир і мир, тіло й тіло, людину й людину, — двох у одному і одне у двох, нероздільно й незлито. Наче яблуня і тінь її, дерево живе й дерево мертве, лукаве й добре, брехня й істина, гріх і покаяння. Коротко сказати: все, що відчуваєш у своїй зовнішності, якщо віриш, усе те маєш у славі й у таємниці істинне, засвідчене твоєю ж зовнішністю, душевним тілом — духовне. У цей-то центр вдаряє промінь серця повірника. "Всякий дух, який сповідує Ісуса Христа, що во плоті прийшов (до плоті приложився), є вид Бога". "Знаємо ж, що коли з'явиться, то ми будемо до нього подібні, бо є" "І кожен, хто має надію цю на нього, очищає себе, бо ж він є чистий"

Ось тобі залишок! Ось додаток до костей твоїх! Все тебе покине, а цей залишок ніколи. "Все проходить, любов же ні". "Господа Сил, того освятіть..." Чи розумієш нині надію твою і брехню сиренську? Ось тобі замість трьохсотлітньої вічна пам'ять і юність. Будь здоровий! "У пам'яті вічній пребуде праведник". Від шуму сиренських вод не злякається. Це є вічне життя. Нині "оновиться, як орлина, юність твоя". Але не тих орлів, що знову старіють і вмира- ють, а тих, які у пізнанні самого себе дуже високо піднялися — вище всіх стихій і вище самого тутешнього сонця, бо і воно є суєта й лахміття, до отого пресвітлого мого сонечка. "Ти ж є той же..." "Одягайся світлом сонячним, як ризою". Той, хто говорить нам оце: "Підняв вас, як на крилах орлиних, і привів вас до себе. І бачив у трупі нашому славу його, у леві цьому мед вічності його, у пітьмі це невечірнє світло його, у воді цій нашій твердь гавані його". Трупом є всяка смертна людина, і Біблія є людина й труп. Знайшовши у нашому трупі світло й мед, знаходимо після того цю ж поживу у Біблії, хай сповниться оце: "Де труп, там зберуться орли". Пишну цей труп обіцяє трапезу, високо і ми злетіли, де панують вічна насолода і вічна юність.

ВОРОТА ГОСПОДНІ У НОВУ КРАЇНУ, У ГРАНИЦІ ВІЧНОСТІ

Там випробуємо: чи легко бути блаженним?

Ф а р р а. Тьху!.. Здійснилася притча: "На коні їдучи, коня шукає". Я думав, що дуже важко бути блаженним... По землі, по морю, по горніх і по пеклі блукав за щастям. А воно у мене за пазухою... Вдома... Стародавня притча: Ita fugias, ut ne praeter casam — "Від лиха втікай, та хати не минай".

Н а є м а н. О Фарро! Не тільки вдома, а й у серці твоєму, і в душі твоїй Царство Боже і слово його. Це камінь, а все інше — тлінь, брехня, калюжа... "Все минає..."

Та хто посіяв тобі це лукаве насіння, наче важко бути блаженним? Чи не вороги сирени? О слово потопне й мово облесна!

Ф а р р а. Гай-гай, вони! Із їх-то гортані голос оцей: "Халепа та кала", Τό κάλλοζ χαλεπόν ἐστι — "Важка доброта".

Н а є м а н. О, хай прилипне язик до їхньої гортані! "Хай будуть німими уста облесні!" Виблюй геть отого духа брехні. А поклади

у серці в основу цей многоцінний камінь: "Халепа та кака" — "Важко бути злобним". Що може збентежити й потопити солодкотеплий вогонь Параклітів[13], як не та зміїна сиренська блювотина? Звідси-то в душі морок і скреготіння, млявість і зневіра в осягненні Царства Божого. Звідси ні теплий ти, ні холодний, я повинен тебе виблювати... О, гряди, Господи Ісусе! Ей, гряду скоро, амінь... Нині, не сумніваючись, кажу: — Це Господь мій прийшов! Це сонце засіяло і нова весна! Хай розсипляться й відійдуть з блювотинням своїм душі нечестивих від границь весни вічної! Не входить туди неправда. Нам же дано ключі: "Халепа та кака". Чи не багатьом тим важче від олова беззаконня? Що ж легше від любові Божої? "*Крила її — крила вогню*". Напиши фарбами на діамантовому нігті славу оцю: "Природжене, потрібне, легке є одне й те ж". Що ж потрібніше, ніж Царство Боже? У заплутаних думах і в затемнених промовах гніздиться брехня й нещирість, а у важких ділах укорінюється обман і суєта. Та легкість у потрібності, а потрібність у природженості, природженість живе у Царстві Божому. Що потрібніше душевній людині, ніж дихання? І це скрізь задарма повітря! Що потрібніше духовному, ніж *Бог*? І це все наповнює! Якщо ж щось кому не придатне, — напиши, що непотрібне. О глибина премудрої благості, що сотворила потрібне неважким, а важке непотрібним! Так мій Господь сказав мені: "Дух солодкий, дух мирний, дух пророчий, і не карбую слів, хай здійсниться премудрість його від дітей його"

Ізраїль. О Наємане, Наємане! Дихаєш духом Параклітовим, з висоти силою його оснащений. І що є дух-утішитель, як не чисте *серце*, викликане із пітьми гріховної? Як у сонці *сонечко*, зіниця його, що сяє до смаку й прозорливості, цей є живий *Силоам* і рідна *Софія*[14], яка бачить *двох* і говорить дивне.

Наєман. О Ізраїлю, ті, що йдете тим же новим Святого Духа шляхом, шукайте і знайдете! Це все корисне є можливим і можливе — корисним.

Фарра. Мені б хотілося бути отим папою й поєднувати в одній іпостасі первосвященство й царство.

Михайло. О славолюбний Заро[15]! Куди тебе дух окрилює? Та при тому хай буде повсякчас пам'ятне оце: "Хто, як *Бог*?"

Фарра. Хіба ж *Бог* не хоче, щоб ми були Богом?

Михайло. О Фарро! Що радісніше Святому Духу, як те, щоб всім нам стати Богом?

Фарра. О Михайле! Це ти дивне заспівав!

М и х а й л о. Якщо воно приємне Святому Духу, тоді воістину дивне й преславне. Він один є допитливий пробний камінь, що показує чисте золото, названий по-римськи — index. І в цю-то ціль вдаряє оце Павлове слово: "Докимадзете панта...." "Все випробуйте, а благе прийміть". Якщо ж гидує отой голуб, тоді воно буває світське, модне і в такому розумінні спільне, в якому розуміє Петро святий, говорячи оце: "Господь ніколи не їв скверне". Скверне у римському ж лежить — commune, по-грецьки — койнон, розумій coenum, тобто болото, грязь, мерзенне, світське...

Ф а р р а. Але ж слави шукати Дух Святий не забороняє?

М и х а й л о. "Слава у соромі їх..." Бачиш, що ганебна слава забороняється. За добру ж славу воліє Павло вмерти, ніж її відкинути. Ота слава є тінь, а ця — Фенікс. Ту хапають пси на воді сиренській, а цю приймають діти Божі в Авраамовій гавані. Суєтна слава, марний прибуток, насолода отруйна — це є три пекельні гарячки і єхиднині дочки, що обпалюють нечестиве серце. Та суща слава, істинний прибуток, насолода не примарна — це вони є Духа Святого наречені, які насолоджують чисту душу у своїх обіймах.

Ф а р р а. Чи вгадав я, що за ізраїльським правилом пуста слава трудніша від істинної?

М и х а й л о. Тьфу! Як же не важче псові схопити тінь, ніж справжній шмат? Ось перед тобою яблуня. Схопи мені й подай тінь. Та саме тіло її раптом обняти можеш.

Ф а р р а. Не тільки, а й плід зірву. Це тобі з неї чудове яблуко! Запашне! Дарую тобі. У ньому знайдеш стільки яблучних садів, скільки у Всесвіті Коперникових світів. Ось тобі від мене нагорода за твоє добре слово!

М и х а й л о. Якби ти мені Всесвіт дарував по плоті, то я б відмовився. І крихітної сторони моєї матері Малоросії, і однієї її гори не взяв би. Куди ж мені її подіти? Тільце моє — маленька купка, та й та для мене нудна. Що таке плоть, якщо не гора? Що гора, як не горе? "Хто як Бог?" Що солодше, й легше, й більш містке, ніж дух? Серце моє смакує його без суму, п'є без огиди, вміщує без труду, носить без досади. Душа моя у дух, а дух у серце моє перетворився. Боже серця мого! О частино моя найсолодша! Ти один явив мені двох. Тінь і безвісну тайну. Ти тайна моя, вся ж плоть є тінь і тайна твоя. Всяка плоть є риза твоя, сіно й попіл; *ти* ж тіло, зерно, фіміам, стакта й касія, пречистий, нетлінний, вічний. Все до тебе подібне, і ти до всього, але ніщо не є тобою, і ти нічим же, крім тебе. Ніщо ж, як ти. "Хто як Бог?"

О Фарро! Чого плачеш? Що шукаєш у папстві — духа чи плоті? Дух цього Христа Божого раптом, як блискавку, можеш прийняти. А престоли, палати, колісниці, срібло й золото... — все є плоть, гора, труд і горе. Не торкайся цього. Висхідне, високе в ньому й божественне — оте хай буде твоє. Оце-то й є істинна єдність, і тотожність, і легкість, і потрібність бути причасником не плоті, а духа. Все інше є тінь, вода й біда... Чи хочеш бути Христом? Навіщо ж тобі згори зітканий його кафтан? Навіщо плоть його? Маєш власну. Візьми ти від мандрівника цього те, що сам тобі підносить. Ось воно: "Дмухну — прийміть Дух Святий" Таким чином будеш одне й те ж з ним, як і він з батьком твоїм. Невже ти кафтан і плоть робиш Христом? І хапаючи на потоці тінь, помножуєш кількість не синів Божих, а отих псів: "Взяти хліб від дітей і кинути псам". Ах! Остерігайся цих псів, злих діячів. Не роби благим зла, а плоті Богом. Ухилися від зла і сотвори благо, і будеш серед дітей отих: "Оскільки ж прийняли його, то дав їм область дітьми Божими бути". Чи хочеш бути царем? Навіщо ж тобі єлей, вінець, скіпетр, гвардія? Це є тінь і маска. Дістань же собі зверху серце царське. Так будеш єдиним з царем твоїм. Дух правди — це він є серце царя. Правда утверджує престоли сильних і володіє народами. І що сильніше за неї? Хто як правда? Цей є істинний цар і Господь — твердь і міць, єлей і милість. Цей дух хай царствує в тобі! І милістю вишнього не обтяжишся. На ось тобі царя без маски: "Цар уповає на Господа"; "Помазав нас Бог духом"; "Дух Господній на мені". Чи хочеш бути Павлом Фівейським? Антонієм Єгипетським чи Савою Освяченим? Лицеміри! Навіщо тобі фінікова опанча Павлова? Навіщо Антонієва борода, Савин монастир, капюшон Пахоміїв?..[16] Це лиш чернечий маскарад. Яка ж користь тобі під цією маскою ховати світське твоє серце? Щоб з'явитися людиною? Ухилися від зла. Облиш тінь. Візьми собі серце отих мужів. Тоді раптом, як блискавка, перетворишся у всіх їх. Уникай поголосу, обійми самотність, люби убогість, цінуй цнотливість, дружи з терпеливістю, оселися з смиренням, пильнуй за Господом-Вседержителем. Ось тобі промені божественного серця їх! Це ярмо дуже благе і легке. А одягати дивний і маскарадний габіт[17], заблукати у Нітрійські гори, жити між вовками, що виють, й зміями — чи не тягар це? Ой! Тяжко переношуваний тому, що глупий і непотрібний. Скажу: "Халепа та кака"

Ф а р р а. А Єлисей? Чи не просить опанчу в Іллі?[18]

М и х а й л о. Опанча ота не з мертвих, а з тих, що живуть у

границях вічності. У ній все нове замість лахміття. Чи читав ти в Ісаї — одяг веселощів? Ось він: "Під тінню руки моєї вкрию тебе". Чи не Єлисей просить: "Хай буде дух, котрий в тобі, особливий у мене". Як же дав би він прохачеві замість хліба камінь? Це дух віри, особливий дух, що відкриває двох, розділяє йорданські струмені[19], дух, що богоявляє над сиренськими водами плаваюче й виникле залізо. Воно-то й є з-підпотопний горб, обитель вірної голубки, гавань, лоно й кифа Авраамова, спасіння від потопу. "Хай зрадіє душа моя в Господі. Одягне ж бо мене у ризу спасіння" Ось від потопу опанча! Сам ковчег є нерукотворне шатро, що золототканими вітрилами від дощових хмар укриває краще, ніж плащ. На це шатро пильно здалеку глядить Іллева шинеля, або бурка, що відкрила йорданську сушу і врятувала Єлисея від обмочення[20]. Залізо ж таємно блищить на тверді, на твердій і здоровій землі й суші, а суша тихо виводить нас на той авакумівський *Сіон*, тобто обсерваторій[21] (терем). "На сторожі моїй стану і зійду на *камінь*". Ось тобі одяг і надія! Носи здоровий! Вона дух особливий, що бачить двох. А Іллеву бурку де тобі взяти? "Халепа та кака"

Ф а р р а. Дуже тобі дякую за цю ризу. А без неї чим би я був у бурці? Ось чим: лицемір, лже-Ілля, пророчий ідол. Що ж? Ковчег переповнений всілякою живністю. Хотілося б мені бути в ньому гарненькою якоюсь пташкою. Як думаєш?

М и х а й л о. Ковчег — це церква ізраїльська. Люби її й молися, якщо добре просиш, прийме. Проси іменем Христовим: усе раптом одержиш. Ніколи не забувай цього: "Халепа та кака".

І з р а ї л ь. Слухай, Фарро! Чи не бажаєш бути кабаном?

Ф а р р а. Згинь він! Я й верблюдом бути не хочу. Оленем бути я б хотів, а краще птахом.

Чиста птиця голубиця того духа має,
Якщо місце де не чисте, то там не сідає.
Хіба трави, і діброви, і тінь від спекоти,
Там приємне й прохолодне місце їй спочити[22].

Так і Дух Святий не спочиває, хіба у чистому серці, при воді тихій і прозорій, живій і таємній. "Вода глибока — рада у серці мужа..." О світе наш! Муже і лоно! Христе Ісусе! З'явись людям твоїм, що терплять від бурі у водах сиренських. Та розтлумач мені, о Ізраїлю, яке то є серце й дух, що перетворює нашу сутність у вепрову?

І з р а ї л ь. Пес хапає тінь, а серце, яке розмудровує над нижнім, є вепром. Не мислить про гірне, хіба лиш про муку й черево, серце хамське любомудрує. Якщо маєш ізраїльське око — озирнись на

кордони гергесенські. Ось тобі велике стадо свиняче! Чи провидиш, що, поминувши берег, усі втопилися у водах? Що таке берег, якщо не Господь мій? Самі просять, щоб пішов геть від їх границь. Болото й воду сиренську полюбили більше, ніж славу Божу. Грязь любити — це значить бути вепром. Ганятися за нею — це бути псом. Їсти її — це бути змієм. Хвалити її — це виспівувати облесні сиренські пісеньки. Любомудрувати про неї — це мучитися легіоном бісів. Чи не земля породжує і звірів, і скотину, і гадів, і мух? Так і серце земне перетворює нас у різних нечистих звірів, скотів і птахів. Дітьми ж Божими творить чисте серце, що злетіло поверх всієї тліні. Серце, золота жадібне, яке любить мудрувати лиш про гаманці, мішки і валізи, — це справжній верблюд, що любить пити каламутну воду і через в'юки не може пролізти крізь тісні двері в границі вічності. Серце є корінь й істота. Всякий є тим, чиє серце в ньому. Вовче серце є рідний вовк, хоча лице й не вовче. Якщо перейшла у неї сила, тоді сталь точним магнітом стала. Та рута перестала бути рутою, якщо з неї спирт і силу вивести. Це є серце й істота трави. Афедрон[23] з усяким своїм лицем є афедрон. А храм Божий завжди є вмістилищем святині, хоч і має вигляд домів розпусти. Жіноча плоть не заважає бути мужем чоловічому серцю. Серце, яке здіймається з Давидом на гірне, залишає верблюдам і сиренам з дітьми їхні каламутні й морські води, спрагле давидівської, що вгамувала спрагу самарянці, отої води: "Хто мене напоїть водою...". "Господи, дай мені цю воду..." Таке серце чи не оленем є? Даремно, що не має рогів. Роги й шкура оленя є плоть і тінь. Одягни шкуру його з рогами без серця його і будеш його опудало. Смішна пустота — не лише "халепа та кака". Серце, що любить працю з мужем Руфиним Воозом на току біблійному, що очищує від полови вічне зерно Святого Духа на хліб, який укріплює ізраїльське серце, скажи, чи це не вілмолотник? У любій моїй Унгарії[24] волами молотять. І що ж забороняє Луці бути волом? Не думай, ніби ця безглузда істина стосується плотських волів: "Щоб не загородив уста воловімолотнику". Серце, що запанувало над звірячими шаленствами і над волею своєю, що розтерзує всяку владу й славу, яка постає проти Бога, що дерзає в нужді, в гоніннях, у хворобах, у смерті, — чи це не левів син Юда із тих: "Лютують, як леви". "Тікає нечестивий, ніким не гнаний, праведник же дерзає, як лев". Що ж заважає Маркові бути левом? До таких-то богосердечних левенят, як лев, так зареве Господь: "Встань і змолоти їх, дочко Сіону, бо роги твої покладу (засную) залізні, і нігті твої покладу

мідні, і перемелеш людей..." Ось ревіння левового щеняти, який воскресає із триденного сну, як написано: "Ліг, спочив; хто зрушить його? Серце, що і вгорі сіяє, як блискавка, осягає й скидає всякі пернаті мрії, вигадливі стихійні думи — чи не є соколом?" Послухай соколиного вереску: "Якщо вознесешся, як орел, і звідти скину тебе", — говорить Господь. Серце, що ширяє на простори висоти небесної, любить світло й втуплює зіницю очей у блиск південних променів, у саме сонця сонечко оте: "У сонці поклав поселення своє". Чи не богородний це орел з повірником? Ей, не із роду він підляків отих: "Не знаю орла, що ширяє в повітрі, дурня, що високомудрує по стихіях". "Якщо вознесешся, як орел, і звідти скину тебе..."

А чи не горлицею є серце, що любить Господа, за ним єдиним ревнує, яке знайшло в ньому гніздо святої надії? Послухай голосу її: "Ревнуючи, поревнував за Господом Богом". "Живий Господь мій, жива і душа моя". А той голос чи не її? "Висушила мене ревність моя..." "Бачив, що не розуміють, і висох". На, ось тобі образ або хор горлиць! "Все це облишив я і за тобою йду". Знай, що Біблія є вдова, горлиця, яка ревнує й зітхає в пустелі про того єдиного мужа: "Бог любові є..." У цієї вдовиці не висихає посуд єлею, тобто милості, любові й насолоди, якщо відвідає її хтось, хто має дари духа пророчого. Хто благий чи хто милий, крім Бога? Лиш він не зубожіє... "Все минає, а любов ні". Глянь-но мені, будь ласка, на Магдалину. Біблії серце є серцем цієї горлиці. При єлейній лампаді не спить, сумує й зітхає. Про що? Що безсмертного жениха умертвили, що у біблійній його лампаді нічого милого й світлого не знайшли ці нічні ворони, крім трупа цього гнилого: "Глянули на нього, а він зник, крім риз його, не знайшли в одязі його ні мирри, ні ладану, ні олії, тобто того, хто одягається у ті ризи" Плаче пустелелюбна горлиця ця за буйними дівами[25] з Єремією, виспівуючи щасливу оту пісеньку: "Очі мої проливають воду, що зубожіли добрі діви". Блаженні ми, о Фарро, бо голос горлиці чути в маленькій земельці нашій. Ах, скільки тоді горлиць було, коли говорив Павло: "Обручив вас з єдиним мужем, чисту діву" тощо. О буйні й бідні оті горлиці з чванством своїм! "Йдіть до тих, хто продає..." та ін. Без милості милого, а без твого ж преподобія ніде не знайдеш отого преподобного мужа: "Здивуй, Господи, преподобного свого". Нарешті, чи не голубом є серце тобі, яке бачить двох? Серце, що побачило над непостійністю потопних вод ісаївську твердь, берег і гавань оту: "Царя зі славою побачите, і очі ваші здалеку побачать землю". Це чисте серце, яке

злетіло над усією гидотою, є голуб чистий, є Дух Святий, дух відання, дух благочестя, дух премудрості, дух поради, дух нетлінної слави, дух і камінь віри. Ось чому Христос нерукосічною й діамантовою гаванню називає святого Петра! За серцем його...

Ф а р р а. О серце!.. Чого ж ти зупинився? Йди далі!

І з р а ї л ь. Ізраїль далі цієї гавані не ходить. Це його дім, гніздо й шатро, споруджене не на піску, а на кифі. Кінець потопу: веселка й мир є *кифа*, на ній він сів. Inveni portum kaepham. Caro, munde, valete. Sat me jactastis. Nunc mihi sancta quies[26]. "Прощай, стихійний потопе! — віщає Ноєва голубка. — Я спочину на горбах святих, знайшовши гаї оливкові"

Ф а р р а. О серце голубине! І сердечний голубе! Це істинний Йона, виблюваний пеклом на третій день на берег гір Кавказьких. Цей голуб є істинний Americus Columbus[27], який знайшов нову землю. Не хочеться й мені звідси йти. О Наємане, Наємане! Давай же станемо й ми з Ізраїлем у цій гавані. Заснуємо собі шатра на цій *кифі*. А-а, любий мій Авакуме! Оце нині розумію пісеньку твою: "На сторожі моїй стану і зійду на *камінь*". Сюди-то дивилось твоє пророче око? Чи цю-то кифу спостерігала здалеку твоя бадьора сторожа? Чи сюди-то пісня твоя і нас манила? Блаженне око твоє, прозорливіше від труб зіркозорних! Блаженні уста твої, що нам співають! Блаженний і Сіон твій, або зоретерем, піраміда і стовп твій, з висоти якого простягались промені очей голубиних. Не потемніють очі твої, не зітліють уста твої і не впаде стовп твій навіки віків... Прощайте навіки, дурномудрі діви, солодкоголосі сирени з вашими тлінними очима, з вашою старіючою молодістю, з немовлятовим вашим довголіттям і з вашою переповненою риданням гаванню. Співайте ваші пісні людям роду вашого. Не торкається Ізраїль гергесеїв. Свої для нього співають пророки. Сам Господь йому, як лев, зареве і, як вихор духа, засвище в крилах своїх, і жахнуться діти вод... Радуйся, кифо моя, Петре мій, гавань моя! Гавань віри, любові й надії! Знаю тебе не як плоть і кров, а звисока ти народжений. Ти мені відкриваєш ворота у блаженне царство світлої країни. П'ятнадцяте літо плаваю по морю цьому, і оце досяг тихої пристані, землі святої, яку відкрив мені Господь Бог мій! Радій, мати міст! Цілую тебе, престоле любої країни, що не має на шляхах своїх бідності й руїни, печалі й зітхання. Це тобі приношу благий дар із твоїх же садів — корзину грон, і смокв, і горіхів з хлібом паски як свідчення, що шляхом праотців моїх увійшов у обітовану *землю*.

БЕСІДА 1-ША, НАЗВАНА OBSERVATORIUM[1] (СІОН)[a]

Особи: А ф а н а с і й, Л о г в и н, Я к і в, Є р м о л а й, Г р и г о р і й

Г р и г о р і й. "Прийдіть, зійдемо на гору Божу". О альтанка! О сад! О пора літня! О друзі мої! Захоплююсь радістю, що бачу вас, своїх співрозмовників. "Прийдіть, зійдемо на гору Господню"

А ф а н а с і й. Вчора охопила мене страшенна нудьга і, як пшеничну ниву вихор, хвилювала. Ледве зумів відбитися.

Г р и г о р і й. Благаю тебе, друже мій, радуйся, воїне Христа! Це наша перемога, що перемагає не плоть і кров людську, а скажені думки й духи-мучителі. Саме вони є насіння, полова й початок всілякої людської злоби і влада пітьми житейської, що обпалює душу мертвих людей.

А ф а н а с і й. Я вчора не був мертвий, а тому-то й відчував, що серце моє якимсь дуже тужливим вогнем обпалювалося.

Г р и г о р і й. Як? Ти вчора не був мертвий?.. Не заслужено я тебе назвав блаженним.

А ф а н а с і й. А мені твоє слово незрозуміле.

Г р и г о р і й. Чи був хто хворий? Той не хворий. А хто був мертвий, той уже живий. Як минула ніч смерті, так настав день життя.

А ф а н а с і й. Ось тобі гачки по завулках. А завулки по гачках. Хто завертів завулок, той перейшов гачок. Не гнівайся, я не пророк, і мене твій сувій всередині не заспокоює.

Г р и г о р і й. О любий чоловіче! Яка солодка для мого серця простота твоя!

А ф а н а с і й. Але не солодкі для моєї гортані слова твої. Змилуйся, говори простіше.

Г р и г о р і й. Є таке, що видається прямим, по суті ж криве. І є таке, що видається розбещеним, однак сутністю праве. Якщо завулок веде до правоти, то кінцем своїм він правий. Але косоокий той прямик і гачкувата простота, що відкриває перспективу та архітектурний міст прямо у місто брехні. Кінець

---

[a] Primo et novissimo amico meo Andrea Joannidi Kovalevscio. Domino vicetribuno proprii foetus editionem dono affero. Senex Gregorius de Sabba Skovoroda[2].

справі суддя. Щось здалося тобі гачком, чи не так?..

А ф а н а с і й. Я вчора, чуєш, не був мертвий, а нині живий. То чи не гідний я співчуття й твоєї співрадості?

Г р и г о р і й. Такого величання гідний і буйвол: він здоровший від тебе і вчора не був мертвим.

А ф а н а с і й. Про мене, прошу, величай і його: буйволове блаженство мого не знищить. Невже милість Божа лиш нашими вигодами обмежилась? "Щедроти його на всіх ділах його" І я вдячний йому, що досі живий.

Г р и г о р і й. Чим ти впевнений у твоєму житті?

А ф а н а с і й. Хіба ти член секти Піррон ської?[3] А мені для доказу дати оцією хворостиною?

Г р и г о р і й. Хіба тому, що хитко походжаєш?

А ф а н а с і й. Ось бачиш, моє тільце, слава Богу, котиться як візочок. Ай, дядьку!..

Г р и г о р і й. Дядько племінникові своєму радив глибокої осені їхати на весілля не візком, а верхи. Афонька вирішив їхати візком — сам собі пан і кучер. У полі, серед броду, лошак відпрягся, залишивши погонича колісниці у потопі вод великих...

А ф а н а с і й. Ну, чого зупинився? Веди далі.

Г р и г о р і й. Не ведеться. Афонька заледве дістався до весільного дому, сповнивши прислів'я: "Спішив на обід, та й вечері не застав". "Хто спішить — насмішить". Ось тобі твій візок!

А ф а н а с і й. Молодчик твій був вітрогон.

Г р и г о р і й. Старий Афонька з жінкою своєю побудував собі хатку на льоду. На сьомий день з півночі прийшов, як злодій, дощовий потік і стягнув їх з храминкою у потоп.

А ф а н а с і й. От роз'їхався з байками! Всі твої докази на порожніх небилицях[4].

Г р и г о р і й. Хіба Євангеліє не притчами вчить? Ти забув храмину, зведену дурником на піску? Хай вчить без притчі той, хто малює без фарб! Знаєш, що скоропис — без фарб, а живопис малює фарбами. Але в обох, як у Мойсеєвій купині, діє та ж вогненна мова, якщо лиш ми самі не позбавлені тієї мови: "Почали говорити дивними мовами". Хай, наприклад, книжник, тобто вчений муж, напише оцю сентенцію: "Біс нудьги мучить душу".

Без сумніву, серце його відригнуло, а тростина його написала слово благе. Але чим краща тростина книжника-скоро-

писця від пензля книжника-живописця, якщо він невидиме сумних думок хвилювання зобразив людиною, що потопає? Він з Єремією через людину зобразив душу: "Глибоке серце в людині і людина є", а з Ісаєю через потоп пояснив болісне хвилювання серця: "Захвилюються нечестиві". Така мова притчі[5], нічим не гірша, наприклад, від тої, так би мовити, безбарвної мови: "Душа їх у злому танула". Але й ця сама пахне притчею льоду, що тане від теплоти повітря. Так, як і оце книги Йова слово: "Плинна ріка основа їх" — дихає казкою про побудовану храминку на льоду.

А ф а н а с і й. Як в'юн в'ється, важко схопити.

Г р и г о р і й. Ось, наприклад, безбарвне слово: "Всі загинуть" Але як гарно це ж саме виразив Ісая: "Всяка плоть — сіно" Сніп трави — це вдалий образ усієї загибелі. Сам Ісая, без фігури, сказав таке: "Дати тим, хто плаче, веселість". Але як благовидно й красномисно те ж він каже: "Скочить кривий, як олень". "Встануть мертві". Труп лежачий є образ душі, похмурим відчаєм огорнутої. Тоді вона, як стерво, лежить долі у сумній холоднечі й скреготі, позбавлена животворного тепла духа і життєвої жвавості. Наче змій, що задерев'янів від лютого морозу там, де Кавказька гора своєю стіною затіняє йому рятівне сонячне світло. Ця задерев'янілість находить тоді, коли в яблуні корінь і мозок, що називається сердечко, а у внутрішніх душевних тайностях тліє й в'яне те, від чого все інше, як двері, залежить від петлі. Зрозумів цю виразку, що гніздиться, прозрілий Єремія: "У тайні заплаче душа ваша". Цих рухомих мерців зобразив Осія зміями: "Полижуть порох, як змії, що повзуть по землі". А Павло із пороху побуджує, наче п'яних: "Встань, сплячий..."

А ф а н а с і й. Куди тебе заніс дух буремний? Ти заїхав у невеселу країну і в царство, де живуть: "Як виразкові, що сплять у гробах".

Г р и г о р і й. А як душевний сум (можна сказати: життя й гниття) виникає від поваленого стерва, так оживленням і підняттям на ноги цього ж бовдура зображається сердечна веселість: "Воскреснуть мертві" Глянь на Енея[6], що встає перед Петром! Він ходить і скаче, як олень і як товида, тобто серна або сайгак: "Встануть сущі в гробах" Знай же, що він говорить це про веселість, і слухай: "Всі земнородні возвеселяться" Не забувай, Афанасію, цієї Сирахової пісеньки: "Веселість серця — життя чоловікові".

А ф а н а с і й. Я це кожен день співаю. Я веселість дуже-дуже люблю. Я тоді тільки маю радість, коли веселий. Люблю пророків, якщо вони лиш веселе нам співають. Чи не їх промови названі у стародавніх музами?[5]

Г р и г о р і й. Авжеж. Їх спів є провісником веселості. І це означає по-грецьки εὐαγγέλιου, а той, хто затикав від цих співців вуха свої, називався ἄμουσος[6], тобто буйний, позбавлений смаку дурень, по-єврейськи Навал, по-римськи Fatuus. Протилежний же йому Σοφός[8], або Philosophus. А пророк — профітіє, тобто просвітитель, або звався ποιητής, тобто творець.

А ф а н а с і й. Гай! Гай! Ти мені Божих пророків поробив поетами.

Г р и г о р і й. Я про орлів, а ти про сов. Не нагадуй мені мавп і не дивуйся, що сатана образ та ім'я Світлого Ангела для себе краде. Саме ім'я (Novutus) що означає? Один лиш пророчий дух провидить.

А ф а н а с і й. Правда, що всякий художник творець, і видно, що це ім'я закрите. Одне лиш мені не миле в пророках: що їх слова для мене суть нерівні, розбещені, закручені, дивні, — прямо кажучи — крутогористі, кружні, заплутані, незвичайні, коротко кажучи — бабині казки, клопітний навіжений, дитяча небилиця. Хто може, наприклад, пояснити оце: "Де труп, там зберуться орли"? Якщо ж воно просте — хто премудрий не закриє ніздрі від смороду цього стерва? Фівейська потворна Сфінга[7] мучила у давнину єгиптян, а нині випробуває на пристрасть душі наші єрусалимська красуня Маріам[8]. Всесвіт, побуджуваний вістрям Єффаєвих пік[9], біситься від хвороби і, шаліючи, волає: "Доки возноситимуться душі наші?"

Г р и г о р і й. Кажан запитував пташенят: — Чому ви не любите літати вночі? — А ти чому не любиш вдень? — запитали (пташенята) горлиці й голуба. — Мені заважає важлива причина, — відповідає темна птиця, — моє око не народилося терпіти світло. — А наше око — пітьми, — посміхнувшись, сказали чисті птахи[10].

А ф а н а с і й. Замовк? Розповідай далі.

Г р и г о р і й. Іноземці ввійшли у дім Соломонів. Насолоджу-

---

[5] Тобто піснями.

[6] Ἄμουσος — безпісенний, який не має смаку.

[8] Σοφός — той, хто має смак, Σοφία — означає смак.

вались, оглядаючи незліченні зразки безцінного багатства. Сліпий серед них, обмацуючи фігуру золотого лева, поранив його гострими зубами свою руку. Гості, вийшовши з дому, вигукнули: "Який милий дім і палати твої, сину Давида! Сам Господь сотворив їх". "А я вийшов із чертогів пораненим", — вигукнув сліпий. "Ми бачили, як ти то палицею, то руками намацував", — сказали зрячі. Відчувати на дотик і торкатися є рана і смерть, а дивитись і розуміти — насолода і невимовне чудо.

А ф а н а с і й. Ти знову повернувся до своїх балясів?

Г р и г о р і й. Вибач мені, мій друже, люблю притчі.

А ф а н а с і й. До чого ж ти приточив притчі твої? Бо ж притча — це баляс, казка, пусте.

Г р и г о р і й. Чи чув ти пророчих промов фігури? Фігура, образ, притча, баляс є одне й те ж, але ці баляси те ж саме, що й дзеркало. Весь дім Соломонів, вся Біблія наповнена ними.

А ф а н а с і й. Якщо так, то даремно захищаєш красуню твою Біблію, нічого на неї дивитися.

Г р и г о р і й. Чому ж ти дивишся в дзеркало?

А ф а н а с і й. Навіщо ж дивитися у Біблію, якщо у ній лише баляси? А дзеркало — інша справа.

Г р и г о р і й. Як інша, якщо воно є така ж порожнеча? Хіба тобі не доводилось бувати на кришталевих фабриках? Воно є попіл.

А ф а н а с і й. Попіл, але прозорий. Він мене веселить. Я в ньому бачу самого себе. А кожен сам собі наймиліший.

Г р и г о р і й. О полонений своїм зображенням Нарцисе! Любо тобі в джерело і в прозорий попіл дивитись на згубного твого кумира, а нестерпно глядіти в освячені біблійні води, щоб побачити у богозданних цих пророчих дзеркалах радість і веселість і почути преславної насолоди благовість: "Нині спасіння цього дому буде" Повернись праворуч, сліпець, виглянь із альтанки на небеса, скажи мені, що бачиш?

А ф а н а с і й. Я нічого не бачу. Хмари бачу. А хмара — це морська пара й ніщо.

Г р и г о р і й. О кажане, глянь з прикметою! Хай око твоє буде орлине й голубине! Хай виколе твоє вечірнє око ворон соломонівський!

А ф а н а с і й. А! А! Ось вона, красуня! У східній хмарі райдуга! Бачу її! "Яка прекрасна сіянням своїм!"

Г р и г о р і й. Нині ж скажи мені, що бачиш? Звичайно, в

порожньому не порожнечу бачиш.

А ф а н а с і й. Райдугу бачу, а чим вона є і що вона таке — місто чи село, згідно приказки: "Не знаю, Бог знає..." Знаю, що цей лук благокруглий, хмарний, помережаний називають дугою, раєм, райком, радісною дугою й райдугою.

Г р и г о р і й. В індійських горах подорожували європейці[11]. Знайшли шкіряний міх з хлібом і такий же з вином. Потім, наблизившись до провалля, вгледіли на другому боці щось чорне, яке лежало на дорозі. "А раптом Бог ще дасть хліба, — вигукнув один, — я бачу мішище". — "Провались такий мішище, — сперечався другий, — я боюсь, то звірище". — "Який звірище? Клянусь вам, то обгорілий пнище!" Четвертий сказав: "Це місто". П'ятий верещав: "То село..." Отак-то й ти бачиш, а що воно таке, не знаєш.

А ф а н а с і й. Котрий же з них відгадав?

Г р и г о р і й. Завершив угадування останній.

А ф а н а с і й. Та йди ти, брешеш!

Г р и г о р і й. Справді, село. Вони всі там осіли.

А ф а н а с і й. І жоден не врятувався?

Г р и г о р і й. Один із семи підтвердив давню приповідку: "Боязкого сина матері ридати нічого".

А ф а н а с і й. Яка ж пагуба їх погубила?

Г р и г о р і й. Дурний зір і погана прозорливість. Як тільки перебралися на той бік безодні, то всіх їх на смерть перемучив індійський дракон.

А ф а н а с і й. Видно, що ці прозорливці мали рабське Ліїне око, а не пригожий зір Ревекки[12] і не Лукина, товариша Клеопи. Фігурненький ти виточив балясик, справді... Але до чого ж ти його приточив?

Г р и г о р і й. До твоїх очей на окуляри.

А ф а н а с і й. А мені навіщо твої окуляри? Я й без них бачу.

Г р и г о р і й. Бачиш так, як після заходу сонця курка: чим більше дивиться, тим менше бачить. Треба дивитися, побачити й прозріти, обмацати й придумати, вдивитись і здогадатись. Барвиста тінь зустрічає твій погляд, а мрія хай блищить у твоєму розумі, зовнішність б'є в око, а з неї спирт кидається у твій розум. Бачиш слід — згадай про зайця, бовваніє предмет — роздумуй, куди він веде, дивишся на портрет — пом'яни царя, глянеш у дзеркало — згадай твоє зображення — воно позаду тебе, а бачиш його тінь. Перед очима твоїми благокруглий райдуги лук, а за спиною в тебе цар небесних кругів — сон-

це. На прекрасну його в хмарі, як у чистому джерелі, тінь дивись зовнішнім поглядом, а на животворне й рятівне його сіяння позирай розумним оком. Чистий розум є те ж сонце. Його праволучні стріли прямо вдаряють у лице океану, а само їх жало, відхиляючись від лиця морського, непрямо коле. Мати іншу [тінь] — це означає пильнувати й примічати. Бачимо й осягаємо у наявності, а примічаємо і володіємо в серці. Така людина є точний обсерватор, а поле його життя — то обсерваторіум. Ось де один тобі обсерватор! Глянь: "На сторожі моїй стану".

А ф а н а с і й. О голубчику мій! О мій куме Авакуме![13] Воістину люблю його. Звичайно, він щось не підле примічає на сторожі своїй. Скажи мені, мій прозорливцю, куди дивиться і що бачить пророче око твоє?

Г р и г о р і й. Не пустуй, Панасе, не заважай йому дивитись, хай собі бавиться.

А ф а н а с і й. Оце, а ми що? Хай і нам покаже те, що бачить. Чи не так, друже мій Логвине? А Єрмолай наш дрімає. Чуєш, Єрмолаю! Встань, сплячий! Дрімаючи, як курка, краще не побачиш.

Л о г в и н. Будь ласка, не галасуй, я не сплю, я все чую.

А ф а н а с і й. Єрмолай дрімає, а ти глибоко задумався — це те саме, що спиш. Я ж не тебе буджу. Однак і ти прокинься. Давай перейдемо до пророка? Доки нам сумувати? "Перейдемо до Вифлеєма"

Я к і в. Почекай, Афанасію, стій, не спіши!

А ф а н а с і й. Іду рибу ловити.

Я к і в. Не забудь же торбу взяти.

А ф а н а с і й. Ба! Друже мій, де ти взявся? Голос твій звеселив мене.

Я к і в. Я всю вашу бесіду до однієї нитки чув під яблунею, а з твоїх слів сміявся.

А ф а н а с і й. Радий, що сміявся. Я плакати не люблю.

Я к і в. Куди ти здіймаєш крила, щоб летіти?

А ф а н а с і й. А он де, бачиш, на горі пророк!

Я к і в. Де тобі пророк? То пасе овець пастух із Рібенсдорфа[14]. О простак! Ти або блазень, або дитя.

А ф а н а с і й. О, якби мені бути тим дитям! "Відкрив ти немовля"

Я к і в. Хіба ти не чув мудрого отого слова: "Не місце святить людину"?

А ф а н а с і й. Чув, та не пригадалось.

Я к і в. Припливи до Єрусалима, ввійди до палат Соломонових, проберись у самий Давир — храм його, піднімись хоч на Фавор, хоч на Галілею, хоч на Сінай. Розмістися у вертепі Вифлеємському, або при Силоамі, або над Йорданом, вселися тут у пророчі келії, годуйся з ними бобами, не пий вина і сікери[15], їж хліб і воду в міру, одягни мантію Іллі і сандалії, підпережися Єреміїним поясом, розміряй Єрусалимський храм з Єзекіїлем, відчитай з Даниїлом гачки седмиць[16] його, стань скарбником при Христі, одягнися у кафтан його, і спи в ньому, і обідай, і вечеряй разом. Наклади на себе Петрові й Павлові пута, розділи море, поверни ріки, воскреси мертвих. Кожний тиждень верши над собою седмицю церковних церемоній. Якщо можеш, вознесися вверх до зірниці, сядь на райдузі суддею, займи для себе чертоги в сонці і місяці. Облиш усе лахміття під сонцем, злети до новин з орлами, заборони небесним кругам рух з Навином, повелій подувам вітру і ін., і ін. А я при всіх цих знаменнях і чудесах твоїх заспіваю на твою честь соломонівську пісеньку: "Суєта суєт" або оцю гамаліївську

Буря море роздуває,
Вітер хвилі...[17]

Якщо не розцвіте в душі твоїй оте поняття, яке жило у серці Мойсея та Іллі і того єдиного мужа, з ким вони ведуть свою на Фаворі бесіду, якщо тобі не зрозумілий і не примітний, а тому і не до душі отой вихід, тобто і мета, куди б'є із чистого їх серця дух правди, як із хмари прямопромінна блискавки стріла, то ой, заспіваю тобі: "Всякая суєта".

А ф а н а с і й. Однак я йду до пророка. Ніде він від мене не сховається.

Я к і в. Ось тобі без солі й оцту салат! Скажі мені, несмачний блазню, що таке пророк?

А ф а н а с і й. Пророк то є людина зряча.

Я к і в. Ти ні людини, ні пророка не знайдеш.

А ф а н а с і й. Нібито велика штука знайти людину.

Я к і в. Дуже велика, і ти замість зрячого натрапиш на сліпця, а замість людини — на її скотину. Здійсниш приповідку: "Їхав у Казань, та заїхав у Рязань".

А ф а н а с і й. Ху! На те у нас буде перебір.

Я к і в. Як може мати перебір сліпець, а затьмарений знайти просвіщенного?

А ф а н а с і й. Брешеш, Якушо, я з очима.

Я к і в. Та звідки ж у тебе людське око? Людським оком є сам Бог.

А ф а н а с і й. Та хіба ж у мене два Боги в лобі? Куди ти, брате, заїхав? Бог з тобою!

Я к і в. А я молюся, щоб він і з тобою так був, як є вже зі мною.

А ф а н а с і й. Гаманець порожній, нічого подати на молитву. Та й ти ж, брате, не священик.

Я к і в. О друже мій! Не було б мені від тебе солодшої нагороди, якби я до того домолився, щоб сповнилось на тобі бажання, тобто молитва просвіщенного й радіснотворними очима позираючого й волаючого Ісаї: "Світися, світися, Єрусалиме!" "Це пітьма покриває землю" "На тобі ж з'явиться Господь і слова його..."

А ф а н а с і й. Ну досить з пророчими клаптиками! Багато вас таких лахмітників і клаптикозшивачів, а скажи мені лиш те, про що пророки пишуть?

Я к і в. Те ж саме, що й євангелісти про єдину людину.

А ф а н а с і й. То виплутайся ж ти мені з цього вузла: чому мені не можна знайти людини?

Я к і в. Ху! Тому що не знаєш, що таке людина. Не дізнавшись спершу, що таке діамант, ні з ліхтарем, ні в окулярах не знайдеш, хоч він і є в твоєму гноїщі[18]. Ану! Знайди мені, якщо скажу, що у твоєму домику є амбра.

А ф а н а с і й. А Бог її знає, амбра чи умбра[19].

Я к і в. Е! Не умбра, а амбра.

А ф а н а с і й. Що твоя амбра означає — не знаю. Ці міста мені зовсім не знайомі, а людину знаю, бачив я їх один, другий... 1 000 000.

Я к і в. Бачив і ловив гав, але не побачив і не знаєш.

А ф а н а с і й. Я й тебе бачу й знаю.

Я к і в. Від народження ти не бачив і не знаєш мене.

А ф а н а с і й. Або жартуєш, або ти знепритомнів.

Я к і в. Що це тобі запахло непритомністю?

А ф а н а с і й. І мою голову ти вразив твоїм мороком.

Я к і в. Я Яків, людина. А ти людини не знаєш, тому й не бачиш. Де ж тобі непритомність?

А ф а н а с і й. О чоловіче! Якби ти в голові моїй не погасив залишків світла молитвами твоїми! Ти мені наговориш, і до того вже доходить, що у мене ні очей, ні вух, ні рук, ні ніг не було.

Я к і в. Хіба лиш рук і ніг? Ти весь ніщо, ти умбра, ти тінь, яка не сповідається: "Господи, людини немає?"

А ф а н а с і й. Чому ж я не людина?

Я к і в. Хіба може бути людиною те, що є ніщо?

А ф а н а с і й. Як же я є твоє ніщо?

Я к і в. Скажи ж мені, чому є нікчемністю дим, пара, тінь?

А ф а н а с і й. Яка ж причина позбавила мене людяності?

Я к і в. Та, що ти не шукав.

А ф а н а с і й. А не шукав чому?

Я к і в. А чому не шукаєш амбри?

А ф а н а с і й. Чи є вона, і що вона таке, не знаю.

Я к і в. Хто не вірить у сутність людини, не шукає її, не знаходить і не знає її.

А ф а н а с і й. А як інші люди? Хіба не розуміють? Їм завжди людина на устах.

Я к і в. Всі бесідують про все, та не всі знавці. Бредуть слідом за панівною модою, як вівці. А людина розуміє свою дорогу.

А ф а н а с і й. І так вони ледь знають і погано бачать?

Я к і в. Так, як ти, і тим же оком. Та що тобі до людей? "*Знай себе*..." Досить про тебе. Тому ми не знаємо себе, що все життя цікавимось людьми. Осудливе око наше вдома сліпає, а ловлячи гав на вулиці, простягає свій промінь в середину сусідських стін, проникнувши в самісіньку їх миску з поживою і в нічний світильник, що горить у їхній спальні. Звідси критичні бесіди. Багаті столи в усі дзвони повсюдно дзвонять осудом. Яка користь з цікавістю оглядати й оцінювати шлях сторонніх подорожніх, а оминати, не помітивши, ту стежку, яка веде нас? Звідси помилки, провини, спотикання й падіння. Що допоможе знати, скільки очей на лобі мають місячні мешканці, і придивитися через всіма хвалене скляне око до плям, що чорніють на Місяці, якщо наша зіниця вдома не прозорлива? Хто вдома сліпий, той і в гостях; і хто у своїй світлиці не порядний, той на ринку ще більше не вправний. Якщо ж ти вдома сліпий, а на людях зрячий, то знай притчу: "Лікарю, сам спершу зцілися!" Не твоє те, а чуже око, що не тобі служить. Опудало той, а не мудрець, що не вперше вчить сам себе. Лжемонета завжди по ринку бродить, вдома більш небезпечна. *Знай себе*. Тому-то й не розуміємо й Біблії, що не знаємо себе. Вона-то є вселенська лампада, Фарійська вежа[20] для мореплавного життя нашого. Вона-то є: "Друг вірний, дах міцний". Хто оволодів ним, знайшов скарб. Та коли на нашій домашній сте-

жці на колоді спотикаємось, тоді й на вулицях друга нашого, нас, лицемірів, що судять з лиця, найдрібніша спокушає тріска; заплутуємось, як кровожерна муха, у згубну павутину плотських дум серця нашого, що підло повзе; падаємо в сіть і сум'яття нечистих уст наших; грузнемо, як олово, у потопі облесної мови; гинемо вічно у цьому найсвятішому лабіринті[21], не гідні вкусити найсолодшої отої паски: "Єдиний я, аж поки перейду". Вернися ж у дім твій, о буйний чоловіче! Вийди геть із тебе, дух допитливий, а сам вийди із юрби у Павла помічених жінок цікавих. Очисти спершу свою світлицю, знайди всередині себе світло, тоді знайдеш і біблійним сміттям засипану драхму. Стань на власній твоїй сторожі з Авакумом: "На сторожі моїй стану" Слухай вухами! На сторожі моїй, а не чужій: "*Знай себе*, досить для тебе".

А ф а н а с і й. Не без сенсу ти набрехав. Та тільки це для моїх зубів терпким і жорстким здається, ніби я навіть і сам себе не знаю.

Я к і в. Не сподівайся на своє знання, а слова пророків не вважай пустими. Не все те хибне, що тобі не зрозуміле. Дурницею тобі здається, тому що не розумієш. Не гордися твоєю прозорливістю. Згадай індійських подорожніх: чим хто глупіший, тим більше гордий і самолюбний. Повір, що не випадково народилося Єреміїне слово: "Глянув, і не було людини... і не бачив мужа".

А ф а н а с і й. Хіба біля нього людей не було?

Я к і в. А де ж цих створінь немає? Та вони були умбра, або тінь, а не просто люди.

А ф а н а с і й. Чому ж вони тінь?

Я к і в. Тому що вони пітьма. Вони не знали, як і ти, людини, вхопившись, через сліпоту свою, не за людину, а за оманливу тінь її, а оця-то людина — брехня, відвела їх від істинної.

А ф а н а с і й. Поясни мені, як вхопились за тінь?

Я к і в. Ти ж тінь розумієш. Якщо купуєш сад, то платиш гроші за яблуню, не за тінь? Чи не безумний, хто яблуню міняє на тінь? Ти ж чув байку? Пес, пливучи, хапав на воді тінь від м'яса, через те з рота справжній шмат випустив, а потік поніс[22]. З тих же міркувань Діоген, у полудень з ліхтарем шукаючи людину, коли відгукнулась людська суміш: "А ми ж що, хіба не люди?" — відповів: "Ви собаки..."[23]

А ф а н а с і й. Будь ласка, не примішуй до Предтечі й до пророків Божих якогось Діогенчика. Одна справа пророк, інша — філософчик.

Я к і в. Ім'я одне й те ж — пророк і філософ. Але не суди особу, суди слово її. Сам Христос тих, що сплять у пітьмі й тіні смертній, називає псами. Погано ж бо відібрати хліб у дітей і кинути псам. А хто вхопився не за тінь, а за справжню людину — "Дав їм владу дітьми Божими бути".

А ф а н а с і й. Ну! Нехай так. Хай ті псячі люди хапаються за тінь людську як за лжемонету. Та самі ж вони, однак, суть люди, люди почесні, а не мертва тінь.

Я к і в. Тінь тіні мила, а ніч пітьмі люба. Споріднене до спорідненого схильне, а прилипливість обох зливає в ту ж суміш. І сам ти такий, як те, що любиш і обіймаєш. Люблячий пітьму: сам ти пітьма і син пітьми.

А ф а н а с і й. А! А! Чує мій ніс кадильницю твою. Туди ти завіяв, що я тінь? Ні, Якушо! Я тіні не ловлю.

Я к і в. Я ще давніше сказав, що ти одна з тих незліченних мертвих тіней, що земну кулю обтяжують, яким Предтеча і весь пророчий хор як мешканцям пекла благосповіщають істинну людину. Безумство в 1000 крат важче від свинцю. Найбільша глупість створюється цими сина Амосового словами: "Затяжіло серце їхнє, тяжко вухами чути" Це тяжкосердя, тобто вниз осідаючі, прокислого й грубого серця думок його дріжджі, в самий центр земний поринає, як олово, звідки тебе видерти ніяк не можна. Серце твоє, що полюбило суєтну брехню й брехливу погибель тіні людської, хто в змозі підняти з безодень земних, щоб могло вискочити на гору воскресіння й побачити непорочним поглядом блаженного того, що не сів на сідалище губителів, Давидового мужа? "Здивуй, Господи, преподобного свого" Тиняйся ж, поганяй вітри, люби суєту або брехню, хапай тінь, піклуйся, мучся, згорай.

А ф а н а с і й. О, мучиш мене більше, ніж ота єгипетська ворожбитка Лево-Діва[24]. Кидаєш до центра землі, садовиш у самісіньке пекло, зв'язуєш нерозв'язувальними вузлами ворожби, а хоч я не Самсон і не рішучий той предревній Едіп[25], однак досі є перед тобою, Якушо, і вільний, і не зв'язаний, згідно прислів'я: "Міхом лякаєш".

Я к і в. Хто дурень, той і в Єрусалимі глупий, а хто сліпий, тому всюди ніч. Якщо ти тінь — скрізь для тебе пекло.

А ф а н а с і й. Ну й потішний ти, друже, люблю тебе. Можеш і про брехні мову вести трагедіально. Бачу, що твій хранитель є ангел витійства. Тобі-то дано, як є притча: "Ex musca elephan-

tem", "Ex cloaca aream"[26], відверто скажу: з кота — кита, а з нужника створити Сіон.

Я к і в. Як хочеш лайся й шпиняй, а я з Ісаєю: "Як ластівка, так закричу, і як голуб, так поучуся".

А ф а н а с і й. От знайшов дзвінкоголосу птицю! Хіба вона твоєму пророкові лебедем видалася? А від твого голуба курка нічим не глупіша.

Я к і в. О шкіряний міх! "Хай виклює ворон картаюче батька око твоє!"

А ф а н а с і й. Ти як сам дивними й крутими дихаєш думками, так і однодумці твої, дикі думи, дивною відригують мовою. Сказати притчею: "Для губ салат".

Я к і в. А чи не те ж співає і твій пророк Горацій: "Porticibus, non judiciis utere vulgi"[27] — "по містку-місточку з народом ходи, а за розумом його себе не веди".

Хворий смак твій, тому поганий і суд твій. Відчувай же, що мудрих дум дичина полягає в тому, що вона віддалена від бродячих по вулицях і торжищах дріжджів світського повір'я. І набагато швидше зустрінешся на вулицях з глинкою, ніж з алмазом. Чи багато людей можуть похвалитися: "Знаю людину", коли сама людина жаліє про себе? "Дивився і не впізнавав мене"? Всі спрямували погляд свій на мертвість і брехню. "Глянуть на нього, його ж прокололи". А в серце їм ніколи не входить отой: "Ніхто не засумує за ним, рід же його хто визнає?"

А ф а н а с і й. Ну добре, хай так! Але за що ти мене назвав шкіряним міхом?

Я к і в. Ти не лише міх, а опудало й ідол поля Деїрського, що сварився на Божого пророка.

А ф а н а с і й. Але спершу поясни, як це міх?

Я к і в. Чи ти бачив сільську маску, яку звуть кобила?[28]

А ф а н а с і й. Знаю, в ній ловлять тетеруків. То що?

Я к і в. Ну! Якби у таких масках 1000 чоловік на огляд твій прийшли і пройшли, то чи можна сказати, що ти для них інспектор чи обсерватор?

А ф а н а с і й. Хто вправно носить кобилу — можна бачити, але хто він усередині і яка людина — як дізнатись? Бреши далі.

Я к і в. Навіщо ж далі? Уже бачиш, що ти не лише міх, а й опудало й бовдур.

А ф а н а с і й. От тобі й на! За який гріх?

Я к і в. За той, що ти всіх бачених тобою в житті людей лиш

на них одну шкіру бачив і плоть, а плоть є ідол, тобто видимість; видимість же є лиш мертвий дах, що закриває всередині істинну оту людину: "Поклав у пітьму тайну свою". "Це той стоїть за стіною нашою". "Посеред вас стоїть, його ж не знаєте". "Чуєш, Ізраїлю! Господь Бог твій посеред тебе" Бачиш, що і людина твоя, і ти з нею — шкіряний, ветхий, мертвий, прах, тінь... "Який земний, такі й..."

А ф а н а с і й. Ось він куди виїхав!

Я к і в. Збери не лише всіх бачених, а й всієї земної, якщо можеш, і місячної кулі людей, зв'яжи в один сніп, закрий їм, наче колоски, голови, дивись на підошви їх тисячу літ, одягни окуляри, додай прозорливе скло, гляди — нічого не побачиш, крім соломи тої: "Всяка плоть — сіно" А я на похвалу твоїй прозорливості заспіваю: "Мудрого очі його в голові його, очі ж безумних на кінцях землі"

А ф а н а с і й. Ти що, сказився, чи ні? Я людям ніколи не заглядав у підошви, а око моє сидить у голові моїй.

Я к і в. Чи ти пень, чи що? Хіба свиняче око не в голові її? Чи відчуваєш, що голова є бовдур? Цей бовдур, як є початковою частиною свого бовдура, так у пророків означає невидиму у всякій плоті, панівну в ній силу її й начало. А хвіст, підошва, п'ята є фігура праху, полови, висівок, дріжджів, і що лиш є грубе, нице й дебеле у всякому творінні, як бурда, брага, сир, грязь і ін. Те саме означало б, якби Соломон сказав і так: "Очі безумних на хвостах землі". Коли чуєш оте: "Будеш оглядатися на його п'яту", то розумій так: будеш обсерватор зовнішній, із числа тих: "Осягнуть, як сліпі стіну", "Полижуть прах, як змії, що повзуть по землі" Вороги істинної людини — "Вороги її прах полижуть" "Смерть врятує їх", які поїдають плоди смертної плоті, гірку й гладку тінь згубної смоківниці, що обминули саме дерево райське. "Зголодніють під вечір..."

Коли чуєш: "Вип'ють усі грішні дріжджі землі", то розумій, що вони налякані й бродять по далеких околицях і зовнішніх міських ругах[29], никають по кінцях і хвостах з євангельським бісом по пустельних місцях, по розпуттях поза селами й цвинтарями, що мають тваринний і жіночий отой вислів: "Душі мужів, подібних до жінок, спрагнуть". Всі вони, ой, не скуштують найсолодшої отої сина царевого вечері: "Не повинен пити... Поки п'ю нове вино в Царстві Небесному". Всі ці содомляни товпляться під вечір у дім Лотів до ангелів, але не входять, а лиш зовні обходять по калюжах, що оточують стіни міста: го-

лодні й спраглі, натруджені й обтяжені. Головна причина цього є підла й прегруба, важча від слова, а грубша від сиру тяжкість серця їх. Грузнуть сини ці тяжкосердні, як олово. "Голова оточення їх, труд розумний їх". "Прокисло, як молоко, серце їх". "О Ісая!" "Знай, як попіл, серце їх, і зваблюються". "Навіщо любите суєту і шукаєте брехню?" "Спробуйте і побачите" "Як здивував Господь преподобного свого". "Підніміть очі ваші..."

Що ж ти, друже мій, думаєш? Ти все, наче сліпий содомлянин, одне відчуваєш. Всяка тлінь є одне. Відчуй себе. Ти мертвий. Прив'язався ти до твого трупа, ні про що, крім нього, не думаючи. Одне, а не двоє, в собі бачиш і, до цього приліплюючись, виконуєш приказку: "Глупий, хто двох порахувати не вміє". Дивишся в дзеркало, не думаючи про себе. Поглядаєш на тінь, не пам'ятаючи самої яблуні, дивишся на слід, а не думаєш про лева, куди цей слід веде. Споглядаєш райдугу, а не пам'ятаєш про сонце, яке утворюється фарбами її. Це означає: лиш пусте в собі бачити, а тому й не розуміти, і не знати себе, самого себе. Розуміти ж — означає: зверх видимого предмета прозріти розумом щось невидиме, заселене видимим: "Розпряміться і побачите..." Оце-то й є зберігати, спостерігати, помічати, тобто при відомому зрозуміти невідоме, а з попереднього, наче з високої гори, розуму промінь, як прямолучну стрілу в ціль, метати у віддалену таємничість. Звідси народилось слово символ[30]. Ось що означає зійти на Сіон, на соломонівську озброєну башту, стояти на сторожі з Авакумом і бути обсерватором. Отак-то блищить, як сонце й як прямолучні стріли блискавки, розум праведних, що мають душі свої в руках Божих, і не торкнеться їх мука. Вони, як іскри по стеблах, через усю вугіллям їх спустошувану тлінь течуть, злітають і підіймаються до вічного, як стріли сильно виточені, що озброїли стовп Давида, в колчані тіла тлінного заховані. Ці божественні серця й душі, окрилившись тими посрібленими Ноєвої голубки крилами: "Крила її — крила вогню", і вверх, до чертогу вічності, прямуючи орлиним...[31]

А ф а н а с і й. Ей!..

БЕСІДА 2-ГА,
НАЗВАНА OBSERVATORIUM SPECULA[1]
(ПО-ЄВРЕЙСЬКИ СІОН)

Що таке істинне блаженство? На чому воно твердо стоїть? — Звичайно, той камінь великий, дивний і єдиний.

Особи: **А ф а н а с і й, Я к і в, Є р м о л а й, Л о г в и н, Г р и г о р і й.**

А ф а н а с і й. Скажи мені, Григорію, чому греки назвали блаженство εὐδαιμονία[2], тобто розсудливість, а блаженного — εὐδαιμων?

Г р и г о р і й. Ти ж мені скажи, чому євреї назвали його ж світлом? Воно не сонце. "Засіяє вам, які бояться імені мого, сонце правди..." (Малахія).

А ф а н а с і й. Чи не тому, що розумне око, як світло й ліхтар у пітьмі, веде нас, коли блаженства шукаємо? А всякий сумнів і невігластво є пітьма.

Я к і в. Розумне око є для нас проводирем у всіх ділах. Невже добра скринька й табакерка назветься в тебе світлом і розсудливістю?

Г р и г о р і й. Δαίμων або Даймон чи демон[3] означає дух бачення. Кожна ж людина складається з двох начал, які протистоять собі і борються, або сутностей: із гірного й підлого, тобто із вічності й тліні. Тому у кожному живуть два демони чи ангели, тобто вісники й посланники своїх царів: ангел благий і злий, хоронитель і губитель, мирний і бентежний, світлий і темний... Розпитайте, о друзі мої, себе, загляньте в себе. Ой, скажу вам, — побачите таємну боротьбу двох мислених воїнств, особливо коли починається важлива справа. Вникніть лише і ввійдіть у думне серця вашого поле, яке ширше від усіх океанів і всяких небес. Водночас скільки тисяч пернатих і швидших за блискавку дум ваших перелітає в усі кінці Всесвіту і повзає по всій піднебесній? Немає діла, ні найменшої дії, насінням і початком якої вони б не були. Гірне духів ополчення невпинно волає: "Хто, як Бог?". "Всяка плоть сіно й ніщо". "Дух животворить слово Боже". "Чи послухав ти раба мого Йова?" "Ти Христос, син Бога живого..." А нижнє у безодні сердечній заперечує: "Немає Бога". "Плоть і кров усе животворить". "Чи не даремно шанує Йов Бога?" "Прибутки те роблять" "Христос потішає народи..." Обидві ці армії, як потоки від джерел, залежать від таких же двох своїх начал: гірного й низького, від духа і плоті,

від Бога і сатани[3], від Христа і антихриста. Велика й блага дума є головний ангел, вість блага, порада правильна, уста премудрі, мова нововогняна, благовість миру, слово життя, сім'я благословенне, слово спасительне й навпаки. Тепер скажи, Афанасію, чи борються твої думки?

А ф а н а с і й. Ей, відгадав ти! Одна думка волає у мені, або скажу з пророком Захарією: "Ангеле, говори у мені". — Нове, не корисне сповіщає Сковорода. А неприязний ангел хитро заперечує й шепоче, як Єві, ось що: "Надто тонко пряде, не придасться на сорочку павутина". Я ж у Ісаї недавно читав отаке: "Полотно павутинне тчуть", і не буде їм для одягу. Говорить про вітрогонів, які вчаться марноти, зневажають корисне. І справді: "Літа наші, як павутина".

Я к і в. Наклепник із тих же законів, як змій із тих же квітів не мед, а отруту висмоктує; а диявол у тій же Біблії весь смак із свого черева, як павук павутину із власного свого живота дуже тонко й гладенько, наче шовк, веде, а не із Божого духа, як міністр Лже-Христа[4], а не законного царя, верховний благовісник якого ось чим хвалиться: "Ми ж розум Христа маємо".

Л о г в и н. А я відчуваю боротьбу моїх духів.

Є р м о л а й. А в мені така ж суперечка таємно шумить.

Я к і в. Це і дивно, й не дивно. Дивно, що мало хто намагається заглядати всередину, випробовувати й пізнавати себе. А не дивно тому, що безперервна ця боротьба у кожному, до єдиного, серце не присипляє. У мене самого переповнене серце або невичерпне джерело від самого мого народження не породило ні слова, ні діла, щоб перед його початком не відбулася боротьба його пекельних духів з небесними силами, подібно як на небі шум вітрів, які борються, передує прийдешній весні. Цього я не помічав у юнацькі роки. Буйні мої думки нехтували отою притчею: "Всякий Веремій про себе розумій". Дивні рідкісні явища й легковажні новини відволікали їх від смаку як тієї, так і цієї загальнонародної мови: "Добрий Дін, та що краще, як свій дім?" Здавалося, що у домі моєму всі для мене однаково приятелі. А мені й на думку не спадало оте євангельське: "Вороги людині — її домашні". Нарешті, безладність буйності, що розбуялася, як пожежа, в тілесному домику моєму, зібрала докупи розсипані по бездоріжжю думки, наче південний вітер потоки, а мені на пам'ять і на увагу привела сказане оте зціленому біснуватому слово Христове: "Вернися у дім твій".

---

[3] Від отця істини і від отця брехні.

Від цього начала засіяла весна мого благодення. Отже, слово твоє, Григорію, і дивне, й не дивне, і нове, й старе, і рідкісне, й загальне. Однак блага у мене думка, або скажу з патріархом Ісааком: "Ангел мій хвалить слово твоє, а наклепник німий".

Є р м о л а й. Ангел твій, о друже ти мій Якове, "який охороняє тебе від усякого зла", не спокушається, коли хвалить давню новину і нову давнину. Все те не велике, що разом не містить у собі давнини й новизни. Якщо у соломонівські часи не їли грибів, а нині встав їх винахідник, то це не велике, бо не давнє, а не давнє тому, що без цього люди жили у давнину блаженно. Що давніше, як премудрість, *істина, Бог*? Усі діла не для всіх, а це — всім часам, країнам і людям настільки кожному потрібно, як кораблю компас і стерно, а для подорожнього Товії — наставник Рафаїл. *Премудрість* відчуває смак у найсолодшій *істині*, а *істина* сховалась у Бозі і Бог у ній. Це єдиний наріжний камінь для всіх будівничих храму блаженства і премудра симетрія[5] для тих, хто будує *ковчег спокою*. Це єдина святая святих, стародавностей давнина. Та де мені знову знайдеш серце, що керується компасом і телескопом віри Божої? Ось ця ж сама давнина є предивна рідкість, новина, чудо! А ганьбитель її є капосник плоті, ангел сатанинський. Не люди винні в цьому, а огудний дух, що оволодів їхніми серцями.

Л о г в и н. Так, згадав і я, що наперсник Христа називає його закон новим: "Нову заповідь даю вам". Правда, що істинна Соломонова притча: "Брат братові допомагає... тощо". Є така ж і руська: "Добре братство краще багатства".

Проте це непоборне місто всі оминають, і діамант дружньої любові блищить дуже рідко. Ось тобі новинка! Та знову, коли превічна ця рада є дуже давня всіх істот симетрія і "міцна, як смерть, *любов*", що ревним співчуттям усіх світів системи зв'язала й обертає, тоді він же у посланні своєму називає її ветхою. Сам богочоловік, якого не підлий дух, що в поросі повзе, як змій, а вишній отой архангел Діві благовіщує, називається новим Адамом і ветхим днями: "Бог любові є". І так: "Хай будуть німими уста облесні", які слово твоє, Григорію, гудять.

А ф а н а с і й. А мені пригадалися горді мудреці пишної плоті, які з лайкою питають: "Що є сатана, де він, подай його, проклятого, сюди, мені в руки. Чи багато у нього рогів?.." Чи не правду каже апостол: "Гудячи — не розуміють"? Судіть — чи не самі вони з рогами? І чи не забавляють сина Сирахового: "Нечестивий, що проклинає сатану, сам кляне свою душу". Розумний у грі в карти може бути лабет[6], а благий і злий дух є для них

небуттям. Ось тобі вхід у лабіринт безбожництва! Знищивши ангельські чини, легко сказати: "Бога немає". Як замуливши по-филистимськи живої води потоки, джерело само собою стає недослідженим й неймовірним.

Я к і в. Облиш филистимів і хамів: "Всякий Веремій про себе розумій". Не люди винні в цьому, а дух наклепницький, що оволодів їхніми серцями. Якщо у тобі людське серце — жалкуй, а якщо завгодно — то ревнуй і гнівайся, але уникай ворожнечі й злобної гордості з отруйною насмішкою. Хто переслідує людину за віру, є найголовніший ворог Божого людинолюбства, як і той, хто озлоблює жебрака за те, що не захотів Христа ради як милостиню прийняти одяг. Остерігайся, друже мій, щоб не закрався під світлою маскою у надра твої хитрий змій, щоб ангельська любов до Бога не перетворила тебе у диявола для людей. Не забувай отого учительського шляху: "Не знаєте, якого ви духа". Ангельськими мовами говори, а людей всіх люби. Істинна любов не самолюбна.

Г р и г о р і й. А я радію нашій одностайності в думках. Втішає мене згода вас чотирьох. Гірні думки у тяжкосердих душах не поселяються. Найчистіший спирт небесний, названий у греків[3] αὔρα, по-римськи також aura, не живе хіба вище хмар. Вернімся ж на шлях плину мови нашої. За числом ангелів розділіть увесь рід людський на два роди: на вишній і нижній, на правий і лівий, на благословенний і на відторгнений. Тепер можна запитати будь-кого: "Ти наш чи від наших супостатів?" "Якого ти духа?" Немає тут нейтральності з подвійного роду людей, згадайте євангельське роздоріжжя: шлях вузький і широкий, правий і лівий. Наше життя — це подорож. Лівий, через тріумфальні ворота, через звеселяючі проспекти й квітучі луки зводить у пекло, прямо кажучи, в сум червів, що не засинають у душі. Правий на вході жорсткий і копіткий, зрештою, мало-помалу гладкий, наприкінці солодкий, при виході — найсолодший. Як всяка благородна справа на початку і в корені гірка, а в плодах своїх солодка, і хто сіяв зі сльозами — жне з радістю. Правим йде рід праведних під керівництвом ангела мирного, вірного наставника, охоронця душ і тіл наших. І як сам вождь їх світлий, так і рід той благорозумний, благодуховний, запашний, а життя їхнє є ось те: евдемонія, пахощі, благовіяння, яке видихає ладан, мирра, смола й олія. Звідси у нас народилося слово — благоговіння, звідси у стародавніх всяка благоспішна удача

---

[3] Називається також αἰθηρ — ефір, aether — ефір [лат.], coelum, quod supra nubes[7-8]. У Біблії: "Дух холоду тонкого. Царство духа є Бог".

називалась *дексіома*[8]. Десничіє — діло правої руки, а люди — сини світла й десниці, наприклад, Веніамін — означає син десниці. Шуйський[9] же рід, або лівий, у всьому протилежний тому. Негідну підлість і у нас, в Малоросії, називають шуя. Без сумніву, те ж, що й шуя, і ледь чи не звідти народилось слово оце — лінивий. Наче син лівиці, не правиці. Та я вже забрехався. Ось вам чому в грецьку давнину блаженство названо εὐδαιμονία.

А ф а н а с і й. Нині мені відкрилися оті Павлові слова: "Прийміть мене, як ангела Божого" "Христові пахощі ми". І кожен сам такий, до якого ангела приліплюється. Ці є добрі діви. "У пахощі мирри твоєї течемо?" Та ах! Мало їх... Не даремно плачеш, о Єреміє! "Зменшилась [кількість] добрих дів". Рід лукавий і перелюбний скрізь розмножується. Всі оці не ввійдуть до шлюбного покою палацу нареченого. "Не знаю вас!"

Є р м о л а й. Мені постійно перед очима спокусник учителя нашого в пустелі. О безсоромний! На кого не наважиться наступити, якщо свої підступні наклепи не посоромився звести на голову всіх Божих мужів і пророків? *"Кинься вниз"*. Чи можливо, щоб звалився у нижнє болото й смердючу підлість той, хто прорік істину оцю: "*Я із вишніх*". Хто згори і в гірному народжений, ніяк не вміщує духів, які відсилаються до стада свинячого: "Ви із нижніх". Та знову, яким йому був приємним ангел у саду, що побуджував його до висоти терпіння, за благоволінням і сутністю гірного отця його.

Л о г в и н. Звичайно, оцей сад, де розмовляємо, навіяв тобі такі думки. І мені ці, перед нами квітучі лілії сільські, що дихають фіміамом своїх пахощів, звели на серце Матвієвого ангела, який сидить на гробовому камені і благовіщує мироносицям отого єдиного чоловіка: "Рід же його хто пізнає?" "Я цвіт польовий і лілія долин". Для охоронців гробу ангел мій жахливий, а для мироносиць — який прекрасний! Світлий, як блискавка і як лілія, що наповнила повітря пахощами. Чи не вони таємно торкають мій нюх, насолоджуючи палаюче в мені з Клеопою й Лукою серце моє? "Крила її — крила вогню". "Полечу й спочину..."

А ф а н а с і й. Ні, брате, зачекай! Високо не долетиш. Щоб нюхати пахощі того нетлінного чоловіка, треба мати отой ніс: "Ніс твій, як стовп ліванський". Оцим-то носом обнюхує Ісаак ризи сина свого Якова. Втратили було цей ніс і зате почули ось що: "О нетямущі галати!" "І зашкарублі серцем..." Розлючений місяць і земну людину кожне око бачить. "Безумний як місяць змінюється". До небесного отого чоловіка: "І підійметься від землі життя його".

Як молодого місяця, не побачить, хіба дуже швидким відчуттям. Тобі належить рости, мені ж: "Перебуде з сонцем і раніше від місяця. Всі ті були безносі, котрих запитує Павло: "Чи прийняли ви Духа Святого?" Ми ж бо й не знаємо, чи він є і що він означає? Хоч придворний, проте без носа був тоді і той євнух, що питав Пилипа: "Скажи, про якого чоловіка так гарно говорить Ісая?" Не даремно у євреїв не ставили священиками безносих і коротконосих. Позбавлений відчуття, що сприймає Христові пахощі, і хто не може похвалитися: "Знаю чоловіка", як може видатися іншим невігласам: "Це ягня Боже". Соломонівська наречена, крім хваленого братом носа, має голубині очі. Цими благородними відчуттями не дивно, що провидить не старіючого оленя, який високо скаче й перескакує по горах і горбах: "Відчуття праведних благопоспішне"

Я к і в. Носатих носатий хвалить. Ангел Божий підняв угору за волосся Авакума й Пилипа, може й друга нашого Логвина підняти у гірне. Невже думаєш, що він лисий? Думаєш так, а воно не так. Чи дух віри — не прозорлива премудрість? Чи не вона є блаженна сивина й волосся оте: "Волосся голови вашої не загине". Чи не він викликає захоплення й хору мироносиць? Пахуча мирра Божої віри у серці їх — достатній для благовісника привід, щоб схопити й підняти їх із повзання у гірне. Віра бачить невідчутного чоловіка, і він не дивиться на тлінь, крім віри: "Господи, очі твої дивляться на віру". Цей благовістив сина і пречистій Марії, цей і Захарії, та при фіміамі віри цей же обіцяє батькам ізраїльського визволителя Самсона. Але й тут діє непогубний волос віри: "Залізо не зійде на голову його". Це ж волосся й нетлінне проміння віри прикрашало й освітлювало й Мойсеєву голову, викликало захоплення Єноха і всіх отих з Павлом: "Підняв вас, як на крилах орлиних, і привів вас до себе". Втілений ангел Павло хвалиться, що і йому волосся помазав Бог духом своїм так, як і Ісаї: "Бог, що помазав нас..." "Дух Господній на мені..." А як вірить, так і благовістить повзучим: "Встань, сплячий..." Так, як Ісая, якомусь бідному книжнику: "Чого ти тут, і що тобі тут?.." Те ж, що й євангельський ангел: "Що шукаєте, немає тут..." "Там його побачите, о зашкарублі серцем!" І заохочує їх у гірне галілейське, де "ті, що бачили його, поклонилися йому...". "І той був невидимий їм". Тоді відразу побачили, коли став невидимим і невідчутним так, як коли зник з очей тілесний друга мого бовван, тоді залишилось у моєму серці серце його, як магнітний дух у стальному кільці: "Міцна, як смерть, любов..." "Крила її — крила вогню..." А коли плотська любов так сильно віє і гонить до смерто-

носних жадань, то так само і дух Божої любові жорстокий, як буря, шумний, як від вина, вугіллям вогняним і полум'ям варить, як пекло, палить серце, окрилює й націлює в гірне: "Жорстока, як пекло, ревність". І так любо мені, коли Логвин зізнався, що руйнує серце жало ревності Божої і утробу йому так, як Луці й Клеопі. Чи признатись вам, що й мою утробу торкає те ж полум'я? Часто воно пригашується плотським жаром. Та хто безпосередньо відчув красоту гірного чоловіка, любові того ні вода велика пригасити, ні ріки потопити не можуть: "Ні теперішні, ні майбутні..." "Повстане ангел Господній..." Остудить вавилонську піч і звільнить їх. "Зникне серце моє і плоть моя..."

Григорій. Це вже ми чули — про два начала, про подвійний рід ангелів і людей, про два шляхи людського життя. Втім, нині самі доходьте розумом, що із цих же джерел народжується подвійний смак у Біблії: добрий і лукавий, рятувальний і погибельний, хибний та істинний, мудрий і безумний...

Яків. Немає лепшого додуматись, як у цьому. Змій із тієї ж корови ссе молоко і перетворює в отруту, а людина слухає притчу: "Збивай молоко, і буде масло". Душевній людині Лотове пияцтво, Давидове й Соломонове жінколюбство — сморід, отрута й смерть, а духовній — пахощі, їжа, пожива й життя. Віра гірна візьме змія й не пораниться, в печі не обпалюється, у морі не потопає, отруту й смерть їсть і п'є, і тому здорова, ось "знамення віруючим"! Біблія не лише корова, а й пекло, й змій, і всепоглинаючий лев. Але в жорстокості цього лева знаходять з Самсоном стільники насолоди ті: "Правиця твоя прийме мене..." Цей дракон, для таких цілющий, і є дерево пресолодких райських плодів, але не тим, які "полижуть порох, як змії, що повзуть по землі". "Той зітре твою голову..." Чудо ізраїльське! Де віра знаходить солодку, кращу від меду й стільників поживу, там тяжкосерду душу терзають псячі мухи й шершні: "Пошлю на них шершнів..."

Афанасій. Бережися, Якове, ти вже зробив Біблію стародавнім чудовиськом, що мучило давно єгиптян. Ім'я його — Сфінкс — дівоча голова, тулуб левиний...

Яків. Не сумніваючись, друже мій, кажу, що вона — то є лев, який обходить Всесвіт, гарчить і терзає, напавши на бідного читача з лівого боку. Пропав він у пекельних її щелепах. Ти ж, о Ізраїлю, не бійся, Якове! "Зустріне його, як мати". Прикриє його від спеки, заспокоїть у материному лоні, охлібить хлібом і напоїть водою. "Вода глибока — рада у серці мужа" "Хто п'є від води цієї, не спрагне навіки".

А ф а н а с і й. То чи не вона й блудниця ота в Соломона, за якою волочаться буйні молодчики? Вона гіркіша від пекла. Втікають же, "як олень, поранений у сім'яники". "Не знаючи, що на душу свою тече". Куди вона заводить їх? О лютий язик її! "Зуби його, зуби левові, що вбивають душу..."

Я к і в. О друже мій! Вгадав ти. Це та блудниця. "Слова потопні, мова облесна цієї блудниці". Вона наводить всесвітній потоп. Та віра з Ноєм із незгниваючого споруджує собі безпечну храмину. Вона по-римськи arca, те ж саме, що по-грецьки 'αρχή. Це ім'я Боже. "Покриє тебе Боже начало". Від цієї блудниці врятував ангел обручника: "Йосифе, не бійся". Трохи не потрапив, повз Рахіль, на прілооку Лію[10].

Є р м о л а й. Чи не вгадаю і я? Чи не Біблія є оті смертоносні джерела, які Єлисей перетворює в цілющі, коли їх осолонив сіллю пророк? Засмітили їх филистиняни.

Я к і в. Ти потрапив у самісінький центр. Очищує їх Ісаак, осолонює Єлисей, освячує, занурюючи у них Христа, Предтеча, а сам Христос перетворює несмачну їхню воду у вино нове, яке "веселить серце людини". А Мойсей гірним жезлом розділяє й підсолоджує несмачну їх гіркоту за Павлом: "Слово ваше хай буде сіллю розчинене". "Про Бога похвалю слово, про Господа похвалю слово".

Л о г в и н. Дух вгадування зачепив і мене. Чи не є вона, [Біблія], той, що у Даниїла, семиголовий змій, який губить жінок і немовлят? "Змій цей, якого ти створив..." Хоч він кит, хоч дракон — є то Біблія.

Я к і в. Чи не вилився на вас, друзі мої, отой дух від вишнього? "Виллю із духа мого..." "Старці ваші сни побачать..." Хто здатний це вирішити, якщо не буде Бог з ним? "Дух віри все випробовує і все відкриває". Цьому змієві в щелепи, замість солі, ввергає Даниїл кульку, пілюлю або котишок. Тоді цього гаспида мале отрочатко повести може.

Є р м о л а й. Любий мій котишок, що означає ця кулька? Чи спитаю тебе по-єврейськи: *манна* — що це?

Я к і в. Він зліплений із смирни, з деревної вовни і з жиру. Пішов прямо в черево зміїне.

Є р м о л а й. Кажи, друже мій, швидше, не муч мене. "Поки візьмеш душу нашу?"

Я к і в. Ху! Хіба не знаєш, хто був у череві китовому?

Є р м о л а й. Ах! Ти тепер ще більше мене засмутив.

Я к і в. "Вірив, тому й заговорив". Ця кулька є завжди існуючий

центр пресвятої вічності. У храмах Божих зображається так:

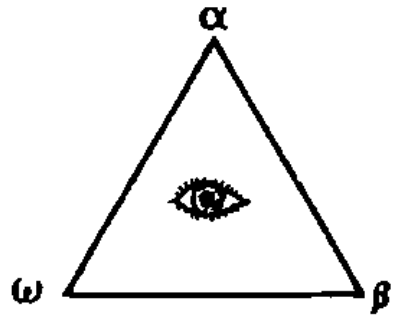

У центрі трикутника око.

1. А л ь ф а — випереджає всяке створіння.

2. ω — омега — після всякого створіння залишається.

3. В і т а — середина, що народжується й зникає, та за *початком* і *кінцем* вічна. *Ця трійця є одиниця*[a]: *трисонячна єдність*, недремне *око*...

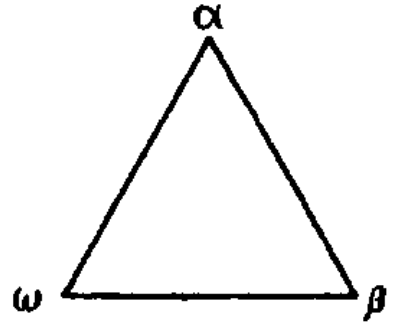

Є р м о л а й. Не знаю, чогось Афанасій усе посміхається.

А ф а н а с і й. Трикутник твій, Якушо, пахне Піфагором[11]. Небезпечно, щоб ти не накадив і духом платонівським[12], а ми шукаємо Христового духу.

Л о г в и н. І мені здається, наче запахли платонівські ідеї.

Я к і в. Піфагорствую чи платонствую — немає біди, аби не ідолопоклонствував. І Павло, й Аполлон є ніщо з Авраамом: "Бо ніхто не благий..."

Г р и г о р і й. Дайте спокій! Прошу, не чіпайте його. Він слово благе вийняв із віруючого серця. З вірою грязюка у Бога дорожча від чистого золота. Судіть, не на обличчя дивлячись. Згадайте вдовин пенязь[13]. Не вміщуйте богознання у тісноту палестинську.

---

[a] Τρισήλιος Μόνος καί φύσις[14].

Доходять до Бога й волхви, тобто філософи. Єдиний Бог юдеїв і поган, єдина й премудрість. Не весь Ізраїль мудрий. Не всі й погани пітьма. Пізнав Господь сущих його. Збирає з усіх чотирьох вітрів. Всякий для нього є Авраамом, тільки б серцем володів дух Божої віри, без якої й Авраам не міг виправдатися, ні ніхто інший. Тільки дух віри виправдає і плем'я, й країну, й час, і стать, і чин, і вік, і розум. Іноплемінник Неєман зцілився у Йордані, де марно обмивався необрізаний серцем Ізраїль. Яке нікчемне самолюбство! Поклоняєтесь у храмах трикутникові, зображеному художником, що його не розуміє, а цей же образ, у любомудрів сутністю божества осяяний, лаєте. Чи не це є: "Поклоняєтесь тому, чого не знаєте"?.. Не розжувавши цього хліба Христового, як можете перетворити й перемінити сутність на животворний сік? Чи не означає це бажати собі суду й смерті, аби сповнилось писання: "Йдучи, вдавився?.." Гляньте,сліпці, на Божі хліби, що називаються просфіра, тобто приношення. Чи не бачите, що на одному із семи зверху ложе трикутника, вирізаного списом священика, що роздроблюється й вкладається в уста причасникам? Чи не пророк священик? А пророк — чи не любомудрий і прозорливий муж, чи не міністр і не апостол Божий із тих: "Невідому й таємну премудрість явив ти мені" "Навчу беззаконних шляхів твоїх". Не хліб цей, а хліб з перетвореною сутністю, він є дух Божий, тайна Трійці, і не вино стихійне, вино фізичне, але вино нове нетління, вино Христової премудрості, що веселить серця вірних. Цього духа премудрості у хліб цей і у вино якщо не вдихнути — що залишилось вкушати? Хіба смерть: "Смерть врятує їх..." "Близько ти, Господи, біля стін їх, далеко ж від сердець їх". Заради цього ж пророк Даниїл вкладає у щелепи змія таємничий хлібець.

А ф а н а с і й. Яка нісенітниця! Там хлібець в устах зміїних, а в нас трикутник у хлібці. Не клеїться щось, не можу погодити.

Г р и г о р і й. Ой, який ти, друже мій, гострий і хиткий у лайці! А в розумінні пророчих тайн серце твоє повільніше від черепахи. Розжуй гарненько, відчуєш смак. Там хлібець у голові зміїній, а тут трикутник у хлібі. "Той зітре..."

А ф а н а с і й. Воля твоя, не клеїться. Там у голові, наче у горщику, хліб, а тут, у хлібі, хлібець трикутний. Хліб і горщик — різниця.

Г р и г о р і й. О зашкарублий галате, мій брате! Здогадайся, що зміїна голова й хліб є одне і те ж.

А ф а н а с і й. Боже мій! Це не вміщається у моєму серці.

Г р и г о р і й. О любе мені просте твоє, але невірне серце!

А ф а н а с і й. Розжуй мені, тоді можу повірити.

Г р и г о р і й. Чи Біблія — не змій? Вхід і двері її — чи не зміст книги? Сім днів — чи не сім глав? Сім сонць — чи не сім хлібів? Чи не у ці хліби вкидає Даниїл отой хлібець? "У сонце поклав поселення своє" "Той зітре твою голову".

Сонце зайшло... Прощавайте!

ДІАЛОГ, АБО РОЗМОВА ПРО ДАВНІЙ СВІТ[1]

Любому другові
Михайлу Івановичу Ковалинському
Писаний 1772-го року, переданий у дар 1788-го

Улюблений друже Михаїле!

Прийми від мене цей маленький подарунок. Дарую тобі мою забавочку. Вона божественна. Розмова про давній світ. Що є найдавніше? Бог. Ти народився любитися з Богом. Прийми оцю мою лепту. Читай. Мудруй. Прирости її і вирости її. Із зерна зійде благотіннолистий дуб мамврійський. Тінь його вмістить хоч Всесвіт... Багато хто питає, що ж робить у житті Сковорода? Чим забавляється? Я ж про Господа радію. Веселюсь про Бога, Спасителя мого... Забава, по-римськи — oblectatio, по-грецьки — діатриба, по-слов'янськи — глум, або глумління, є корифа[2] і верх, і цвіт, і зерно людського життя. Вона є центром кожного життя. Всі діла кожного життя сюди течуть, наче стебла, перетворюючись у зерно. Є деякі, що живуть без центра, наче пливуть без гавані. А я про розтлінних не кажу. Бо ж кожному своя забава мила. Я ж поглумлюсь у заповідях *вічного*. Ти знаєш, як люблю його і як він полюбив мене. Скажеш, як десять заповідей вистачає на довголітню забаву? Тьху! Якби і особливий Мафусаїлів вік[3], то й тоді вистачає. Ах, все огидою і в огиду виходить, крім святині. Ах, не даремно Давид: "Дивні-бо твої одкровення". Все випереджають, усе завершують. Всякій кончині є кінцем і залишком без мерзоти. Вічна мати святиня годує мою старість. Я соски її ссу без огиди і прагну більше й більше. Я повік буду з нею, а вона зі мною. Бо все минає, а мила *любов* — ні! Коротко скажу: це діатриба і типик[4] мого життя! "Блаженний муж, який у премудрості помре і хто в розумі своєму навчається святині, розмірковуючи про шляхи у серці своєму, і в заповітних тайнах її переконається..."

Любий друже! Був і залишаюся твій Даниїл Мейнгард[5].

"Пригадав дні давні" (Псалом 142).

"Гляньте на давні роди" (Сирах).

"Загубіть ветхе ветхих" (Мойсей).

"Згадав долі твої одвіку, Господи, і втішився".

"Розповіли мені законопорушниці глумління, та не як закон твій, Господи" (Псалом 118).

Sola veritas est dulcis, viva, antiquissima, cetera omnia sunt foenum et heri natus fungus[6].

РОЗМОВА ПРО ДАВНІЙ СВІТ

Особи: Афанасій, Яків, Логвин, Єрмолай, Григорій

Григорій. Подивімся ж нині на природних богопроповідників, загляньмо у давні роки, якщо хочете.

Афанасій. О преславне видовище! Але як можна бачити давні роки? Чи можна дивитись на те, що вже минуло? Якщо ж минуло, тоді не видно. Як же дивитись?

Логвин. Якщо відкривається театр найдавніших часів, тоді можна бачити й людей. Вода без риб, повітря без птахів, а час без людей — бути не може.

Афанасій. Як же можна бачити минулі часи?

Яків. Так можна бачити, як вчорашній день твого життя, а вчорашній день так, як нинішній, минулий ранок, а ранок так, як півгодини тієї, у якій перебуваємо. Оце нині тече десята година, тридцять четверта хвилина, 1772-й рік від Христа, п'ятнадцятий день місяця травня, нарешті, половину цієї десятої години, яка минула, можна бачити як чотири хвилини. Ось щойно вони протекли. А тепер п'ята другої половини хвилина. Гляньте на годинник!..

Афанасій. Щодо вчорашнього дня мого життя, то він для мене на все життя є дуже солодким видовищем.

Логвин. Як це?

Афанасій. Господи! Не мені, а імені моєму слава... Похвалюся про Господа перед друзями. Вчора довелось мені сперечатися в розмові з одним моїм сусідом. Він розлютився, називав мене негідником, шкідливим для співжиття, злодієм

тощо. Прийшов я додому, через кілька годин почув жіночий і дитячий вереск. У чому справа? Сказали мені, що до згаданого сусіда приїхав давній його кредитор з векселем, а не в змозі сплатити 30-ти карбованців за векселем, що ніхто на його прохання, хоч обійшов 30 дворів, не допоміг йому і що нарешті заберуть його у тюрму. Шкода мені стало. Схопив перо, написав йому таке:

"Любий друже! Вдячний вам, що дали мені нагоду для благодіяння. Посилаю вам 30 карбованців. Використайте їх як свої власні. Цим можете мені навіки зробити ласку.

Ваш старанний слуга Н. Н."

Я послав гроші, а його звільнили. Згадуючи про вчорашню справу, відчуваю багатство насолоди, одної краплі якої я не віддав би за 1000 єфимків[7], а мені вона вся коштувала лише 30 карбованців.

Єрмолай. Дешева твоя купівля, а інший продає за 30 карбованців і самого Христа.

Логвин. Тим же оком, котрим дивишся на вчорашній час, можна дивитись на самі авраамські часи. Павло всі минулі роки вміщує у цьому слові (вчора), нинішні — у слові (нині), а все майбутнє називає віком: "Ісус Христос вчора й сьогодні, той же і навіки"

Якби сказав — вчора, і нині, і завтра, тобто навіки віків. Якщо хтось бачить нині, той бачить і вчора, і одкровенням одного дня відкривається 1000 літ. Воно вміщується в одному дні, а день простягається на 1000 літ. Зрозумій вечір седмиці і побачиш ранок семи тисяч років. "І був вечір, і був ранок, а день один".

Якив. Можливо, й правда, що тисяча однакових печаток міститься у одній такій же, а одна розходиться на тисячу, і одна глиняна модель сховалася у десяти тисячах посудин. "Всі тим були..."

Афанасій. Яким чином 1000 років буде одним днем і навпаки?

Логвин. Ох, не цікався. Не все те хибне, чого не сприймає розум немовляти. Якщо не розумієш, то приборкай твій розум для послуху і вір святому Петрові... "Одне це хай не втаїться від вас, любі мої, що один день перед Господом як 1000 літ, і 1000 літ як день один". Оглянись на псалом 89.

Афанасій. Вірую, Господи, що 1000 років перед очима твоїми як день вчорашній...

Л о г в и н. Я міг би тобі сказати й оце, що коли хтось одну людину знає, то той усіх знає. Одна у тисячі, а тисяча, як одна людина. Та це не у нас, а перед Господом.

А ф а н а с і й. Ах, перед Господом! Скажи, де перед Господом?

Л о г в и н. Там, на тому світі, на другому світі.

А ф а н а с і й. Де ж той другий світ?

Л о г в и н. Там, де "друга людина — Господь з небес".

А ф а н а с і й. А друга людина де?

Л о г в и н. Там, де другий світ.

А ф а н а с і й. А другий світ де?

Л о г в и н. Ось де! Послухай Петра святого: "Нового неба й нової землі хочемо, згідно його обіцянки, бо у них правда живе" Бачиш, що другий світ там, де нове небо і нова земля. Вони є його члени.

А ф а н а с і й. Де ж нове небо і земля нова?

Л о г в и н. Там, де старе небо і земля.

А ф а н а с і й. А старе небо де?

Я к і в. Неабиякий ти шукач: ще нового не знайшов, а старий світ загубив. Старе небо під носом у тебе.

А ф а н а с і й. Але ж старе небо і стара земля всюди?

Л о г в и н. Скрізь.

А ф а н а с і й. І не можна знайти місця, яке було б хоч трішечки порожнє?

Л о г в и н. Не можна.

А ф а н а с і й. Все наповнене старим небом і землею?

Л о г в и н. Все.

А ф а н а с і й. Де ж твій новий світ?

Л о г в и н. Скрізь.

А ф а н а с і й. Як же старий світ поєднаєш з новим?

Л о г в и н. Так, як тінь з її деревом. Глянь на оцю живу й благотіннолисту яблуню.

А ф а н а с і й. Яблуня піднялася вгору, а тінь простяглась внизу. Тінь в одному, а яблуня в іншому місці. Тут інша справа.

Л о г в и н. Адже крайня частина тіні лежить на землі, та початок і основа її є разом з яблунею, і вона ніколи не буває ні більша, ні менша від своєї яблуні. Коротко кажучи, тінь не заважає розміщуватись яблуням.

А ф а н а с і й. Ось так хіба скажи: "Тінь яблуням розміщуватись не заважає".

Л о г в и н. Та я ж так і кажу.

А ф а н а с і й. Тінь яблуні розміщуватись не заважає.

Л о г в и н. Звичайно.

А ф а н а с і й. Отже, старий світ є тінь нового.

Л о г в и н. Думаю і вірую. А якщо до кінця зрозумію, що так воно є, тоді побачу його і, люблячи, полюблю його в Господі, а Господа у світі його.

А ф а н а с і й. Ах! Бідненькі ми з нашим світом. Світ наш, вік наш і чоловік наш є лиш тінь. Але чому світ наш є тінню?

Л о г в и н. Спитаю й я в тебе. Чому тінь є тінню?

А ф а н а с і й. Тому що минає й постійно не перебуває.

Л о г в и н. Як же вона минає?

А ф а н а с і й. Коли сонце заходить, тоді тінь зникає, а тим скоріше, чим більше простягається. Вчора була одна, нині друга, завтра третя привидиться. То народжується, то зникає. Але народившись, твердо не стоїть, а відхиляється від цього до того місця. Навпаки ж, яблуня років зі сто стоїть непорушно.

Л о г в и н. Ось ще чому тінь є дрібниця! Вона не є ділом, а є лиш якоюсь його подобою і дотримується його. Глянь же нині тлінним твоїм оком на дріб'язкову тінь твого тлінного світу і заспівай з Давидом: "Дні наші, як тінь на землі, і немає постійності". Він постійно міняється. То народжується, то зникає, то зменшується, то відхиляється. Чи не багато тисяч тіней її у яблуні? Так тисяча наших літ в одному Господньому дні ховаються. Світ Господній і день Господній — це дерево життя. А наш старезний, тіньовий і тлінний світ є деревом смерті. Воно глупомудрим серцям здається добром, та по суті своїй лукаве. "І прикрила їх тінь смертна"

Світ наш є риза, а Господній — тіло. Небо наше є тінь, а Господнє — твердь. Земля наша — пекло, смерть, а Господня — рай, воскресіння. Вік наш — це брехня, мрія, суєта, пара, ніщо, а *істина* Господня перебуває вічно. Вік наш — це різноманітність і різновид тіні, січення піску, зів'ялість цвіту. Вік же Господній є єдність, тотожність, діамант. День наш є те ж саме, що й вечір, ніч, місяць. День Господній — це вічний ранок, світло неприступне, сонце, яке не заходить. "Господь близько". "Прийде ж день Господній, як злодій вночі, того ж дня небеса з шумом повз підуть, стихії ж, спалювані, знищаться". А як світ наш і вік злий, так і чоловік наш лукавий. "Перший чоловік із землі тлінний".

А ф а н а с і й. Таких-то, думаю, 1000 в одній *людині*, що стоїть перед Господом, а один Божий чоловік у тисячі наших.

Л о г в и н. А я тобі кажу, що не тисячі, а всі наші, всіх віків люди, в одній Господній людині так знаходяться, як незліченний всіх наших світів хор ховається у Божому світі і в раї першородного отого світу, про який Йов: "Хто влаштує мене по місяцях минулих *днів*, у них же мене Бог береже". Оцей-то й є день Господній, як злодій (дивись псалом 83-й, стих 11-й).

А як у Бозі немає поділу, а є він єдністю, що простягається по всіх віках, місцях і створіннях, так Бог, і світ його, і чоловік його є єдиним.

А ф а н а с і й. Чудний ти, Господи! Чудний світ твій. Чудний чоловік твій.

Л о г в и н. Зрозумій єдине яблучне зерно, і досить тобі. Якщо ж єдине в ньому дерево з коренем, з листям і плодами сховалося, тоді можеш там же знайти незліченні садів мільйони, наважуся сказати, і незліченні світи. Чи бачиш у маленькій нашій крихті і у крихітному зерні жахливу безодню Божої сили? Чому ж, навпаки, наша широта, що простягається вище зірок, у єдиній Божій точці не могла би втаїтися? Якщо хтось хоч трішки натхнений Божим духом, той може швидко повірити, що в єдиному Господньому чоловікові всі наші земні вміщаються. Підла наша природа, будучи тінню, є мавпою, яка у всьому наслідує свою пані натуру. Ця рабиня своєю зовнішністю, наче фарбами, наводить тінь на всі блаженної натури діла, зображаючи тінню для тлінних і немовлячих умів увесь скарб, що таїться у невичерпних надрах панівної природи, як невидима вічно суща істина. Отже, якщо хочеш пізнати щось у дусі чи в істині, розглянь спершу в плоті, тобто у зовнішності, і побачиш відбиті на ній сліди Божі, що викривають невідомі й таємні його премудрості і наче стежечкою ведуть до неї.

А ф а н а с і й. Тихіше, пане мій! Не залітай з орлами у пітьму хмар! Перестаю розуміти мову твою. Пряди грубшу ниточку для очей моїх сільських.

Л о г в и н. Чи ти бував коли у царських палатах? Чи стояв посеред покою, де всі чотири стіни і двері вкриті, наче лаком, дзеркалами?

А ф а н а с і й. Не доводилось.

Л о г в и н. Стань же, якщо хочеш, на рівному місці і звели поставити навколо себе сотню дзеркал. Тоді побачиш, що один твій тілесний бовван володіє сотнею видів, які залежать від нього одного. А як тільки забрати дзеркала, раптом усі копії

ховаються у своїй правічності чи оригіналі, наче гілки у своєму зерні. Однак же тілесний наш бовван і сам є лиш єдина тінь істинної *людини*. Ця істота, наче мавпа, утворює лицевидним діянням невидиму й всюдисущу силу і божество *тієї людини*, якої всі наші боввани суть наче дзеркаловиді тіні, які то з'являються, то зникають, тоді як *істина* Господня стоїть навіки непорушна, утвердивши своє діамантове обличчя, що вміщує незліченний пісок наших тіней, які безконечно простягаються із всюдисущих і невичерпних її надр. "Заховаєш їх у тайні лиця твого"

Оцю-то людину бачить блаженний Навин, як написано: "Глянувши очима своїми, бачить людину, що стоїть перед ним" Розжуй кожне слівце, а по-перше, оте: "глянув" і оте: "що стоїть" А дні наші, як тінь, і немає постійності. Навину з'явилось те ж, що й Аврааму: "Глянув очима своїми, бачить — і це три мужі". Авраам цьому дивному чоловікові каже: "Я земля і попіл" А там пишеться: "Стоячого проти себе". Звичайно ж, отой гірний чоловік має протилежну сутність. А Навин — лиш тінь і попіл: "Бачить чоловіка, що стоїть проти себе".

Є р м о л а й. Господи! "Що таке *людина*, як пам'ятаєш її?" Мені здається, що Давид запитує Бога про ту ж дивну людину, про яку раніше сказав: "Славою і честю вінчав ти її"

Л о г в и н. Звичайно, із цього чоловіка дивується Давид, глянувши розумними очима на пишноту його, що здійнялася вище від наших небес і стихій. Він бачив, що всяка людина із нашої братії є не те, що він, і відрізняється, як віддалене небо від землі. Начебто сказав: "Ах, Господи! Яка дивна та людина, котру сам ти вважав людиною!" Вона тобі, а ти їй друг. Вона у тобі, а ти у ній. "Господи, що є людина, як відкрився ти їй"

Хто із нас, смертних, подібний до неї? Ах, жоден! Наш рід — це земля, попіл, тінь, вид, ніщо... "Дні наші, як тінь, минають". А твоя людина вічно стоїть. "Поставив ти її... Все підкорив ти під ноги її"

Я к і в. Немає анітрохи сумніву, щоб мова Давидова не стосувалася цієї дивної людини: "Що є людина, як пам'ятаєш її?"

Розсудіть слово оце: "пам'ятаєш її". Звичайно ж, вона не земного нашого роду, якщо Бог її пам'ятає. Наш весь рід виключений із його запису. Ось слухай: "Не зберу соборів їх із крові і не пом'яну імен їх устами моїми". Ми-то плоть, і кров,

і сіно. Як може плоть і кров встояти перед лицем Господнім? "Бог наш є вогонь пожираючий".

Та про цього чоловіка пишеться: "Відвідуєш його". Видно, що цей дивний чоловік чужий для нашої плоті й крові і перевершив усі нашого світу стихії. "Хай вознесеться пишнота твоя понад небеса".

Г р и г о р і й. Якби він був земним, тоді яка потреба була дивитись вгору тим, хто хотів його бачити? Бо ж плотську людину скоріше побачиш, втупивши погляд у землю, ніж дивлячись на небесний звід. Проте одноголосно проповідують: "Глянув! Глянув!" Ось у ту ж дудку грає й Даниїл. Слухай: "Здійняв очі мої й бачив. І це муж *один*, одягнений у ризу лляну[3], а бедра його підперезані золотом світлим, тіло ж його, як фарсис[8]... Голос же слів його, як голос народу". У цих словах зауважуй оте — "один", і те — "голос, як голос народу". Тільки що не сказав — один у всіх, і всі у ньому. "І каже мені: не бійся, муже бажаний! Мир тобі!" Оцього-то побачивши, Давид здивувався, співаючи з захопленням: "Господи, Господи наш! Яке чудове ім'я твоє!.. Хай вознесеться пишнота твоя понад небеса".

Л о г в и н. Миле моїм сердечним очам видовище відкривається[9]. Оце бачу на пустельному шляху в полі вельможну колісницю, що котиться, а в ній сидить знаменитий пан. З ким же? З жебраком, з мандрівним бурлакою. Вони, сидячи, розмовляють, а перед ними лежить розкрита *книга*. "Скажи, будь ласка, розжуй мені хоч трохи, — просить придворний пан, скарбник цариці ефіопської. — Чи можеш знати, мій друже Пилипе, про якого чоловіка розповідає Ісая отаке: "Як ягня на заколення ведеться..." "У смиренні його суд його вознесеться". "Рід же його хто пізнає? Бо підніметься із землі життя його".

Будь добрий! Чи про себе, чи про кого іншого оця його мова?

П и л и п. Яка користь читати пророків і не розуміти?

Є в н у х. Як же можна розуміти, якщо ніхто не навчить мене?

П и л и п. О пане! Ей, воістину ти не невіглас. Бо не прагне розуму премудрості хіба премудрий. Не думай же, пане милий,

---

[3] Тут розуміється льон, що називається віссон, по-грецьки — βύσσος. Це рід кам'яного волокна, що не горить у вогні. Означає ж нетлінність. Золото також має свої покидьки. Вогнем же очищене й світиться, і не згорає, і є образ безсмертя.

щоб Ісая цими так великими словами величав якусь тлінну людину. Пророк постійний у своїй мові. Не може похвалити те, що недавно ганив. Хіба ви забули? Згадайте вищесказане: "Всяка плоть — сіно", — недавно вигукнув[5]. Дивіться на Всесвіт, наповнений такими, як ми, людьми, які то народжуються, то гинуть. То чи можливо, щоб пророк про себе чи про іншого насмілився сказати: "Рід же його хто пізнає?" Хто ж скаже, що наш рід не земля, плоть, сіно й тінь? Та прозорливе око Ісаї прозріло у плотській нашій тіні особливу людину, яка є лиш одна, і про неї кричить: "Підніметься із землі життя її..." А весь наш земний родовід вмістив у цьому слові: "Всяка плоть — сіно" І так Даниїл сказав: "Голос слів його, як голос народу" Так і Ісая кричить про того ж мужа: "Слово Бога нашого є вічно", наче в одному тоні співав з Даниїлом: "Сила слова його, як сила в народі"[6].

Є в н у х. О Пилипе! Чудес ти наговорив. Ти запалив у мені смертельне бажання бачити того *чоловіка*. Я про нього від народження чую вперше..

П и л и п. Вельмишановний пане! "Міцна, як смерть, любов..." Та коли пишнота отого чоловіка понад небеса і понад усі наші стихії піднялася, то не можна поглядом, що повзе по землі і плазує по стихіях, бачити його. Це означає — шукати серед мертвих живого і вести це праведне й невинне ягня на заколення, стригти мертве волосся його, їсти землю й мудрувати про сіно. Така душа, що рухається по землі, не присвячується Господу ізраїльському і є поза цим числом: "Святи їх у істину твою: слово твоє є істина" Правда, що вся стихійна підлість, наче риза, яку він носить, є його сутністю, і він у ній всюди. Та не вона є ним, і не він є нею. І хоч у ній, та крім неї і вище від неї перебуває не місцем, а святинею, і роздуми про нього аж ніяк не підлі, бо "у смиренні його суд про нього високий".

Ця його стихійна підлість і смирення його ж самого знищує перед нами. У ній-то ми, втуплюючи очі, занурюємо думки наші і, задивившись на тінь, не зводимо сердечних очей у гірні істини роздуми і у відання істинної людини, як "підніметься із землі життя її" і "вознесеться пишнота її понад небеса".

Отже, пане милий, якщо можеш звести сердечне твоє око

---

[5] Вище вже сказано оце: "Сину чоловічий, закричи" (звелів йому Бог). "І що ж закричу?" (питає Ісая). "А ось що (говорить йому Бог): "Всяка плоть — сіно" та інше...

[6] Голос, слово, воля, повеління, царство, закон, сила, дух — є те ж саме.

від підлої натури нашої вгору до отої панівної святої *краси*, то в той день можеш побачити і *єдиного* отого Божого чоловіка. Та ніколи розумний погляд наш від смерті до життя і від землі до небес не піднімається, хіба що у той день: "У тій же стихії, спалювані, зруйнуються..." У той Господній день створюється серце чисте в *людині*, а у серце вселяється слово оце, яке таємно кричить: "Плоть ніщо ж..."

У той час правда, істина, що приникла з небес і одночасно засіяла із землі, палить і знищує всі стихії, показуючи, що вони є лиш тінню істини. Прихована ж істина, як ризу, їх носить. Бачиш, пане, що лиш віра бачить того дивного *чоловіка*, тінню якого всі ми є. Віра є око прозорливе, серце чисте, уста відкриті. Лиш вона бачить світло, що світиться у пітьмі стихійній. Бачить, любить і благовістить його. Не бачити його — це сліпота; не чути його — це бути гаспидом; не говорити про нього — це бути німим. Віра всю оцю тінь, що протікає, як воду непостійну переходить, завершує свій вихід воскресінням, очищеним почуттям, дивлячись на чоловіка, який блищить неприступним світлом і говорить "радійте".

Є в н у х. Думки ці для мене особливо нові. Ах, я їх давно жадав. Тепер вони довголітню мою спрагу вдовольняють. Гей! Святе Письмо — це вода і купіль. Це справжня вода. Вода і дух! Жебрак Пилип духа до неї приклав. Що нині забороняє мені у ній хреститися, вмитися, очиститися серцем від лукавства і всіх моїх попередніх першородних помилок і сліпоти?..

П и л и п. Воістину можна, якщо віриш від усього серця твого у нетлінного чоловіка Христа Ісуса... Щодо мене самого, то "вірив, тому й заговорив..."

Є в н у х. "Вірую, що син Божий буде Ісус Христос".

Є р м о л а й. Звичайно ж, у всю ту пресвітлу картину небесний наш чоловік підіймає наші серця, що поїдають землю, і нас, сплячих і мертвих, які повзають долі, пробуджує отаким громом своїм: "Поклоніться і підніміть голови ваші, бо наближається визволення ваше".

У цій-то країні живого чоловіка побачиш, як ангел сказав: "Там його побачите..."

Я к і в. Так же зганяє Павло тих, що спочивають на мертвих стихіях, побуджуючи хамів, які довірилися стихійній мертвості. "Як, знову повертаєтесь на немічні й погані стихії?" "Так і ми, коли були молоді, під стихіями світу були пригноблені".

І це мудрування мертвих сердець називає пустою філософією,

яка бродить по бурді стихійній, що заважає філософствувати за Христом, про якого [каже] до галатів[10]: "Послав Бог духа, сина свого, у серця ваші..." Таке мудрування, оскільки зовсім заважає райському нашому виходу в першородний світ, відволікаючи геть око наше, наче в трубу трубить:

"Якщо помрете з Христом від стихій світу, то навіщо як ті, що живуть у світі, мучите себе?" "Вишніх шукайте, бо де ж є Христос".

"Про гірне мудруйте, а не про земне. Бо помре, і життя ваше приховане з Христом у Бозі".

"Ми не діти рабині, а вільні".

"Вишній Єрусалим вільний".

Григорій. Труба Всесвіту, Павло наш настільки солодкий вірним серцям, наскільки гаспидам противний. Ах, так, як мати, що народжує, болить утробою, хай уявиться нам Христос! Цей блискавкоподібний ангел невтомно й щиросердо розчищає нам шлях до переходу на гору Галілею, щоб ми обновилися духом розуму й одяглися в нового *чоловіка*, створеного за Богом у правді й преподобній істині. Він сам вперше почув животворний голос цього блаженного чоловіка біля Дамаска: "Савле! Савле! Чому мене гониш?"

Про цього єдиного мужа й хвалиться: "Знаю чоловіка..." І цим голосом анітрохи не відрізняється від Даниїлової музики: "І це муж один, одягнений у ризу лляну".

А оскільки цей є вічне життя, то щоб знати цього *чоловіка* з батьком його, — істинного щастя ж така природа, що чим більше мати в ньому співучасників, тим солодшим і дійсно беззаздрісним це добро стає і цим лиш відрізняється від хибного світського щастя, про яке ніяк не можна сказати подібне, тому що як сама наша природа тлінна, так і її щастя має тісні границі, котрі не допускають співучасників, хіба при своєму зменшенні, і [стають] наче тіні дерев, що багатьох вмістити не можуть. Із-за цього Павло, позбувшись усього і зібравшись з силами, біжить, спішить, усе пробігає, все минає, вперед простягаючись, щоб якимось чином осягнути й знайти чоловіка, для котрого всі види святощів (розумій: церковні церемонії) видаються якоюсь слабою тінню, що неясним помахом веде до найдорожчої істини і до найбільш крайнього кінця, обіцяючи свого часу блаженну появу цього прекрасного, найкращого з усіх синів людських так, як обіцяє квітуча смоква солодкі плоди. "Вважаю, що все марне, крім перевершуючого все розуміння Христа Ісу-

са, Господа мого..." "Щоб розуміти його в силу воскресіння його..." "І як досягну воскресіння мертвих"

А коли бажаного досяг, і сповнилось на ньому оце його слово: "Не даремно йшов" "Знаю людину". "Після всіх, як якомусь нелюдові, з'явився й мені у той час, щоб численними співучасниками помножити премирне своє щастя". До того ж єдиного вінця слави не у тлінних наших світах, а у першородному Божому і в день Господній, що вічно процвітає, заохочує й інших всіма засобами до розуміння, побуджуючи того ж блаженного нетлінного мужа. "Встань, сплячий, і воскресни із мертвих — і освітить тебе Христос"

Чи довго тобі гойдатися по стихіях? О нещасний мрець! Підійми хоч трошки поховані твої думки вгору, вище стихійної тіні, і побачиш чоловіка живого, що сяє неприступним світлом. Тут твій мир, а не у твоєму буремному світі. Подивись з Авраамом і втішайся: "Авраам бачив день мій і утішився".

Павло кричить одним тоном з Ісаєю, що волає: "Встань, встань, Сіоне! Одягнися у міць твою! Струси порох і встань!.."

Ці ангели Божі високим трубним голосом будять сплячих на землі і мертвих у стихійній тіні, щоб воскресли і побачили *чоловіка*, який сидить поверх хмар, і просвітилися, як сонце.

А ф а н а с і й. Чудова ця двійка сурмачів.

Л о г в и н. Звичайно, чудова. Вони сурмлять не про якусь земну людину, а про того високого мужа, який був "відлучений від грішних і поверх небес був" "І дивне ім'я його по всій землі".

Чи можна їм у своїй музиці різноголосити? Сурма їх обох суголосна з сурмою святого Петра. "Во ім'я Ісуса Христа Назорея встань і йди! І беру його за праву руку, підіймаю".

О, який прекрасний і суголосний вигук цих сурмачів: "І схопившись, встав і пішов!" І це здійснилась на ньому проповідь сурмача Захарії: "Це муж! Схід ім'я його". "А вінок буде терпимим і придатним для нього і розуміючим його".

Я к і в. Чи не Єзекіїль воскрешає мертвих на полі? "Поставив мене серед поля: воно ж було повне кісток". "Це я введу у вас дух живий!"

Що означає це поле, як не мертвість стихійну? У цю смерть занурені наші серця. Ця земля єгипетська і поле Танеос, тобто поле згуби, і поле мерців, і поле спраги, про яке Йоіль: "Тварини польові звернулися до тебе, бо повисихали джерела і вогонь пожер красиву пустелю. Звернулися до тебе, який дає тваринам поживу..." Чи не ми польові тварини, що опустили

очі на підошву поля? Чому не зводимо очей до того: "Все підкорив ти під ноги свої — овець і волів усіх, ще ж і тварин польових"?

Чому не звертаємось до того: "Я цвіт полів (польовий) і лілія долин"? Чому не маємо ні очей, ні вух і не чуємо Ісаї? "Провів їх через безодню, як і коня через пустелю, і не втомилися, і як тварини в полі, і зійшов дух від Господа, і настановив їх. Так провів ти людей твоїх, хай сотворять тобі єдиному славне ім'я"

Встань, о ледачий дрімлюче! Зведи очі свої, о сидячий в темниці! Поминай і проходь порожню безодню й стіну твоїх стихій. Глянь хоч трохи, о тяжкосердна й повзуча душе, на того: "Це він, проглядаючий, стоїть за стіною нашою".

Піднімись з поля, і якщо маєш вуха, то слухай його самого. "Відповідає брат мій і каже мені: встань, прийди, ближнє моє, добре моє!" Чи не думаєш, що брат цей внизу, в стихіях? Повір же, прошу, ангелам, що волають: "Немає тут! Встав!" Піднімися ж і ти на гору Галілею. Не повзай по полю, як тварина. Розігнись і підніми голову свою з Давидом: "Звів очі мої вгору..."

Знай, що повік не втамують спраги твоєї підлі стихії, і будеш повік у полум'ї оцьому: "О! О! Тікайте із землі! У Сіоні рятуйтеся!" Чуєш! Що волає Захарія? А чи не чує Давида вухо твоє? Де притулок? Ось де! "Гори високі оленям". Як прагне олень до джерел води, так бажає душа моя до тебе.

Та чи знаєш істинного цього оленя? Ось він тобі: "Схопившись, встав, і ходить, і ввійде з ними в церкву". Що таке церква, як не гора його свята?

Є р м о л а й. Правда, що ці олені піднімаються до джерел, про які Ісая: "Пошукають води, і не буде. Язик їх від спраги висохне. Я Господь Бог, я почую їх, Бог Ізраїлів, я не облишу їх. А відкрию на горах ріки і серед поля джерела. Сотворю пустелю в луках водяних і спраглу землю серед водотечі. Хай побачать, і зрозуміють, і подумають, і пізнають разом, що рука Господня сотворила все це".

А що Захарія побуджує до розуміння того ж божественного мужа отими словами — о! о! — видно із початку мови його після одкровення й видіння його: "Підняв-бо очі мої й бачив. І це муж, і в руках його шнур землемірний".

Г р и г о р і й. Захарія те ж саме сурмить, що й Єзекіїль: "У той день була на мені рука Господня. І вела мене там. У видінні Божому вела мене на землю Ізраїлеву і поставила мене на горі дуже високій"

Коли каже: "У той день...", то проповідує всерадісний день, і вік Господній, і світ першородний, що перевершує всі стихії, про який Даниїл: "Той переміняє часи й роки". Цей блаженний час є закінчення наших часів, а нового віку початок за словом Даниїла: "Ще кінець на (інший) час"

Цей пресвітлий час і день Господній називається у Йоіля: "День пітьми й бурі, день хмари й імли"

У цих словах поєднана істина і тінь. День Господній — це світло, а наш — імла, хмара, буря й пітьма. Це те ж саме, що й "і був вечір, і був ранок — день один". А коли каже Єзекіїль: "Вів мене там", то він згоден з ангелом, що сидить при гробі й говорить: "Там його побачите"

Коли ж говорить: "Вів мене на землю Ізраїлеву і поставив мене на горі високій", тоді згоден з Йоілем: "Рай насолоди — земля перед лицем його"

Ця земля нова, нагірна, обітована. Сюди введений і Давид: "Увів мене в гору святу свою" "Там-бо його побачите". Так ось же й послухаємо! Тут же говорить Єзекіїль: "І ввів мене туди. І це муж! І вид його був, як вигляд міді блискучої. І в руці його був шнур теслярський і палиця землемірна".

Що ж йому говорить цей безсмертний муж? Ось що: "Дивись очима твоїми й вухами твоїми слухай. Заради того ввійшов ти сюди, щоб я показав тобі і щоб ти показав усе, що побачиш, дому Ізраїлевому"

Туди ж, за Єзекіїлем, грядуть і дюжина апостолів: "Одинадцять учнів йшли в гору Галілею, коли ж повелів їм Ісус. І, побачивши його, вклонилися йому". Прийшов Ісус, і став посеред них, і каже їм: "Мир вам!" Та Даниїл перш, ніж вони, дістав дружбу цього мужа. "Не бійся, муже бажань! Мир тобі!" "Йдучи, навчіть усіх поган" є те ж саме, що й "щоб ти показав дому Ізраїлевому, Єзекіїлю, все, що бачиш..."

А ф а н а с і й. Не можна досить надивуватися, яка погоджена цих проповідників сурма й музика! Ця прекрасна Святого Духа музика прямо протилежна отій ідола деїрського музиці, яку згадують співаки у храмі так: "Погоджено зашуміла пісня пищалі — шанувати створеного із золота бездушного ідола" тощо.

Належало ж співати так: "Різноголосо зашуміла..." Настільки вона каламутна, недоладна, погана, дихає стовпотворінням. Ці ж ангели Божі все співають, усе кричать, та про *одне* все про-

повідують, про єдиного мужа вигукують, у котрого закохався Ісая: "Заспіваю коханому моєму пісню"

Чи не вони оті блаженні люди, про котрих Давид: "Блаженні люди, що вигукують!"? "Вигукніть Богові Якова"

Я к і в. Без сумніву, це вони. Всі ці ангели одноголосно вигукують про того, який з плоттю своєю вознісся вище небес, перевершив усі світу стихії. І хто може очистити серце своє від усієї стихійної грязюки, хай побачить очима цього *чоловіка*: "Зійде Бог у вигуках"

Тримаються при землі очі наші, щоб ми його не пізнали. Та всі ці вісники Божі бачать лице істинного чоловіка не між мерців, який народжується у нижній нашій підлості і зникає, як тінь, а на горі святій його бачать, *чоловіка*, що стоїть з Навином і зі Стефаном[11]. "Це бачу небеса відкриті і сина чоловічого, що стоїть праворуч від Бога"

Бачать і насолодитися сповна не можуть. Ми ж не бачимо за стіною й мороком стихійним. "Поклав у пітьму тайну свою" О, які нетямущі й зашкарублі серця наші!

Л о г в и н. Хто лиш сподобився бачити живого цього мужа, вмить стає проповідником його і чує оце: "Засурміть у молодик". Чоловіча стать чи жіноча, як тільки з'явився їй воскреслий чоловік, біжить і благосповіщає, з радістю великою сповіщає про нього: "Воскрес! Воскрес! Воістину воскрес Господь!" З'явився не лише Симонові[12], а й мені, найменшому, дався пізнати. Тим самим дався пізнати, що невидимий для мене. Не бачу його серед мертвих, та тим самим бачу його серед живих. А бачити у стихіях — це значить не бачити його і не знати його. Радійте зі мною! Знайшов загубленого *чоловіка*. Ми думали — мертвий. Убили його негідні священики. "Зневажили мене вороги мої". Та я, мале створіння, є свідком його, що він дійсно живий. Я шукав його і знайшов його. Розм'якло серце моє від його голосу, який вітає мене, оцього: "Дерзай! Радій! Мир тобі!"

Хто друг його, той повірить благовісті. "Зима минула, дощ відійшов, відійшов собі". "Це бачу небеса відкриті!" "Знаю людину" "І це день третій, звідки оце було".

Ах, день третій! День Господній! Блаженні очі, що бачать сушу твою з Ноєвою голубкою! Ти пророщуєш збіжжя за своїм родом. У твоєму саду бачу мужа Божого, чоловіка мого, життя моє. Він пасе мене і нічого мене не позбавить.

Г р и г о р і й. "Засурміть у молодик" Свята Біблія — це позолочена духом сурма і маленький світик. У морських водах

мови її всі створіння і всяке дихання, як дзеркало, відбивається. "Засурміть у молодик".

Та не думайте, що сурма ця сурмить про стихії. Чи може про грязь говорити присвячена Богові сурма? Єдиного Господа у ній всяке дихання хвалить. Сонце, місяць, зірки, земля, моря, повітря, вогонь зі своїми наповненнями притіняють і ведуть до цього: "Поклав у пітьму тайну свою". "Це він стоїть за стіною нашою!"

Хто хоче цією сурмою проповідувати, хай оспівує єдиного Господа з його світом і з чоловіком його. Хай мовчить тут всяка плоть людська! "Засурміть у молодик!" Всяка плоть — це сіно, і вся слава людська є тлінь, грязь, лахміття, ніщо. "Засурміть у молодик!" "Проповідуйте літо Господнє приємне, радісне, веселе!" "Годі плакати! Порвіть лахміття!" Всяка стихія — це нарікання, плач, горе. "Радій Богові". "Прийміть псалом!" "Засурміть у молодик" "Який близький день Господній". "Засурміть у благознаменний день свята вашого".

День Господній є свято, мир, заспокоєння від усіх трудів. Це є преблагословенна субота, в яку Господній чоловік спочиває. А що означає спочити, як не піднятися над усіма світу нашого стихіями? Що таке немічна стихія, щохвилини руйнована, як не труд і хвороба? Чи довго мені повзати по землі? Чи довго їсти хліб хвороби? Доки нестиму поради у душі моїй, хвороби у серці моєму?.. Встань, душе моя, не спи на стихіях! Не можна на них спочити. Вони труд і хвороба. А якщо їм довіришся, то живиш хвороби у серці своєму день і ніч. Вирви втуплене у прах око твоє. Підніми вгору розслаблене твоє тяжкосердя. Глянь уверх над небесну твердь. Не змішуй в одне ніч і день. Бачиш гірке, та є ще тут же й солодке. Відчуваєш труд, відчуй же й спокій. При твоїй ночі є тут же й ранок дня Господнього. В одному обидва місці, і в єдиному лиці, та не у тій же честі, не в тій же природі. "І був ранок, і був вечір".

Не вкладай хвороби у серце твоє. Вкладаєш, якщо простягаєш через день і ніч. Простягаєш, якщо не даєш місця тут же і дню Господньому, не віруючи, не дивлячись на висоту небесну. Що означає покладати хвороби в серце, як не мислити й не радити в душі своїй, що основою всіх створінь є вогонь, повітря, вода, земля? Ах, нещасна душе моя! Чому називаєш нікчемну сутність грунтовною твердю? Хто засліпив око твоє? Ах, ця сліпота в тебе від твого народження. Не бачиш істини, крім тіні її. Не відчуваєш, що минає світ цей. І не вчора почав: минає

щохвилини. Однак усе те ж саме в ньому бачимо, все, що було раніше. Звичайно ж, тут якась таємниця. "Горе тим, хто називає світло пітьмою!"

Зблисни блискавкою, о преблаженна *сутносте*, й загрими над безоднею душі моєї цим громом: "Хай буде світло!"

У той час гляну на світ твій, на день твій і на чоловіка твого. У той час рука твоя буде на мені. У її розумінні настановиш мене, провівши крізь стихії, як коня твого, хай сповниться: "І вийдете, і підскочите, як телята, звільнені від пут"

РОЗМОВА П'ЯТИ ПОДОРОЖНІХ ПРО ІСТИННЕ ЩАСТЯ В ЖИТТІ

[ТОВАРИСЬКА РОЗМОВА ПРО ДУШЕВНИЙ МИР]

А ф а н а с і й. Люди в житті своїм працюють, метушаться, утаюються, а нащо, багато хто й сам не тямить. Коли помислити, то в усіх людських затій, скільки їх там тисяч не буває, є один кінець — *радість серця*. Чи ж не для цього вибираємо за нашим смаком товаришів, аби мати задоволення від спілкування з ними; дістаємо високі чини, аби пиха наша від схиляння інших розпалювалася; вигадуємо всілякі напої, страви, закуски для вcолодження смаку; вишукуємо всілякі музики, створюючи безліч концертів, менуетів, танців і контратанців для звеселювання слуху; споруджуємо гарні будинки, насаджуємо сади, тчемо золототкані парчі, матерії, вишиваємо їх різними шовками і любими для ока квітами й обвішуємося ними, аби була приємність очам і достатня ніжність тілові; складаємо запахущі спирти, пудри, помади, духи й ними задовольняємо нюх свій. Одне слово, всіма рахубами, які лише вигадати можемо, намагаємося звеселювати дух наш. О, якими значними веселощами користуються вельможні й багаті персони! В їхніх палацах живе розчинений у радощах та задоволенні дух. О, яка дорога ти, радосте сердечна!

За тебе царі, князі і дуки платять безліч тисяч, а ми, біднота, що не має статків, начебто живимося тими крихтами, що падають з їхніх столів. Погадай же нині, яким тріумфом охоплені славні європейські міста?

Я к і в. Достеменно великим. Я чув, що ніде немає більше веселощів та розваг, аніж у Парижі й Венеції.

А ф а н а с і й. То так, багато їх там, та допоки ти їх нам з Венеції перевезеш, помремо тут із нудьги.

Г р и г о р і й. Годі брехати, любі друзі, високі посади, веселе місто, всілякі гриська та розваги і всі ваші витівки безсилі потішити духа і тим вигнати нудьгу, що зволоділа вами.

Я к і в. А що ж зможе?

Г р и г о р і й. Лише знання того, що складає істинне щастя, і як його віднайти.

А ф а н а с і й. Це так, ми народилися для справжнього щастя і мандруємо до нього, а життя наше — шлях, що тече, як річка.

Я к і в. Здавна вже шукаю я щастя, але годі його знайти.

Г р и г о р і й. Коли достеменно хочете його знайти, то скажіть мені, що для людини найкраще?

Я к і в. Бог його знає, і взагалі, нащо питаєш те, чого великі мудреці не змогли розрішити і розійшлись у своїх гадках, як подорожні на шляху? Адже те, що найкраще, те найвище, а найвище — всьому голова й кінець. Це найкраще добро звалось у стародавніх філософів завершенням усіх добр та верховним добром; хто ж тобі дасть відповідь, що таке край і пристановище всіх наших бажань?

Г р и г о р і й. Тихіше, паночку мій! Дуже високо ви попливли. То я спитаю простіше: чого ви в своїм житті бажаєте найбільше?

Я к і в. Ти наче палкою покопав мурашника — так раптом тим запитанням схвилював наші бажання.

А ф а н а с і й. Я бажав би стати людиною високочиновною, щоб мої підлеглі були міцні, як росіяни, а доброчесні, як стародавні римляни; щоб будинок мій був венеціанський, сад флорентійський; аби бути мені й розумним, і вченим, і шляхетним, і багатим, як бик на шерстину.

Г р и г о р і й. Що ти мелеш?

А ф а н а с і й. Дужим, як лев, гарним, як Венера...

Я к і в. Спала й мені на згадку Венера, так звана собачка.

Г р и г о р і й. Прошу, пане мій, доказуйте.

Я к і в. Хвостатим, як лев, головатим, як ведмідь, вухастим, як осел...

Г р и г о р і й. Маю великий сумнів, аби ввійшли в Божі вуха такі безмозкі бажання. Ти зі своїми вигадками схожий на дерево, яке хоче бути водночас і дубом, і кленом, і липою, і березою, і фігою, і оливою, і явором, і фініком, і трояндою, і рутою... сонцем і місяцем... хвостом і головою... Дитинча, що сидить на материних руках, часто хапається за ніж чи за вогонь, але немилосердна наша мати *природа* краще знає про те, що нам корисно. Хоча плачемо і тягнемося, вона сосками своїми всіх нас у міру харчує й зодягає, і цим добре маля задоволене, а злорідне хвилюється саме і турбує інших. Скільки ж мільйонів цих нещасливих дітей день і ніч волають, нічим не задоволені: одне їм дають у руки — плачуть за чимсь новим. Годі нам бути щасливими.

А ф а н а с і й. А то чому?

Г р и г о р і й. Не можемо віднайти щастя.

Я к і в. Через що?

Г р и г о р і й. Бо не бажаємо й бажати не хочемо.

А ф а н а с і й. Чому?

Г р и г о р і й. Тому, що не знаємо, в чому воно полягає. Започаткування справі — знаття, звідки іде бажання, від бажання — пошук, потім отримуємо результат — ось і задоволеність, тобто те, що дістаємо і що для людини благо. Затям відтак, що таке *премудрість*.

Я к і в. Я часто чую це слово: премудрість.

Г р и г о р і й. Премудрості сенс у тому, щоб осмислити, в чому полягає щастя, — ось праве крило, а доброчесність прагне до пошуку. Через це вона в еллінів та римлян мужністю і силою зветься — ось ліве крило. Без цих крил годі вибратися й полетіти до гаразду. Премудрість — це гостре, далекозоре орлине око, а добродійність — мужні руки з легкими оленячими ногами. Про це божественне подружжя є цікава байка.

Я к і в. Ти з вуст мені виривав її. Звичайно, це байка про двох мандрівців — безногого та сліпого?[1]

Г р и г о р і й. Ти, звичайно, в думку мені втрапив.

А ф а н а с і й. Розкажи докладніше.

Г р и г о р і й. Мандрівник, обходячи всілякі землі та держави, позбувся ніг. Тут спало йому на думку повернутися додому, в батьківський дім. З великими труднощами, спираючись на руки, подався мандрівник у дорогу. Нарешті доповз він до гори, з якої вже стало видно батьківський дах, але тут позбувся й рук. Звідсіля дивилося живе його око через ріки, ліси, яруги, через пірамідальних гір верхів'я, з веселою пожадністю осягаючи сяйливий здаля замок, — оселю батька й усього миролюбного їхнього роду, кінець та вінець мандрівних труднощів. Але біда була в тому, що наш обсерватор ані рук, ані ніг уже не мав, а лише мучився, як євангельський багатій, дивлячись на Лазаря[2].

Поміж тим, озирнувшись, побачив він раптом дивне й сумне видовище: бреде сліпець, прислухається, вимацує палицею то праворуч, то ліворуч і, наче п'яний, з дороги збивається, підходить ближче, зітхає. "Зникають у метушні дні наші..." "Шляхи твої, Господи, повідай мені...". "Горе мені, мандри мої триватимуть далі..." Та й інші такі слова сам собі каже, зітхаючи, часто спіткається й падає.

— Боюся, друже мій, злякати тебе, але хто ти такий? — питає прозірливий.

— Уже тридцять чотири роки подорожую, а ти перший на

шляху моїм зустрівся, — відказує сліпий. — Мандрування моє по різних світах закінчилося ось так. Страшна жаркота сонячного проміння в Аравії позбавила мене зору, і я, сліпий, повертаюся в отній дім.

— А хто ж твій батько?

— Живе він у нагірнім замкові, що зветься Миргород. Ім'я йому — Ураній[1], а моє — Практик.

— Боже мій, що я чую? Таж я твій рідний брат! — вигукнув прозірливий. — Я — Обсерватор!

Незвичайна радість завжди завершується слізьми. Після щедрого плачу сліпець із зарошеними очима сказав своєму братові:

— Солодкий мій брате! Чув я вже про тебе з розмов, а тепер сердечне моє око бачить тебе. Змилосердься, заверш мої біди, будь мені навчителем. Правду кажучи, мене праця звеселює, та доводиться весь час спотикатися, і це знищує мою наснагу.

— Щиро шкодую, — каже світлоокий, — що безсилий тобі служити, кохана душе моя! Я подорожній, що обійшов пішки всю земну кулю. Ноги мене скрізь носили гарно, але кам'янисті гори, що часто стрічалися мені, позбавили мене ніг, і я, спираючись на руки, продовжував свій шлях, та тут зараз утратив і руки. Більше ані ходити, ані повзти землею я не здатен. Багато хто хотів мене використати, але, позбавлений можливості повзати, я був їм безкорисний...

— За цим діло не стане, — сказав сліпий, — ти мені тягар легкий і пожаданий: візьму тебе, скарбе мій, на себе. Чисте око твоє хай буде тіла мого вічним володарем і всіх моїх членів головою. Припини муки безпросвітної темряви, що жорстоко ганяє мене по порожніх шляхах: я твій кінь, сідай на рамена мої та й керуй мною, любий мій пане і брате!

— Сяду, брате мій, із задоволенням, аби довести цю істину: "Брат від брата має допомогу як го́род, твердий та високий, зміцнюється ж, як засноване царство"

Нині ж гляньте на дивне Боже твориво: з двох людей складено одну, одне обличчя мандрованої людини зроблено з двох спорідненостей без усілякої мішанини, але й взаємно існуючого розділу. Іде небувалий подорожній головним шляхом, ні праворуч, ні ліворуч не ухиляється, вправно переходить річки, ліси, рови та яруги, переходить високі гори, вступає з веселим серцем у мирне місто, обливає його світле й запахуще повітря. Виходить спокійна юрба жителів, що дихають миром

та любов'ю, плескають у долоні, а ген очікує на ганкові і вже приймає синів у блаженні свої обійми ветхий деньми Ураній.

Я к і в. Отже, що тобі сказати?

Г р и г о р і й. Зголосіть головне ваше бажання.

Я к і в. Наше верховне бажання — бути щасливими.

Г р и г о р і й. Де ж ти бачив звіра або птаха без цих думок? Скажи лишень, де і в чому те щастя, яке шукаєш? А без цього, рідненький, ти сліпець: він шукає батьківського замку, та не знає, де він. Відаю, що шукає щастя, але, не тямлячи, де воно, впадає у нещастя. Премилосердна природа всім без винятку душам відкрила шлях до щастя...

А ф а н а с і й. Стривай! Це слово, здається, смердить єрессю — всім без винятку?

Я к і в. Мабуть, не заважай, пане православний марновірнику: все народжується на добрий кінець. А добрий кінець — розумій щастя. То чи можна сказати, що не кожній живій істоті відкрила спільна мати наша натура шлях до щастя?

А ф а н а с і й. І твоя натура пахне ідолопоклонством. Ліпше сказати: Бог відкрив, а не поганська твоя натура.

Я к і в. Доброго дня, вільховий богослове![4] Коли я, називаючи Бога натурою, зробився поганином, то ти сам давно уже перетворився в ідолопоклонника.

А ф а н а с і й. Чому це?

Я к і в. Тому, що це ім'я (Бог) є поганська назва.

А ф а н а с і й. Нехай і так, але християни вже зробили його своїм.

Я к і в. Чому ж ти боїшся назвати Бога натурою, коли перші християни засвоїли собі цю поганську назву — [Бог]?

А ф а н а с і й. Багато ти молоти язиком навчився.

Я к і в. Хіба ти не чув ніколи, що найвища істота власного для себе імені не має?

А ф а н а с і й. Не має? А яке ім'я в нього було в жидів? Якийсь Єгова, чи не тямиш?

Я к і в. Не тямлю.

А ф а н а с і й. Отож-то, що не тямиш!

Я к і в. Знаю тільки, що в Ісаї в багатьох місцях написано так: "Я є, я є, я є сущий..." Залиш, пане богослове, тлумачення слова для єврейських словотлумачників, а сам зрозумій, що воно таке, яке позначається словом *сущий*. Дарма знати, звідкіля це слово народилося — "хліб", від "хліба" чи від "хлопот", а в тому лишень сила, щоб пізнати, що тим іменем

позначається. В тому-то й життя є тимчасове, коли дістати його.

Є р м о л а й. Боже поможи! Що у вас за суперечка? Я давно прислухаюся.

А ф а н а с і й. Вітаю тебе, друже!

Я к і в. Будь ласка, стань суддею нашої суперечки.

Є р м о л а й. Готовий! А в чім річ?

Я к і в. Він вважає ідолопоклонством, коли Бога назвати натурою.

Є р м о л а й. В Біблії Бог називається вогнем, водою, вітром, залізом, каменем та іншими незчисленними іменами. То чому ж його не назвати (натура) натурою? Що ж до моєї думки належить, то годі відшукати для Бога ліпшого імені, як це. Натура — це римське слово, по-нашому природа або єство. Цим словом означається все-на-все, що тільки родиться в цілій машині цього світу; що ж знаходиться ненароджене, як вогонь, і все, що народжується взагалі, зветься світ. Тому...

А ф а н а с і й. Стривай! Усе уречевлене народилося й народжується, і сам пан вогонь.

Є р м о л а й. Не перечу, друже мій, нехай усе уречевлене народилося саме так. Чому ж усього живого загальним іменем, тобто натурою, не назвати того, в кому весь світ із родженими своїми, як закривається в зерні своєму чудове квітуче дерево і звідтіля ж являється? Більше того, слово це — натура — значить не тільки всяку роджену й перемінну істоту, але й таємну економію тієї завжди сущої сили, яка скрізь має свій центр чи середню головну точку, а околичності своєї — ніде, так як куля, якою та сила живописом зображається, чи не такий Бог? Вона називається натурою тому, що все назовні виходить чи народжується від таємних її необмежених надр, як від черева спільної матері, має своє тимчасове начало. А оскільки ця, народжуючи, ні від кого не приймає, а сама від себе народжує, зветься і батьком, і началом, що ні початку, ні кінця не має і ні від місця, ні від часу не залежить. А зображають її малярі кільцем, перснем чи змієм, звитим у коло, що тримає зубами свого-таки хвоста.

Ця дія повсюдної сили, всемогутня і премудра, зветься таємним законом, правлінням або царством, по цілому матеріалі розлитому, безконечно й позачасово, тобто годі про неї спитати, коли вона почалася, — вона завжди була і скрізь є. "Нащо ти, — каже Бог до Мойсея, — питаєш про ім'я моє?"[5], коли можеш через матеріальний морок побачити те, що завжди

було, буде і є, — ось моє ім'я та єство. Ім'я у єстві, а воно в імені, одне від другого не різниться, тож одне і друге обидва вічні. "Хто віри оком через морок мене бачить, той і ім'я моє знає, і хто шукає, щоб знати моє ім'я, той, звичайно, не знає мене і моє ім'я — все те одне, ім'я моє і я — одне і те ж"[6]. "Я є той, що є. Я є сущий". Коли хто знає Бога, то як не називає його пошанувальне серце, все те дійсне і добре ім'я. Немає нічого, що один знає αρτος, а інший panis, тільки б розумом не порізнилися. Мойсей та Ісая іменують його словом *сущий*. Їм наслідуючи, Павло говорив: "Учора, і сьогодні, і навіки той самий"[7]. А богослов інше ім'я дає: "Бог є любов" Любов'ю називає те, що однака і нескладна єдність є скрізь, завжди, в усьому. Любов і єдність — одне і те ж. Єдність частин йому чужа, тому розрішитися — йому це зайве, а загинути — марнота. Єремія зве його мечем, а Павло іменує живим словом, але обидва те саме розуміють. Цей меч усю тлінь січе; все, наче риза, постаріє, а слова закону його і царства його не мимо ідуть.

Григорій. Чи довго вам ще сперечатися? Вернімося до нашої розмови.

Єрмолай. Про що мова?

Яків. Про те, в чому полягає щастя.

Григорій. Премилосердна матінка наша природа і батько всілякої втіхи відчинив шлях до щастя кожному без вибору диханню.

Яків. Чи задоволений ти цією гадкою?

Афанасій. Тепер задоволений.

Григорій. Але те біда, що не хочемо знати, в чому воно достеменно поселилося. Хапаємося і беремося за те, як за тверду нашу основу, що прикрилося самим тільки гожим видочком. Джерелом нещастя є наша безпорадність: воно нас полонить, видаючи гірке за солодке, а солодке за гірке. Але того не було б, коли б ми радилися самі з собою. Розміркуймо, друзі мої, і виправимося, — за добру справу братися ніколи не пізно. Пошукаймо, в чому твердість наша? Зміркуймо, яка думка й молитва найсолодша Богові? Скажіть мені, що для вас найкраще? Коли відшукаєте це, то й щастя своє достеменно знайдете, тоді до нього й добиратися можна.

Єрмолай. Як на мене, найкраще, коли бути задоволеним усім.

Григорій. Скажи ясніше!

Є р м о л а й. Грішми, землею, здоров'ям, людьми і всім, що є на світі.

Я к і в. Чого ти засміявся?

А ф а н а с і й. З радості, що трапився товариш мого глупства. Цей також хоче бути: горбатим, як верблюд, череватим, як кит, носатим, як крокодил, гожим, як хорт, жеровитим, як кабан, і таке інше.

Г р и г о р і й. Богословські вуста, а не богословське серце. Добре ти кажеш про Бога, а бажаєш нерозумного. Не прогнівися, друже мій, на мою чистосердечність. Уяви собі незчисленне множество тих, кому ніколи не бачити багатства, поклади на пам'ять усіх в образі хворих та перестарілих, усіх, хто народжений з нескладним тілом. Невже гадаєш, що премилосердна й дбала матір наша натура зачинила їм двері до щастя, ставши для них мачухою? Ех, будь ласка, не втискуй мені премудрого її помислу у вузькі рамці, не обмовляй її всемогутнього милосердя. Вона для кожного подиху добра, а не для деяких вибраних із самого тільки людського роду. Вона дбайливим своїм помислом виготовила все те, без чого не може здійснитися щастя останнього черв'яка, а коли чого бракує, то, звісно, зайвого. Кріт не має очей, але що йому з того? Птахи не вміють будувати кораблі — непотрібно це їм, а кому потрібно — знає. Лілея не знає фабрик, вона і без них красна. Залиш, мій друже, це наклепницьке на рідну матір нашу прохання.

Є р м о л а й. Я не обмовляю і не подаю на неї чолобиття.

Г р и г о р і й. Ти обмовляєш її милосердя.

Є р м о л а й. Боронь мене Боже, я Бога не обмовляю.

Г р и г о р і й. Як не обмовляєш? Скільки тисяч людей позбавлено того, чого ти бажаєш?

Є р м о л а й. Безліч, а що?

Г р и г о р і й. Дивна людина! То Бог за твоїм визначенням немилосердний?

Є р м о л а й. Чому?

Г р и г о р і й. А тому, що зачинив іншим шлях до того, чого ти бажаєш, тобто до надійного щастя всього живого.

Є р м о л а й. То до чого це ми дійшли?

Г р и г о р і й. До того, що або ти зі своїм бажанням дурний, або Господь немилосердний.

Є р м о л а й. Не доведи, Боже, таке казати!

Г р и г о р і й. Чому гадаєш, що, одержавши своє бажання, ощасливишся? Зваж, скільки тисяч людей його загубили! До

яких тільки пороків не призводить здоров'я з багатством! Цілі республіки пропали через те. Чому ж ти багатства бажаєш, як щастя? Щастя нещасливим не робить. Чи не бачиш і тепер, як багатьох людей багатство пожерло, наче повінь всесвітнього потопу, а душі їхні надмірними вигадками з'їдають самі себе, як млинове каміння, крутячись без зерна? Звісна річ, Боже милосердя осипало б тебе багатством, коли б воно було тобі потрібне, а тепер викинь із душі це бажання, воно геть-но смердить світським квасом.

Є р м о л а й. Називаєш моє бажання квасом?

Г р и г о р і й. Та ще й квасом препоганим, світським, повним невсипущого черва, що день і ніч змертвляють душу і, як каже Соломон: вода глибока й чиста — порада в серці мужа[8], так і я кажу, що квас препоганий, світський — бажання в твоєму серці. "Чи дав єси веселощі серцеві моєму?"[9] — співає Давид, а я скажу: взяв єси сум'яття в серце твоє.

Є р м о л а й. Чому бажання світське?

Г р и г о р і й. Бо загальне.

Є р м о л а й. Чому ж воно загальне?

Г р и г о р і й. Тому, що просмерділося і скрізь воно є. Де знайдеш ти душу, не напоєну цим квасом? Хто не бажає честі, срібла, волостей? Ось тобі джерело невдоволення, скарг, печалі, ворожнечі, судової тяганини, воєн, грабунків, злодійства, всіх машин, гачків і хитрості. З цього джерела народжуються зради, бунти, змови, викрадання скипетрів, падіння держав і прірва всіх нещасть. "Жодним способом-бо, — говорить святий Петро в Діях, — ніколи не їв я нічого огидного"[10]. Нашою мовою "огидне", а еллінською належить — κοινόν, тобто "спільне" — це все одно: спільне, світське, огидне. Мирська думка не є у серці мужа — чиста, а благо — κοινόν, coenum — свиням та бісам віддається. Хто їм на серці накреслив цю криву дорогу до щастя? Звісно, отець тьми.

Цю таємну славу морочного царства один від одного приймаючи, блудять від слави світла Божого, що веде до істинного щастя, ведені духом, засіяним мирськими похотями. Не ввійшовши в надра найсолодшої істини, а ця їхня облуда, сказати б Єреміїними словами, написана на нігті адамантовім, на самому розі їхніх олтарів. Звідти виходять усі речі і діло, так що цього началородного рукописання не стерти, ні вирізати, ні роздерти неможливо, коли не подбає сама про себе людина вседушно із Богом, що каже із Павлом: "Нема нашої брані..."

Перепояси, о людино, чересла свої істинні, озбройся проти цієї своєї лихої думки. Навіщо тобі придивлятися до світових манер? Адже ти знаєш, що істина завжди в малолюдному числі просвічених Божих людей царювала й царює, а світ цей прийняти не може. Збери перед собою усіх малярів та архітекторів і пізнаєш, що малярська істина не в багатьох місцях пробуває, а найбільшу їхню юрбу посіло невігластво та немистецтво.

Є р м о л а й. То скажи ти сам, у чому полягає справжнє щастя?

Г р и г о р і й. Спершу взнай усе те, в чому воно не полягає, а перешукавши всі порожні закавулки, швидше доберешся туди, де воно живе.

Я к і в. А без свічки по темних кутках як йому шукати?

Г р и г о р і й. Ось тобі свічка: премилостивий отець наш відкрив шлях до щастя всім. Цим каменем випробовуй золото і срібло, чи чисте.

А ф а н а с і й. А що коли хто не здатний випробовувати?

Г р и г о р і й. Отак випробовуй! Чи можуть усі люди бути живописцями й архітекторами?

А ф а н а с і й. Аж ніяк не можуть, бридня то нерозумна.

Г р и г о р і й. Тобто не тут щастя. Бачиш, що до цього шлях відслонено не кожному.

А ф а н а с і й. Як не може все тіло бути оком, так не буде і тут.

Г р и г о р і й. Не можна усім бути багатими або чиновниками, дужими або гарними, чи можуть усі поміститись у Франції, чи можуть усі народитися в один час? Аж ніяк не можна! Бачите, що справжнє щастя не в знатній посаді, не в гожості тіла, не в гарній країні, не в славному часі, не у високих науках, не у щедрому багатстві.

А ф а н а с і й. Хіба у значному чині й у веселій стороні не можна бути щасливим?

Г р и г о р і й. Ти вже на інший бік перескочив, як один лях через кобилу[11].

А ф а н а с і й. Як?

Г р и г о р і й. Не міг сісти, коли інші не підсаджували, потім, удванадцяте посилившись, перевалився на другий бік. "Ну вас до дідька, передали перцю", — сказав розсердившись.

А ф а н а с і й. Та не про те питаю я, а про себе.

Г р и г о р і й. Ти недавно називав щастям високий чин з

багатством, а тепер зовсім виганяєш його звідти. Я не кажу, що щаслива людина не може відправляти високого звання чи жити у веселій стороні або користуватися багатством, а тільки кажу, що не чином, не стороною, не багатством людина щаслива. Коли у красному домі щедре багатство пахне, то причина цього не гарні кутки, пироги часто і не в славних кутках живуть[12]. Чи можеш сказати, що у Франції всі люди погіднодушні та веселі?

А ф а н а с і й. Хто під цим підпишеться?

Г р и г о р і й. А коли б сторона була істотністю чи есенцією щастя, то й тоді всі не могли б бути щасливі. В кожній статті є щасливі й нещасливі. Не прив'язав Бог щастя ні до Авраамових часів, ні до Соломонових предків, ні до Давидового царювання, ні до наук, ні до статей, ні до природних ударувань, ні до багатств; відтак не всім до нього шлях відкрив, хоч праведний у всіх справах своїх.

А ф а н а с і й. Де ж шукати того щастя, коли його нема ні там, ні тут, ніде?

Г р и г о р і й. Я ще малим вивчив баєчку, послухай.

Дід і баба зробили собі хату[13], та не прорубали жодного віконця. Невесела хата! Що вдіяти? Після довгого роздуму визначено було в сенаті іти і діставати світло. Взяли міха, розхилили його уполудень перед сонцем, щоб набрати його, немов борошна, і внести до хати.

Принесли отак кілька разів, дивляться: чи є світло? Нічого нема. Здогадалася баба, що світло, як вино, з мішка витікає. Треба швидше бігти з міхом. Біжучи, обидва старі вдарилися об двері — одне ногою, друге головою. Закипіла поміж них суперечка. "Це ти втратив розум!" — "А ти й народилася без нього!" Хотіли вже піти по світло у чужі гори та землі, аж странній чернець перешкодив. Від роду мав він тільки п'ятдесят років, але щодо освітлення був добрячий мастак. "За вашу хліб-сіль не ховатиму таємниці", — сказав чернець.

На його раду узяв старий сокиру і почав прорубувати стіну з такими словами: "Світе весільний, світе життєвий, світе повсюдний, світе завжди сущий, світе безсторонній, відвідай і освіти мою хоромину!"

Раптом розчинилася стіна, наповнило хоромину солодке світло, відтоді й дотепер почали в тій країні будувати світлиці.

А ф а н а с і й. Цілий світ не бачив таких нетямкуватих, як твій дід та баба.

Г р и г о р і й. Він такий же мій, як і твій, і всіх...

А ф а н а с і й. Запропастися він! Як його ім'я?

Г р и г о р і й. Іш.

А ф а н а с і й. Іш? До дідька його!

Г р и г о р і й. Ти його женеш, а він завше з тобою.

А ф а н а с і й. Як зі мною?

Г р и г о р і й. Коли не хочеш бути з ним, то будеш ним самим.

А ф а н а с і й. Ото нав'язався зі своїм дідом.

Г р и г о р і й. Що там ім'я, коли ти ділом правдешній Іш.

А ф а н а с і й. Іди геть із ним!

Є р м о л а й. А бабу як звуть?

Г р и г о р і й. Мут.

Я к і в. Мут від Іша не відійде, це пара з'єднана.

Г р и г о р і й. Але чи всі ми не Ішеві родичі? Шукаємо щастя по країнах, часах, статтях, а воно скрізь і завжди з нами: як риба у воді, так і ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих. Немає його ніде від того, що воно скрізь. Воно подібне до сонячного сяйва — відхили лише душу свою. Воно завжди штовхає у стіну твою, шукає проходу і не знаходить, а серце твоє темне й невеселе — і темрява над прірвою. Скажи, будь ласка, чи не бридня і не безум, що людина печеться про коштовний вінець? А навіщо? Начебто у простій шапці годі насолоджуватися тим щасливим і всесвітнім світлом, до якого ллється молитва: "Почуй, о блаженний, маючи вічне і всевидяче око!" Безрозумний чоловік із лихою жінкою йде геть із дому свого, шукає щастя поза собою, блукає по всіляких краях, дістає блискуче ім'я, обвішується світлою одежею, притягує різноманітну потолоч золотої монети та срібного посуду, віднаходить друзів і товаришів свого безумства, щоб занести в душу промінь блаженного світила і світлого блаженства... Чи ж є світло? Дивляться — немає нічого... Поглянь тепер на хвильливе море, на сум'ятну юрбу людей у будь-якому часі, країні чи статті, що зветься мир, або світ. Чого він тільки не робить? Воюється, по судах тягається, чинить підступи, печеться, затівки лаштує, будує, руйнує, сумує, піниться. Чи не бачиш ти, що біжать це в хату Іш та Мут? Чи є світло? Дивляться — немає нічого.

Я к і в. Блаженний Іш і щаслива Мут, вони домолилися наприкінці життя свого, щоб всевидяче, невсипуще, велике око, всього світу світило, просвітило їхню хоромину, а іншим — вічна мука, бунт і хитання.

Л о г в и н. Дай, Боже, порадіти!

Г р и г о р і й. О люб'язна душе! Який дух навчив тебе так вітатися? Дякуємо тобі за таке поздоровлення.

Я к і в. Так віталися завжди стародавні християни.

Є р м о л а й. Не дивно. Цей вітальний звичай властивий Христу Господу. Він народжений Божим миром. В мирі приніс нам, добровістуючи мир, що перевищує всілякий розум. Сходить до нас із миром. "Мир дому цьому"[14], мир вам, учить про мир. "Нову заповідь даю вам..." Відходячи ж, мир залишає. "Мир свій даю вам, дерзайте! Не бійтеся! Радуйтеся!"[15]

А ф а н а с і й. Чи знаєш ти, про що між нами розмова?

Л о г в и н. Я чув геть усе.

А ф а н а с і й. Він, мабуть, сидів під тією яблунею. Чи відгадав?

Л о г в и н. Ви могли бачити мене за віттям.

Г р и г о р і й. Скажи, люб'язний Логвине, чи є бідніший серед живих від того чоловіка, який не впізнав, що для нього найкраще і найбажаніше?

Л о г в и н. Я й сам часто дивуюся, що ми надто цікаві до чужих країв, дбайливі щодо них і проникливі: виміряли море, землю, повітря, небеса, потурбували задля металів земний живіт, розмежували планети, дошукалися на місяці гір, рік та міст, знайшли незчисленне множство некомплектних світів, будуємо незрозумілі машини, засипаємо прірви, зупиняємо і скеровуємо водну течію, ставимо щодня нові досліди і творимо дикі винаходи.

Боже мій! Чого ми не вміємо, чого ми не можемо! Але горе в тім, що при тому всьому відчувається, начебто бракує чогось великого. Немає того, чого й висловити не вміємо, одне тільки знаємо, що чогось бракує, а що воно таке, не розуміємо. Схожі ми на немовля: воно тільки плаче, не в силі знати чи сказати, що йому бракує, чує тільки саму докуку. Це явне незадоволення душі нашої чи не може дозволити нам здогадатися, що всі оті науки не наситять думок наших? Душевна прірва ними, бачиш, наповнюється. Пожерли ми незчисленну кількість годинників, [систем], що крутяться, як на англійських дзвіницях, з планетами, а планет з горами, морями й містами, та однаково жадаємо — не змалюється, а народжується спрага наша.

Математика, медицина, фізика, механіка, музика зі своїми буйними сестрами — чим щедріше їх споживаємо, тим більше палить серце наше голод і спрага, а груба наша заскорузлість не може здогадатися, що всі вони служниці при пані і хвіст при

своїй голові, без якої весь тулуб ніщо. А що є неситіше, неспокійніше і шкідливіше, як людське серце, що без своєї начальниці озброєне своїми рабинями? Що тільки не насмілюється воно чинити? Дух неситий жене народ, сприяє, мчить, щоб покотитися по схилі, як корабель і коляска без керівника, поради, передбачення та задоволення. Пожадавши, як пес, невдоволено вічно ковтаючи порох та попіл, що гине, лихварі, відчужені від матері, заблудивши від живота її, проминули істинну істоту, що гримить над душевною прірвою всередину нам: "Я є, я є сущий!" А оскільки не виправилися, в чому мають вони найпотрібнішу потребу, забули: є межа, риска і край геть-но усіх бажань і намірів, аби всі свої справи приводити до свого найголовнішого і найпотрібнішого пункту, зневажили тим самим і царицю всіх отих духів чи наук, що повертаються від землі в землю, поминувши милосердні двері її, що відчиняють вхід і вводять думки наші з низької підлості до пресвітлої та істотної істини нев'янучого щастя.

Тепер подумайте, друзі мої, і скажіть, у чому найнагальніша потреба? Що найкраще й найбажаніше? Що може зробити вас щасливими? Міркуйте завчасно, вийдіть із числа безпутніх подорожніх, які і самі не можуть сказати, куди і навіщо йдуть! Життя наше — дорога, а вихід до щастя не коротенький...

А ф а н а с і й. Я давно висловив би своє бажання, та не спадає мені на гадку те, що для мене найліпше у світі.

Л о г в и н. Гей, людино! Посоромся таке казати! Коли червоніє захід сонця, передбачаємо, що завтрашній день засяє чистий, а коли зарум'яниться схід — буде в той день студінь і негода; так мовимо й так воно буває. Скажи, будь ласка, коли б прийшла людина з міст, населених на Місяці, до нас, на нашу земну кулю, чи не подивувалася б нашій премудрості, бачачи, що небесні знаки так добре розуміємо? Однак був би почудований наш місячанин, що в маєткові крихітного світу нашого ми сліпі й невмілі, як у малому лондонському годиннику, і цілковиті трутні, нічого не добачаємо й не дбаємо про найдивовижнішу систему всіх систем — наше тіло. Скажи, будь ласка, чи не заслужили б ми у нашого гостя ймення нетямущого математика, який твердо розуміє циркуль, що вміщає в коло своє численні мільйони миль, а в малому золотому колечку тієї сили й смаку відчувати не може? Дав би він нам справедливо титула того бездумного книжника, який слова й письмена в 15 аршин може читати й розуміти, а те саме, альфа чи омега, на-

писане на малім клаптику паперу чи на нігті, зовсім йому незрозуміле. Звичайно, назвав би нас тією відьмою, що знає, яка їжа кипить у чужих горщиках, а в своїй хаті і сліпа, і недбайлива, і голодна. Отакий мудрагель ледве не з числа тих жінок, які не бережуть свого дому, їх великий Павло називає втикацькими чи волоцюгами. Я наук не гуджу і хвалю найостанніше ремесло, однак те гідне огуди, що ми, сподіваючись на них, зневажаємо найвищу науку, до якої відчинено двері будь-якому часові, країні чи статті, статі чи віку, адже щастя потрібне вам усім без винятку, чого, окрім нього, не можемо сказати про жодну науку. І цим найвищий парламент, що вічно володіє часами і системами, достатньо довів, що він завжди праведний і що суди його завжди справедливі.

Я к і в. Звичайно, не за те чоловік карає жінку, що в гостях була і пиво пила, — це річ непогана, а за те, що вдома не ночувала.

Л о г в и н. Ще ми не чули ім'я це (математика), а наші предки давно вже мали побудовані храми Христової школи. У ній навчається весь людський рід спорідненого собі щастя, і це є католицька, тобто всенародна, наука. Язичницькі кумирниці чи капища — це ті ж таки храми Христового вчення та школи. У них і на них написано було наймудріше і всеблаженне таке слово: γνῶθι σεαυτον, nosce te ipsum — "пізнай себе". Беззаперечно це так само і у нас: "Глянь на себе, пізнай себе" (Мойсей)[16]. "Божеє Царство в середині вас!" (Христос)[17]. "Ви Божий храм" (Павло)[18]. "Хто себе пізнав, той премудрий" (Соломон). "Коли не пізнаєш самого себе" (Соломон)[19]. "Закон твій у мене в серці" (Давид)[20]. "Хто не вірує, засуджений буде" (Христос)[21].

Але язичницькі храми за лицемір'я невправних пророків, тобто священиків, цілком уже зіпсуті і стали мерзотності пусткою, в той час коли істинна, начебто жива, джерельна вода ногами худоби затоптана й похована. Це сталося й самим іудеям, у яких часто на довгий час заривалася істина через збіднення Ісаакових юнаків[22], що прочищали Авраамові джерела, і через збільшення самсонів та филистимів, котрі закидали землею воду, що пливла у вічне життя. А так ці водограї були глибоко поховані, що (як видно з Біблії) ледве змогли знати в храмі Божому закон Господній, тобто пізнати себе і знайти силу Царства Божого і правди його всередині себе. Та ми й самі тепер значно відродилися від давніх христи-

янських предків, через яких блаженними очима істина Господня від землі зведена і сила світлого воскресіння, від гробу піднята, в повному своєму сяяла сяйві. Але не вельми майстерно і тепер у нас навчають, а причина цьому та, що ніхто не хоче від справ житейських відійти і очистити серце своє, щоб міг увійти в надра сокровенної у святому біблійному храмі найсолодшої істини, необхідно для всенародного щастя найпотрібнішої. Не чуючи Давида: "Звільніться і розумійте", не слухаючи Христа: "Шукайте...", — всі науки, всі промисли і все нам миліше, ніж те, що єдино нас загублених знаходить і нам таки нас самих повертає.

Оце і є бути щасливим — [пізнати], знайти самого себе. Лицеміри (говориться до нас), обличчя небесне ви навчилися розбирати досить добре, а чому не примічаєте знаків, щоб вам, як за слідом, дістатися до істини, яка має вас ощасливити? Все ви маєте, тільки себе самих ви знайти не знаєте і не вмієте, та й не хочете. І справді подиву гідно, що людина за 30 років живе, а примітити не могла, що для неї найліпше з усього і коли з нею чиниться найліпше. Очевидно, рідко буває вдома і не знає: "Ах, Єрусалиме! Коли б знав ти, що в миру є твоєму, але тепер сховався від очей твоїх..."

А ф а н а с і й. Мені здається, немає нічого ліпшого, як дістати мирне і спокійне серце, в наш час це найприємніше і найзносніще.

Я к і в. А я бажав би в душі моїй мати лише тверду міцність, щоб ніщо її захитати і перекинути не могло.

Є р м о л а й. А мені дай живу радість і радісну живність — цього скарбу я ні за що не проміняю.

Л о г в и н. Ці бажання вас трьох в суті своїй є одне. Чи може бути яблуня жива й весела, коли корінь нездоровий? А здоровий корінь — це є міцна душа і мирне серце. Здоровий корінь розсилає по всіх гілках вологу й оживлює їх, а серце мирне, життєвою вологою наповнене, кладе сліди свої за зовнішностями. "І він буде, як дерево, над водним потоком посаджене"[23].

Г р и г о р і й. Не стерпів ти, щоб не прикласти біблійного діаманта, візьми ж і це: "На воді спокійній виховай мене"

Л о г в и н. Ось же вам верхівка і квітка всього життя вашого, внутрішній світ, сердечна веселість, душевна міць. Сюди скеровуйте всіх ваших справ течію.

Ось край, гавань і кінець. Відрізуй усе, що цій гавані супро-

тивне. Кожне слово, кожне діло хай цьому кінцю сприяє. Це край хай буде всім думкам і всім твоїм бажанням. Як багато є таких, що тілом здорові, ситі, одягнуті і спокійні, але я не цей мир хвалю — цей мир мирський, його всі знають і всіх він одурює. Ось мир! — на заспокоєння думок, на радість серця, оживлення душі. Ось мир! Ось надро щастя! Цей-бо мир відчиняє думкам твоїм храм спокою, одягає душу твою одежею веселощів, насичує пшеничне борошно й утверджує серце. "О мире! — вигукує Григорій Богослов[24]. — Ти Божий, а Бог твій!"

А ф а н а с і й. Це про нього, гадаю, каже Павло: "І мир Божий хай береже серця ваші"[25].

Л о г в и н. Так.

А ф а н а с і й. Його-бо благовістять красні ноги апостольські і чистії ноги.

Л о г в и н. Так.

А ф а н а с і й. Це його, вмираючи, залишив учням своїм Христос?

Л о г в и н. Так.

А ф а н а с і й. А як його залишив їм, то на землі цілком своє відробив?

Л о г в и н. Цілком.

А ф а н а с і й. Хіба можна всім дістати його?

Л о г в и н. Можна всім.

А ф а н а с і й. Де ж його можна дістати?

Л о г в и н. Скрізь.

А ф а н а с і й. Коли?

Л о г в и н. Завжди.

А ф а н а с і й. Чому ж його не всі мають?

Л о г в и н. Тому, що мати не бажають!

А ф а н а с і й. Коли можна його всім дістати, чому ж Павло називає кожен розум, чи поняття, вивищеним?

Л о г в и н. Тому, що ніхто не бажає прийняти його у розсуд і подумати про нього. Без бажання все важке, навіть найлегше. Коли всі сини батька залишили і, покинувши дім, поринули в математику, у фізику, в навігацію, можна справедливо сказати, що таким головам і на думку не приходить хліборобство. Однак землеробство вдесятеро ліпше тих кручених наук, тому що з усього найпотрібніше. Цей мир, ніби скарб неоціненний, в домі нашому всередині нас самих закопано. Можна сказати, що таке забродам і бездомникам на розум не спадає, бо вони розточили серце своє по порожніх закутках. Однак його знач-

но легше знайти, аніж ганятися і збирати пустош по околицях. Хіба ти не чув, що сини віку цього мудріші, аніж сини дня?

А ф а н а с і й. Так що ж?

Л о г в и н. А те, що хоч вони й дурні, але своє знаходять.

А ф а н а с і й. Що ж далі?

Л о г в и н. А те далі, що воно не важке, коли добрі люди, хоч і неповороткі та ліниві, однаково знаходять.

А ф а н а с і й. Чому ж молоді люди не мають миру, хоч вони гострі?

Л о г в и н. Через те, що не можуть подумати про нього, доки не одуряться.

А ф а н а с і й. Як?

Л о г в и н. Кого ж найшвидше можна відвести від дому, як не молодих? Коли ціле місто неправдиво закричить: "Ось ворог, ось уже під містом!" — чи не кинеться молодик в очерети, в луги, в пустелі? Бачиш, у чому вся трудність? Йому не важко вдома мирно пробувати, але зводять із розуму люди й заганяють у неспокій.

А ф а н а с і й. Як ці люди називаються?

Л о г в и н. Мир, світ, манір. Чи в той час послухає молокосос одного доброго чоловіка?

А ф а н а с і й. Нехай цілий день кричить, що брехня — не повірить. А як цей добрий чоловік називається?

Л о г в и н. Той, що не йде на раду нечестивих...

А ф а н а с і й. Яке йому ім'я?

Л о г в и н. Христос, Євангелія, Біблія. Тільки цей один ходить без пороку: не влещує язиком своїм, а послідовникам і друзям ось що дарує: "Мир свій залишає вам..." "Мир свій даю вам..." "Не що, як мир дає..."

Я к і в. Чи не про цей мир Сираховий син говорить таке: "Веселощі серця — життя чоловіку, і радість мужа — довгі йому дні".

Л о г в и н. Всі у Біблії приємні ймення, наприклад: світло, радість, веселощі, життя, воскресіння, шлях, обітниця, рай, солодкість та інше — все це означає цей блаженний мир. Павло ж його (чуєш), як називає: "І Бог миру нехай буде зо всіма вами"[26]. І знову: "Мир вам усім у Христі"[27].

Я к і в. Він його й Богом називає?

Л о г в и н. Звісно. Це та сама чудова дуга, що умиротворила Ноєві дні.

Я к і в. Чудеса говориш. Чому ж цей чудесний мир зветься Богом?

Л о г в и н. Тому, що він все завершує, сам безмежний, а безконечний кінець, безначальне начало і Бог — все одне.

Я к і в. Чого ж він зветься світлом?

Л о г в и н. Через те, що в жодному серці не буває, хіба в просвіченому. Він завжди разом із незахідним світлом, ото і є сіяння його. А де в душі світла того немає, там радості життя, веселощів та втіхи немає, але тьма, страх, сум'яття, горість, смерть, геєна.

Я к і в. І дивне, і солодке, і страшне говориш.

Л о г в и н. Тоді скажи ти, що ліпше цього? Я тебе послухаю.

А ф а н а с і й. Слухай, брате!

Л о г в и н. А що?

А ф а н а с і й. Чи не тому ці Павлові слова: "Сила Божа з нами" — цей мир означають?

Л о г в и н. Гадаю.

А ф а н а с і й. Очевидно, помилився Григорій: він перед цим сказав, що добродійність трудиться відшукати щастя, назвав її по-еллінському і по-римському міццю та мужністю, але коли міць означає мир, то вона сама щастям і є. Навіщо ж її шукати і чого? Адже міць і сила — це все одно?

Л о г в и н. Яке лукавство! Коли б ти був, шукаючи миру, такий мудрий, як оборотний у насміху й добачанні чужих помилок! Цим ти доказав: сини віку цього злого мудріші синів Божого світла. Чи не знаєш ти, що пошук самого істинного щастя є хід Божим шляхом і шляхом миру, який має багато своїх ступенів? І чи не початок це є істинного щастя, коли перебуваємо на шляху мирному? Не відразу виходимо на всеблаженний верх гори, котра зветься Фазга, де великий Мойсей помер з таким написом: "Не отемняться очі його, не зітліють вуста його" Незахідне світло просвічує темну безодню думок наших на те, щоб ми побачили, де високий і твердий мир наш пробуває, він-таки сам і побуджує серце наше до виходу на гору миру. Чому не зватися йому миром і кріпостю, що має мир, коли він показує, де мир, і побуджує до нього, перебуваючи сам всьому благу началом і джерелом? Хто не шукає миру, очевидно, не розуміє безцінної ціни його, а *доглянути* і гаряче *шукати* його — обидва це є промені блаженного сонця правди, як два крила Святого Духа.

Г р и г о р і й. Перестаньте, друзі мої, сперечатися: ми тут зібралися не для самохвальних змагань, а для з'єднання бажань

наших сердечних, щоб через з'єднання справніше скеровувалися, як пахучий дим, до того, що наставляє тих, котрі блудять, на шлях миру. Схиляє до цього нас сам Павло, ось: "Завжди радійте! Безперестанку моліться! Подяку складайте..."[28] Велить завжди живити всередині мир і радість сердечну і ніби в запалену лампаду єлей підливати. Це ж бо і значить: безнастанно молітеся, тобто бажайте його вседушно, шукайте — і знайдете. Я знаю, що наклепник завжди турбує вашу душу, щоб вам невдоволитися і нічим, що від Бога посилається, не задовольнятися, але ви лукавого цього спокусника, тобто мучителя, відганяйте, люблячи, шукаючи й бережучи мир та радість. Це день життя і здоров'я душ ваших: доти ви й живі, доки бережете в серцях своїх. Про все зрілим розумом міркуйте, не слухаючи нашептника диявола, і збагніть, що вся економія Божа у цілому Всесвіті справна, добра і всім нам є всекорисна. Його іменем та владою все-на-все на небесах і на землі робиться, проказуйте з розумом: "Хай святиться ім'я твоє, хай буде воля твоя..." І збавить вас від лукавого. А як тільки станете за все подячні, то раптово збудуться на вас такі слова: "Веселощі серцю — життя чоловіку".

А ф а н а с і й. Здається, завжди був би спокійний чоловік, коли б у світі все за його волею робилося.

Л о г в и н. Боже, борони!

А ф а н а с і й. Чому?

Г р и г о р і й. А коли твоя воля й розум подібні до дідової кішки?

А ф а н а с і й. Що це значить?

Г р и г о р і й. Дід запалив піч, уперта кішечка не вилізає з печі. Дід її витягнув і пліттю вихльостав.

А ф а н а с і й. Я б дбав, щоб моя воля була узгідна з найуправнішими головами світу.

Г р и г о р і й. А з якого — лондонського чи паризького — вибрав би ти тих людей парламенту? Але знай, що хоч би ти до цього взяв суддю того самого короля, котрий осуджував премудру нашу матір натуру за розклад небесних кіл, то Бог і за нас і за нього мудріший. Навіщо тобі ліпшого шукати судді? Покладися на нього і зроби його волю святу своєю волею. Коли її приймаєш, то стала вже й твоєю. Згода волі є то єдина душа і єдине серце, а що ж ліпше від дружби з найвищим? У той час все за твоєю та ще й премудрою волею робитиметься. А це і є бути в усьому задоволеному. Цього й бажає наш Єрмолай, та

не зрозумів, що значить бути в усьому задоволеним. Бачите, що Павлове слово: "Подяку складайте..." — є джерелом досконалого миру, і радості, і щастя. Що може потурбувати моє серце? Справді, все чиниться за волею Божою, але я із нею згодний, і вона вже моя воля. Навіщо ж турбуватися? Коли щось неможливе, то, звичайно, й некорисне: все це одне. Чим що корисніше, тим достатніше. Друзі мої, ось премудрість, коли виконуємо, що кажемо: "Хай буде воля твоя..."

Є р м о л а й. Згадалися мені одного мудреця гарні слова[29]: подяку шлю блаженній натурі за те, що вона все потрібне легко добутним створила, а що дістати важко, те непотрібним і мало корисним.

Г р и г о р і й. Подяка отцю нашому небесному за те, що відкрив очі наші. Тепер розуміємо, в чому полягає наше істинне щастя. Воно живе у внутрішньому мирі серця нашого, а мир у погодженні з Богом. Що чим погодженіше, тим і блаженніше. Тілесне здоров'я є ніщо інше як рівновага і погодженість вогню, води, повітря та землі, а присмирення думок, що бунтують її, є здоров'я душі і вічне життя. Коли хто погодження з Богом тільки на три золотники має, тоді не більше в ньому миру, а коли хто на 50 чи 100, то стільки ж у серці його й миру. Скільки відступила тінь, настільки настало світло. Блаженні, хто день у день усе вище підіймається на гору пресвітлого цього миру города. Ці-бо підуть від сили в силу, доки явиться Бог Богів у Сіоні. Схід цей і вихід Ізраїлів не ногами, але думками здійснюється. Ось Давид: "Сходження в серці своєму поклади. Душа наша перейде воду непостійну". Ось і Ісая: "З веселощами йдіте", тобто з радістю навчітеся полишати неправдиві гадки, а перейти до таких: "Помислом його в рід і рід". Це-бо є паска чи перехід у Єрусалим, розумій, у город миру і в кріпость його Сіон. Зберітеся, друзі мої, зійдемо на гору Господню, в дім Бога Якового, та скажемо там: "Серце моє і плоть моя порадіють на Бога живого".

Я к і в. Ах, горо божественна! Коли б ми знали, як на тебе сходити!

Л о г в и н. Слухай Ісаю: "З веселощами йдіте"

А ф а н а с і й. Але де мені взяти веселощів? І що воно таке?

Л о г в и н. "Страх Господній возвеселить серце" Ось тобі вождь. Ось ангел великої ради. Хіба ти не чув, що Бог Мойсею говорив?

А ф а н а с і й. А що?

Л о г в и н. "Пошлю страх, що поведе тебе... Це я пошлю ангела мого, прийми до себе і послухай його, не сумнівайся-бо, що ім'я моє на ньому є"

Є р м о л а й. Скажи, друже мій, ясніше, як треба сходити?

Г р и г о р і й. Прошу покірно вислухати таку байку.

П'ять мандрованців під керівництвом свого ангела-хранителя прийшли у царство миру й любові. Цар цієї землі Мелхіседек ніякої схожості не має із іншими царями. Нічого там тлінного немає, але все вічне й люб'язне навіть до останньої волосини, а закони цілком супротивні тиранським. Дуга, чудова сяйвом, була межею й кордоном доброславної цієї країни з таким написом: "Світ першородний"; і до цього світу стосується все те, що засвідчується у Святому Писанні про обітовану землю. А довкола нього як було, так і виглядало все тьмою. Як тільки прибульці приступили до осяйної дуги, вийшли їм назустріч великою множністю безсмертні пожильці. Скинули із них все старе, як вдяганку, так і тіло, мов одежу, а вдягли в нове тіло та одежі, вишиті такими золотими словами: "Зрозумій себе міцно"

Раптом почулася погідна музика. Один хор співав: "Відчиніте ворота вічнії..." Піднялися ворота, повели гостей до тих обителей, про які Давид [сказав]: "Наскільки улюблені поселення твої..." Там з особливим погодженням співали такі хори: "Наскільки красні доми твої, Якове, і курені твої, Ізраїлю, їх же поставив Господь, не людина". Сіли странні біля безсмертної трапези; запропоновано ангельські хліби, подане було вино нове, найкраще однорічне ягня, трилітня телиця і коза, і те теля, яким Авраам пригощав свого бажаного триіпостасного гостя, голуби та горлиці і манна — і все, що стосується обіду, про який написано: "Блажен, що з'їсть обід..."

Однак при всіх веселощах гості не були веселі, таємна якась гризота серця їхні гризла.

"Не бійтеся, люб'язні наші гості, — говорили блаженні громадяни, — так буває в усіх, що сюди тільки-но прийшли. На них має збутися це божественне писання: "Шість разів біда візьме тебе, а на сьомий не торкнеться тебе це зло"

Потім відведені були до самого царя.

"Я знаю ваші скарги, перш ніж попросите, — сказав цар миру, — в моїх межах немає ані хвороби, ані печалі, ні зітхань. Ви самі цю гризоту занесли сюди від чужих, поганських, ворожих до моєї землі земель".

Потім велів їх ангелам своїм відвести у лікувальний дім. Тут вони проздовж цілих шести днів приймали блювотне, а на сьомий день цілковито заспокоїлися від усіх хвороб своїх, а замість гризоти на одному серці було написано таке: "Хай буде воля твоя!"; на другому: "Праведен ти є, Господи, і праві суди твої"; а на третьому: "Вірував Авраам Богу..."; на четвертому: "Благословляю Господа на всякий час..."; на п'ятому: "Подяку складайте!.."

У той час весь усесвіт із невимовними веселощами та погодженістю, плещучи руками, викрикнув цю Ісаїну пісню: "І буде Господь тебе завжди провадити, і душу твою нагодує в посуху, кості твої позміцняє, і ти станеш, немов той напоєний сад і мов джерело те, що води його не всихають, і руїни відвічні сини твої позабудовують, поставивши основи довічні"[30]. Цю пісню всі до одного жителі так солодко і голосно заспівали, що в цьому світі сердечне вухо моє чує її.

А ф а н а с і й. Знаю, куди хилиш. А які блювотні ліки приймали вони?

Г р и г о р і й. Спирт.

А ф а н а с і й. Як цей спирт зветься?

Г р и г о р і й. *Євхаристія*[31].

А ф а н а с і й. Де ж нам узяти його?

Г р и г о р і й. Бідняче! Досі не відаєш, що царський лікувальний дім — це найсвятіша Біблія. Там аптека, там лікарня горня і ангели, а всередині тебе сам архіатор[32]. У цю ж бо лікувальну горницю привозить єрихонського нещасливця людинолюбний самаря. ин[33]. У цьому єдиному домі можеш відшукати ліки для викоренення отрутних і мучительних ворогів серця твого, про яких написано: "Вороги чоловікові — домашні його"[34]. Вороги твої є власні твої гадки, що зацарювали в серці твоєму і щохвилинно його мучать, нашепотники, наклепники і супротивенці Божі, що гудять ненастанно владичне у світі управління і кусяться обновити стародавні закони, самі себе і прихильників своїх вічно у тьмі мучачи, бачать, що правління природи в усьому не за біснуватими їхніми бажаннями, ні за помороченими поняттями, але свято продовжуються за високими отця нашого порадами вчора, і сьогодні, і вовіки. Цібо, котрі не розуміють, гудять розташування кіл небесних, огуджують якість земель, порочать витвори премудрої Божої правиці у звірах, деревах, горах, ріках і травах; нічим не задоволені; за їхнім нещасним та смішним поняттям, не пот-

рібно у світі ні ночі, ні зими, ні старості, ні труду, ні голоду, ні спраги, ні хвороби, а більше всього смерті. До чого вона? Ах, бідне наше знаннячко і поняттячко! Гадаю, не гірше ми б управляли машиною мирською, як беззаконно вихований син батьківським домом. Звідкіля ці біси оселились у серця наші? Чи ж не легіон їх у нас? Але ми самі занесли цю началородну тьму із собою, народившись із нею.

А ф а н а с і й. Чому ти думки називаєш бісами?

Г р и г о р і й. А як же їх назвати?

А ф а н а с і й. Я не знаю.

Г р и г о р і й. Так я знаю! Біс еллінською мовою зветься δαιμονιον.

А ф а н а с і й. Та що ж?

Г р и г о р і й. А те, що δαιμονιον значить знаннячко чи розуміннячко, а δαιμων — знаючий чи розуміючий. Отож прошу вибачити, що маленьким бісикам віддав я прізвище великого біса.

Л о г в и н. Неграмотний Марко[35], — вислухайте баєчку, — дістався до раю. Вийшов святий Петро із ключами і, відчиняючи йому райські двері, запитує:

— Учився ти священних мов?

— Нітрохи, — відповів простак.

— Чи ж був ти в академіях?

— Ніколи, отче святий.

— Чи ж бо читав давніх богословів книжки?

— Не читав. Я "аза" в очі не знаю.

— Хто ж тебе справив на шлях миру?

— Мене справили три регулки.

— Які три регулки?

— А ось вони. Перша: "Все те добре, що визначено і святим людям". Друга: "Все те невелике, що дістають і беззаконники". Третя: "Чого собі не хочеш, іншому не бажай!" Перша і друга домашні, я сам їх вигадав, а третя є апостольський закон, даний для всіх народів. Першу народили в мені Йовові терпіння та подячність[36], друга обдарувала свободою від всіх мирських жадань; третя примирила мене із внутрішнім моїм паном.

Апостол, подивившись на нього просвіченим, як сонце, лицем, сказав:

— О благословенна й подячна душе! Ввійди в обитель отця свого небесного і веселися вічно: мало ти їв, а вельми ситий.

Я к і в. Не розум від книг, а книги від розуму народилися.

Хто чистими розмислами в істині очистив свій розум, той подібний дбайливому господареві, котрий джерело чистої живої води в домі своєму викопав, як написано: "Вода глибока — порада в серці мужа. Сину, пий воду від твоїх посудин" У той час, трохи від книг покуштувавши, може велику користь мати, як написано про облистаного з небес Павла: "І прийнявши харч, укріпився". Такий-бо є і цей Марко; він із числа присвяченої Богові худоби, що відригує жуйку. "Святи їх в істині твоїй..." Мало їв, багато жував і з маленької суми чи іскри розмножив полум'я, що Всесвіт охопило. Чи набагато більше ми від нього знаємо? Скільки ми накидали в наш шлунок священних слів? А яка користь? Лише засмітили. Ах, бідна жоно кровоточна, із слабким шлунком! Ось що наробили шкідливі мокроти, виблювані апокаліптичним змієм[37], від яких Соломон сина свого відволікає: "Від чужих джерел хай би ти не пив"

Як же можна такому, гірких вод наповненому серцю вмістити мир Божий — здоров'я, радість, життя душевне? Пошукаємо спершу всередині нас іскру істини Божої, а вона, облиставши нашу тьму, пошле нас до священних біблейських вод Силоаму, до яких закликає пророк: "Помийтеся, відведіть лукавства від душ ваших". Ось тобі блювотне! Чи ж наше життя не є брань? Але чи із зміїними гадками нам треба боротися? Чи не ота це доброрідна Павлова баталія, про яку [каже]: "Нема в нас брані до плоті та крові..." Гадка й порада є сім'я й начало. Ця голова гніздиться в серці. Що ж, коли ця голова зміїна? Коли це сім'я і царство лихе? Якого миру сподіватися в серці від тирана: він людиновбивця, весь час стежить, стереже, любить і володіє тьмою.

І коли таке гірке море гадок наповнило серце й пожерла лиха глибина душу, то якого нам сподіватися світла, де горя тьма? Яких веселощів та солодощів, де нема світла? Якого миру, де нема життя й веселощів? Яке життя й мир, коли нема Бога? Що за Бог, коли нема духа істини і духа владицтва? Який дух істини, коли не думки неуречевлені і серце чисте? Яке чисте, коли не вічне, як написано: "Помисли його в рід і в рід"? Як же вічне, коли на речовину задивилося? Як же не задивилося, коли шанує її? Як же не шанує, коли сподівається на неї? Як же не сподівається, коли тужить про розрішення праху? Чи не це є мати таке серце: "Переконай, що попіл — серце їхнє, і зваблюються, і жоден не зможе збавити душі своєї"? Чи не це

є гріхопадіння і облуда від Бога в бік праху ідолопоклонства? Чи не це є голова зміїна, про яку написано: "Той зітре твою голову"? Слухай, Єрмолаю! Ось як треба виходити на гору миру: приймай блювотне, очищай серце, виблюй застарілі думки і не повертайся до блювотини. Пий чисту воду, нових порад воду в усі дні.

Це є переходити від простацтва на гору, від гіркоти до солодощів, від смерті у життя, від свинячих калюж до горніх джерел оленячих і сайгачних. Пий доти, доки від черева твого потечуть ріки живої води, що втоляють нещасну спрагу, тобто неситість, незадоволення — заздрість, пожадання, скуку, нарікання, нудьгу, страх, горість, розкаяння та інших бісівських голів жала, котрі всі купно душу умертвлюють. Пий доти, доки заспіваєш: "Душа наша, наче птиця, збавиться... перейде воду непостійну"; "Благословен Господь, що не дає нас у ловитву зубам їхнім"; поки утішишся із Аввакумом, співаючи: "Вклав ти в голови беззаконних смерть, я про Господа порадію, возвеселюся про Бога, Спаса мого"; співаючи з Анною[38]: "Утвердися, серце моє, в Господі..."; співаючи з Давидом: "Ознаменується на нас світло лиця твойого".

Пресильний і прехитрий є ворог — застаріла гадка. Важко (за Євангелієм) цього міцного зв'язати і захопити посудини його, коли раз він у серці возродився. Але що солодше цієї праці, що повертає безцінний мир у наше серце? Борися день у день і виганяй хоч по одному з нутра, підіймайся вряди-годи хоробро на гору, величаючись із Давидом: "І не вернуся, аж доки не винищу їх..."[39]. Це-бо і є преславна содомо-гоморська січа[40], від якої повертається божественний переможець Авраам.

Григорій. Живі проживаймо, друзі мої, життя наше, хай течуть безумні дні наші та хвилини. Про все потрібне для течії днів наших промишляймо, але найперше дбання наше хай буде про мир душевний, тобто про життя, здоров'я і про спасіння його. Яка нам користь дістати у володіння цілий Всесвіт, а душу загубити? Що ти у світі знайдеш таке дороге і корисне, що б замінити зважився за душу твою? Ах, обережно ступаймо, щоб потрапити нам увійти у мир Божий, у свято Господнє, принаймні у суботу, коли не в преблагословенну субот суботу і свято свят.

Хай, діставши шабас, хоч від половини найгіркіших трудів звільнити зможемо коли не осла нашого, то душу нашу, і досягнемо коли не в літо Господнє приємне в сім раз по сім

чи в п'ятдесятий рік із апостолами, як всезагальне звільнення буває людям та худобі, то хоч трохи звільнимо душу від тих трудів. "Як довго я буду складати в душі своїй болі, у серці своїм — щодня смуток?"[41] Голова в людині всьому — серце людське. Воно-то і є найточніша людина в людині, а все інше околиця, як учить Єремія: "Глибоке серце в людини (над усе) і людина є, і хто пізнає його?" Затям, будь ласка, глибоке серце — людина є... А що ж є серце, коли не душа? Що є душа, коли не бездонна думок безодня? Що є думка, коли не корінь, сім'я і зерно всієї нашої плоті, крові, шкіри та іншої зовнішності? Бачиш, що людина, котра мир сердечний погубила, погубила свою голову і свій корінь.

І чи не подібна вона горіху, з'їденому у зерні своєму черв'яками, який ніякої сили, окрім околиці, не має? До цих ото бідняків Господь із таким жалем говорить в Ісаї: "Наблизьтесь до мене...[42] ті, що серце погубили, сущі, котрі далекі від правди..." Думка є таємна в тілесній нашій машині пружина, голова й початок всього руху її, а голові цій уся членів зовнішність, як загнуздана худоба, слідує, і як полум'я та ріка, так думка ніколи не відпочиває. Безперервний стрім її — це і є жадання. Вогонь пригасає, ріка зупиняється, а неуречевлена і безстихійна думка, яка носить на собі грубу тлінність, як мертву ризу, рух свій припинити (хоч вона в тілі, хоч поза тілом) ніяк не може ані на жодну мить і продовжує стрім свого рівноблискавкового літання через необмежені вічності, мільйони безконечні.

Навіщо ж вона має стрім? Шукає своєї солодкості та миру; мир же її не в тому, щоб зупинитися й протягтися, як мертве тіло, — живій її натурі чи природі це не властиво і чуже, але супротивно цьому: вона, начебто у мандрах перебуваючи, шукає по мертвих стихіях своєї спорідненості і, простими забавами не загасивши, але більше розпаливши свою спрагу, тим стрімкіше возноситься від розтлінної уречевленої природи до вищої пануючої натури, до рідного свого й безначального начала, щоб, сяйвом його і вогнем таємного зору очистившись, звільнитися від тілесної землі та земляного тіла. І це-бо і є зійти у мир Божий, очиститися від усілякого тління, вчинити цілком *вільний* стрім і безперепинний рух, вилетівши із тісних меж речовини на свободу духа, як написано: "Постав на простір ноги мої... Зведе мене у простір... І підняв вас на крилах орлиних, і привів вас до себе". І через це Давид просить: "Коли

б я мав крила, немов та голубка, то я полетів би й спочив"[43].

Є р м о л а й. А де вона знаходить це безначальне начало і вище єство?

Г р и г о р і й. Коли спершу не розшукає всередині себе, без користі шукатиме в інших місцях. Але це є діло досконалих серцем, нам же треба навчатися букварю цієї преблагословенної суботи чи миру.

Є р м о л а й. Перемогти апокаліптичного змія і страшного того із залізними зубами звіра, який у пророка Даниїла все-навсе пожирає, решту ногами топчучи, є діло тих героїв, Бог яких у Книзі Чисел велить Мойсею вписати в нетлінний свій список для війни, минаючи жінок та дітей, що не можуть примножити число святих Божих мужів, народжених не від крові, не від похоті плотської, не від похоті чоловічої, але від Бога, як написано: "Не зберу соборів їхніх від крові..." Ті одні спочивають із Богом від усіх справ своїх, а для нас, немічних, і тієї благодаті Божої досить, коли можемо дати баталію з маленькими бісиками: часто один крихітний душок демонський збурює в серці страшний бунт і гірке сум'яття, що, наче пожежа, душу палить.

Г р и г о р і й. Треба хоробро стояти і не відступати місця дияволові: противитися — і біжить від вас. Соромно бути аж так жінкою й дитиною, щоб не встояти нам супроти одного бездільного наїзника чи навіть супроти маленької партії. Боже мій! Яке у нас недбання щодо шукання і збереження небес та землі найдорогоціннішого сердечного миру? Про нього одного має людина і мислити у самотині і розмовляти при звертаннях, сидячи вдома, ідучи шляхом, і лягаючи, і встаючи. Але ми коли про нього думаємо? Чи не всі розмови наші самі брехні та бісівські вітри? Ах, наскільки ми самих себе не пізнали, забувши нерукотворний дім наш і голову його — душу нашу, і голову її — богоподібний рай миру! Маємо ж за те достатню винагороду: насилу із тисячі знайти одне серце, щоб воно не було зайнято гарнізоном кількох ескадронів бісівських.

А оскільки не навчаємося з Аввакумом на божественній цій сторожі продовжувати всекорисну цю війну, через те зробилися в корінь недбайливі, глухі, дурні, лякливі, немайстерні і цілком борці, розслаблені на те, щоб і сама велика до нас милість Божа, але якої ми не розуміємо, так серцем нашим колотила, як вовк вівцями. Один, наприклад, турбується тим, що не в знатному

домі, не пригожим народився обличчям і не ніжно вихований; другий тужить, що хоча йде шляхом невинного життя, однак багато хто із знатних та й простих ненавидять його і гудять, називаючи відчайдухом, негідним, лицеміром; третій сумує, що не дістав звання чи місця, яке могло б поставити йому стіл, що складається із десятьох страв, а теперечки хіба по шість страв споживати зволить; четвертий мучиться, яким би чином не позбутися (правда, що мучительного), та при тому й прибутного звання, щоб у безділлі не померти від скуки, не гадаючи, що немає корисніше та важливіше, як богомудро управляти не зовнішньою, домашньою, а внутрішньою душевною економією, тобто пізнати себе і зробити лад у серці своєму; п'ятий гризеться, що, відчуваючи в собі здібність до прислуги суспільству, не може через велику кількість кандидатів продертися, щоб узяти посаду, начебто самі лише чиновні мають нагоду бути добродійними і начебто послуга різниться від доброго діла, а добре діло від добродійності; шостий тривожиться, що почала вряди-годи з'являтися в його волоссі сивина, що наближається із жахливою армією немилосердна старість, що з іншим корпусом за ним іде непереможна смерть, що починає слабшати все тіло, притуплятися очі та зуби, безсилий уже танцювати, не так багато і смачно пити та їсти тощо.

Але чи можна порахувати безчисленні тьми нечистих духів та чорних воронів чи (з Павлом сказавши) духів злоби піднебесних, що туляються по темній, необмеженій безодні, по душі нашій, начебто по повітряних просторах? Ці усі ще не велетні, не самі бездільні, як собачки постільні, душки, однак справді схитують наше невправне у битві і не озброєне порадами серце; найостанніший бісик тривожить наш неукріплений городок; що ж, коли діло дійде до левів? Відкрию вам, друзі мої, слабкість свою. Трапилося мені в непростій компанії не без успіху бути учасником розмови. Радів я від того, але радість моя раптом зникла: дві персони почали хитро лаяти й осміювати мене, вкидаючи в розмову такі діамантові слова, які таємно виявляли простий мій рід, і низький стан, і тілесну бридкість. Соромно мені згадати, як затривожилося серце моє, а більше, що цього від них не сподівався; насилу я після довгого роздуму повернув собі свій спокій, згадавши, що вони бабині сини.

А ф а н а с і й. Що це значить?

Г р и г о р і й. Баба купувала горщики; амури молодих літ ще тоді їй відригалися[14].

— А що за цей гарнесенький?

— За того дай хоч три полушки, — відповів гончар.

— А за того поганого (он він), звичайно, полушка?

— За того менше двох копійок не візьму.

— Що за чудо?

— У нас, бабо, — сказав майстер, — не очима вибирають, ми випробовуємо, чи чисто дзвенить.

Баба, хоч і не простого смаку, однак не могла знайти відповіді і тільки й сказала, що вона й сама це давно знала, та не подумала.

А ф а н а с і й. Ці люди, маючи поміж себе однаковий смак, повністю доказують, що вони плід цієї райської яблуні.

Я к і в. Законне життя, твердий розум, великодушне й милосердне серце є то чистий дзвін шановної персони.

Г р и г о р і й. Бачите, друзі мої, як ми відродилися від предків своїх? Одна лишень проста бабська гадочка може поколотити серце наше.

Є р м о л а й. Не погнівайся — і сам Петро злякався баби: "Мова явно тебе видає, що [галілеянин] ти є".

Л о г в и н. Але чи таке серце було у древніх предків? Хто може без жаху згадати Йова? Однак усім тим пишеться: "І не дав Йов безум'я Богові..." Зваж, що пише Лука про перших християн: "Була в них одна душа і єдине серце..."[45] А що то? Яке в них було серце? Окрім погідної їхньої любові ось яке: вони-бо раділи, "що сподобилися прийняти зневагу за ймення Господа Ісуса"[46]. Але ось ще геройське серце: "Огуджені втішаймося..." "Радію у стражданнях моїх..." Хто може без здивування прочитати ту частину його письма, яке читається в день торжества його? Воно є видовищем найчудовіших чудес, що полонять сердечне око. Велике чудо! Що інших приводить у найгіркіше сум'яття, то Павла веселить, бо дихає душею, що подібна до здорового шлунка, який найтвердішу і найгрубшу їжу на користь варить. Чи не це є мати діамантове серце? Найважчий удар все інше розбиває, а його утверджує. О мире! Ти Божий, а Бог твій! Це значить істинне щастя — дістати серце, адамантовими стінами огороджене, і сказати: "Сила Божа з нами, мир маємо до Бога..."

Є р м о л а й. Ах, високий цей мир, важко до нього дістатися. Яке чудове було те серце, що за все Богові дякувало!

Л о г в и н. Неможливо, важко, але вартий він і більшої праці.

Важко, але без нього тисячу раз важче. Важко, але ця праця звільняє нас від найважчих безчисленних трудів таких. "Як тягар важкий, пригнітив мене. Немає миру в кістках моїх..." Не соромно хіба казати, що тяжко нести це ярмо, коли, носячи його, знаходимо такий скарб — мир сердечний?.. "Візьміть ярмо моє на себе і знайдете спокій душам вашим". Скільки ми витрачаємо праці для малої користі, а часто й задурно, не раз і на шкоду? Важко зодягти й живити тіло, але потрібно і не можна без цього. У тому й полягає тілесне життя, і ніхто на цю працю нарікати не мусить, бо потрапить у тяжке лихо, холод, голод, спрагу та хвороби.

Але чи не легше тобі живитися самим зіллям суворим і при тому мати злагоду й утіху на серці, ніж над розкішним столом сидіти гробом повапненим, повним жеровитої черви, що день і ніч гризе безнастанно душу? Чи не ліпше покрити мізерне тіло найзлиденнішою одежею і з тим мати серце, в ризу спасіння й убрання веселощів одягнуте, ніж носити золототкані шати і тим часом терпіти геєнний вогонь у душі, що бісівською печаллю спопеляє серце? Яка утіха від статків чи від гарної обстави, коли серце занурене у найтемніший морок невдоволення із прикрашеного палацу, про який пишеться: "Птиця знайде собі дім... заснований-бо є на камені... камінь же — це Христос... коли світ є наш... душа наша, наче птиця, збавиться, і сіть упаде... Хто дасть мені крила?"

Чому ж мені так важко? Коли хто потрапив у рів чи прірву водяну, повинен думати не про важкоту, а про звільнення. Коли ставиш дім, будуй його для обох частин свого єства — душі і тіла. Коли вдягаєш і прикрашаєш тіло, не забувай і про серце. Дві хлібини, два будинки і дві одежі, два роди всього є, всього є по двоє, через що є дві людини в людині одній, два батька — небесний і земний і два світи — першородний і тимчасовий, і дві натури: божественна і тілесна в усьому-навсьому... Коли ж обидва ці єства змішати в одне й признати тільки видиму натуру, тоді й буде рідне ідолопоклонство, і цьому єдиному суперечить священна Біблія, бувши дугою, що всю тінь омежує, і ворітьми, що вводять наші серця у віру богознання, в надію пануючої натури, в царство миру та любові, у світ першорідний.

Це-бо і є твердий мир — вірити і признавати пануюче єство і на нього, як на нездоланне місто, покластися й думати: "Живий Господь Бог мій..." Тоді-бо скажеш: "І жива душа

моя...", а без цього як тобі покластися на тлінну натуру? Як не затрепетати, бачачи, що вся тлінь всехвилинно народжується і зникає? Хто не затурбується, дивлячись на гинучу істину єства? Такі нехай не чекають миру і слухаються Ісаї: "Захвилюються і спочити не зможуть. Годі радіти начестивим, каже Господь Бог..." Ось поглянь, хто виходить на гору миру? "Господь — сила моя і покладе ноги мої на досконалість, на високе виводить мене, щоб перемогти мені для пісні йому". Признає Господа і перед тими, котрі не бачать його, співає, а Господь веде його на гору миру. Невизнання Господа є мучительне хвилювання і смерть сердечна, як Авакум співає: "Поклав ти у голови беззаконних смерть". Цю голову Давид називає серцем, і воно-бо і є головизна наша, голова оточення їхнього. Що за голова? Праця вуст їхніх. Що за вуста? Доки покладу поради в душі моїй, хвороби в серці моєму... Праця вуст — це хвороба серця, а хвороба серця — то є смерть, покладена в голови беззаконних, а рідна смерть ця, котра душу вбиває жалом, є змішання в одно тлінної і божественної натур, а змішання це і злиття є відвернення від божественного єства в бік праху й попелу, як написано: "Коли сповістся тобі порох". А відвернення — це гріхопадіння, як написано: "Гріхопадіння хто зрозуміє?" Про гріх ось що Сирах [каже]: "Зуби його — зуби лев'ячі, що вбивають душу..." Ось тьма! Ось облуда! Ось нещастя!

Бачиш, куди нас завела тілесна натура, чого надіяло злиття єств? Он воно, рідне ідолобішенство, і відсторонення від блаженної натури, і незнання про Бога. Цього нашого серця відома є печаль та, що про ніщо, окрім тілесного, не дбаємо, правдешні язичники: "І всіх-бо цих язики шукають", а коли хоч трохи підняти до блаженної натури очі, відразу кричимо: важко, важко! Це-бо є називати солодке гірким, але праведник від віри є живий. А що ж є віра, коли не викриття чи вияснення серцем зрозумілої невидимої натури? І чи не є це бути рідним Ізраїлем, що все надвоє розділяє і від усього видимого невидиму половину Господу своєму присвячує? Про це Павло щасливому вигукує: "А всі ті, хто піде за цим правилом, — мир та милість на них"[47]. Скажи, будь ласка, чим замішується той, що достеменно знає, що нічого загинути не може, але все в началі своєму вічно і неушкоджено пробуває?

Є р м о л а й. Для мене це темнувато.

Л о г в и н. Як не темнувато тому, хто лежить у болоті невір'я! Продирай, будь ласка, око і прочищай зір; царство блаженної

натури хоча притаєне, однак не робить себе неосвідченим зовнішніми знаками, кладучи сліди свої по порожній речовині, ніби найсправедливіший малюнок по живописних фарбах. Уся речовина є красне болото, і брудна фарба, і живописний порох, а блаженна натура є сама началом, тобто безначальною інвенцією чи винаходом і премудрою делінеацією[48], котра всю видиму фарбу носить, яка нетлінній своїй силі і єству так відповідає, як одежа тілові. Називав видимість одежею сам Давид: "Все, як риза, постаріє..." А малюнок то п'яддю, то ланцюгом землемірним, то правицею, то істиною. "Краса у правиці твоїй...". "П'яддю виміряв ти..." "Правиця твоя пізнає мене...". "Істина господня пробуває вовіки". Таким поглядом дивився я і на тіло своє: "Руки твої сотворили мене..." Минає непостійної тлінності твоєї воду. "Душа наша перейде воду непостійну", проходить думкою в саму силу і царство захованої в поросі його правиці вишнього і кричить: "Господь захисник життя мого, від кого застрашуся? Блаженні, хто вибрав і прийняв тебе, Господи..." Щасливий той, хто перелетів у царство блаженної натури! Про це Павло: "По землі ходячи, звертаємося на небеса" Цей-таки мир і Соломон описує: "Праведних ду́ші в руці Божій, і не доторкнеться до них мука..." Це ж таємно з'являє церемонія обрізання та хрещення. Померти з Христом це значить залишити немічну натуру, а перейти в невидиму і горню, щоб мудрувати. Той уже перейшов, хто залюбився в ці солодкі слова: "Плоть є ніщо..." Все те плоть, що тлінне. Сюди належить паска, воскресіння і вихід у землю обітовану. Сюди вийшли коліна Ізраїлеві перед Господа. Тут усі пророки і апостоли в місті Бога нашого, в горі святій його, мир на Ізраїль.

Є р м о л а й. Темно говориш.

А ф а н а с і й. Ти так запустив мову свою біблійним ошматтям, що годі зрозуміти.

Л о г в и н. Вибачте, друзі мої, надмірну мою схильність до цієї книги. Визнаю свою гарячу пристрасть. Правда, що із самих дитячих літ таємна сила й поваба тягне мене до повчальних книг, і я їх більше за інші люблю. Вони лікують і звеселюють моє серце, а Біблію я почав читати близько тридцяти років від свого народження. Але ця найчудовіша для мене книга над усіма моїми полюбовницями гору одержала, втоливши мою довгочасову спрагу та голод хлібом та водою, солодшою меду та щільника, Божої істини й правди, і відчуваю особливу до неї

свою природу. Тікав, тікаю і втік, за Божим керівництвом, від усіх житейських перепон та плотських коханок, щоб міг спокійно насолоджуватися в пречистих обіймах найгарнішої, більше від усіх дочок людських, цієї Божої дочки. Вона мені із непорочного ложа свого народила того дивного Адама, який, як учить Павло, "творений за Богом в правді, і преподобії, і істині", і про якого Ісая: "Рід його хто виповість?"

Ніколи не можу досить надивуватися пророчої премудрості. Найдовільніші її тонкості мені здаються дуже важливими: так завжди думає закоханий. Багато хто ніякого смаку не знаходить у цих словах: "Веніамін — хижий вовк: вранці він їсть ловитву, а на вечір розділює здобич"[49]. "Очі твої на виповненні вод..." А вони мені невимовну в серце вливають солодкість та веселощі, чим частіше їх, відригаючи жування, жую. Чим більше було глибоке і безлюдне усамітнення моє, тим щасливіше співжиття із цією улюбленою в жонах. Цим Господнім жеребком я задоволений. Народився мені чоловічої статі, досконалий і істинний чоловік; вмираю не бездітний. І в цьому чоловіку похвалюся, дерзаючи з Павлом: "Не марно жив". Це-бо той Господній чоловік, про якого написано: "Не отемніють очі його".

Г р и г о р і й. Коли вам не подобаються біблійні крихти, то поведемо розмову іншим чином. Цілий недільний ранок ми провели про то за бесідою, про що завжди мислити маємо. Завтрашній день є робочий. Однак коли до вечора зберемося, то зрозуміліше порозмовляємо про душевний мир[50]. Він завжди гідний нашої уваги, бо перебуває знаміреним кінцем та пристанищем усього нашого життя.

КІЛЬЦЕ

Милостивий пане![1]

Ідуть до вас дві бесіди, спраглі вашої уваги. Вшануйте їх своїм прийняттям. Ще перед своїм народженням вони призначені для вашого доброго духа. Моє шанування людинолюбному й лагідному батькові Вашому, моя сердечність до Вас і доброзичливість до всієї сім'ї Вашої приносять їх. Душа є mobile perpetuum — рухомість неперервна. Крилами її є думки, гадки, поради; вона або бажає чогось, або уникає чогось; бажаючи, любить, уникаючи, боїться. Якщо не знає, чого бажати, а чого уникати, тоді вагається, сумнівається, мучиться, сюди й туди наша кулька хитається, метушиться й крутиться, як магнітна стрілка, поки не спрямує своє вістря в найдорожчу точку холодної півночі.

Так і душа, нарешті, коли знайшла того, кого ніде немає і всюди є, щаслива. Цей один може її наситити, а без нього ковтає повітря із змієм, що поїдає землю протягом усіх днів свого життя.

Гадки подібні до повітря, воно між стихіями невидиме, проте твердіше від землі та сильніше від води; ламає дерева, валить будинки, гонить хвилі й кораблі, їсть залізо і камінь, гасить і роздмухує полум'я.

Так і думки сердечні — коли невидимі, наче їх немає, але коли від цієї іскри вся пожежа, бунт і руїна, від цього зерна залежить ціле дерево нашого життя: якщо зерно добре — добрими (у старості найбільше) насолоджуємось плодами: як сієш, так і пожинаєш.

Вельми я буду радий, якщо ця книжечка послужить для прогнання лише кількох днів суму, але який я задоволений, якщо вона хоч краплині внутрішнього миру посприяє. Найдорожчий сердечний мир подібний до найдорогоцінніших камінців: одна крихітка має свою ціну, якщо будемо берегти одну його краплю, то тільки з часом зможемо мати цілу чашу спасіння.

Розливши думки наші лиш по зовнішніх турботах, не задумуємось про душу, не замислюючись, що від неї всяке діло і слово витікає, а якщо сім'я зле, то не можуть не бути погані плоди, все нас, нещасних, покине, крім цього невід'ємного скарбу.

Уявіть собі юрбу людей, що протягом усього життя, а найбільше на схилі літ своїх тугою, малодушністю, нехтуванням утіх, задумливим сумом, печаллю, страхом серед достатку неослабно мучаться, і згадайте, що все це зло і рідне нещастя народилось від прослухання оцих Христових слів: "Шукайте спершу Царства Бо-

жого...". "Вернися у дім твій...". "Царство Боже всередині вас є..." "Обмий спершу середину склянки..."

Та вдячність Всевишньому за те, що ніколи не буває запізнілою праця над тим, що для людини є найнеобхідніше.

Царство Боже раптом, як блискавка, осяває душу, і для набуття *віри* потрібен один лише пункт часу.

Дай Вам, Боже, читати *слово Господнє* зі смаком і приміткою, щоб виповнилось на Вас: "Блаженні ті, хто чує і зберігає *слово* Боже".

Друга бесіда скоро надійде. А я перебуду,

милостивий пане,
Вашого благородія покірний слуга,
любитель священної Біблії,
Григорій Сковорода.

КІЛЬЦЕ. ДРУЖНЯ РОЗМОВА ПРО ДУШЕВНИЙ МИР

Особи: Афанасій, Яків, Логвин, Єрмолай, Григорій

Григорій. Годі, прошу вас, дорогі гості мої! Будь ласка, годі шуміти! Прошу ласкаво, що за шум і розгубленість? Один кричить: "Скажи мені силу слова цього: *знай себе*". Другий: "Скажи мені спершу, в чому полягає і що означає премудрість?" Третій волає: "Вся премудрість — пустота без миру". Але чи знає, що таке мир? Тут сума щастя.

"Чи чули ви, браття, — четвертий, втрутившись, гукає, — чи чули ви, що значить єгипетське чудовисько, назване сфінкс?" Що за сором, думаю, що такої дурниці не було і в самому стовпотворінні. Це значить не розмову вести, а, ставши вітрами, здіймати хвилі на Чорному морі. Якщо ж розмірковувати про мир, то слід говорити обережно й мирно. Я хлопчиком чув від знайомого персіанина таку казочку.

Кілька чужинців подорожували в Індії. Рано вставали, питали хазяїна про дорогу. "Дві дороги, — казав їм людяний старий, — ось вам дві дороги, що служать вашому намірові: одна навпростець, а друга манівцем. Раджу триматися манівця. Не спішіть і далі пройдете, будьте обережні, пам'ятайте, що ви в Індії" — "Батечку, ми не боягузи, — вигукнув один дотепник, — ми європейці, ми плаваєм по всіх морях, а земля нам, озброєним, не страшна". Йдучи кілька годин, знайшли шкіряний міх з хлібом і таку ж ємкість з вином,

наїлись і напились досхочу. Відпочиваючи під каменем, сказав один: "Чи не дасть нам Бог іншої знахідки? Здається, бачу щось спереду по дорозі, гляньте, по той бік безодні чорніє щось..." Один каже: "Шкіряний мішище"; другий вгадував, що обгорілий пнище, іншому здавався камінь, іншому місто, іншому село. Останній вгадав точно: вони всі там осіли, натрапивши на індійського дракона, всі загинули. Врятувався один, будучи дурнішим, але обережнішим. Цей за якимись ознаками і від внутрішнього попереджувального жаху прикинувся залишитись (за потребою) по цей бік глибоченної прірви і, почувши страшне виття умертвлюваних, негайно повернув убік, підтвердивши давніх віків прислів'я: "Боязкого сина матері плакати нічого".

Не заперечую: хоч ця казка недостатня, але вона є опудалом, дуже схожим на життя людське.

Земнородний не зіншої причини швидше потрапляє в нещастя, як саме через раптове зухвальство, і скажу з приточником, що безпорадністю вловлюються беззаконні, бо для мужа мають силу свої уста, і зачаровуються мовою своїх уст. Подивіться на людський натовп та юрбу і побачите, що не тільки старші, а й наймолодші серед них потішають себе, бо вони озброєні рогом однорога, який рятує їх від нещастя, сподіваючись, що як очам їх окуляри, так світло й порада не потрібні серцю їх.

Ця надія зробила їх необачними, зухвалими на шляхах своїх і впертими.

А якщо мій молокососний мудрець став двох чи трьох мов папугою, побувавши у знатних компаніях і у славних містах, якщо озброїться арифметикою й геометричними кубами, пролетівши кілька десятків любовних історій і цивільних і проглянувши певне число коперніканських пілюль?[2] У ті часи Платони, Солони, Сократи, Піфагори, Ціцерони[3] і вся давнина суть самі лиш метелики, що літають над поверхнею землі, у порівнянні з нашим високопарним орлом, який злітає до непорушних сонць і перерахував усі в океані острови. Ось тут і виринають хвалителі, що проповідують і подивляють новонароджену в його мозку премудрість, приховану від усіх давніх і непросвіщенних віків, без якої, однак, непогано життя проживалося. Тоді-то вже всіх давніх віків вислови великий цей Дій[4] пересуджує і, наче ювелір камінці, на свій розсуд то схвалює, то знецінює, зробившись вселенським суддею. А вже щодо Мойсея й пророків — і говорити нічого: він і погляду свого не удостоїть цих безглуздих і нудних балакунів; шкодує нібито за нічними пташками й кажанами, що закохалися в не-

щасну пітьму марновірства. Все те у нього марновірство, чого зрозуміти й прийняти гарячка його не може. І справді: чи можливо, щоб ці тернівники могли щось розуміти про премудрість, про щастя, про душевний мир, коли їм і не снилося, що Земля є планета, що коло Сатурна є місяць[5], а можливо, й не один? Любі друзі! Оці-то молодечі уми, заполонені своїми гадками, наче облесною блудницею, і ніби шаленіючі від розумової гарячки, позбавлені своїх хоронителів, безпутно й безсовісно рвуться до загибелі. Портрет їх живо описав Соломон у кінці 7-ї глави в "Притчах" від 20-го вірша. З такими думками продовжують шлях до старості незліченна кількість сердець, виразкою своєю заражуючи, нахабні порушники печаті кесаря Августа: "Поспішай, та помалу"[6].

Ганителі мудрих, противники Бога і предків своїх, поки, піднявшись до небес, потраплять у зуби найболіснішому безумству, у стародавніх пеклом утвореному, без звільнення, щоб сповнилося на них: "Бачив сатану, як блискавку..." Та й хто ж не прагне бути вождем до щастя?

Поки Александр Македонський вів у домі живописця розмову про споріднену й знайому йому справу, з подивом усі його слухали, потім почав суддівськи говорити про живопис, та як тільки живописець шепнув йому на вухо, що й самі розтирачі фарб почали з нього насміхатись, відразу перестав. Відчула розумна людина, що цар не мав часу вникнути в живописні таємниці, та іншим Александрового розуму не вистачає. Якщо хтось в якусь науку закохався, досяг успіхів і прославився, тоді вважає, що вже будь-яке знання віддане йому за нареченою в придане. Всякий художник про всі ремесла суддівську висловлює думку, не розмірковуючи, що одної науки добре навчитися ледве вистачить людського віку.

Про жодну ж науку частіше й відважніше не судять, як про ту, котра робить людину щасливою, тому я думаю, що кожному це так необхідне, як необхідне кожному життя.

Правда, що говорити й випробовувати похвально, але присвоювати собі знання — це глупо й погибельно. Проте ж думають, що кожному це легко можна знати.

Не дивина дорогу знати, та ніхто не хоче шукати, кожен своїм шляхом бреде й іншого веде, у цьому-то й трудність. Проповідує щастя історик, благовістить хімік, сповіщає шлях щастя фізик. логік, граматик, землемір, воїн, відкупник, годинникар, знатний і незнатний, багатий і убогий, живий і мертвий...[7] Всі на сідалище учителів сіли; кожен собі науку цю присвоїв.

Та чи їхня це справа вчити, судити, знати про щастя? Це є слова апостолів, пророків, священиків, богомудрих проповідників і просвіщенних християнських учителів, котрих суспільство ніколи не позбавлене. Хіба не досить для них неба і землі з усім вміщеним. Це є посада тих, кому сказано: "Світ мій залишаю вам". З усіх створінь лише людина залишилась для духовних, та й у ній самій кравець узяв одяг, швець чоботи, лікар тіло; тільки володар тіла залишився для апостолів.

Він є серце людське.

Чи знаєш, скільки вогнедишних гір по всій земній кулі? Ця правда хай тебе збагатить, хай поставить у список почесних людей, не заперечую, але не ощасливить серця твого, ця правда не та, про котру Соломон: "Правда мужів дійсно звільнить їх..."

Твоя правда на кулі земній, а апостольська правда всередині нас, як написано: "Царство Боже є всередині нас".

Одна справа — знати витоки ріки Нілу і план лабіринту, а інша — розуміти суть щастя. Не раптом ти потрапив у царство миру, коли дізнався, хто заснував місто Афінейське? І не те серце є нетямуще й непросвіщенне створіння, котре не розуміє, де Велике й Середземне море, а душа, що не відчуває Господа свого, є опудало, позбавлене чуття.

Море від нас далеко, а Господь наш є всередині нас, в серці нашому. Якщо хто мандрує по планетах, бродить вік свій по історіях, то хто може знати, що діється в серці? Інша ж то є веселість, про яку написано: "Веселість серця — життя людині..." Хай би кожен художник своє діло знав. Хворі не можуть у їжі відчувати смаку; це справа здорових; так про мир судити лиш тим властиво, чия душа миром ощасливлена.

Щастя наше є мир душевний, але мир цей до жодної речовини не стосується; він не золото, не срібло, не дерево, не вогонь, не вода, не зірки, не планети. Чи пристойно вчити про мир тим, для кого речовинний цей світ є предметом? Одно сад розводити, інше — пліт городити, інше — фарби розтирати, інше — розуміти малюнок, одна справа — виліпити тіло, інша справа — вдихнути в душу веселість серця. Ось чия це справа: "Як прекрасні ноги тих, хто благосповіщає..." Цим-то пообіцяно: "Сядете на престолах..." Усім блаженство, всім мир потрібний, тому сказано: "Сидячим обом на десяти колінах Ізраїлевих". Ось хто на вчительських стільцях учить про мир! І оце-то є кафолічна, тобто всезагальна, наука, чого про жодну іншу сказати не можна.

Всі інші науки не всім, і не завжди, і не для всього, і не всюди потрібні, і про них усіх говорить Ісая: "Шляху мирного не пізнали, і немає суду на шляхах їх, бо стежки їх розбещені, по них же ходять і не знають миру. Через те відступить від них суд і не осягне їхньої правди. Тим, що очікували світло, була пітьма, ті, що чекали зорі, у мороку ходили. Діткнуться, як сліпі, стіни, і як сущі без очей, дотикатися будуть, і впадуть у полудень, як опівночі, коли умираючі встануть..." Правда, що це нещастя володіє серцями, заселеними незнанням про Бога, але про те ж то й мова, що вчити про мир і щастя є справою самих богопроповідників; вчити про Бога — це вчити про мир, щастя і премудрість. Вони, всю тлінь облишивши, шукали і знайшли того, у кого вся речовина є фарба, заслона й тінь, що закриває рай веселості й миру нашого. Та спершу побачили всередині себе. "Це все залишили...! "Із їх числа Ісая говорить: "Чув голос Господа, який говорив: "Кого пошлю? хто піде до цих людей?" І сказав: "Це я, пошли мене". І говорить: "Іди і скажи людям цим!.." І не дивно, що вчив про мир, коли Христос, мир наш, був з ним. "Отрок (волає, як радіючий у жнива) народився нам, син, і віддався нам. Ім'я його великої ради — ангел. Чудовий порадник. Бог сильний, повелитель, князь світу. Батько майбутнього віку, приведу мир на князя, мир і здоров'я йому (у нього)"

Бачите, чия справа вчити про мир? Хай учать ті, котрі пізнали людину, у якої є мир і здоров'я. Ось учить про щастя Варух: "Чуєш, Ізраїлю, заповіді життя навій розуміти. Тямущість що є, Ізраїлю? Що, коли ти на землі ворожій? Підупав цей на землі чужій, осквернився ти з мертвими; поставився ти з сущими в пеклі, покинув ти джерело премудрості. Якби шляхом Божим ти ходив, то жив би у мирі повік. Навчись, де є тямущість, де є твердиня, де є мудрість? Щоб розуміти сукупно, де є довголіття і життя, де є світло очей і мир?.." Бачите, що у пізнанні Божому живе життя, і світло, і довголіття, і мир, і твердиня, і премудрість. Хай же вчать про щастя ті, що говорять з Варухом: "Блаженні ми й Ізраїль, тому що приємне для Бога, для нас розумне". Не бачити Господа означає позбавитися життя, світла, миру і сидіти в пеклі. Прислухайтесь до слів Єремії: "Чуєте, і прислухайтесь, і підіймайтесь, як Господь велів". Дасте Господу Богу вашому славу, перш ніж не смеркнеться і перш ніж не діткнуться ноги ваші до гір темних; і почекаєте світла, і там тінь смертельна, і будуть покладені в пітьму, якщо ж не послухаєте, то таємно заплаче душа ваша від лиця гордині, і плачучи заплаче, і погублять ваші очі сльози". Ось Мойсей вчить про щастя: "Якщо не послухаєтесь

творити всі слова закону цього, написані у книзі цій, і боятися імені чесного і дивного цього, Господа Бога твого, і здивує Господь рани твої і рани сімені твого, рани великі та дивні і хвороби злі й відомі". Трохи нижче: "І дає тобі Господь там серце печальне, і очі, що підупадають, і душу, що умліває, і буде живіт твій висіти перед очима твоїми, і злякаєшся вдень і вночі, і не будеш вірити житію своєму..." Ось проповідує Соломон про блаженство: "У страсі Господньому уповання кріпості, дітям же своїм залишить утвердження миру". "Страх Господній — джерело життя, творить же відхиляючись від сіті смертної" "Благословення Господнє на голові праведного". Це збагачує, і не повинна до нього доторкнутися печаль, в серці благословення, благополуччя й розсудливість — усе одне означає, якщо розжувати оці грецькі слова εὐλογεῖν, εὐδαιμονεῖν. Ось благовістить Павло Божу силу й Божу премудрість Христа: "Зброя воїнства нашого не плотська, а сильна Богом, на розорення твердиням, що позбавляє помислу і всякої гордині супроти розуму Божого, який полонить всякий розум і послух Христу". Павло мечем премудрості заколює думки, що виростають у серці проти Бога, аби підкорити всі наші затверділі помисли Божому віданню й розуму і цим нас просвітити, і це-то означає виганяти бісів. Біс — по-грецьки δαιμόνιον, тобто відання, знання, підлий помисел, стихійне розуміння, що долу повзає, не прозирає в Божі стихії, виповнює виповнення. Це є рідне ідолопоклонство не бачити у світі нічого, крім стихій, це початок всякого зла, і провина, й кінець, як каже Соломон. Мабуть, то найболісніший страх тривожить серце, яке лежить у стихіях, бачить їх, щохвилини змінювані й руйновані, яке раптом гляне на склад свого попільного тільця, наражене на таке ж падіння, та жодної допомоги цьому злу не знаходить. "Ніщо ж бо інше не є страх, — той же син Давидів каже, — лиш позбавлення допомоги, яка є від помислу; в такому серці тим менше поживи від солодкої й твердої надії, чим більше незнання вини, яка муку наводить". Справжня порада і добрий помисел є джерелом відради. І навпаки, ніщо більш нещасливо не ранить і не мучить сердечну нашу точку, як темні гадки, сліпі знання й шаліючі розуміння. Тепер видно, що означає оце Соломонове: "В порадах нечестивого катування буде". "Уста брехливі вбивають душу". "Куди повернеться, нечестивий щезає".

"Правда безсмертна, неправда ж є смерті забезпечення; нечестиві ж кричали й словами прикликали її". "Подругою вважали її, і розтанула" й "Заповіт уклали з нею, бо гідні її частинами бути..."

Зруйнувати й умертвити серце своє є єдине й справжнє злополуччя. Ця скруха й смерть сердечна залежить від безпутних думок, які нічого, крім стихій, не бачать; вона від входу чарівна: "Солодкий для людини хліб брехні". Та потім рот її наповниться камінням. Ці помисли називає син Сираха злющим язиком: "Смерть люта, смерть його і більша від нього краща; пекло не володіє благовірними і в полум'ї його не згорять. Ті, хто залишають Господа, впадуть у вогонь, і в них запалає й не погасне. Посланий буде на них, як лев, і, як барс, погубить їх".

Вони називаються блудницею, мечем, єхидною, дикими звірами, шершнями... Та й чим назвемо невидиме й безіменне зло? Про такі серця сказано: "Люди, що сидять у пітьмі..." Ці поради мечем Божим вирізати, думки, що нечисто дихають, і болісні гадки намагається Павло, а на те місце поверне в серця наші мир Божий. Він називає їх причинами, владами, що заховали весь світ у пітьму невідання Божого. Рада часто причиною називається, тому що, як плід без насіння, так справи без порад не народжуються. У Давида думки називаються починаннями: "Розтлили й згидилися в починаннях".

Називаються й головою у Мойсея: "Цей зітре твою голову". Не погана ця голова: "Говорить безумний у серці своєму..."

У Мойсея ж вони називаються сім'ям зміїним: "Ворожнечу покладу..."

Тепер зрозуміло, що означають ті змії, про які пишеться: "Послав Господь на людей зміїв, які умертвляють і загризають людей; і померло багато людей із синів Ізраїлевих".

Ця страта народилась із нарікання на Бога. А нарікати є не що інше як не розуміти і не визнавати Господа, задовольняючись стихіями. Як (говорять ремствуючі), як може бути те, чого не можна обмацати? Тепер видно, що означає пітьма єгипетська, пітьма дотикаюча: вона страхітлива ніч, сповнена жахів і привидів, найгрубше й найлютіше незнання. Гляньте на 17-ту главу Премудрості Соломона, про ці смертні думки і в Книзі Йова: "Жовч зміїв у череві його" "Лють зміїв хай сіє" "Хай уб'є його язик зміїний"

А що все це належить до стихійних думок, слухай Михея: "Полижуть попіл, як змії, що повзуть по землі, розгубляться на леговищі своєму про Господа Бога нашого, жахнуться і злякаються тебе". Їхній рай і блаженство наше проклинає Господь: "І сотворив ти це, проклятий ти більше, ніж уся скотина, і більше, ніж усі земні

звірі". Про цих змиїв Давид: "Язик їх перейде по землі, загострили язик свій, як зміїний". "Чого хвалишся в сильній злобі..."

Щоб це нещастя смертельним жалом не умертвляло серця людські, велить Господь Мойсею зробити мідного змія, щоб він був маяком, який веде від нещасливого безбожного шляху і вказує благополучний хід у пізнання Боже, у рай насолоди, у царство миру й любові.

Коли змій, повзучи по траві, виманює серця наші із блаженного саду, то хай і поверне змій, але вже вознесений від землі.

Цей змій уже не такий, як у "Даниїловій книзі"[8] ідол Вілсей[9], навпаки, зовні порох, а всередині тверда мідь і сила живого Бога, приодягнена плотським порохом. Цей змій є втілена мудрість Божа, що розмовляє нашими словами, але веде від землі на небо, хай звільнить нас від змиїв, що повзуть. До неї Михей говорить: "Встань і зламай їх, дочко Сіону, бо роги твої покладу залізні, і нігті твої покладу мідні, і зітреш людей багатьох" Цей змій є Христос, слово Боже, священна Біблія. "Я (волає) світло світу..." "Я пастир добрий..." "Той зітре..."

Якщо маєш вуха, послухай, як чудно цей змій свище: "Плоть ніщо ж..."

Що солодше від цієї благої звістки для серця християнського? А благовість цього змія сповіщає приточник: "Страшне слово серце мужа праведного бентежить, вість же благая веселить його".

Це є хмарний стовп, що виводить Ізраїля із відчутної пітьми у нетлінність вічного, цей лежить на падіння і на підняття, цей змій з преподобним буде преподобний, говорячи до них: "Сину, якщо премудрим буде серце твоє, возвеселиш і моє серце". Такий сам вознесе змія, як написано: "Змія візьмуть... (вознесуть)".

Нехтувати мудрими порадами означає самому собі запалювати факел. Для безперешкодної подорожі немає важливішого, тобто більш корисного і величного, ніж пізнати самого себе і знайти сховану в нашому попелі іскру божества, звідси народжується благословенне оте царство володіти собою, мати міць і на душевних устремліннях, що лютіші від усіх тигрів, ніби на левах, що везуть колісницю, їхати.

Насіння всіх наук ховаються всередині людини, тут приховане їхнє джерело, а хто бачить його? Це одне невичерпне джерело всього блага й блаженства нашого, *воно* само є оте блаженство, безпричинний *початок*, безпочаткова *причина*, в якій і від якої все, а вона сама від себе самої і завжди з собою є і буде. Тому й вічна, завжди й у всьому одна й однакова, яка розумілася і яка утримує.

Ця найвища причина всезагальним іменем називається Бог, властивого імені для неї немає.

Це блаженство мудрі люди вже в найдавніші часи знайшли і насолоджувались ним, а нам заповітом своїм неоціненний скарб цей залишили у спадок. Заповіт той — це книги їхні і ворота до щастя. "Премудрість і думка блага в воротах премудрих". "До воріт сильних прийдіть, в воротах же міста, дерзаючи, говорить..." "Мудрі жінки створили доми". А про ці книги пишеться: "Страшне це місце: не є це дім Божий і ці ворота небесні".

"Їж мед, сину, бо він благий, хай насолодиться гортань твоя, і зрозумієш премудрість душею твоєю". "Якщо ж знайдеш її, то буде добрим кінець твій, і сподівання тебе не покине". "Це книга повелінь Божих і закон сущий навіки". "Всі, хто дотримується її, в життя ввійдуть, а хто покинув її, умруть". У цих створених премудрістю домах блаженний Лот бенкетує і впивається з дочками своїми, у них упився й Ной; там бенкетує й братія з Йосифом. "Пили ж і упилися з ним".

Не те вони вино пили, яке п'ють у приточника беззаконники: "Ті живляться їжею безчестя, вином же беззаконня впиваються". Але вином, яке веселить серце. Бачите, у яких книгах треба шукати веселощів, а чия справа вчити про них.

Це вино п'є небесний учитель у царстві батька свого з тими, про кого каже: "Глянувши довкола себе, сидячі говорять: "Це мати моя і браття мої..."

Вино це зі стола високого: "Уп'ються від жиру дому твого". З цього стола пробує і Павло: "Маємо вівтар..." Пізнання найсолодшої істини Божої подібне до вина, яке звеселяє, з ними те ж діється, що й з якимсь стародавнім мудрецем: цей любитель істини і ревний шукач мудрості змалечку протягом багатьох років, між іншим, намагався довідатися, який розум і таємниця ховаються в образі трикутника[10], що його й нині малюють у християнських храмах, а з середини його або око дивиться, або сонячні промені ллються. Нарешті потаємна сила раптом, як блискавка, освітила душу його: скочив Піфагор, почав руками плескати й кричати: "Знайшов! Знайшов! Знайшов!" Скажіть мені, хто не вважав би п'яним, дивлячись на нього? Скакав і Давид, граючи на органі. Несуть і ведуть за ним кивот[11] з захованим всередину заповітом Господа Сил в замок його Сіон, а Давид перед ним танцює. "Звичайно, він спився або від меланхолії втратив розум", — говорить, дивлячись у вікно, Мелхола, дочка Саулова. А Давид, не зважаючи на її докори, що хотів, здійснив: приніс Господу жертву всеспалення і жертву миру, свято радості й веселості. Нарешті, й ізраїльтян, які за ним пішли, зробив щасливими, відкривши їм

Господа Сил, а "у Мелхоли, дочки Саула, не буде дитини до дня смерті її" (2-га кн. Царств, гл. 6).

Не дуже солодко розмірковував би Давид, і сам я ледве стримався від сміху, бачачи Давидове танцювання від того, що втягнув у твердиню своє скринище з кам'яними таблицями.

Багато хто й сьогодні це робить, кожен день цілує Євангеліє і майже спить на цьому камені з Яковом; та вірю й розумію, що таємна сила воскресіння, прихована під кам'яними скрижалями, як Мойсеєве з палаючої купини, так і Давидове серце освітила і закарбувалася всередині його.

Там і Авраам побачив день Господній і зрадів, це сам Давид доказує цими словами: "Відбилося (закарбувалося) на нас світло лиця твого..." Одна справа — бачити камінь з буквами і папір з чорнилом зовнішнім оком, інша — дивитись тим поглядом: "Підійміть очі ваші", і чути тими вухами: "Хто має вуха слухати, хай чує", і могти сказати з Павлом: "Написано не чорнилом, а духом Бога живого на плотських скрижалях серця".

Фарби на картині кожен бачить, але щоб малюнок і живчик угледіти, потрібне інше око, а хто такого не має, сліпий у живопису. Скрип музичного інструмента кожне вухо чує, та щоб відчувати смак прихованої в скрипінні злагоди, слід мати таємне вухо, розуміння, а позбавлений такого тому не знає радості, що зворушує серце, бо німий в музиці. У найпалкішу від старанності душу не швидко входить сіяння слави Божої: "Коли прийде час, з'явишся". Блаженний цей час у численних місцях призначено. У Ісаї: "Тоді відкриються очі сліпих і вуха глухих почують, тоді скочить кривий, як олень, і чіткою буде мова гугнявих"

"Зібрані Господом навернуться і прийдуть в Сіон з радістю, а радість вічна над головою їх. Тоді вовки і ягнята повинні пастися разом. Світися, світися, Єрусалиме!.."

Оце-то світло, яке зійшло, зробило апостолів схожими на п'яних: "Інші ж лаючись говорили, наче вином наповнені".

Кричить Петро і захищає їх; та чи можна повірити у застаріле в душах повір'я, а іноді й злобне? П'яні від радості, бо зрозуміли те, що, облишивши все, шукали... Побачили з Давидом здійснення знамень і образів, угледіли чудеса на небі й на землі, почали збирати манну.

Манна — означає *чудо*, тобто що це таке? "І це на лиці пустелі манна, як коруанс[12], біле, як лід, на землі побачивши це, сини Ізраїля сказали один одному: "Манна!", тобто що це таке? "Не знав же, що було". Говорить їм Мойсей: "Це хліб, його ж заповів

Господь". Невимовно раді, що побачили нове, почали пророкувати нове новими мовами.

Це означає бути пророком, або філософом, побачити поверх пустелі, зверх стихійної ворожнечі щось нове, нестаріюче, чудне і вічне, і це сповіщати.

"Всякий, хто прикличе ім'я Господнє, врятується". Спасінням для душі є обгрунтована радість і тверда надія. Дихають таким же пиящтвом і ці Павлові слова: "Хто розлучить нас з любов'ю Божою?" Та у всьому перемагаємо їх за того, хто полюбив нас. Бачите, як сильно у цьому мужі вкоренилася радість, що всі прикрощі його присолоджує, ніщо йому не страшне, веселий і в темниці. Це є справжній мир.

Як здоров'я має свою осілість не зовні, а всередині тіла, так мир і щастя в найглибшій точці душі нашої перебуває і є здоров'ям її, а нашим блаженством.

Здоров'я тіла є не що інше як мир тілесний, а мир сердечний є пожива та здоров'я душі, і як здоров'я родиться після очищення з тіла шкідливої й зайвої мокроти, матері всіх хвороб, так і серце, очищуване від підлих світських гадок, що хвилюють душу, починає проглядати схований всередині себе скарб щастя свого, відчуваючи, ніби після хвороби, бажання поживи своєї, подібне до нашого горіха, який зачинає зерно життя свого в звичайному молочку. Оцих-то, хто починає себе пізнавати, закликає премудрість Божа у дім свій, на гостину через слуг: "Прийдіть, їжте мій хліб і пийте вино..."

У цю вітальню й пацієнт єрихонський привозиться самарянином, кличе і всіх, хто загубив своє серце: "Приступіть до мене ті, хто занапастив серця, сущі далеко від правди"; "Прийдіть до мене всі трудящі..." Про цього лікаря повчає нас син Сираха: "Шануй лікаря... бо Господь створив його". А хто ж той лікар, якщо не цей: "Зцілюючи всяку недугу і всяку рану в людях". Але що зцілював? "Зцілюючи засмучених серцем..." Якщо хто серцем хворий, якщо помислами недужий, тоді сама людина страждає. Не тіло, а душа є людиною, не шкаралупа, а зерно є горіхом. Якщо ціле зерно, то збережеться й шкаралупа в зерні. Хто побачить це й повірить? "Очисти спочатку внутрішність склянки і блюда, хай і зовнішність їх буде чиста". Зціли спочатку сердечну зажуру, не бійся тих, хто вбиває тіло. Одне — тілесне здоров'я, інша справа — веселість і живість серця.

Сад, позбавлений плоту, є нещаслива душа, що заснувала своє щастя на стихійному піску і запевнила себе, що своє добро можна

знайти поза Богом. Початок премудрості — страх Божий, він спершу вбачає щастя своє всередині себе. Цей блаженний ранок всередині серця починає світити, ведучи за собою ясність пресвітлого й вічного миру, і якби воно [серце] піддавалося тлінню, то чи могло б породити вічний мир? Чи може душа мати тверду надію на те, що третього дня зруйнується? Чи не вся така піщана надія є матір'ю душевної зажури? І як може твердо встояти серце, бачачи все стихійне, до останньої крихти руйноване, а через сліпоту не може розгледіти те, на що благонадійно можна опертися? Ця благонадійна надія у Павла називається якорем, з цього видно, що все світське добро не є добром; воно руйнується навіть до самого здоров'я тілесного і заспокоїти серце не може.

Доки душа не відчує смаку нетління, доти не відчує вона твердого миру й є мертвою.

Яка сила-силенна людей читають Біблію! Але без користі цей дім Божий закритий і запечатаний.

Дух страху Божого і дух розуму вхід відчиняє; без цього ключа всякий поремствує, пожадає і обійде це місто. Багато хто приходить до нього з допитливим духом, інші — з половиною душі, інші — з Юдиним серцем, але без користі: "Довкола нечестиві ходять". Інші схиляють її до захисту своїх плотоугодій, і з непокірним вона розбещується на шкоду, виводять пророцтва про тимчасову користь, про приватні побрехеньки, про тлінні предмети, та довкола нечестиві ходять. Як мало справжніх дбайливців, вірних шукачів і оснащених читачів, скаржиться на це Єремія: "Кому розкажу, і кому засвідчу, і почує?" "Це неосвічені вуха їх і чути не зможуть!" Ці слова Господні були у них сплюжені, і не сприймуть! Біблія є найдосконаліший і наймудріший орган. Як магнітна стрілка в одну північну точку спрямовує своє вістря, так і ця на того дивиться і веде до того: "Схід ім'я йому". Це є стріла спасіння Господнього, як говорить Єлисей, допомагаючи власними руками натягнути лук і вистрілити стрілу в недругів, поклавши руки свої на руки царя Йоаса (4-та книга Царств, гл. 13).

Якщо язик ранить, чому не назвати його стрілою? Біблія є слово Боже і язик вогняний.

Ісая в її особі говорить: "Від черева матері моєї назве ім'я моє і покладе уста мої, як меч гострий, і під покровом руки своєї заховає мене; покладе мене, як стрілу вибрану, і в колчані своєму сховає мене, і каже мені: "Раб мій ти, Ізраїлю, і в тобі прославлюся". Стріла ця Всевишнім нам послана для ворогів.

Слова богопроповідників є стріли, про які Ісая: "Їх же стріли

гострі, і луки їх натягнуті, копита коней їх, як твердий камінь, стали; колеса колісниць їх, як буря; лютіють, як леви". Ось один з цих воїнів! Зброя воїнства нашого не плотська, а сильна Богом...

Але як натягнути стрілу цю? Треба вміти і мати в собі того: "Хто навчить руки мої на повстання". Оцю-то стрілу знайшли в колчані апостоли — язик вогняний. "Мову — її ж не знаючи — почують".

І як ця стріла ширяюча спрямована на один лиш схід, так і цей орган лише Богові пісню співає. Дуже бездушно й погано різноголосить і сам перешкоджає своїй співзвучній гармонії, якщо почати грати на ньому для плоті й крові. Грає й скаче Давид, але перед Господом, тобто заради Господа, бо і Мелхолі говорить: "Благословенний Господь, який вибрав мене перед батьком твоїм..." "Буду грати й танцювати перед Господом". Заохочує й інших: "Заспівайте до Господа. Це лиш один є благий псалом".

Немає солодшого й дійовішого, як бренькати на ньому Богові, а не стихіям, а не світові; не тліні, а вічності, тоді-то дійсно будуть вигнані біси із Саулів. При цьому слід уміти порівнювати голоси, які вливають у душевне вухо солодку симфонію.

При злитті двох чи трьох голосів твердий псалом складається, наприклад: шануй лікаря, всупереч потреб честі його, бо Господь створив його. А кого ж не Господь створив? Відразу ж і нісенітниця: чому ж цар Юдин Аса осуджується через лікарів? "І в немочі своїй не винив Господа, а лікарів". Дивіться, як погано цей орган різноголосить за людиною! Не заперечую, та й сам я радий шанувати тілесного лікаря. Притім кажу, що Біблія є досить погана й нескладна дуда, якщо повертаємо її до наших плотських справ, колючий тернівник, гірка й несмачна вода, пустощі, якщо з Павлом сказати, Божі або, скажу, сміття, гній, погань, бруд, гній людський, в якому велить Бог Єзекіїлю сховати ячмінну проску ру: "Так з'їдять сини Ізраїля хліб свій нечистий у поган, коли розсиплю їх" (гл. 4).

У Ісаї — стріла вибрана, в колчані своєму захована, а в Єзекіїля — у смітті, гною скотини ховається проскура.

Чи це не є таїнство — серце, що утверджує нам слово Боже, повите брудом земних справ наших? Ті лиш від зміїних укусів зцілилися, хто дивився на гору на вознесенного змія, а не ті, що дивились на повзучого в земному поросі.

Так і тут живляться в час голоду пшеницею Йосифовою ті, хто приступив до столу й насолоджується високими умами, а не ті, які жеруть гнилу свою мертвеччину коло слова тваринного. "Навколо нечестиві..."

Там згадується змій, що повзе і поїдає бруд, а в Єзекіїля на

гноєїдів ось що Бог віщає: "Хай бідні будуть хлібом і водою, і згине людина та брат її, і розтануть у неправдах своїх".

Навіщо ми знаходимо там нашу грязь і гній і їмо його, якщо все це лише Богу й божественному його слову присвячене? Звичайно, ми не пізнали себе. Якщо ж скажете, що таке жорстоко й тяжко читати й розуміти, якщо вам Бог прощає, то одне те непростиме, що ми схожі на розумницю бабу: ця розумниця вирішила їсти дуже гірку біля горіха волоського шкаралупу, нарешті, розсердившись, почала лаяти й сміятися; такі, позбувшись доброго смаку, хвалять іноземні плоди.

"Шануй лікаря... Бо Господь створив його". Але щоб тут не приснилися нам наші тілесні лікування, тому там же всюди говориться таке: "Чи не від дерева посолодилися води, хай буде пізнана сила його?" Яка подібність плотських ліків з тим богопоказаним деревом, котрим Мойсей посолодив гірку воду? Якщо хтось це дерево знає, може вознести змія, оббити бруд з проскур, посолодити біблійну воду. Ось лікар кричить: "Послухайте премудрість у притчах! Господь створив мене, початок шляхів своїх". Слухай лікування: "Сину, не забудь, тримайся моєї поради й думки, хай жива буде душа твоя і благодать буде на твоїй шиї! Буде ж зцілення (прикладання) плотям твоїм і лікування костям твоїм, щоб ходив ти, сподіваючись, у світі по всіх шляхах твоїх..."

Бачите, що лікує цей лікар? Душу хворобливу. "Мир мій даю вам. Ви мої друзі..."

Оцього-то доброго друга так високо рекомендує син Сираха: "Друг вірний — міцний покров; хто знайшов його, той знайде скарб. Для вірного друга немає зради, і немає мірила доброти його! Друг вірний — ліки життю, і ті, що бояться Господа, знайдуть їх". Тепер же скажу: шануйте Біблію, при розгляді потреб її вона є аптека, набута Божою премудрістю, для лікування душевного миру, не виліковного жодними земними ліками.

У цій аптеці Павло риє, копає, силою дерева хресного озброєний, і, вбиваючи всю мертву гниль і гній, виймає й повідомляє нам саме чисте, нове, пахуче, Боже, нетлінне, вічне, проповідуючи Христа Божу силу.

Церемоністи сердяться, а афіняни сміються, для нас же, покликаних, Христос є Божа сила і Божа премудрість. Якщо ж запитаєте, чому ці книги одне пишуть наявно, а інше таємно, а нове з них виходить? А хто ж сіє на ниві насіння майбутнє? Та й чи може орач сіяти зерно нинішнє? Воно, прийняте у надра земні, розіпріє й зітліє; у той день виходить з нього плід новий з новим зерном. А для цього необхідний круг річного часу.

Скажіть, чи можна на молодому серці виростити плід відання Божого й пізнання (ці обидва між собою нерозлучні) самого себе? Для цього потрібний круг цілого людського віку.

Біблія є людина домовита, що приготувала насіння в засіках своїх. Про цього-то хазяїна пишеться: "Вийде сіяч сіяти". Вона в молоді наші думки насіває насіння нинішнього плотського нашого віку, щоб нетямуще наше серце було здатне прийняти; це насіння не пусте, а приховує в собі Божу силу.

Воно як непотрібне з часом псується в серці й гине, а нове проростає. Сіється загниваюче, встає пахуче; сіється жорстке, встає ніжне; сіється гірке, встає солодке; сіється стихійне, встає Боже; сіється нетямуще й дурне, воскресне премудре й прозорливе. Все, що ми лиш маємо, є те ж і у Бога. У тім тільки різниця, що наша гниль і тінь, а його нетління й істина.

Стародавній мудрець Едіп[13], умираючи, залишає малолітньому синові в спадщину історію під назвою "Сфінкс": "Любий сину, ось тобі найкращий по мені спадок! Прийми цю маленьку книжечку із правиці моєї; люби її, якщо хочеш любити твого батька; мене вшануєш, шануючи її. Носи її з собою і май у серці своєму, лягаючи і встаючи. Вона тобі плід принесе такий, як і мені, розумій — блаженний кінець життя твого. Не будь нахабним і безсовісним, ступай тихенько, життя є небезпечний шлях; привчай себе бути задоволеним з малого, не наслідуй тих, хто розтрачує серце по зовнішності. Вчися збирати розсипані думки твої і повертати їх всередину себе. Щастя твоє всередині тебе, тут центр його закопаний: пізнавши себе, все пізнаєш, не пізнавши себе, у пітьмі ходитимеш і лякатимешся страху, де його й не було. Пізнати себе повно, пізнатися й задружити з собою — це є невід'ємний мир, істинне щастя і мудрість досконала. Ах, якби я міг тепер закарбувати на твоєму серці пізнання самого себе!.. Але світло це осяває у пізньому віці, якщо хтось щасливий... Будь добрим до всіх. Не образиш і ворога свого, якщо хоч трохи намагатимешся себе пізнати.

Та ненавиджу природу твою й радію. Звичайно, пізнаєш себе, якщо сильно прагнутимеш вникати всередину себе, сильно, сильно... Лише цим врятуєшся від лютого мучителя".

Він говорив багато, та хлопець нічого не міг зрозуміти. Обливаючи батькову руку сльозами й приймаючи книжку, пригортав її, наче батька, до свого серця; а батько, радіючи як із старання сина, так і розлуки своєї із тілом, заснув у вічності,

залишивши на смертному лиці образ радості, живий слід ощасливленої миром душі своєї.

Добрий син, малу цю книжечку часто читаючи, майже напам'ять знав її. У ній написано було, що дуже люта і дуже страшна потвора, на ім'я Сфінкс, в часи життя його батька всіх, хто зустрічався їй, хто б він не був, мучила й умертвляла. Обличчя її було дівоче, а все інше личило левові. Вся причина вбивства полягала в тому, що не могли вирішити пропонованої цим чудовиськом задачі, або загадки, яка приховувала поняття про людину. Хто б не трапився, раптом оця задача: зранку чотириногий, у полудень двоногий, а ввечері триногий, скажи мені, який звір? Нарешті написано, що Едіп загадку відгадав, потвора зникла, а возсіяла у дні його радість і мир. Весь цей опис тримав він у своєму серці.

Увійшов син мудреця в літа, посилились пристрасті, а світське товариство допомогло йому розбеститися. "Сфінкс, яка нісенітниця, — говорили йому, — пуста небилиця! Забобони!.." Та й сам він уже мав недитинячий розум; він розумів, що цих звірів ні в Америці, ні в самій Африці, ні на островах японських природа не народжує, а в Європі їх і не бувало. Жодна природнича історія про них не згадує, все уже добре розумів, щоб бути прозорливим кажаном. Кажанові — гострий зір вночі, а неробі — у злі. Непутнє життя цілком позбавило його сердечної веселості. Тоді перший засів юродивої історії про потвору у серці його зогнив, як гниє старе пшеничне зерно, на ниві поховане.

У 30 років почав входити в себе і пізнавати. "Яка біда! — говорив він сам з собою. — Я зовсім змінився. Куди поділася радість моя? Хлопчиком я був веселий, все у мене є з надлишком, одного не вистачає — веселості. Є й веселість, і таким мене вважають, але зовнішня, а всередині сам відчуваю руїни основ її, боюся й сумні-ваюся. Одне лиш твердо знаю, що я бідний. Яка користь мені від доброї про мене людської думки? Ось справжній плід забутого мною заповіту й поради батьківської! Прибуток мій подвоює у мене жадобу, а мої насолоди закінчуються стократною гіркотою. Сфінкс! Дивна справа... Звичайно, тут якась таємниця... Мій батько був мудрий і людинолюбний, не збрехав навіть жартома і не був до цього природжений; неможливо, щоб він мене хотів обдурити. Звичайно, все те правда. А я ледь не потрапив до того звіра; мене мучить щось, та не розумію, і допомогти не можна. Одне лиш чудо, що мучуся тим, чого не бачу, і від того, кого не знаю... Нещасна омана! Нестерпна пітьма! Ти-то вражаєш у саму точку мене, в саму душу мою, перекинувши, як вихор, хатину, як

буря кедр. Безрозсудний світ, спокушуючий і спокушуваний! Отрута порад твоїх — це насіння смерті сердечної, а твоя насолода — то найлютіший звір; нерозумних вона зустрічає лицем дівочим, але кігті її — кігті лева, що вбивають душу, і вбивства її кожен вік і кожна країна переповнена. Продовжувати не хочу". Почав проростати із хибної історії новий і всекорисний дух. Добрий син при проводирі-зорі, що сходила всередині нього, помалу пізнав себе, з часом став спадкоємцем високого батьківського миру, возгніздившись на храмі нетлінної істини як шанувальник батьків. Змієненависник бусол сповнив як батьківське, так і пророцтво, приховане таємничим голубом, що стоїть серед морських хвиль на камені з таким написом: "На твердості відпочиваю". Що потрібніше, ніж душевний мир? Біблія нам від предків наших заповітом залишена, та й сама вона є заповіт, що відобразила в собі мир Божий як обгороджений рай веселощів, як закритий кивот — скарб, як раковина молюска, що в собі зберігає дуже цінну перлину, та нетямуще нахабство наше, яке по кутках цей дім оцінює, ненавидить і не намагається пізнати. Дуже смішним нам видається створення світу, відпочинок Божий після трудів, каяття й злість його, виліплення з глини Адама, ввітхнення життєвого духа, вигнання з раю, пияцтво Лотове, Сара, яка народжує, всесвітній потоп, стовпотворіння, піший перехід через море, жертвоприношення, лабіринт громадянських законів, похід в якусь нову землю, дивні війни й перемоги, чудне межування і т. ін. і т. ін.

Чи можливо, щоб Єнох з Іллею[14] залетіли ніби в небо? Чи можливо в природі, щоб Навин зупинив сонце? Щоб повернувся Йордан, щоб плавало залізо? Щоб дівою після пологів залишилась? Щоб людина воскресла? Який суддя на райдузі? Яка вогняна ріка? Які челюсті пекельні? Вір цьому, груба давнино, наш вік просвіщенний!

Анітрохи з цього не дивуюся. Вони приступають до цієї спадщини без смаку й без зубів, жують лиш нехитру й гірку шкаралупу. Якби до цього джерела принесли з собою сіль і посолили його з Єлисеєм[15], то раптом цей напій перетворився б у вино, яке звеселяє серце. Води ці до цього дня є ті ж єлисейські, як тільки Єлисей посвятив їх Господнім словом. Божі слова відразу перестали бути смертоносними й шкідливими, стали солодкими й цілющими для душ.

Якщо хтось упізнав себе і задружив, якщо може сказати: "Було слово Господнє до мене", "Знаю людину", то може й тепер

відвідувати ці ж води. Оці-то джерела залишаються у спадок від батька Ісааку: "Знову викопав Ісаак водяні колодязі, які викопали раби Авраама, батька його" (гл. 26). Біля цього джерела знаходить раб Авраамів для Ісаака дружину Ревекку.

Тлумачить ці заручини Осія: "Заручу тебе собі навіки, і заручу тебе собі у правді, і в суді, і в милості, і в щедротах, і заручу тебе собі у вірі, і пізнаєш Господа".

Послухайте, ось раб сина Авраамового: "Заручив вас отому мужу, діву чисту представити Христові".

Випробуйте писання: розумій, очищайте, рийте, копайте; дивись, як риє Ісаак: "І викопав звідти інший колодязь, а не сперечався про той, і назвав ім'я йому — простір, кажучи, що нині розпростер Господь наш". Хіба не чуємо живого джерела, що закликає нас? "Спрагни, хай прийде до мене..." Ось спадок, спокій серця, простір духа, вгамування душевної спраги! Не дай Бог нам пити так з цього джерела, як ті потоки. "Доля солодка мала смачні колодязі, і побігли цар содомський і цар гоморський, і згинули там, ті, що залишились, втекли в гори"[16]. Одне й те ж джерело є падіння й підняття ненависників цих Богові присвячуваних вод і хулителів Єлисеєвих; вже не сфінкс, а ведмедиці терзають: "І оглянувся я услід їм, і бачив я, і проклятий я іменем Господнім..." (4-та [кн.] Царств, гл. 2). Ми не діти розумом, ведмедиця душу не зачепить; я тобі скажу, які-то звірі від Бога насилаються: "Зуби звірів пошлю в них..." (Второзаконня, гл.32, ст. 24). Зауваж слово оце "в них", розумій: "всередині їх"; звіра впустити всередину як можна? Посилає на них і шершня! Не можна, щоб карав по тілу той, хто говорить: "Не бійтеся тих, хто вбиває тіло..."

Які ж ці звірі й шершні? Слухай Мойсея: "І буде, якщо не послухаєш Господа Бога твого голосу... проклятий ти, коли тобі входити, і проклятий ти, коли тобі виходити. Хай Господь пошле тобі вбогість і голод, а винищення на всіх..." Слухай далі: "Хай уразить тебе Господь зітлінням, огневицею, і холодом, і жаром, і вбивством, і вітром згубним, і бідністю, і пожнуть тебе, поки загублять" Слухай далі: "Вразить тебе Господь шаленством, і сліпотою, і нестямою розуму". Зупинимось тут: досить цього. Тільки не забудьте Сирахових слів про язик: "Посланий буде на них, як лев, і, як барс, загубить їх".

Про ці гризоти й душогубні жала говорить і Павло: "Жало ж смерті гріх..." Що таке гріх, якщо не помилка? Грішити по-грецьки 'αμαρτάνειν — значить бути безпутним, що ж гірше, як крокувати без дороги, жити без путі, ходити без поради? Це вразить серце

болючіше від ведмедиці, колючіше від шершнів. Немає солодшої й більш звеселяючої істини, провідника душі, і немає сумнішого, ніж пітьма незнання. "Будеш (там же у Мойсея говориться) намацувати в полудень, як намацує сліпий у пітьмі, і не виправить (Господь) шляхів твоїх".

Ще простіше говориться у Єремії: "Покарає тебе відступлення твоє, і злоба твоя викаже тебе, і пізнай, і дивись, як гірко тобі і зле, і не виправить (Господь) шляхів твоїх". Не віруючий і не знаючий Господа вже засуджений. Немає сумнішого й болісніше від цього, і не буде ніколи. Гріх є зіпсуття самої істоти і розорення самої душевної суті; гріх — означає заблудити від Господа свого, а це є втратити життя і мир сердечний. Гріх — сам собі отрута й страта, а мучить більше, ніж тисяча видів пекла. Бачите, чия справа вчити про мир і щастя. Біблія — цього джерело і основа. Правда, що багато ангелів для скарбу нашого, народженого у вертепі, не дуже майстерно і не за Давидом на біблійному інструменті співають пісню: "Слава во вишніх Богу". Але дурість цілої тисячі нетямущих живописців не може у нас живописну хитрість зробити очевидною, а навчать нас, що це є дуже тяжка наука і серед численних своїх любителів лиш небагатьом досяжна.

Мій давній друг Олексій Соха[17] в дружньому товаристві під час розмови почав хвалитися, що наш спільний приятель Севастян, син Якінфа, лікар, повернув йому зір, який був у небезпечному стані. У цьому місці нашої розмови один із товариства почав гірко плакати: всі ми здивувалися, в чім причина? "Мені той же лікар, — сказав, плачучи, сліпий, — обіцяв було зцілити очі". Ми знали, що добродушний Севастян не брався за неможливе, тому запитали: "Чому ж ти не дався?" — "Ось чому, — відповів безокий, — обманутий багатьма лікарями, здавалося мені, що всі однакові; а тепер я навіки сліпий..." Гідно й праведно! Монета злодійська не може знищити ціни й честі монети царської. Тепер скажу вам те ж, що й на початку: обережно говоріть про мир. Висока мова є мир. Не будьте нахабні, випробовуйте все небезпечне. Не покладайтеся на павутину ваших думок, пам'ятайте слово оце: "Не будь мудрий про себе; не мудрися надто, щоб колись здивувався. Не виправдовуй себе перед Богом. Шануй лікаря. Не високомудруй, а бійся".

Зневажати Біблію — означає надто мудрувати, ніби ми щось краще вигадали. Виправдати себе перед Богом — означає те ж саме, ніби ми випередили його новознайденим прямим [шляхом] до щастя. Високо мудрувати — означає ніби в наш вік народилась істинна премудрість, невідома давнім вікам і нашим предкам.

Це безглуздя високого ступеня, якщо вважати, що в наші часи зійшло сонце, відкрилося джерело здорових вод, винайдено сіль... Самопотрібність повсюдна й вічна. Бог і премудрість не мають початку. А те — сама погань, що вчора з грибами народилася. Визначте день і зберіться. Я під проводом Божим і його Біблії міг вам, якщо мене не обдурить самолюбство, показати алфавіт миру або буквар його. А тепер доручаю вас Богові. Сума всієї нашої мови буде така: чим хто погодженіший з Богом, тим більш мирний і щасливіший. Соромлюся сам свого слова. Краще було сказати: зберімося й разом зацікавлено порозмовляймо[18]. А раптом щось відкриє той, хто близький усім, котрі закликають його до істини.

А ф а н а с і й. А ми підемо в сад, а із саду додому... Скажіть мені, якою вам видалася його мова?

Є р м о л а й. Мені вона видалася ділом. Немає шкідливішого, ніж нахабство.

Я к і в. І мені його мова здається небезпідставною. Може трапитись, що ми розмірковуємо про мир так, як стародавні міркували про піфагорійські боби[19]. Між численними його загадковими висловами є й такий: "Не їж бобів". Багато хто з цього сміявся, а інші висмоктали з цих слів підлі соки, кожен за своїм сновидінням. Один думав, що у бобах шкідливий сік, який викликає безсоння. Другий гадав, що мають сороміцький дух і фігуру. Третьому приснилося, ніби перетворюються у кров, якщо сховати їх у мідну посудину, та інша нісенітниця. Про це написали й книги. Чи можливо, щоб мудрий муж такі низькі думки закрив у своєму символі? Мені здається, що вгадали ті, хто висмоктав звідти оцей вислів Сираха: "Премудрість книжника в благочасі свята, а хто применшується в діяннях своїх, упремудриться". Не маючи камінців, стародавні використовували для кандидатів білі й чорні боби. Піфагор любителів премудрості відволікав цим словом від честолюбства, щоб мати вільне серце для дослідження істини.

Тлумачить один його символ Ціцерон у своїй книзі "Про старість", і досить непогано: стародавні мудреці мали свою особливу мову, вони зображали свої думки образами, ніби словами. Образи ті були фігурами небесних і земних створінь, наприклад: сонце означало істину, кільце або змій, звитий у кільце, — вічність, якір — ствердження або раду, голуб — соромливість, птах бусол — богошанування, зерно й насіння — помисли й гадки. Були й вигадані образи, наприклад: сфінкс, сирена, фенікс, семиголовий змій та інше. Печатка імператора

Августа мала з кільцем якір, обвитий дуже спритним морським звіром дельфіном з таким підписом: Festina lente, тобто поспішай (завжди) поволі. Образ, що має в собі тайну, називав по-грецьки 'εμβλῆμα, emblema, тобто вкидка, вправка ніби у перстень алмазу, наприклад зображений гриф з таким підписом: "Нагло породжене швидко зникає"; або оберемок трави з цим написом: "Всяка плоть — трава". А якщо таких фігур дві чи три скласти разом, як у згаданій печатці, тоді називалося σύμβολον, conjectura по-римськи; по-нашому сказати б: скидка, змітка. Печатка Августа була головою всіх його порад при царюванні. Він вважав за одне швидкість і вправність. Нарешті, так щасливо царював, що цей народний вислів майже став прислів'ям. Августу або не слід було починати, або переставати царювати. Та мені здається, що Августова печатка означає й те, щоб шаленство душевних прагнень стримувати порадою, залежною від вічності. На цю думку наводить фігура змія, у кільце звинутого, з таким написом: "Від тебе, Боже, початок, у тобі ж хай закінчиться". Вічного вічність також утворилася трьома перснями чи кільцями, між собою зчепленими, з написом: "Ці три вище всіх стихій". Серце, яке лине до вічного, позначалося образом стріли, спрямованої вверх, до зірки, з таким підписом: "Досить мені його одного". Серце, вічністю просвіщенне, зображалось чагарником чи посадкою, яка плодопринесла зерно, що падає над земною поверхнею, з підписом: "Бажаю майбутнього життя". Зображалося й орлом, який дивиться й злітає до сонця, з підписом: "Горю до безсмертя". Також змієм, що скинув свою стару шкіру весною і обновив юність. Я недавно намалював таємничий образ. Він зображає море з берегом, з якого летить на другий бік моря ластівка з написом: "Взимку немає тут для мене спокою". Такі фігури, які таємно зображували вічність, бували у стародавніх вирізані на печатках, перснях, на посуді, на таблицях, на стінах храмів, з цієї причини названі hieroglyphica (ієрогліфіка), тобто священна скульптура або різьба, а тлумачі названі hierophantes — священноявителі або mystagogi — тайнознавці[20]. Звичайно, ніхто б не міг розуміти і, дивлячись, не бачив би, наприклад, земної кулі, зображеної з царською короною і скіпетром, та перекиненої, якби не було підписано таке: "Дурень уповає на нього". Звідси, видно, народилося оце прислів'я: "Не фігура", тобто не важко.

Логвин. Мені здається, що й сама Біблія створена Богом із священно-таємничих образів: небо, місяць, сонце, зірки, вечір, ранок, хмара, дуга, рай, птахи, звірі, людина та ін. Це все образи висоти небесної премудрості, показаної Мойсею на горі; все це і

всі створіння є тінь, яку утворює вічність. Хто міг би здогадатися, що Ноєва дуга є образом священної Біблії, якби син Сираха, схвалюючи божественну премудрість, не сказав: "Слава висоти, твердь чистоти... Сонце, яке спалює гори... Місяць усім... місяць є по імені своєму... Доброта небес, слава зірок... Дивись на дугу й благослови того, хто сотворив її, чудова сіянням своїм" (гл. 43). Усі ці створіння неба і землі сотворив Вишній для того, щоб вони перетворили гірний початок влади Божої, силу слова його і славу прісносущого духа його.

"Спочатку сотворив Бог небо і землю". Коли вся суміш створінь витікає із Божого джерела, тоді хай повертається до того ж, хто є початок, і кінець, і нас за собою веде від смерті до життя і від землі до небес. Це велике світило (Біблія), сотворене на тверді кріпості вічного для того, щоб освіщала земляні уми наші, щоб розлучала нам між днем воскресіння і між ніччю тління, воно одне нам як видиме, так і знане хай веде своїми знаменнями у часи вічності, у дні спасіння, в літо Господнє благоприємне. Воно, утверджене в роди родів, хай у найкрайнішому разі якась часточка людей Божих у цьому ковчезі врятується від змія, що вибльовує потоп, який наповнює землю безбожністю. У цьому ковчезі спочиває наш Ной, тобто мир, котрий усякий розум перевершує, і хто зрушить його? Тут гніздиться і голубиця його (йона — по-єврейськи), зсередини вона випускається, здіймає високий погляд свій, виглядає воду, що переважає тління, верх гір вічних, гір правди Божої, місце багате, землю, яка вирощує билинки трав'яні та дерево плодовите, день третій воскресіння і приносить в устах своїх нам милість миру і стійке надії утвердження, говорячи: "Радійте! Не бійтеся! Чому ви збентежені? Мир вам! Ідіть сповістіть браттям моїм".

Якби хто ввійшов у покої чистої цієї голубиці і відпочив серед границь її з Ісааковим сином, тоді би дізнався, що вся слава її всередині знаходиться, і признався би, що дійсно крила її посріблені, що шум їх чудний, а міжрам'я її сіяє найчистішим і ніким не баченим золотом: "Золото ж землі цієї добре, і там є рубін і камінь зелений" (Буття, гл.2). Але так усе закрите фігурами й образами, так запечатане, що дуже важко, та й неможливо пролізти через стіну, яка огороджує цей рай; якщо з нашим співглядачем Халевом не буде товаришем цей: "Я двері..." Глибина ця Божої премудрості, тінню образів зовні покрита, ніякого виду, ні стрункості, ні смаку не має: "Земля ж була невидима і невпорядкована, і пітьма..." Такою вона буває доти, поки зійде на

неї дух від вишнього, як говорить Ісая (гл. 32): "І буде: пустеля в Хермель перетвориться в гору Кармиль, в плодоношенні або у поживі достаток". "І дух Божий витав над водою".

Цей лиш всесильний дух, що сходить від вишнього, як сотворив усю оцю [множину] небесних, і земних, і підземних, і морських (світила, звірі, золото, перли) [створінь], утворивши пітьму, так і вивести може із мертвого живе, із пустелі — достаток, із зіпсованого — смак, із пітьми — просвіток: "І сказав Бог: — Хай буде світло! — і було світло". Все у ній здається просто й однаково сказаним, проте двоє це чули. Давид каже: "І дух подвійне своє слово подвійно розуміє: як утворююче і таємноутворюване" "І розлучив Бог між світлом і між..."

Та не подумаймо, що слово Боже в дійсності є подвійним, подвійним за сутністю своєю, подвійним за тлінням і нетлінням, за плоттю і духом, з божества і людяності, лицем же або постаттю одне й те ж. "І був вечір, і був ранок день один..."

У цій-то силі через бурю і хмари питає Йова Бог: "Де ти був, коли заснував землю? Сповісти мені, якщо знаєш розум? Хто поклав виміри її, чи знаєш?.. У якій же землі поселяється світло? Пітьмі ж яке є місце? (гл. 38, ст. 4). Вся пітьма земних образів у ту ціль, міру і намір покладена, хай тече до свого початку... Спочатку було слово: "Все тим було..."

Самі оці два образи — вечір і ранок, якби не істинні були і не зводили кудись, то ніколи б не сказав Давид: "Кінець ранку і вечора прикрасиш", але богонатхненне серце, і в цих костях знаходить землю світла, що вселяється, і місце пітьми: "І світло у пітьмі світиться".

Такі образи emblemata завжди містять всередині себе щось золоте й дорогоцінне, розумій: Боже. "І бачить Бог, що добро".

Візьміть, наприклад, ці два образи з Ісаї: "Порох від коліс" — і згадайте задане Йову запитання: "У якій землі вселяється світло?.."

Хто не скаже, що порох чи грязь від колеса означає тлінну природу? Це є місце пітьмі. Хто ж знову не бачить, що колесо притінює вічного вічність? Це земля, що включає в себе світло вічності. Позначена колесом, ніби колесо у колесі вмістилося: у земному — небесне, у тлінному — нетлінне, як говорить Єзекіїль, що бачив колеса: "І діло їх було, як наче було би коло в колесі" (гл. 1).

Та ці колеса не звичайні були: "І бачення коліс, і створення їх

як бачення фарсиса (вид дорогоцінного каменя). Говорить і Давид: "Голос грому твого в колесі..." Бачите, куди ці колеса докотилися?

Тепер, здається, видно, що колесо є образ, який приховує всередині себе безкінечне колесо Божої вічності і є наче пил, що до неї прилип: "Дух життя був у колесах" Дух життя і вічність — одне і те ж.

Мені здається, що сам Єзекіїль те ж визнає, що у створіннях ховається притінена Божа істина, коли говорить оце: "Посеред тварин видіння свічок..." Ці слова його по всьому одні й ті ж з словами цими: "Золото ж тої землі добре, і там є рубін"

Рубін — це дорогоцінний камінь, подібний блиском до розжареного вугілля, по-грецьки анфракс, тобто розжарене вугілля. Це вугілля очистило Ісаї вуста: то вже й видно, що вугілля є фігура; і не вугілля очистило серце сина Амосового, а таємно утворювана палаючим вугіллям слава Божа: "Не було того світла, але хай свідчить про світло". Самі його чотири тварини, що тягнуть за собою бачені ним колеса, здається, теж малюють образ якогось створіння, що вмішує в себе блискучий вигляд вічності, є ніби візок, що везе Божий скарб, по-єврейськи ледь не херувим. Маємо ж цей скарб у глиняному посуді.

Може трапитися, це ж означає й те, що пророк своїм тваринам, як і колесам, довкола насадив і, як алмази, вставив багато очей. Пророк, колеса розумом пронизуючи, почув цей потаємний крик: "О колеса!" Але й тут підходить той же крик: "О очі!" І ледь чи ці очі не ті, про які Єремія: "Господи, очі наші дивляться на віру" (гл. 5). Ці очі в Йова є: "Очі твої на мені" (гл. 7). Крім пророчих і Йовових очей є ще Господні: "І поклав (Єлисей) уста свої на уста його, і очі свої на очі його... і зігрілася плоть отрока" (4-та кн. Царств, гл. 4). А без цих очей очі пророчі хворобливі, як Лії, і сліпі, і без смаку. Потім [очі] того, хто сидить на херувимі: "Відкрий, Господи (просить Єзекія), очі твої і дивись..." Не всякому ці очі відкриваються, але містяться в середині тіні тварин: "Відверну очі мої від вас" (Ісая). Йоні й Клеопі вони відкрилися, але спершу й цим тримаються, щоб його не пізнали. Заховала було погляд блаженних цих очей скотина польова і звірі дібровні, поки возсіяло сонце й зібралися... Ось одне щеня лева, левеня Юда... та чи має очі це левове лице? Має, але для вірних, ось вони: "Радіснотворні очі його кращі від вина..." (Буття, гл. 49). А у невірних, не виділившись, на обличчі загрузають. Очі Господні на праведних, лице ж Господнє на тих, хто творить зло, бачить добре й лукаве. Вони бачать добре, але лукаво: в доброті лукавство,

в істині тінь, в житті смерть, а цим самим роблять добре злим. Творці злого. І не дивно: очі ці дуже глибокі. Лиш віра на них дивиться, а вони взаємно на віру. "Очі твої, як озеро в Єсевоні місті" (Пісня над піснями), і дуже високо підіймаються над переддвер'ям воріт дому Господнього. Вони не дрімають і ніколи не заснуть, охороняючи дім свій ізраїльський, храм Біблії. "Хай будуть очі твої відкриті на храм цей день і ніч (3-тя [кн.] Царств). Ці очі побачили Закхея: "Глянувши, Ісус..." й Веніаміна: "Глянувши очима своїми, Йосиф..." Ось же вам і теляче лице! Мойсей, благословляючи Йосифа, називає його биком: "Першородний молодик доброта його..." (Второзаконня, гл. 33). Молодик є ніщо, але першородний є лиця цього краса. Першородний і початок — все одне, "на його місці побачили початок єдиний, йдучи услід йому..." (Єзекіїль, гл. 10). Багато я про очі наговорив, чи не можна би трохи підтвердити, що зовнішній вид цих численних очей є фігура одного недремного, вседержительного ока Божого; і коли колеса утворюють голос грому його, тоді очі притіняють прісносуще сіяння слави його. "Слово плоттю було... і бачив я славу його..." Не хочу більше говорити, крім з пророком оце ж: "Іди ж, якщо була хмара, там був і дух". Хмара й образ здається одне. Та він і сам говорить: це видіння — подоба слави Господньої. Ніби не одне й те ж: подоба і образ, а між колесом і оком небагато відмінності, кільце і те, й інше. Вся Біблія є порох і земля, але та, що приспала багатооке колесо вічності Божої. Із цієї бридкої грязюки виходить світло відання слави величної Господньої, як блискавка, сяючої, як золото, прозорої, як імітрос (янтар), вогневидної, як рубін, добровидної, як фарсис. Це світло позбавляє її ганьблення й обпльовування людського. "Смиренна й хвильована, не мала ти втіхи, це я приготую тобі рубін, камінь твій, і на основу твою сапфір" (Ісая, гл. 54). У той час веселиться ця наречена. Подивіться, наприклад, на хмару, яка обіймає прекрасне кільце сяючої дуги, чи не живий це образ Біблії, що фігурами огортає сіяння слави Божої, перетворюваної на горі? "Дугу мою покладаю в хмарі..." Гляньте на порожнє поле, яке здіймає траву й пахучі квіти. Це символ її, що породжує із пустелі достаток, із гнилі — нетління. "Я є цвіт польовий і лілія долини".

Оте поле бачив Єзекіїль, повне костей людських, але то були слова Господа Бога Ізраїлевого, видимі йому на цьому полі і тепер є й бачиться, якщо хто може прорікти на кості ці. Із цього поля взяв творець землі, підмішавши своєї слини, помастив очі сліпому. Земля ніщо, та підмішаний смак божественної слини

звільняє від сліпоти, відкриваючи очі боговідання. Смаку без слини у їжі не буває. "Приложив ти премудрість і благо до тих, краще від усякого слуху..." (3-тя [Кн.] Царств, гл. 10).

Гляньте знову на вознесеного змія Мойсеєвого... Якщо він висить, у кільце звинутий, — є фігура вічності, якщо ж просто — є образ Божої премудрості. Цей змій всіх повзучих зміїв пожирає. Цей пожер жезли єгипетських мудреців, вся мудрість їхня проковтнута... Цей змій возноситься на хресті Христа — Божа сила і премудрість. "Погублю премудрість премудрих..."

Гляньте на самого Адама; пригадайте, що означає цей із глини виліплений чоловік? Бог на глину дивитися не терпить: "Не зберу соборів їхніх із крові..." Отже, ця ветха фігура, звичайно, утворює ту людину, і "що таке людина, як пам'ятаєш її... Цей бовван веде за собою того мужа, який його створив, щоб утворити тінню своєю велич його. Це він стоїть за стіною нашою..." "Цей був, його ж назвав, який по мені прийде, переді мною був, як раніше від мене був". Цього бачив за глинкою Даниїл (гл. 10). "Здійняв очі мої і бачив, і це муж один... Бедра його перепоясані золотом світлим, тіло ж його, як фарсис". До цього-то мужа хлопчиків, що долі повзуть, підіймає Павло: "Вишніх шукайте, де ж є Христос..." "Про гірне мудруйте". Що більше говорить? По образу Божому сотворіть його. Хоч по образу, хоч спочатку, хай створить тінь того єдиного мужа, який є початок і кінець.

Тепер наш Адам смачнішим зробився: був він тільки глиняний, а тепер і дух життя є всередині нього; був лиш земний, а нині в одне лице з'єднався і небесний: "Зійде, як дощ, на руно"

Заялозив, було, і задушив, земний.

Всі роди від Адама до Христа є образи й тіні великі Божі, тому рід Божий називається.

Кожна цього роду особа ніби лоно розкриває, коли виходить із неї оте першородне єдиноначало.

"Бог, що звелів із пітьми світлові возсіяти..."

Яків є ніщо, але Бог Якова, що стоїть за стіною його, — насіння і зерно Боже, що поширюється на чотири частини світу. Це одне велике, одне, що проросло з Якового праху, великим робить Якова: твій є день, і твоя є ніч. "І був вечір, і був ранок..." І в силу цього пишеться: "Великий був Мойсей — вийшов до братів своїх". "Ставши на ноги, Яків іде в землю східну" Про це у багатьох місцях Ісая: "Не бійся, Якове, малий Ізраїлю, я допоміг тобі... оце сотворив тебе, як колеса колісниці нові, що ріжуть, як пила..." (гл. 41 і гл. 14 й 17, ст. 4).

Якщо орел, будучи зображенням Бога, високо здіймається у силі своїй, що видно з Божого до Йова запитання: "Чи за твоїм велінням возноситься орел?" — то набагато більше цей рід возвишається, про який Господь: "Підняв вас, як на крилах орлиних, і привів вас до себе" (гл.19 Виходу).

Всі оті є поселеннями слави його і пташенята орлині батька цього, "як орел накрив гніздо своє і на пташенят своїх ліг..." (гл. 32 Второзаконня). Ім'я Давид означає улюблений і є тінь того: "Бог любові є..." Фарес[21] означає розділення і є образом того: "Розлучив Бог між світлом..." Даниїл є тінь того: "Гортань його — насолода, і весь — бажання". Єнох тінь того: "Візьметься від землі життя його". Йосиф (додаток) є печать того: "Бог світу буде з вами"

Всі ці є чиста худоба вишнього Авраама, що везе скарб Божий, про яку Ісая: "Терплячі Господа змінять кріпость, окрилатіють, як орли, потечуть і не втомляться, підуть і не спрагнуть" (гл. 40). Ось один рикає: "Терплячи, потерпів Господа". Це вівці Божі, яких пасе Господь, а без нього мертві. Ось одна вівця бекає: "Хто пасе Ізраїля, слухай... Господь пасе мене". Ці вівці — всі близнят народжують, а ялових немає серед них (Пісня над піснями, гл. 6). Непомічене народжують для Лавана, а помічене, тобто яке може мати образ, — для благословенного Якова[22]. Скільки ж цих овець має наш Йов, який лежить не на гноїщі вже поза містом Божим, — Господь поставить його, — а піднятий із хворобливого праху? Овець 14 тисяч, верблюдів — 6 тисяч... Це є домочадці великого Авраама, що виступили з сильним мужем Гедеоном проти Мадіама[23]. Вони — і люди, і худоба, і звірі, і птахи, котрим начіпляв Єзекіїль багато крил, очей і коліс. І не він начіпляв, а вгледів під шестикрилою їх тінню вічно сяючу істину Божу і єдиноначало, що наповнює чотири частини світу. Тому й не говорить, як тварина, а говорить, як подоба чотирьох тварин. Вони тільки схожі на те. Давид про себе і про інших говорить: "Дні мої як тінь..." І правда, що князі вони всі і сини людські, у них вже немає спасіння. Але ця тінь везе за собою вічного: "Ти ж, Господи, вовік перебувши...", — просить: "Виведи із темниці душу мою" Хай зрозуміють, що я не порожня тінь, а тебе, тайнотвореного, прославляю. І не дивно, що тінь Петрова зцілювала. Вона містить ім'я Господнє. "Візьму його і прославлю його..." "Як час ощедрити". Цей час передбачивши, Ісая говорить, що, дійсно, з часом Господь попасе їх разом — своїх ягнят, вовків і левів. "Веніамін — вовк, хижак...", і ледве не це означає кінець

ізраїльський, коли імена цих людей виходять у гірну силу початку свого: "Спершу ім'я твоє на нас є" (Ісая, гл. 63). Отоді-то, здається, справдиться на них слово Малахієве: "А зійдіть, і підскочите, як телята, звільнені від пут" (гл. 4). Не знаю, чи це ж означає й перехід через море? Із попередньої води відкриття сухої землі з'явилося, а з моря Чермного шлях не заборонений і поле хлібне від хвилювання рослинного; у них відніме мову, твоєю рукою покриті бачать дивні чудеса: "Як коні, наситилися, і як ягнята, гралися" (Премудрості Соломона, гл. 19). Але й сам Давид говорить: "Пройшов крізь... І вивів ти нас у спокій. Від землі зійшли ми до тебе, Господи". "Було у світі місце його..." Можливо, й цієї помсти просять апокаліптичні старці; і сюди хоче сховатися тамтешня жінка з дитиною від змїїного потопу. "Ховаєш їх у тайні лиця твого..."

Жінка народжує дитя, що присвячується Богу і престолу його, який повинен зберегти всі мови; Ісая говорить те ж про себе: "Господа у череві прийняв, і хворів, і народив дух спасіння..." "Жінці даються два крила орла великого" "Як орел покрив гніздо своє... І Давид крил бажає: "Хто дасть мені крила, як голубині?" Все це засвідчує, що вони є образи прісносущі Божі. А що цей багаточисленний рід часто у Біблії певним числом обмежується, наприклад, Авраам нарахував своїх домочадців 300 і 18. Гедеон взяв з собою 330 мужів і ін. Все це тому ж служить і робиться чи тому, що вони всі є як одна жінка, що народжує один твердий і відомий початок, коли незліченного пороху не можна перелічити, чи тому, що ця бридка грязюка, повертаючись до свого початку, приймає від нього відбивану на ній благообразність вигляду й міри, а міру й число в собі вміщує, чи тому, що велить Бог Мойсею поставити в рахунок своїх мужів. А про інших говорить: "Не пом'яну імен їх устами моїми". А сам час коли обмежується, тоді розуміється Божий і вічний. Наприклад: "Було у тридесяте літо, в четвертий місяць, у п'ятий день місяця" (Єзекіїль, гл. 1). "І був ранок, і був вечір день третій" Тоді значиться літо Господнє приємне, день радості і спасіння. "І тисяча років як день один, як день вчорашній..." "Плоть ніщо ж..." Та коли ця невидима й невлаштована плоть з нічогості своєї виходить у точний свій початок, тоді перетворюється із нічого у щось і перестає бути ніщо, тобто плоттю і пітьмою, у той час, коли Бог, що нараховує багато зірок, називаючи несуще як суще, говорить: "Хай буде світло". Це ви є, як нині зірки небесні, множина. Правда, що Бог так само по імені називає Каїна, Ісава, Саула й інших таких, але вони хоча й не чисті, однак Божі ж скоти. "Я витворюю світло й створив

пітьму, творю мир і чиню зло..." (Ісая, гл. 45). Вони є місце і образ пітьми, що віддаляє око наше від богобачення, це означає вбивство Каїна, Ісава й Саула гоніння. Всі, хто з плоті розуміють Біблію, є плем'я едомське[24], яке цей грім Божий слухає. "Якщо право приніс ти і право не розділив ти, то чи ти не згрішив? Замовкни" (Буття, гл. 4). "Розлучив Бог між світлом..." Хотів Валаам, поклавшись на своє скотське розуміння, прокляти Ізраїля, тобто щоб вони не сходили в землю Божу, а означали б тлінь, плоть, клятву: "Виходи мої — виходи життя". Нарешті, не терплячи суперечності образів, затиснений у непрохідних завулках і припавши до заповітного вістря меча, слово Боже з поклонінням викрикнув: "Що прокляну, його ж не кляне Господь". Немає ворожби у Якова ані волхвування в Ізраїлі... "Які добрі доми твої, Якове, і кущі твої, Ізраїлю..." "Бог виведе його із Єгипту..." "Ліг, спочив..." "Благословляючі тебе благословенні, а проклинаючі тебе прокляті" (Числа, гл. 23 і 24). Та чи можна перерахувати всі тьми образів?

Одне те відоме, що весь цей тіньовий світ до останньої своєї риски, від виноградної лози до самої кропиви, від нитки до ременя, буття своє отримує від вишнього: "Відверну тобі обличчя, схвилюються..." Всіляка видимість є образ, а кожен образ є плоть, тінь, ідол і ніщо. "Пошлеш дух твій, і створяться..." Гляньте на непрохідну хащу левітських обрядів, яка нісенітниця, однак уся їх земність, з усім хмизом згорівши, до початку тече: "Яке чудне ім'я твоє по всій землі"

Все це робить дух, який надійшов від Всевишнього, знаючи, що всяке дихання і створіння йому служать: "Творенням твоїм перебуває день, як всяка робота тобі"

Лише всесильний дух уловлює великого кита цього, і він-то запитує Йова: "Чи витягнеш змія вудкою?.." Або: "Просунеш кільце у ніздрі його? Чи проколеш шилом уста його? Чи покладеш на нього руку, Господи?"

Він сам тим змієм, як дитя горобцем, грається: "Чи зв'яжеш його, як горобця для дитини?" Одну свою руку він сам накладає на нього, "зрозумівши, руку свою наставив"; "дух твій благий надихне мене..." "Дух усе випробовує, і глибини Божі"

Оце покривало й морок стіни відводить читачів від Біблії, позбавляючи нас смаку, щоб ми не чули Бога, який говорить до нас крізь бурю й хмару, і не можемо сказати: "Пройду до місця поселення дивного навіть до дому Божого... ввійду до жертовника Божого..." Крім інших, сам Соломон для побудови стіни цієї скільки наносив матеріалів: це була річ корисна, яку прийняв цар

Соломон на спорудження храму Господнього, і дому царевого, і стіни єрусалимської, і все всередині Давира покрив золотом (3-тя [Кн.] Царств, гл. 6).

А хто сильний, хай возсіяє краса дому цього Божого, відділити користь, ніби завісу храму відслонити, ввійти всередину Давира (давир — значить "слово") і ввести у самі міжрам'я? Дух-утішитель скеровує силу Біблії, просуває кільце у ніздрі її, сам будучи вічним, і надає слово тим, хто сповіщає благо: "Цар Сил улюбленого заради краси дому розділить користь..." А без нього все темне, невидиме й невлаштоване, поки найде дух... Тоді все повертається до безпочаткового кінця, як до кільця і до безпочаткового початку: "Спочатку створив Бог небо і землю..." "Спочатку було слово..." Цей різнобарвний пліт образів і фігуральні вузли називаються у Біблії знамення і чудеса: "Послав Мойсея і раба свого..." "Пом'яніть чудеса його..." "Просіть — і дасться вам".

"Цей рід знамення шукає..." "Знаменилося на нас світло..." Розуміти приховану в знаменнях і чудесах силу слова Божого є справою пророків, тобто провидців, зірких, прозорливців. "Знамень наших не бачив, немає для того пророка..." Пророки те прорікають, що прозирають... Провидять у тіні сущого. Все те не є майбутнє, чого не буде; все те не буде, що є тінь; усе те тінь, що гине. Те одне є майбутнє, що буде завжди: "Глянувши очима своїми, бачать людину, що стоїть перед ними" (Ісус Навин, гл. 5), тобто вічно існуючого і такого, що існуватиме. Ось як вони пророчать майбутнє. Послухаймо Давида: "Пом'янув роки вічні і повчився". Звичайно, задумана творіннями й прісносуща сила його розуміється як божество. Обдумував, без сумніву, він чудеса, образи і фігури Божі, як сам там же скрізь говорить. "Вночі серцем моїм роздумував і випробовував дух мій" (Псалтир, 16).

Мені здається, що Давид між іншими знаменнями роздумував і про фігуру коліс, про які там же згадує: "Голос грому твого у колесі". Крім того, літа і роки — одне й те ж; рік і круг — те ж; круг і кільце — те ж. Простіше ж тепер дозвольте мені переказати його слова хоч так: "Подумав..." Згадав я колеса безкінечні й додумався, що ця фігура нагадує про безрічну прісно бутність вічного. Круг року по-римськи annus, а кільце — annulus. "Знайдіть Господа й утвердіться, пом'яніть чудеса його..." Пом'янути чудеса Божі означає те ж саме, що й римське слово оце comminiscor, commentor — подумати, надумати, commentarius, по-грецьки — ἑρμηνεύω — тлумачу, розтлумачую. І не дивно, що у Павла це слово (пророчити) означає товкти і розкушувати Святе Письмо. "Дружіться

любов'ю, ревнуйте ж духовним, щоб краще пророкувати... Пророкуючий людям віщує творення, і потіху, і утвердження" (І послання до коринтян, гл. 14).

Гляньте у гл. 11 Чисел. З якою старанністю сини Ізраїля манну збирають і товчуть! "Сходились люди, і збирали, і мололи у жорнах, і товкли у ступах, і варили в горщиках!" Згадайте і це: "Щоб ти не загородив уста вола, який молотить". В Італії є звичай молотити волами. Згадайте ж і Луку, який має образ вола. Це сини Ізраїля, які очищують від лушпиння слово Боже: "Ті, що знаходять у болоті золотий перстень, щоб ти створив на словах два персні золот..." (Вихід, гл. 28), начебто був перстень у колесі.

Ті, що знаходять у зіпсованому смачне, у мертвому живе, у безчесному безцінне, як євангельська жона монету у хатньому смітті, радійте зі мною... як радіснотворний Господа перстень і гривну в блудниці Фамарі і жезл свій, батьком його Яковом для овець виструганий, як Єзекіїль заховані у смітті проскури, говорячи з Мойсеєм: "Цей є Господь, його ж заповів..." "Цей хліб... надкусіть і побачите..." "Знайшов Месію..." "Якщо виведеш чесне від негідного, то устами моїми будеш" (Єремія, гл. 15).

І ледь не це тайної вечері зерно їв з товаришами своїми Даниїл і став добріший лицем і міцніший тілом, кращий від служителів, які їдять зі столу двора вавилонського. А Яків через це ж отримав від Ісава першість. Заохочує до цього і пророк Михей: "Ці ж не розуміли задуму Господнього..." Що ж робити? Так "встань, — каже, — і поламай їх, дочко Сіону... і поклавши Господу багато їх..." (гл. 4). І товкти знамення й манну, тобто чудо, — значить розжувати, розкусити. Ісая кричить: "Поставте знамення на поган". Поставити знамення — означає підняти його вгору і довести до розуміння самого його початку. Увійти в божественне поняття, щоб не пахло більше землею. І це означає: "виходили люди..." і оте: "возложили Господу", тобто покласти на гірному місці, вище від усіх стихій. І чи не сюди запрошує оце: "Якщо я буду вознесений від землі, тоді все притягну до себе" (Євангеліє від Івана).

Якщо із тлінних стало виникати нетлінне поняття, то тоді можна сказати: "Зима минула, дощ відійшов, відійшов собі. Квіти з'явилися на землі, час обрізування (виноградних грон) настав" (Пісня над піснями, гл. 2). "Зібралася вода, яка під небесами, у зібрання свої, і з'явилася суша"

У той саме час знамення дається в поняття людині, коли воно із плоті перетворюється в божество. "Сотвори зі мною знамення на благо". Ніби сказав: сотвори спочатку, зроби своїм, доведи до

кінця. Ти початок і всякої кончини кінець безконечний. І чи не це значить манна, що падає на землю? І це на пустелю, дрібне, як кореандр (ледь не червець), біле, як лід на землі.

Оці називаються знамень термінами, по-слов'янськи границями, які силу Божу всередині себе вміщують. "Якщо поспите серед границь..."

Той відпочине, хто вникне, ввійде, розкусить і пожиток знайде.

"Якщо ввійдуть у спокій мій...

Називаються і дверима: "Ці ворота небесні..."

— — і стіною: "Діткнуться сліпі стіни..."

— — і печаттю: "Книга запечатана..."

— . — і слідом: "Вийде услід їй" (Сирах)

— . — і шляхом: "На шляхах її (премудрості) присядь..."

— — і віконцем: "Проникаючий крізь віконця її..."

— — і тінню: "Люди, що сидять у пітьмі..."

Вони сидять з Валаамом на підлості тлінних образів, падаючи вниз, і не встануть на раду праведних, поки не піднімуться із тіні і не пролізуть через стіни дому цього, хіба про Бога. "Ті були зняті і впали"

Згадайте читане з Йоіля в день п'ятдесятниці: "Діти Сіону, радійте, бо дав вам поживу в правді..." "Виллю від духа мого на всяку плоть (образів), і пророчуть сини ваші, і дочки ваші, і старці ваші сни побачать..."

"Дам чудеса на небесах вгорі. І знамення на землі внизу..." (Дії апостолів, гл. 2). Згадайте апостолів, що сидять не в пітьмі, а в світлиці: "І почали говорити, бо дух дав їм..." Крім того...

А ф а н а с і й. О брате Логвине! Довго везеш твою околісну з твоїми херувимами, верблюдами й ослами. Кільце не має кінця, за прислів'ям, і твоя мова.

Є р м о л а й. Не заважай йому, Афанасію! Мені багато хорошого привела на пам'ять мова його. Згадав я Дамаскинову оду[25], яку співають у пресвітлий воскресіння ранок: "Богоотець тому Давид..." Образи, або символи, дозволили згадати тінь Авраамову, що приймає в себе трисонячну єдність Божу, і хто заборонить мені мислити, що Авраам тінню своєю служить вишньому? Авраам утворює вишнього тінь, свідчить про істину 70 старців, вибраних Мойсеєм служити скинії одкровення. Скинія — значить кущі, тінь, шатро. У цю тінь сходить і відпочиває Дух Божий. "Приспочив дух на них і пророкував" (Числа, гл. 11).

Єзекіїлеві твої, мій друже Логвине, колеса привели на думку вінець Павла, що давався йому не у наш день, а в день отой. Згадав і перстень, що заручає на життя вічне: "Заручу тебе собі навіки... Заручу тебе собі у вірі, і пізнаєш Господа" (Осія, гл. 2).

Згадав і намисто улюбленої нареченої. "Серце наше привабила ти єдиним [блиском] очей твоїх, єдиним намистом шиї твоєї". Намисто на шиї є те ж кільце, що складається з кульок. Згадав і яблуко загородженого саду.

А що таке яблуко, якщо не куля? Що ж є куля, якщо не фігура, що складається з багатьох коліс? "Покладіть мене у яблука, бо поранена я любов'ю". Якби воно було не тим, то ніколи б не сказав Соломон: "Як яблуко золоте в сережці сардійського каменя, ще скажи слово, пристойне для нього" (Притчі, гл. 25).

Найдорожчий твій рубін і фарсис привели оце: "Утвердження премудрості добірніше від золота; вселення ж розуму дорожче від срібла" (Притчі, гл. 16).

Сіяння премудрості Божої, що із тлінних образів виблискує як дорогоцінний скарб, у надрах прихований. Та очі... очі, що зорею божества виблискують, очі рятівні... очі, тобою згадані, показали мені гідного жалю без очей Самсона. Очі цьому найсильнішому мужу і судді ізраїльському викололи ті, хто Ісааку болотом закидали джерела. "Очі твої, як озера в Єсевоні" Плаче Єремія про ці очі: "Як засмутив у гніві своєму Господь дочку Сіону, скинув з небес на землю славу Ізраїлеву!.. Занурив Господь і не пощадив. Усе прекрасне у Якова розорив. Твердині дочки Юдиної зруйнував... Око моє погрузне... Око моє закривається... Зубожіли очі наші... Померкли очі наші... Розсипалась радість сердець наших. Упав вінець з голови нашої..."

Та ніколи вони не були більш заношеними, як у наш час, але не бачимо того: "Блаженні очі видящих, котрі бачите". Тут про це ж Йов: "Хто влаштує мене за місяцями минулих днів?.. Око було сліпим, а нога — кривою... Нині ж посварилися найменші... ні лиця мого не вберегли від опльовування" "Заплакали гусла. Пісня ж моя на ридання мені; знаю, що смерть мене зітре"

У цих Господніх очах високе знання приховується. "Очі Господні дотримують почуття" (Притчі, гл. 21).

Це почуття є джерелом миру й веселості. "Зряче око добре веселить серце" (Притчі, гл. 15).

Оце божественне око само лиш світиться. Один Бог, одна віра, одне око і в Біблії, і всюди. "Серце наше привабила ти одним із очей твоїх..."

О преблаженне око, що вічно сяє! Притягни нас, покажи нам вид свій і зроби, щоб ми почули голос твій, бо голос твій солодкий і образ твій прекрасний. "Голос грому твого у колесі"

Нарешті згадалось мені Навинове сонце[26]. Та хто нам стримає оте сонце: "Сонце, яке спалює гори?" Хто поставить у спокійне стояння вимірені точки його?

"Поки дихає день і рухаються тіні, побачимо не лице Господнє на творцях зла, а те, що слідує за лицем, яке утворює сіяння божественного виду його, за прикладом Мойсея: "Лице ж моє не з'явиться тобі". "Господь же благословив останнє Йова..." Та лиш тепер прийшла мені на гадку Іллева вогняна колісниця...[27]

А ф а н а с і й. Ну й сподобалась вам, братці, околісна! Один втомився, другий почав.

Я к і в. Справді, жаль ізраїльському серцю виколотих іноплемінною рукою очей Самсона. Самсон — означає сонце, та Господь, що робить мудрими сліпців, може йому з часом знову повернути очі його і з отрути зробити їстівну поживу, а із мертвої ослячої щелепи вивести солодке пиття нетлінного джерела, як обіцяв: "Якщо навіть щось смертельне вип'ють, не пошкодить їм..."

Є р м о л а й. Ах, не лише Самсон сліпий. Йов, Давид, Соломон, Товіт та інші є сліпці, що при дорозі сидять і кричать: "Глянь на мене і помилуй мене..." "Очі наші до Господа Бога нашого..."

Лише Господь, йдучи повз, закриті їх очі відкриває.

"Просвітиш пітьму мою..." "Наведу сліпих на шлях, якого не бачили; і по шляхах, яких не знали, навчу їх ходити; перетворю для них пітьму на світло і трудне на легке" (Ісая, гл. 42).

Тоді ці бідні багатіють, недужі зцілюються, мертві встають. "Тоді скочить кривий, як олень..." Йде й повз Мойсея Господь: "Покрию рукою моєю над тобою, поки мимо йду"

Очікує й Ісая ворожіння Ізраїлевого й говорить, що не мине мене Господь мій. Просить Єремія: "Зціли мене, Господи, і зцілюся... Бо хвала моя ти" (гл. 17). Бажає цього ж і Авакум: "Чи не ти споконвіку, Господи Боже, святий мій, — і не помремо. Знаю, що є прісносущий, який повинен спокутувати за мене і на землі воскресити" (Йов, гл. 19).

Словом, у всіх у них зір і вхід до Ноя:

"Не намагались справді як безумні вмерти... вони ж у мирі..."

А вихід із ковчега на сушу. "На місці багатому там посели мене..."

Що для дерев плід і цвіт, що для ночі світло денне, що сонцю промені, що вечірній зірці волосся, яке темно виблискує, те й для

ізраїльського роду намірена точка їх, помазаний Господь їх. Його промені є світлом очей їх, серця радість, волосся й вінець голови.

Ми думали (плаче Єремія), будучи тінню Божою між тими, що не знають Бога, навчити їх про відання Боже, і це буде нам захистом, та не так сталося. Вони почали щипати тління наше, а розтлінними думками намічену точку нашу зовсім задушили.

Дух лиця нашого, помазаний Господь, отрута була у розтлінних їх, про нього ж я сказав: "У тіні його поживемо як погани" (гл. 4). Найскоріше були ті, хто гонили нас більше, ніж орли небесні... "Поклали трупи рабів твоїх, муку́ птицям..." Однак волос з голови їх тимчасово може, але навіки загинути не може. Звичайно, з часом над трупами рабів Божих зберуться небесні орли, в силу того: "Той, хто кличе зі сходу птицю..." (Ісая, 46). "Хай птахи помножаться на землі" (Буття, гл. 1). "Око, яке лає батька... хай витягнуть його ворони із дебрів, і хай з'їдять його орли" (Притчі, гл. 30).

А ф а н а с і й. Дивно, що старому Товіту очі засліпила грязюка горобцева, що впала зверху.

Є р м о л а й. Ахіба не грязюка замулила джерела Єреміїні, обсипала колесо Ісаїне? Що таке тепла грязюка як не душа стихійна з тілом? Уяви брудне гніздо з горобцем окатим, а над трупом — швидкозорого орла; тоді згадаєш оце: "У якій землі вселяється світло, чи є якесь місце пітьмі?" "Хай птахи помножаться на землі..." "Є тіло душевне, і є тіло духовне".

Я к і в. А мені сплив на серце оцей Соломонів вузлик: "Ніщо не нове під сонцем"

А ф а н а с і й. А тобі у сонці замість колеса приснився вузлик, який ти тут вузлик знайшов? Його тут ніколи не було. Мені здається, Соломон просто каже, що у світі все старе: що сьогодні є, те ж і раніше завжди було.

Я к і в. Висякай носа, тоді відчуєш, що у синівських і батьківських цих словах той же дух. "Все, як риза, зітліє. Ти ж є таким же" Хіба ти забув: "У якій землі вселяється світло..." Підійми вухо і почуй, що все дрантя є під сонцем, але не те, що поверх сонця. І саме сонце є дрантя, пітьма й буря, крім одного того: "У сонці поклав поселення своє..." Боже слово і Божим духом повинно дихати. Заховайся ж у куток і їж своє дрантя: сили у тлінні знайшли нев'янучу поживу того: "Я цвіт польовий і лілія долин" "З'їсте ветхе, і ветхе ветхих і ветхе від лиця нових винесете..." "Походжу в вас..."

Ах! Якби ти розкусив хоч оці його слова: "Немає блага людині, крім того, що їсть і п'є".

Слухай же далі: і це бачив я, що є від руки Божої, потім каже про мудрість, розум і веселість. Якщо є мудрість, то тоді є насичення і веселість, та коли мудрість у Бозі, то для того вище сказав: "Мудрого очі його в голові його, а безумний у пітьмі ходить". А коли говорить: "Суєта суєт... немає достатку під сонцем", то чи не те ж саме оце: "Спробуйте і дивіться... Плоть ніщо, дух животворить..."

Є р м о л а й. Тепер сонцю течію свою далі нікуди простягати. Прийшло до головної своєї точки і стало на твердому стоянні. А зупинив його: "Говорить сонцю, і не сходить..." (Йов, гл. 9). "Звелів бурі, і стала тиша" "Хай стане сонце... і стало сонце..." (Навин, гл. 10).

Тут вирішення всіх астрономічних фігур і знаків небесних, як дихає Боже запитання до Йова: "Чи зрозумів ти союз Плеяд і чи відкрив ти огорожу Оріонову?"[26] Або: "Чи відкриєш знамення небесні у свій час і вечірню зорю за волосся її чи притягнеш?" (гл. 38). "Розтануть усі сили небесні, і згорнеться небо, як сувій, і всі зірки впадуть, як листя з лози" (Ісая, гл. 34). Тут збираються всі небесні астрономи. "І впавши, поклонилися йому..." "Твій день, і твоя ніч..." "Тобі приносять хвалу всі створіння..."

Тут границя місяця і зірок. Поки прийшов, став наверху, де був отрок.

Я к і в. Спав мені на думку предавній Зороастр[29] з піснею: Κόοθι μάκαρ;πανδερκέτης ἔχων αἰώνιον ὄμμα, тобто "Почуй, блаженний, що маєш всевидяще вічне око"

А ф а н а с і й. Багато хто каже, ніби він співав це сонцю.

Я к і в. Але чи може сонце одним поглядом усе бачити, хоч лише на поверхні землі? Погляд його не прісносущий. Так думали у Персії ті тяжкосерді, які, не піднявшись до утворюваного, погрузли в утворюючій стихії. Хай і так, а ми з Ізраїлем заспіваєм оцю пісню тому: "Засіяє для вас, що боїтеся імені мого, сонце правди... престол його як дні неба"

А чи бачили ви колись символ, що зображає дощову хмару з райдугою? А коло нього сяюче сонце з підписом: "Ні дощу, ні дуги без сонця" Так Біблія: "Поки найде дух від вишнього". Згадайте Михаїла, що підняв кулю і кричав: "Хто як Бог?" Згадайте вислів оцей стародавніх любомудрів: "Центр Божий всюди, кола — ніде". Згадайте ж і жорновий уламок, що розбив тім'я Авімелеху. Хіба жорновий камінь не те ж колесо? Здається, що...

А ф а н а с і й. Ось і третій взявся гнути ті ж дуги з козубцями й обручами. Наскільки можна бачити, ви незабаром накладете в рахунок ваших коліс решета, блюда, хліби, проскури, млинці з

тарілками, з яйцями, з ложками й горіхами та інший мотлох. Я пам'ятаю, що в Яковлівському лісі, який називали уламлут (?), є багато горіхів. Додайте горох з бобами і з дощовими краплями, в Біблії, думаю, все це є. Не забудьте плодів із садів Соломонових з Йониним гарбузом і кавунами. Нарешті, і Захаріїн семисвічник з кружечками і з палаючим у горіховидних чашках єлеєм; а чашка є більша частина кулі, ніж тарілка, а тарілка — ніж ваш обід. Отже, буде у вас повний голодний бенкет.

Я к і в. Що ж ти думаєш?

А ф а н а с і й. Думаю, що обов'язково це зробите, а я вас зачиню в порожній світлиці.

Я к і в. Не засоромився всеблагий Бог, що одягається світлом сонячним, і в тлінних пеленах сховався так, як плід у маленькому зерні; і скарб, прихований у ганчір'ї, тим приємніший, коли знайдеться. І як Йона з головою своєю є ніщо і один із числа сліпих і недужих, що лежать при шляху Божому, так і тлінний гарбуз, початок, що народжується і гине, може бути тінь вічного, яка прохолоджує Йону. "Осінив ти над головою моєю..." Йона — значить голуб. Око його дивиться у вічність, яка утворюється тінню гарбуза. Якби Захаріїн свічник не був символом, а маслинне дерево — емблемою[30], то ніколи б він не сказав: "Бачив..." Бачити світильник і маслину — значить відчувати розум, дотримуваний у цих фігурах, які вже давно зображені у мойсеївських книгах; і не інше означає, [як те], що пророчить Йоіль по виявленні духа: "Сни побачать і видіння побачать" Чи те для тебе дивне, що ми у цій Божій землі товчемо, риємо і знаходимо вічність його? Чи не чув ти, що каже приточник про Біблію? "Все Господь зробив заради себе"

І не здогадається, що проклятий, хто краде будь-що від тління єрихонського з собою? Чи не можемо відчувати, що Біблія тому є книга богословська, що веде нас тільки до відання Божого, покинувши все тлінне? Все земне тут руйнується, щоб скинія нерукотворна створилася для вишнього. Звичайно, ти забув того, хто закопав у землю талант[31]. Згадай блудницю Фамар; жінка ця одним тим виправдалася, що знайшлося у неї кільце, і гривна, і посох Господні. Згадай, що земля, яка породжує сіль, вже ні на що інше не здатна. На що годиться руно це низьке, якщо не ороситься краплями поверхневої роси, якщо розумом власних своїх рук не прикриє вишній? "Сотвори мені велич, сильний..." "Всю тінню писану мряку руйнує, всю тління воду бурею своєю збурює, все неопалимо палить у всеспалювання — лише до його

духа дим, з усього міста цього, вверх стовпом візьметься і дихає у Всесвіті..." "Не дам слави моєї іншому" (Ісая). "Смирна, і стакта, і касія від риз твоїх..."

А ф а н а с і й. А я не думаю, щоб Каїн з Ламехом або Саул з Ісавом навівали нам своєю фігурою пріснобуття Боже. Як же: "Все зробив Господь заради себе"? Це ж можна сказати про филистимів, а можливо й про крилатих ваших биків з летючими левами та інші плітки.

Я к і в. Якби ви зволили обміркувати делікатніше, то ніколи б цього не сказали; тому-то нам навіюється пітьма, щоб відкрилося світло. Хто навчив, що таке криве, той давно показав пряме. Відчувають, що один погляд, пізнавши чорне, пізнає раптом і біле. Не забувай питання: "Пітьмі ж яке є місце?" Саул з Давидом являють тобі дві сутності, що борються між собою: одна поселенням світла, друга — житлом пітьми. Коли Ламех убив мужа, Саул вигнав Давида, а Йона у киті страждає, тоді Біблія прекрасних вічності очей, землею засипаних, відкрити не може. Тоді у землі ізраїльській царює голод, а спрага при джерелі Якова.

Коли ж буде пожерте смертне життям, коли явиться суша, на яку пожерлий кит вибльовує Йону, тоді стіни міста цього здіймуться, тоді гори зрадіють і забуяють, капаючи солодощі, підскочать телята і встане на ноги свої весь сонм людей, як писано: "Хто торкає вас, торкається зіниці ока мого". "Ти, воскреслий, защедриш Сіону..." "Умертвив Самсон при смерті своїй багатьох..."

А що називаємо крилатих волів плітками, то й приточник тим же їх іменує. "Не без причини на пернатих сіті простягаються". Та коли ця сіть тягне за собою причину, то вона вже й не пуста плітка.

А ф а н а с і й. Облишмо сіті з плітками. Скажи мені, чому Бог зображається колесом?

Я к і в. Це твоє запитання смердить афінейськими плетіннями[32]. Він починає все — не починається, тому є початок; не може щось бути початком, якщо раніше від нього щось було. Лиш те є справжній початок, що передує всьому, а само нічим не випереджується. Один лише Бог є рідний початок, який все випереджує. Він усе випереджує і після всього залишається, чого ні про що інше вже сказати не можна.

"Залишки немовлятам" "Покриє тебе Божий початок" (Второзаконня). Ось кільце і вінець вічного, що вінчає тебе милістю! Цей істинний початок утворюється і всім тим, що

подібне на початок, наприклад, головою: "Мудрого очі його в голові його"

Те ж джерелом: "Джерело запечатане..."

Коренем: "Корінь премудрості кому відкрився?" Зерном: "Насіння є слово Боже". Сходом: "Схід ім'я йому". Серцем: "Вода глибока — рада у серці мужа" "Я сплю, а серце моє не спить" (Пісня над піснями). Деревом плодовитим: "Дерево життя посеред раю". Устами: "Не потьмяніли очі його, не зітліли уста його"

Сюди належить хмара, іскра, батько, мати і ін.

А ф а н а с і й. Навіщо ж цей початок зображається змієм?

Я к і в. Тому, що змій у кільце звивається, притім і гострий зір має, як свідчить ім'я його дракон, тобто прозорливий. Δέρκων — значить видящий, а δράκον — той, що буде бачити. Око є правитель справи. Воно у тварині є тим, чим є сонце у світі, чим дорогоцінне каміння у землі. Притім змій звиває такий звиток, що, не пізнавши ока, не пізнаєм наміру. Біблія є точний змій; із багатьох таких образів сплітається історія, наче корзинка чи коробочка, яка вміщує сходження невмістимого, схожа на матір перлів[33], шо зовні показує нікчемну рідину, а всередині, як зіницю ока, оберігає дуже дорогоцінне сіяння перлиної кульки; "Мати його зберігає всі слова ці у серці своєму"

Ковчег заповіту всюди окований золотом. Зовні здається щось людське, але всередині житло Духа Святого. "Преславне говорилося в тобі, граде Божий" "Є тіло душевне, і є тіло духовне" "Золото ж землі тої добре..."

Мені здається, що Біблія схожа на дім премилосердного й пребагатого пана, що стоїть на шляху в пустелі під виглядом готелю, дармового для подорожніх. Це він задумав, щоб наблизити честь свою до підлості для певного з нею спілкування. Пан із таємних своїх світлиць бачив вільні вчинки, чув розмови всіх без винятку пригощуваних, вибирав собі в дружбу із прохожих, хто б він не був, якщо сподобався. А після звичайної щедроти робив особливої милості своєї вічними учасниками. На фасаді готелю написано було: "Всі ввійдуть, та не всі будуть", "Всі наситяться, та не всі насолодяться". Цей напис одним здавався незрозумілим, дуже багатьом — смішним. Якщо таким був Авраам, тож не дивно, що зробив історичним плетивом втілювані Божі премудрості. Богу пристойно зображатися дорогоцінним камінням, та не менше цього гідна вдячність Йова, цнотливість Йосифа, ревність Іллі, чистота Сусанни, лагідність Давида, правда і віра Авраама. А як у трояндах, ліліях, нарцисах запах добротою однаковий, та різний

за смаком, так і ця різновидна сила Божа, що ховається у вибраних його, ніби золото й дорогоцінне каміння, досить заслужила, щоб імена улюблених людей і діла їх були наче кошички і гаманці найдорожчої вічної істоти, яка царює в одушевленій їхній плоті. І дійсно, сила терпіння схожа на діамант, цнотлива чистота — на прозору зелень смарагда, віра й любов Божа — на вогняний рубін. І недарма Єзекіїль говорить, що руки їх наповнені очима. Найдріб'язковіші їхні вчинки, ніби уламки дзеркала, ціле лице Боже зображають, наприклад: "Гнали навіть до границь", "Варак, що гонить услід колісниць його...", "Осягніть залишок їх...", "Зійде найбільше над містом, як стовп диму...", "Зійде кінець міста до небес...", "Взяв [Авраам телицю] і розділив...", "Ударила Юдіф у шию його двічі...", "Простер Ісус руку свою зі списом на місто..."

Найлегша їхня тінь, ніби маленьке крильце, криє під собою вічного; і чисту правду сказав Єзекіїль, що ці тварини не мають хребта. Хребет Божий. Лише лице є їх власним, а за лицем іде стан і облога Божа у всьому цьому Божому граді: "Ісус же і весь Ізраїль побачили, як взяла облога місто і як підіймається дим града до небес..." (Навин, гл. 8).

А ф а н а с і й. Чому ж вони шестикрилі?

Я к і в. Гадаю, тому, що у побутовому шестидневі вміщувалась уся речового світу цього тлінна природа, і коли субота є поселенням миру і світла, тоді робочі дні є місцем суєти й пітьми. "Шість раз від бід позбавить тебе (Йову говориться), у сьомий же не зачепить тебе зло" (гл. 5).

І як трудові дні є завісою, завісою найсолодшого спокою преблагословенної суботи, так шестикрила цих тварин тінь, тлінним лицем закривши, веде за собою вічного. "Поклав пітьму на тайну свою...", "Це той стоїть за стіною нашою...", "Благословив Бог день сьомий...", "Господь же благословив останнє Йова...", "Нижче хребтів їх і була висота їх..." (Єзекіїль, гл. 1). "За висотою своєю помножив ти синів людських..."

Розміряй ковчег, розбери скинію і побачиш, що і там, і всюди висота й ширина нелюдська. "Щоб змогли ви розуміти те, що ширина, і довжина, і глибина, і висота..." (До ефесян, гл. 3). "Нижче хребтів їх була висота їх"

А ф а н а с і й. Мені здається, що не може бути більш пристойного для богоподібної тіні, як око. Зіниця в оці є центр кільця, і наче кільце в кільці, вона є джерелом світла, і без неї скрізь усе пітьма.

Ця дуже дорога річ достойна бути образом вишнього. Тут мені пригадалося, що наш Єрмолай часто сам собі співає оду: "Світло блиску твого у світлі мов зійде і проголосить безодня з веселістю..."

Без сумніву, таємниця образів є безоднею.

Я к і в. Звичайно, циркуль є початкова фігура, батько квадратів, трикутників та інших незліченних. Проте і саме коло залежить від свого центра, передбачене ним. І варто помітити, що циркульна точка — найменша фігурка, менша від макового зерна і піщинки, є батьком твердих і великих фігур з їх величезними машинами. І якщо із такої малесенької, що не має вигляду й є майже нічим, точки утворилися кораблі з міськими стінами, хоромами, мостами, баштами, пірамідами, колосами, лабіринтами... то чому воно не могло з таємної безодні вічних надр своїх породити всю незліченну кількість світових машин? Оте всяку точку випереджуюче безпочаткове невидиме начало, що має центр свій всюди, а кола ніде, і тут безперервним народженням створінь засвідчує вічне своє перебування.

"Премудрого очі його в голові його" (Соломон). "Очі ж безтямних на кінцях землі" (Притчі).

Око є природний циркуль, центр його — зіниця. Вона просвічує око — владику всіх справ. Що коло у колесі, що зіниця в оці і що промінь у сонці, те є Бог у небесних і земних пітьмах знамень, як тільки з пітьми їх блиснули його промені — божества. Раптом невидима й невлаштована біблійна земля, прийнявши на себе новий вигляд, просвічується; коли Біблія — маленький світ, тоді сонцем її є Бог. Коли є планета Земля, тоді Бог — центр її. Коли ж вона людина, послана від нього, Бог є їй дух, серце, голова, око, зіниця. Погани крім стихій нічого не бачили. Тому образи іноді називаються мовами.

"Світло блиску твого у світлі мов зійде...", "Процвіла пустеля поганська, як лілія"

А ф а н а с і й. Чудним словом і дивним стилем створена Біблія.

Я к і в. Один святий; для єдиного один цей стиль.

А ф а н а с і й. А на що схожий стиль біблійний? Скажи мені, не гнівайся, що вона мені видається байкою, та ще й нехитрою.

Я к і в. Я вже тобі сказав, що вона схожа на чудовий панський дім, прихований під виглядом готелю.

А ф а н а с і й. А крім цього, на що схожа?

Я к і в. Схожа на нехитрий будиночок, лиш один залишений багатим батьком у спадок синові; та син з часом здогадався, що цей будиночок є громада безцінного скарбу. Стіни його, немайстерно

обмазані, складалися з неочищених викопних золотих і срібних брил; над входом з нешліфованих алмазів був такий варварський мозаїчний напис: "Які прекрасні доми твої, Якове...", "Їх збудував Господь, а не людина..."

А ф а н а с і й. Скажи, на що ще схожа?

Я к і в. Схожа на грубу, забобонну й стару варварську статую, що зображає померлого за істину друга, та всередині наповнену високого сорту перлами. Підпис такий: "Сила у немічі, ціна у бідності, у буйстві — премудрість".

А ф а н а с і й. Мені така старовина приємна. А ще на що схожа?

Я к і в. На рибальську сіть, оточену великою кількістю незліченних кульок із дуже дорогих каменів, що приховують свою ціну. З виду вони є звичайною водяною ємкістю, але силою своєю — ланцюг красот і скарбів. Схожа на золотородної гори кам'яну (печеру), що дихає жахом і приховує всередині дуже світлі світлиці з написами: "Гріб життя", "Джерело світла", "Гора вишнього".

Схожа на вівтар, присвячений сущому, оточений огорожею, яку сплітають непрохідні хащі густо насаджених дерев, що у свій час приносять дуже солодкі плоди. Над зачиненими дверима написано: "Не є це, а дім Божий"

А ф а н а с і й. Рибальська сіть, божественна фігура, богословська плітка, я думаю, одне й те ж. Чи не так?

Я к і в. Не знаю. Знаю лиш, що богословська тінь не пуста, якщо несе за собою кульку, величиною хоч з гірчичне зерно.

А ф а н а с і й. Що ж, хіба воно велике?

Я к і в. Собою воно ніщо, та всередині велике приховується. Придивися до смоквяного зернятка, чи є дрібніше від нього? Здійми очі й глянь на силу його розумним оком, і побачиш, і переконаєшся, що у ньому ціле дерево з плодами й листям сховалося, та й незліченні мільйони смоквяних садів тут же сховалися. Тому добряче розжуй, якщо десь у Біблії прочитаєш: зерно, насіння, колос, хліби, яблука, смокви, виноград, плоди, чорнуха, тмин, просо й ін. І не даремно приподібнено: насіння є слово Боже.

А ф а н а с і й. Скажи мені, чи можна біблійним стилем писати інші книги? Мені здається, що можна фігурами небесних кругів і земних куль зобразити, наприклад, астрономію, щоб вона на цих знаменитих знаках зволила їздити, наче на колісниці.

Я к і в. Чому ж не можна? Ніби не вдягають у благородний одяг мавп? Чи не возсідають раби у панських каретах? Як на мою думку, то сатана може сісти на престол вишнього.

А ф а н а с і й. Ти жартуєш, хіба астрономія не вічна?

Я к і в. Якщо астрономія вічна, тоді де буде шевське ремесло? Вічним бути — значить усі місця зайняти. Хіба думаєш, що й у шевській справі астрономія має місце? Досить брехати, пора їсти, за прислів'ям.

А ф а н а с і й. Але астрономія є дух.

Я к і в. І нюх є дух, якщо понюхати купу гною.

А ф а н а с і й. Вона не біля куп вправляється.

Я к і в. Планета і купа одне і те ж; а твій ніс, очевидно, не чує духу цих слів: "У той день зубожіють діви добрі" (Амос, гл. 8).

А ф а н а с і й. Я цих твоїх дів не знаю.

Я к і в. Вони не нюхають брудних куп, а очищеним нюхом відчувають пречистий дух, полонені ним одним. "У запах світу твого течемо..." (Пісня над піснями).

А ф а н а с і й. А хіба Ісаак сина свого не нюхає? "Це запах сина мого, бо запаху ниви сповнені". Людина ненабагато відрізняється від брудної купи.

Я к і в. Як дуже ти пам'ятливий і спритний у тому, що підтверджує брехні твої! А в тому, що, може, тобі окуляри (за прислів'ям) вставити, ти тупий. Чому ти у цих словах: "Запаху ниви сповнені" — загубив кінець: "які благословив Господь"? Чи віриш, який дух нюхає Ісаак із священної ниви? "Послав Бог дух сина свого у серця ваші, у тління — нетління, у плоті дух Божий відчуває"

"Голос також — голос Якова, руки ж — руки Ісава"

Оцей-то дух Божий є запашна мирра, що тече услід його дівам. А це значить рідне ідолопоклоніння, якщо відняти у цнотливих жінок і дочок ізраїльських золоті сережки й персні, а переробити їх на тельця литого. Всяка стихія з усіма нутрощами своїх думок є раб, скотина і кумир. "І сказали це боги твої, Ізраїлю" (Вихід, гл. 32).

Доброзорі жінки ці й дочки чисті є: мати Ісаакова Ревекка, Рахіль, Асхань, дочка Халева, дочка Єфая Галаадського, що не пізнала мужа, вознесена на всеспалення Господу; жінка, що розбила жорновим уламком із ізраїльської башти тім'я Авімелеху, ворогові синів Гедеонових; благословенна серед жінок Йоіль — дружина Ховерова, що розбила колом голову Сисаруй проколола живіт його. Анна, мати Самуїлова, видимим порухом уст своїх на п'яну схожа і яка виливала перед Господом душу свою. Авігея, дружина неприємного й гордого Навала, що вшанувала Давида хлібом, вином, овочами, чистою мукою, корзиною грон і двомастами смоковних зв'язок. Руф, Есфір, Сусанна, Юдіф — усі ці жінки і

діви з матір'ю царевою, обминувши підлі стихійні купи, йдуть у гірне з старанням. "Благословенна ти серед жінок..."

Оцих назнаменує Боже запитання до Йова: "Чи зрозумів ти час народження кіз, що живуть на горах кам'яних?"

Вони є юнки, голубки, горлиці, найулюбленіші Господові, що своїм народженням змилостивлюють його, про яких сам Авраам говорить: "Владико Господи, чому зрозумію?.." Говорить же до нього: "Візьми теля трилітнє і козу трилітню, і барана трилітнього, і горлицю, й голуба". І ледве чи не з цього числа воскресив одну Петро: "Вона ж відкрила очі свої..." "Очі твої голубині..." Тавіфа — означає серна. Всі вони є не своєї, а Божої слави прикрашені служительки: "Це раба господня..."

Як же насмілишся позбавити цих прекрасних наречених Божих прикрас своїх? Як смієш віддати їх блудницям, угодницям ідолів?

"І скинула ризи вдівства свого... і одягнулася в ризи веселощів своїх... і поклала намисто, і ланцюги, і сережки, і всі прикраси свої... і було змінено лице її... і здивувалися з краси її дуже" (Юдіф, гл. 9).

"Вся слава дочки царевої всередині". Ізраїль, укравши добро у поган, посвячує Господу. А ти хочеш робити навпаки, наприклад: Гедеон із золотих сережок і намиста і з золотих ланцюгів, що прикрашають шиї верблюдів, та з інших красот, з полону переможених ворогів добутих, зробив одяг першосвященику: "Хай дасть мені кожен муж сережку із полону свого. І простягнув руку, і кинув ту..." (Суддів, гл. 8).

Так Йосиф заволодів усією землею єгипетською. Її мудреці найкраще писали фігурами, що все Ізраїль під іменем Йосифа посвятив живому Богові. А все те Йосиф, тобто придаток, що додається зверх тлінних образів, які у вигляді єгиптян просять Йосифа: "Дай насіння, щоб ми посіяли, і живі будемо, і не помремо, і земля не спустіє. Дає їм хліби за скотів їх, а плоть ніщо..."

Мені здається, що й найславніша єгипетська фігура сфінкс перенесена Ізраїлем і присвячена Богові. Вона мучила тих, хто не міг вирішити дуже корисної загадки. І князь ізраїльський Єффай з воїнством своїм переколов усіх мужів Єфремових, що не могли вирішити фігури цієї — *колос*. "Говоріть "колос". І не зуміли так сказати, і взяли їх і закололи" (Суддів, гл. 12)[34].

А ф а н а с і й. А що означає це слово — колос?

Я к і в. Думаю, те ж саме, що й пшеничний колос.

А ф а н а с і й. Я чую колос, але не чую сили його.

Я к і в. Думаю, він із числа тих, які рвали, і молотили, і їли апостоли в суботу.

А ф а н а с і й. Отих-то я й не розумію. Апостолам чуже рвати не належить: свого не мали часу жати й молотити, а рвати, наче коноплі, погано; та й їсти сире зерно годиться скотині. Звичайно, цей колос є фігура.

Я к і в. Без сумніву, він із числа семи колосів, що з'явилися уві сні фараонові: "І сім колосів виходили із стебла одного, добірні і добрі"

А ф а н а с і й. А я цих фараонових ще більше не розумію; коли щось тямиш — скажи, не муч.

Я к і в. Побутова седмиця[35]. Скажи мені, що вона є, якщо не із всіх створінь громада грубих і несмачних бовванів? Та коли придивитися і проникнути всередину, тоді можна побачити, що у цій жорсткій і схудлій седмиці ховається седмиця інородна, набагато солодша, ситніша й поживніша від зовнішньої; а складають обидві одну седмицю.

"І був вечір, і був ранок, день один" Ніби наявна седмиця колос, а таємна — зерно; або один пустий, а другий всередині повний — 7 днів і 7 колосів.

"Повторив же сон фараону двічі. Однак сон фараонів один". "І був вечір, і був ранок, день один". Слово Боже являється однакове, а чується подвійне. "Що Бог творить, показав фараонові".

Лице одне, та дві породи: пуста і Божа, явна і таємна, творяща і творена. "І пожерли сім колосів тонких і витончених вітром сім колосів добірних і повних". Так, як кит Йону. Однак і пітьма його обійме.

А ф а н а с і й. Навіщо ти безглузду дичину набрехав?

Я к і в. Ніч несвітла не буде тобі; розкуси лиш гарненько. Хіба те тобі трудним і жорстоким здається, що у седмиці світло, а у колосках хліб? Та серце тоді насичується, коли просвічується. Глянь на Давидову мову: "Відобразився на нас..." Побачимо там же разом світло й пшеницю: "І життя світлом було людині" (Євангеліє від Івана, гл. 1).

Розмірковуй і оце: "Спрагнуть на вечір..." Коли вечір і ніч голодні, тоді ранок зі світлом ситні. "Наповнюсь завтра... Насичуся, коли... Розумію ж сон цей, та вночі ж і бачив" "І це свічник золотий весь..." Та що значить? Внутрішній йому ангел тлумачить: "Це слово Господнє..." "Світильник ногам моїм закон твій..." Про цей світильник дізнайся у книзі (Вихід, гл. 25).

Яка ж велика подібність, рівність і пропорція — 7 вечорів з ранками, 7 колосів з колосками, 7 свічникових гілок зі світильниками.

У вечорах ранок, день, око, куля, сонце. У пустих колосах — колоски повні з зерном. У світильника гілках, що вийшли з одного стовбура, кружечки з чашечками, півкульками, наповненими єлеєм, що і просвічує, і насичує. Тепер про цей свічник скажу із Захаріїним ангелом: "Цих сім очі Господні є, що придивляються до всієї землі. Так сім же і видів світла, що просвіщають Всесвіт, і сім хлібів, що насичують 5 тисяч". Це слово Господнє...

А ф а н а с і й. Так хіба ж у Бога лише сім очей?

Я к і в. Берешеш! Не 7, а сама вічність, 7 днів вмістили у собі всі створіння. А поверх усієї седмиці блищить слава вічного — як одне лице у семи дзеркалах, і одне сонце у семи днях, і один вогонь у семи свічках, і одне зерно у семи добрих колосках, і одна печатка у семи сургучах. "Що приглядаються на всю землю", тобто що відкривається поверх усієї тліні... "І світло в пітьмі світиться..."

Якщо ти вже примітив, що гілки світильника і добрі колоски виходять з одного стебла, чого у простих колосків ніколи не буває, то не забудь же, що й блиск світлої седмиці блискавично виходить від одної пустої плоті. "Всяка плоть — трава..." — ось тобі стебла.

Це позначає Захарія тінню двох маслин, правою і лівою, які притінюють свічник. "Не у силі речей, не в кріпості, та у дусі моєму говорить Господь-Вседержитель" (гл. 4).

"З'їсть від лівих людей і насититься" (Ісая).

"Пошлю голод на землю" — те ж саме, що й "спрагнуть на вечір..."

"Повторився ж сон фараону двічі, як істина буде: слово, котре від Бога" (Буття, гл. 41).

Розжуй: від Бога, а інше сон, тінь. Якщо ж тобі все це здається нісенітницею, то послухай самого Йосифа: "Сім колосів добрих сім років є"

А ф а н а с і й. Так навіщо ж брехати? 7 років, а не 7 днів.

Я к і в. А! А! Отут-то й видно твій завулок? Не сховаєшся! У Бога день як 1000 років.

Отже, мені здається: "Говорите "колос" — значить розкусите слово Боже і не помрете". "Я є хліб тваринний..." "Жорстоке слово це..." "Хто має вуха слухати..." "Якщо ж не послухаєте, то таємно заплаче душа ваша"

Хіба, думаєш, не одне це: незнання, ніч, сон, голод, меч, мука, смерть, пекло?.. "Хто розлучить нас від любові Божої".

Тут-то й міститься бідність, тління, розширення, утиски... Прошу, глянь на початок (гл. 15 Єремії).

" *Ти* покинув мене, — говорить Господь, — і протягну руку мою

на тебе, і вб'ю тебе..." "І взяв їх і заколов..." (Суддів, гл. 12). "Це той лежить на падіння..."

Тепер, повернувши мову до вибраної точки, кажу вам, що не тільки землю з її плодами й народженнями, але й всі небесні й земні фігури, звичні стародавнім, найбільше у Єгипті любомудрам, віднявши від позначення таїнств їх, переніс Ізраїль у посвяту Господу, і чи ти намагаєшся знову вкрасти?

"І зняв фараон перстень з руки своєї, поклав його на руку Йосифову, і одягнув його у ризу червону, і наложив гривну золоту на шию його, і посадив його на свою другу колісницю"

"Зійшов ти на висоту... прийняв ти подарунки... І, відкривши скарби свої, принесли йому дари: золото, і ливан, і смирну" "Царі аравійські і Сава[36] дари приведуть"

А ф а н а с і й. Не краду, а запитую, чи можна, наприклад, арифметику, геометрію чи...

Я к і в. Втратили ціну свою пророки поганські тоді, коли пророковане про всезагальне, про безчасове, про те, що не має місця, повернувши до часткового, місцевого і часового, перенесли це на князів, на синів людських. Це є загальне джерело ідолослужіння. Тління всюди влізло на колісницю Божу. Самі свій прах вознесли на висоту Господню. "Ці на колісницях, і ці на конях..."

Посади, якщо хочеш, служницю стихії, твою астрономію. Підніми на колісницю вічного. "Колісниця Божа пітьмою пітьми..."

А ф а н а с і й. Що таке вічність?

Я к і в. Те, шо й істина.

А ф а н а с і й. Що таке істина?

Я к і в. Те, що пречисте, нетлінне і єдине.

А ф а н а с і й. Чи не можна розповісти трохи ясніше?

Я к і в. Те, що скрізь, завжди, все у всьому є.

А ф а н а с і й. Відріж якомога простіше.

Я к і в. Те, що скрізь і ніде.

А ф а н а с і й. Фу! Ти сам ще більше мені очі затуманив.

Я к і в. Інакше від тебе не відчепишся.

А ф а н а с і й. Ну, чому Бог зображається образами?

Я к і в. А ти навіщо твої думки зображаєш фігурами букв або ударами повітря?

А ф а н а с і й. Тому, що думки мої невидимі.

Я к і в. А Бог у сто тисяч разів потаємніший, ніж твої думки, ніж твоя повітряна думка у зовнішньому твоєму боввані.

А ф а н а с і й. Добре. Скажи ж мені, хто ці божественні вузли сплітає?

Я к і в. Ті, хто розв'язує.

А ф а н а с і й. А розв'язує хто?

Я к і в. Ті, хто зв'язує.

А ф а н а с і й. А я ні цих, ні тих не знаю.

Я к і в. Хіба ти ніколи не чув про Веселеїла[37] і його товаришів, що прикрасили різними мистецькими витворами храм Господній? Пробіжи Вихід, гл. 31 або 37. Цей перший художник скинії посріблив і позолотив стовпи: вилив золоті кільця, золоті петлі, золоті гачки, гудзики, дзвіночки на священицькій одежі, срібні куполки скинії, мідні у дверях головки та ін.

А ф а н а с і й. Видно, що Веселеїл був крутієм.

Я к і в. А складену Гедеоном ризу ти вже забув? Вона, звичайно, те ж саме, що й Веселеїлів логіон, тобто *слово Боже*. Згадай, яка кількість усіх приношень Господу від чинів Ізраїлевих, і вигукни з Варухом: "О Ізраїлю, який великий дім Божий і просторе місце поселення його: велике і не має кінця, високе і безмірне" (гл. 3).

Всі ці приноси є вузли, що славу Божу всередині таять:"Візьмеш від початку плодів землі твоєї, яку Господь Бог дає тобі в долю, і покладеш у кошик, і підеш на місце, яке вибере Господь Бог твій, кликати ім'я його там. І нині оце приніс початки плодів землі, яку дав мені ти" (Второзаконня, гл. 26).

"Взяла його мати ковчежок ситовий, і помастила і клеєм, і смолою, і вклала отрока в нього, і поклала його в лагуні біля ріки" (Вихід).

Та Ісаак зв'язаний, Йосиф у путах, Мойсей у коробочці, Самсон у мотузках, Даниїл у рові, Єремія в колоді, Петро в темниці, Павло в кошику[38] — вірю, що вони не всім здаються вузлами. "Розв'яжіть його, залишіть іти" (Євангеліє від Івана, гл. 11). "Виведи з темниці душу мою" "Із безодень землі вивів мене ти"

Про всіх цих нетямущих дітей єврейських, що тримають у руках гілки того фініка: "Як фінік, піднявся на берегах". Та тут же й про самого себе Павло: "Ми буйні заради Христа..." Ці вузли, наче змії, в'ються й переплітаються між собою, несподівано там показуючи голову, де був хвіст недавно, і навпаки. І як дві природи: головна й нижча, вічна й тлінна — все становлять, так і два образи, що складають символ, по всьому священному полю являються, часто перемінюючи місце своєї пітьми на землю світла, яке вселяється, і навпаки, наприклад: "Золото тої землі добре..." Золото означає вічну, земля — тлінну природу.

Згадаємо третій день буття і побачимо, що цей хвіст недавно був головою. Там море є місце тління, а суша — земля, що приносить плоди Божого перебування. "На місці багатому, там поселив мене..." "Погрузли, як олово, у воді великій" (Вихід).

Кит у порівнянні з морем є фігурою Божої премудрості, що плаває поверх стихійної гнилі. "І дух Божий витав поверх води" "І сплило залізо" (4-та [кн.] Царств, гл. 6, ст. 6).

"Господь Бог твій веде тебе у землю благу... В землю пшениці... в землю, у ній є каміння, залізо, і в горах її викопаєш мідь" (Второзаконня, гл. 8).

А вода, видобута Мойсеєм з каменя і Самсоном із щелепи ослячої[39], знаменує вічність. Камінь же і щелепа є порох гнилі. Глянь же на нерукосічний Даниїлів камінь[40] з горою і побачиш, що камінь є чертог світла слова Божого, а гора — плоті й крові ложе. Та змій цей раптом завернув голову до хвоста, якщо підняти очі до народжуваного і до вертепного каменя, до воскреслого і до гробу. Іноді голова його і хвіст в одному місці, ніби хвіст в устах тримаючи, стає кільцем. Глянь на другий день буття. "Посеред води і води... вода і вода..."

Цієї води й Давид прагне, знехтувавши одну. "Хто напоїть мене водою із рову, який є у Вифлеємі" (2-га [кн.] Царств, гл. 23).

Іноді змія цього завитки дуже між собою схожі, наприклад: Мойсей вкладає у воду дерево, Єлисей — сіль, корабельники — Йону, предтеча — Христа.

"Ті, що сходять у море... творять діла у водах великих..." І Даниїл вкидає меч дракону або великому змію в пащу. Ця куля була змішана із смоли, жиру та вовни.

Ці три печаті від духа премудрості Божої. Манна, що падає на земну поверхню, схожа на снігову крупу, а сніг — на руно. "Хто дає сніг свій, як вовну..." "Прокладай кордони твої, світе, і добривом пшеницю насить..."

Воно краще запечатується смолою із пахучих дерев: "Як смирна вибрана, випускає запах" (Сирах). Яка страшна й небезпечна Біблія, поки семиголовому цьому змію не сподобиться вкинути у вибльовуючі гірні води щелепи свою пілюлю. "Хто посилає слово своє землі..." "Одяг його білий, як сніг, і волосся голови його, як вовна, чисте..." (Даниїл).

Тоді цього гаспида отрок малий поведе. "Дивіться на шанування ваші" (Даниїл).

Дивись, як в'ється цей змій і грає! Море й кит, кит і Йона, Йона й гарбуз. Море у розумінні кита є ніщо; а кит у розумінні Йо-

ни — пустота. Йона поглядом гарбуза голову його прохолоджує, а гарбуз з огляду слави вічного є ніщо.

"Чи пограєшся з ним?.. Чи витягнеш змія вудочкою? Чи всунеш кільце у ніздрі його?.." (Йов, гл. 40). Цей змій весь Йордан вміщує в устах своїх. А на одно око Боже, ніби на вудочку, зловиться.

Всі плавці хвоста, а всі кораблі рибальські не піднімуть голови його: "Створений бути зганьбленим..." (Йов, гл. 40). "Змій цей, його ж сотворив ти..."

"Полають його, і докорятимуть йому, і обплюють його..." (Лука).

Те ж говориться про рибу Товіїну з печінкою її і серцем: про рибу з монетою всередині, яку витягнув Петро вудочкою, про риб, Христом благословенних. "Йду рибу ловити..."

Такі ж сувої згортає змій цей і тут: вода й ковчег, ковчег і Ной, Ной і голубка, голубка й око, око й вершини гір, верх і вічність. "Зійшовши на гору стрімку..." (Йов, гл. 4). "Ложе його гостріше, ніж вістря..." (Йов, гл. 41).

Те ж саме й тут: Содом і вогонь, вогонь і дим, дим і дух, дух і запах; а Лот — означає запах. "Зійде дим гнівом його..." "Потрудившись, запалимо місто вогнем..." "Побачили дим, що здіймався від міста до небес" (Навин, гл. 8). "Дух, і вода, і кров, і троє воєдино" (Івана послання).

Ті ж витки, або звивини зміїні, і тут: Ізраїль і погани, Ізраїль і скинія, скинія і міра її, що дивно складають у всіх частинах суму десятинну. Нарешті вся скинія є ніщо.

З огляду нутрощів її є оце: манна, світильники, хліби та ін. А це знову ж ніщо. З огляду слави Божої, що сяє у цьому мороці: "Неба небес не вистачає тобі..."

А ф а н а с і й. Ти мені своїми витками зміїними зовсім розум затуманюєш; скажи лишень мені, яку ти нарахував суму десятинну в частинах скинії, і в мірі, і в числі її?

Я к і в. Скинія із десяти опон, — ось тобі десяток у частинах! Довжина кожної опони 28 ліктів — ось десятки: 2 і 8. У всіх опонах ліктів 280. Ось у числі ліктів, як і в довжині, десяток: 2 і 8. Ширина кожної опони 4 лікті, а у всіх 40, кинь на рахівниці 1, 2, 3 і 4, і вийде 10, а 4... 40... і 400 є у тій же пропорції.

А ф а н а с і й. Ось які ще гачки! Вони трохи нагадують наші громадянські.

Я к і в. Міра і число завжди Божі. "Нижче хребтів їх і була висота їх..." (Єзекіїль).

"Скажи мені, Господи, кінець мій і кількість днів моїх"

"Порахуй своїх домашніх". "Звів очі мої і бачу: і це муж, і в руці у нього шнур землемірний..." (Захарія, гл. 2).

Вся Біблія є вузол і ланцюг вузлів. Вся в одному вузлі і тьмах тьми вузлів, там же весь цей рай насадив Господь в Едемі на сході[41].

"Велика буде слава храму цього, остання більша від першої", — говорить Господь (Аггей, гл. 2).

Едем — значить рай насолоди, сад веселощів. Що за нісенітниця рай в Едемі? Сад в саду?..

Весь цей хмиз є хаща колючої шипшини. Продерися, розв'яжи і відкусиш від дерева життя. "Дерево життя посеред раю..." "Схід ім'я йому..." "Гортань його насолода..." "І пішли по пустелі і прийшли до Хеврона" (Числа, гл. 13).

Хеврон є місто гірне, означає дружбу. По хащах цих вузлів ходить недосліджена Божа премудрість. Сюди й приточник: "Не знаю сліду орла, що ширяє в повітрі, і шляху змії, що повзе по камінні..." (гл. 30). "Почули голос Господа Бога, хто ходить у раю..."

Останній голосок або слівце дихає символом чи залежить від нього. Наприклад: "Там його побачите...", тобто на горі, поверх гори, вище стихій. "Гірне мудруйте, а не земне..." "Там зійдуть коліна, коліна Господні..." "Там вирощу ріг Давидові..." Кожна пара образів є двоє, двоє. "Все сугубо, одне проти одного" (Сирах, гл. 42). "Єдиного Господа Бог, двоє оці..." "Увійшли до Ноя в ковчег два, два..."

А якщо розміркувати, тоді кожен образ є троє, тобто простий, образний і утворюваний, наприклад: хліб простий, хліб образний і хліб ангельський. "Не хлібом єдиним жива буде людина..."

Гроно просте, образне і яке звеселяє. "Вино веселить серце чоловіка..." "Кров грон пив — вино..."

Небо просте, образне і небо небес. Як круг у колесі — сонце в сонці. "Небо небес Господу" І думаю: в силу цього каже приточник: "До слів мудрих прикладай вухо твоє... щоб ти зрозумів, які добрі. Ти ж напи- ши їх у собі тричі... (на серці твоєму), якщо хочеш поради смислу й розуму" (гл. 22).

При всьому цьому згадай розмежування між містом і містом, Мойсеєм узаконене[42]. Два образи, як два населені міста. Більше не забудь цього: "У яку землю вселяється світло? Пітьмі ж яке є місце? Якщо введеш мене в границі (terminus) їх" "Чи знаєш шляхи їх?" "Де ти був, коли заснував землю?" "Хто поклав виміри

її?" "Чи знаєш?" "Сповісти мені, якщо знаєш розум (землі)..." (Йов, гл. 38).

А ф а н а с і й. Я втомився, слухаючи зібрання твоїх вузлів.

Я к і в. Згадай хащі Ізраїлеві, сади Соломонові. "Встань, північ, і гряди, південь..." "Дух усе випробовує і глибини Божі..."

Із такої хащі Йоіль пробила голову Сисарі (Суддів, гл. 14, ст. 21).

Таким був син Якова Юда. "Хто прив'язує до лози жеребця свого..." Хіба до підлого прив'язує?.. "Я лоза..."

Глянь, прошу, на Ісуса Навина з Халевом. Хіба не бачиш, який скарб несуть ці мужі? На дрючку прив'язане із землі Божої пребагате гроно, крім шипків (польових троянд) і смокв. Скільки виноградних ягід, стільки кульок, скільки кульок, стільки вузлів, що містять у собі найсолодший божества сік, що звеселяє серце, при якому бенкетує небесний учитель з учнями своїми. "Це є кров моя..." "Пили ж і впилися з ним" (Буття, гл. 43).

Щодо відгадувачів цих божественних загадок, згадай Даниїла з Йосифом, які розгадували сни. "Чи не Бог є їх проявом" (Буття, гл. 40). "Хто розповідає сни, і сповіщає таємне, і розв'язує союзи" (Даниїл, гл. 5).

Згадай Маріїного обручника, що чув уві сні голос ангела Божого, згадай Мойсея, що побачив у пітьмі Бога.

Згадай Авраама, що розділяв наполовину скотину перед Господом (Буття, гл. 15). "Коли заходить сонце, жах охоплює Авраама"

Розділити і розв'язати означає те ж саме. Таким був Авель, що приніс першонароджене й від жиру овець Господу, і не впаде лице його, а, піднявши очі, бачить день Господній.

Таким був той: "Зуби його біліші від молока..." Такими були оті: "Кров грон пив — вино з жиром ягняти..."

Згадай, який пророк з'їв гіркий сувій? Але який був солодкий, коли дожувався до кінця. "Кінець є Бог" "Відкрив ти немовлятам..." "Залишки немовлятам..."

Та всі пророки кричать: "Бачив, бачив..." Згадай Самсона, який мотуззя й лева розтерзує, що знаходить в отруйному їстівне, а в жорсткому солодке. "Насичуся, коли з'явишся мені у славі своїй".

Згадай Давида, який витягує із пащ левових і ведмежих вівцю. Цей із Голіафових, а Юдіф із Олофернових піхов[41] мечі витягає. "Живе-бо *слово Боже*, гостріше від усякого меча..."

Еаней, син Йодаїв, убив лева, вирвав спис із рук єгиптянина: "І вбив його списом його (2-га [кн.] Царств, гл. 23). "Як іскри по стеблах потечуть..."

Хто розорив міста Єрихон і Гаїй?

Хто розігнав ополчення іноплемінних і дістав воду Давидові із рову вифлеємського? "Одягнися у славу твою, Єрусалиме, граде святий... Стягни пута шиї твоєї, полонена дочко Сіону" (Ісая, гл. 52).

Подумай, де той, хто на току молотить? А до нього на воловому возі прикочується кивот Господній: "Світися, світися, Єрусалиме..." "Благословенні житниці твої..." (Второзаконня, гл. 28). "Благослови, Господи, дім Авездара..." (2-га [кн.] Царств, 6).

Подивись, що робить муж Руфи Вооз? Служниці його жнуть і в'яжуть снопи, а він вимолочує із стебел зерно. "Це той віє на току ячмінь цієї ночі" (Руф, гл. 3). "І переламавши, дає їм. Їм же відкрилися очі"

А ф а н а с і й. Я про всіх цих читав, але не даються читати. Важко.

Я к і в. Так послухай же про новітніх скинотворців і рибалок, що плетуть сіті, ось вони: "Якщо зв'яжете на землі — будуть зв'язані на небесах..." Ніколи вони не в'яжуть вузлів, щоб не ховалася всередині цільна простота голубиного ока, і ніколи не відгадують загадок, щоб не вийняти звідти перстень найсолодшого меду й соту вічності.

"Від того, хто їсть їстівне, і від сильного вийде солодке. І з'їсте старе й старе старих. Веніамін — вовк, хижак, рано їсть, ще й на вечір дасть поживу" (Буття, гл. 49). "Вірив Аврааму Бог, і стало для нього правдою (все писане)"

Знамення ж тим, хто вірили у це... мови промовляють нові... змія візьмуть.

І це сказавши, дмухнув і говорить їм: "Прийміть Дух Святий! Кому відпустите гріхи, відпустяться їм, і кому тримаєте, тримаються"

А ф а н а с і й. Хай цій розмові буде ім'я:

"*Кільце*"

РОЗМОВА, НАЗВАНА АЛФАВІТ, АБО БУКВАР МИРУ

ПІСНЯ[1]

Складена 1761 року про те, що кінцем життя нашого є мир, а вождь до нього — Бог, і про людське різнопуття.

Життя безпечне! Дорогий спокій!
Тебе тримаю завжди в собі,
До тебе вічно компас тягне мій —
Ти край і гавань у моїй плавбі.
У світі тиша принадна одна
І безтурботний, неславний путь —
Це моя віра в житті головна, —
І закінчився циркуль мій тут!
Святий мій Боже і віків творець,
Стверди, що сам ти клав на скрижаль,
При тобі може все в добрий кінець
Потрапить, як до магніту сталь.
Коли неправду зрить моє око,
Навчи хуткіше, отче ти мій,
Людей ти бачиш — сидиш високо, —
Думок їх різних скрізь різнобій.
Один — на східний, той — вечірній край,
Пливуть по щастя з усіх вітрил,
Той у північнім краю уздрів рай,
На південь інший шлях свій відкрив.
Один та й каже: "Оно хтось косить!"
А інший мовить: "Мабуть, стриже".
А цей: "У воза п'ять кіл", — голосить.
Скажи: який біс мислі січе?
Inveni portum — Jesum. Caro, munde, valete!
Sat me jactastis. Nunc mihi cetra quies[2].

Прощавай, стихійний потопе, —
Вістила Ноєва голубка, —
Я спочину на горбах вічності,
Знайшовши гілку блаженства.

МИЛОСТИВОМУ ПАНУ ВОЛОДИМИРУ СТЕПАНОВИЧУ, ЙОГО БЛАГОРОДІЮ ТЕВ'ЯШОВУ

Милостивий пане!

Одна "Розмова" вже до вас прийшла[3]. Оце вже знайшов вас і брат першої. Коли мене жалуєте, прийміть милостиво й цього і покладіть братню цю двоїцю перед лицем найдорожчого вашого батька як образ і пам'ять дбалого мого пошанування. В обох написано те, що говорено у бесідах із тутешніми приятелями. Вони ж і дійовими особами поставлені в обох. Перший спитує із Давидом небесні кола, що повідають славу вічного: "Літа вічні згадав..." і названий "Кільцем", а другий твір, пізнавши безначальне *начало* із неважких початків, ніби з алфавіту, Богові побуджує послідувати, і названий "Букварем". Вельми стародавнє слово оце: Γνῶθι σεαυτόν. Nosce te ipsum. — "Пізнай самого себе"[4].

І тепер воно в усіх на вустах, але небагатьом по смаку[3]. Гадають, що начальник слова цього був стародавній мудрецьФалис. Вірю. Хто що знайшов і любить, те може бути йому своїм, а *істина* безначальна. Пише Плутарх, що на Аполлоновому Дельфійському храмі було написано: "Пізнай себе"[5]. Давні єгиптяни слово це високо шанували. Що значить сфінкс, вияснено в першій "Розмові". Ім'я його значить зв'язок чи вузол. Розгадка цього виродка притаювала ту ж таки силу: "Пізнай себе!" Не розв'язати цього вузла була смерть мучительна, вбивство душі, позбавлення миру. Через це єгиптяни статуї тієї потвори ставили на вулицях, щоб, як багаточисленні дзеркала, скрізь ув очі потрапляючи, цей вузол, що притаює найпотрібніше знання, на пам'ять приводили.

Нащадки їхні були не такі. Віднялася від них голова мудрості; долі впала чиста частина богопошанування; залишилися самі мистецтва із фізичними чарівництвами та забобоном. Монумент, напоєний найкориснішою для кожного порадою, перетворився на кумира, що має вуста, але не говорить, а тільки вулиці прикрашає, — й ніби джерело у калюжу переродилося.

Так і всі богословські таємниці перетворюються у смішні дурниці і забобонні казки. В часи авраамські робили це филистини, а тепер так чинять ті, що не знають себе і Бога. У божественному мороці Мойсеєвих книг майже 20 разів написано

---

[3] Найсолодша ягода чи зерно, хоч у вустах, не дає смаку, поки не розжуєш. Маленьке, як зерно, слово це високий смак утаїло. Гадав... і так далі.

це: "Почуй себе", "Збагни себе" і замість ключа до всього подається те саме, що "Пізнай себе".

І не дивно, що стародавні єгиптяни, євреї та елліни високо шанували це слово. Очевидно, від пізнання себе самого входить у душу світло відання Божого, а з ним шлях мирний щастя. Що компас на кораблі, те Бог у людині. Компасна в серці корабельному стріла є таємний язик, закон, голова, око і царство корабельне.

Біблія також називається стрілою, як накреслена тінь вічного закону і тьма Божа. Не той для мене знає корабель, хто перерахував і переміряв каюти та поворози, але хто пізнав силу й природу корабля: той, розуміючи компас, розуміє шлях його і все інше.

А що є Бог, коли не вічна голова і таємний закон у живих істотах? Істину мовить Павло: "Закон духовний"[6].

А що є цей закон, коли не панівна *природа*, яка володіє тлінням, названа у давніх отців: Τριστήλιος μονάς και φύσις — "трисонячна єдиність та єство"? Ця *одиниця* — всьому голова, а сама безначальна ні часом, ні місцем, ні статтю не обмежена, ані іменем.

Ця-бо *мати й батько* відповідає Мойсею, що їй імені нема. Хто ж бо шукає мого імені, той не бачить природи моєї. Ім'я моє й природа є те саме. "Я є сущий". Я той, що є скрізь, завжди в усьому, і не видно мене, а інше все видно і нема того нічого. "Плоть же ніщо..." Я — дерево життя, а все інше — тінь моя. І недаремно елліни до обох статей прикладали це слово θεός[7]. І не без толку у деяких християн дають ім'я чоловікові з чоловічим ще й жіноче, наприклад: Юзеф-Марія. Сюди-бо дивиться гостре Павлове слово: "Немає чоловічої статі, ані жіночої..."[8] Отже, не прегарний Наркіс, не хіромантик і не анатомик, а той, що побачив у середині себе головний пункт машини — Царство Боже, — такий пізнав себе, знайшов у мертвому живе, у темряві світло, як діамант у болоті і як євангельська жінка імперіал у хатньому смітті. "Радійте зі мною..." Цей точно пізнав *людину* і може похвалитися: "*Знаю людину*"

Ось вам кілька знавців:

Авраам: "Побачив і порадів"

Навин: "Бачив людину, яка стояла"

Йов: "Нині ж око моє бачить тебе"

Давид: "Звів очі мої вгору"

Ісая: "Видить славу його".

Даниїл: "Бачив і це муж єдиний".

Захарія: "Підняв очі мої і побачив, і це муж, і в руці його..."

Ось ще дюжина. Подивіться на гору Галілею![9]

Одинадцять апостолів: "Побачивши його, поклонилися..."

І Стефан: "Це бачу небеса відчинені..."

А як "мудрого очі його в голові його", так "очі безумних на кінцях землі"

З обличчя людину примітити можна, а не з підошви. "Тії п'яту мою побачать".

Таки про багатьох можна сказати: "Ви кланяєтеся, його ж не знаєте". Про всіх цих, що по-простацькому повзуть, написано: "Бачити будеш його п'яту".

Уся Біблія дихає цим смаком: "Пізнай себе"

Хіба Бог тільки в людині? Аж ніяк! Але хто сліпий вдома, той і в гостях, і, не маючи самого в собі, не знайде і в харчі смаку. А тоді можна сміливо зважитися й на глибину біблійну із тим, хто слухає вітер і море.

Пізнати його — це почуття премудрості. Любити й слухати є дух віри і доброчестя.

Причиною всієї своєї премудрості ставить Ціцеронів Катон керівництво блаженної *натури*. Але ключ до цього палацу такий є: "Почуй себе" Чим більше хто себе пізнає, тим вище сходить на Сіон світу.

Нема легше, аніж слідувати за Богом, як у харчах, у дружбі, у званні. Тут навчений може піднятися й на круті місця, доки збудеться: "Покладу кривизну їхню у гладкість"[10]. А я бажаю вам іти із сили в силу! Половину зробив, хто гарно почав. Закінчу мову улюбленого мого Фалиса словом: Αρκήν ἁπάντων καί τέλος ποίει θεός — "Початком і кінцем у всьому хай буде тобі Бог".

І пребуду, милостивий пане, вашого благородія найнижчий слуга, любитель священної Біблії

Григорій Сковорода.

1775 року, січня 1 дня, в Липцях.

ОСНОВА

"Я є *альфа* і *омега*" (Апокаліпсис).

"Почуй, Ізраїлю, слухай себе, збагни себе" (Мойсей).

"Ті, що знають себе, мудрі є" (Приповісті).

"Коли не пізнаєш самого себе... відійди" (Пісня над піснями).

"Пізнай самого себе" (Фалис).

ДРУЖНЯ РОЗМОВА ПРО ДУШЕВНИЙ МИР

Особи: Афанасій, Яків, Логвин, Єрмолай, Григорій

Григорій. Слава Богу, зібралася наша бесіда! Що чувати? Чи нема звісток?

Яків. Учора була пожежа. Довелося бути в гостях і потрапити на зібрання вчених.

Логвин. Чи ж була пожежа?

Яків. При пляшках і склянках жахлива розгорілася суперечка. Один звеличував механіку, другий підносив хімію, ще інший хвалив геометрію, ще один пришивав щастя до лікарської науки, той похвальними піснями вінчав історію, той вивищував граматику із мовами, а ще один політику з поведінкою. Потім була суперечка, яка їжа здоровіша, яке вино корисніше. Нарешті полум'я загуло про причину, яка погубила Афінську республіку, плодющу матір учених людей. Багато пащекували про богиню Мінерву, якій присвячене місто Афінське. Однак я не міг нічого зрозуміти і не знаю, чому ніякого смаку не відчував. А в улюбленій моїй книжечці, яку завжди з собою ношу, недавно прочитав, що щастя ані від наук, ані від чинів, ані від багатства, а єдино залежить від того, щоб охітно віддатися на волю Божу. Це одне може заспокоїти душу.

Григорій. Як звуться ті вчені?

Яків. Перший Навал, другий Сомнас, третій Пифіков[11], люди славно вчені, а інших не знаю.

Григорій. Чому ж ти не міг нічого збагнути?

Яків. Цьому й сам дивуюся. Одне тільки знаю, що слухати їх мене зовсім не тягло.

Григорій. Хіба вони про Мінерву говорили без Мінерви? Тоді побесідуймо самі про коштовний наш світ без суперечок і мирно. Розкусимо трохи оте слово: "Віддатися у волю Божу". А премилосердна мати наша блаженна натура нас, любителів своїх, не залишить, кермуючи нашою бесідою. Згадаймо сказане мною це слово: "Хто з Богом згідніший, той мирніший та щасливіший". Це значить: "*Жити за натурою*". Хто не каже цього: "*Жити за натурою*"? Але ця помилка є шляхом усілякої пагуби, коли хто, змішавши рабську і панівну натуру в одне єство, замість прозірливої та божественної вибирає собі керівницею скотську і сліпу натуру. Це є рідне нечестя, незнання про Бога, непізнання мирної дороги,

рух шляхом нещастя, що веде в царство тьми, в житло неспокійних духів.

Саме це слово — *нещастя* — звідти народилося, бо зваблена людина, що пішла, керована сліпою натурою, схопилася за хвоста, поминувши голову чи ту найвищу частину: "Частина моя ти є, Господи!" Яку повинність маємо перед матір'ю нашою Біблією? Вона безперервно кладе нам у вуха якесь інше найвище начало *єство*, називаючи його началом, оком, отцем, сильним, Господом, царем, ангелом поради, духом владичним, шляховідним страхом, другою людиною, світлом, радістю, веселощами, світом тощо. На скількох місцях кричить нам: "Почуй себе..." "Збагни себе міцно..." "Увійдіть у хоромину вашу" "Повернись у дім свій" "Дух Божий живе в нас" "Друга людина — Господь із небес..." І це-бо є благовістити мир, возвіщати шлях щастя, відчиняти ворота до блаженства, розплющувати керівне в усьому й недремне *око*, щоб дбайливо усякий, покоряючись таємному покликові блаженного всередині нас духа, міг дістати настанову, просвіту, радість і здійснення в кожнім своїм ділі, а без зізволення не починати найменшої дії і не ступати найменшого ступня. Щасливий, хто живе за волею блаженного духа. "Господь буде на всіх шляхах твоїх". Бідна душа, ведена своїми похітьми! "Шлях нечестивих гиблий!" Перший ганок і передухіддя, що веде до пагуби, і сама найперша навичка, ніби буквар, що вчить нас бути супостатами Богові, отака:

А. Входити у неспоріднену стать.

Б. Нести посаду, супротивну природі.

В. Вчитися тому, до чого не зроджений.

Г. Дружити з тими, до яких не є народжений.

Ці-бо доріжки є прямий шлях до нещастя.

А ф а н а с і й. А коли хто до злодійства народжений?

Г р и г о р і й. Забирайся геть! Моя розмова стосується лише людинолюбних душ, чесних станів і благословенних видів промислів, які не суперечать Божому й людському законові, а складають плодоносний церкви, ясніше кажучи, суспільства сад, як окремі частини складають годинниковий механізм. Він тоді ладно може йти, коли кожна людина не лише добра, а й споріднену собі, розлиту по всьому складу діла, відправляє роботу. Це і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді із загальною потребою. Така потреба — це благодійство і послуга. Не дивно, що в стародавніх римлян як потреба, так і благодійство означалося

словом officium[12]. Найдобріша душа тим неспокійніша та нещасніша, чим більшу посаду вона займає, але до неї не народжена. Та й як їй не бути нещасною, коли загубила той скарб, що дорожчий за все на світі: "Веселощі серця — життя для людини, і радість мужа — є довгоденність" (Сирах). Як же не згубити, коли замість добрих послуг лише ображає друзів та родичів, близьких та далеких, співвітчизників та іноземців? Як не ображати, коли вона суспільству приносить шкоду? Як не зашкодити, коли погано виконувати обов'язки? Як не буде погано, коли немає завзятості й невтомної праці? Звідки ж з'явиться працелюбність, коли немає бажання і старанності? Де ж візьметься бажання без природи? Природа всьому початкова причина і рушійна сила. Вона і є матір'ю бажання. Бажання ж — започаткування, схильність і рух. Бажання, за приказкою, сильніше неволі. Воно прагне до праці і радіє з неї, як зі свого сина. Праця — живий і невсипущий рух усієї машини, доки не довершиться справа, що сплітає творцеві своєму вінець радості. Коротко кажучи, *природа* наснажує до діла і зміцнює до праці, роблячи її солодкою.

А що є *природа*, коли не той блаженний у людині дух, про який Бог сказав Мойсеєві: "Ось я посилаю ангела перед лицем твоїм... Стережися перед лицем його і слухайся його голосу. Не протився йому, бо ім'я моє в ньому"[13]. Велике це діло: "Ім'я моє в ньому". Боже ім'я і єство його одне і те ж. Через це і радить увійти всередину себе і слухати його наставника, що ясно все потрібне показує. Наскільки можна здогадатися, цей є тим, хто каже: "Без мене не можете творити нічого". І це є щасливо з Богом уступити у звання, коли чоловік не за своїми забаганками і не за чужими порадами, але вникнувши в самого себе і послухавши Святого Духа, що живе всередині і кличе його, слідуючи за таємним його покликом, береться й тримається тієї посади, до якої він у світ народився, самим вишнім для того визначений.

Чи не скрізь є сповнення завждисущого Божого єства? Є воно у кожній людині. Є воно і в тобі і з тобою. Що ж воно робить? Послухай Соломона: "Нетлінний дух твій у всіх є. Тим-то заблудлих викриваєш і тих, що согрішили, згадуючи, учиш, хай, відійшовши від злоби, вірують у тебе, Господи". Бачиш, що блаженне єство, яке живе в тобі, управляє, наче худобою, єством твоїм. Ця сліпа натура є ти сам із забаганками твоїми. І це-бо значить: "Царство Боже всередині вас є"[14]. Воно не помиляється і ліпшим шляхом поведе тебе. знай, до того, до чого ти народжений, щоб був для братії своєї і для себе корисний, аніж слухати

чужі ради і власні свої потяги, про які написано: "Вороги людині домашні його"[15]. А тепер обдивися, чого спішиш? Куди забіжить твоя непогамованість? Навіщо хапаєшся за посаду, не знаючи, чи будеш на ній щасливий? Як можна її відправляти вдало, коли до неї не народжений? Хто може підписатися, що гарний цей харч буде на користь твого шлунка? Чи не ліпше сам про це можеш взнати? Справся ж сам із собою. Взнай себе. Прислухайся до себе і послухай Господа свого. Є в тобі цар твій, отець і наставник. Прислухайся до себе, пошукай його і послухай його. Він один знає, що тобі споріднене, тобто корисне. Сам він і поведе до цього, запалить бажання, звеселить до праці, увінчає вінцем і благословенням голову твою. Будь ласка, друже, не починай нічого без цього царя у житті твоїм! Дивно, що й досі не чіпають тебе ці слова: "Шукайте спершу Царства Божого". Шукай і день та ніч вигукуй: "Хай прийде царство твоє". А без цього наплюй на всі діла твої, які б не були добрі вони та славні. Все то для тебе поганий харч, бо не споріднений, хоч би він і царський. Ах! Де ти мені знайдеш людину, щоб, вибираючи стать, сказала: "Хай буде воля твоя!" Цей-бо небесний отець, приводячи за святою своєю волею до того, до чого нас народив, сам і порадами утверджує серце наше, щоденно їх, як харч у душу нашу посилаючи. І тоді-то діло нашої посади набирає своєї сутності і сили. Коли ж досягло уже тебе Царство Боже, глянь на нього і жахнися. Проси, щоб відклали борги твої за те, що, вкравши найвищу владу, досі правив життям своїм за порадою сліпої своєї натури, а не під керівництвом царського єства. Це є рідна спокуса, тобто мука твоя, що народжується від лукавого духа, котрий панує у скотській твоїй натурі.

Нехай ніхто не думає, що від нашої волі залежить вибрання статі чи посади. Володіє вишній царством людським, і блаженний той, хто наслідує істинному тому цареві. Це-бо є бути в Царстві Божому і в щасливій країні твердого миру.

Тепер вийшли мені в думку нудьгою, скукою, горістю серед безлічі тих, хто мучиться. Ці просять у Бога багатства, а не задоволення, чудового столу, а не смаку, м'якої постелі, а не просять солодкого сну, ніжної одежі, а не сердечної веселості, чину, а не солодкої тієї кесаря Тита[16] забави: "О друзі мої! Згубив я день..." Ах, друже мій! Не проси дощу, за приказкою, а проси врожаю; буває, що й дощ шкодить плодоносності.

Є р м о л а й. А я згадав запитальників віку цього: "Богословська наука, нащо вона? Я ж бо не священик і не чернець!.." Начебто не

всім потрібне душевне спасіння, і начебто спасіння і спокій сердечний одне і те ж.

Я к і в. Я не можу досить надивуватися жахливій множинності тих, що грішать супроти цього тайнописного божественного закону.

Не знайдеш такої простої душі ніде, яка не рада була б хоч сьогодні вийти на вище звання, нітрохи не міркуючи про спорідненість свою. Це невігластво щодо Царства Божого всі серця зморочило. Без сумніву, вони впевнені, начебто щастя до якогось одного звання чи статі прив'язане, хоч сто разів чули про Царство Боже, а ті, що відшукали і покорилися, прийнялися за природне звання, тим легко все інше потрібне додається. А без цього і звання не є званням. Та й як може бути званням, коли я до нього не покликаний вищим царством? Як же можу бути покликаний, коли не до того народжений? Боже Царство скрізь присутнє, і щастя у всякому стані живе, коли входиш у нього за керівництвом свого творця, адже саме на те він у світ тебе народив; і сторицею блаженніший пастух, що вівці й свині за природою пасе, аніж священик, що підіймає супроти Бога війну.

Чому нам таким простацьким здається хліборобство, що всі від нього тікаємо? Щасливий, хто народився до медицини, до піктури[17], до архітектури, до книгочитання... Я їхню благословенну, бо природну, школу (розумій: безділля, вправи) хвалю та вітаю. Радію, коли і сам в одній із цих наук вправляюся, тільки було б із Богом.

Але чому нещасливий хлібороб, поки з природою землю оре? Признаюся, друзі мої, перед Богом і перед вами, що саме в цю хвилину, коли з вами бесідую, покину теперішній свій стан, хоч у ньому я й постарів, і стану останнім горщечником, як тільки відчую, що досі знаходився в ньому без природи, маючи спорідненість до гончарства. Повірте, що з Богом буде мені сторицею веселіше і краще ліпити самі глиняні сковороди, аніж писати без натури. Однак досі відчуваю, що мене у цьому стані утримує нетлінна рука вічного. Цілую її і їй наслідую, зневажаю всіх сторонніх радників безрадність. А коли б я їх слухав, давно б став ворогом Господові своєму. А нині я його раб.

Л о г в и н. Я ж, навпаки, дивлюся із задоволенням, яка солодка праця трудівникові, коли вона природна. Як весело жене зайця хорт! Яка радість, коли почує він сигнал до ловитви! Як насолоджується бджола, збираючи мед! За мед її вбивають, але вона працювати не перестане, доки жива. Труд солодший їй за мед

і солодший за стільник. До того вона народжена. О Боже мій! Яка солодка з тобою найгірша праця!

Григорій. Один молодик був моїм учнем. Дитина достеменно народжена до людинолюбства та дружби, народжена робити й чути все чесне. Але не народжений бути студентом. З подивом співчував я його дубуватості. Але коли він почав займатися механікою, то відразу ж усіх здивував, бо все зрозумів без усякого керівника.

Зовсім мертва душа людська, позбавлена природної своєї справи, подібно до каламутної та смердючої води, що замкнена в темряві. Переконував я безперестанно молодиків у тому, щоб шукали свою природу. Шкода, що батьки завчасу не вкладають того в серця синам своїм. Звідси й буває, що військову роту веде той, хто мав би сидіти в оркестрі.

Афанасій. Як же можна наживати шляхетство і зберегти грунт?

Григорій. Хапаєшся за хвоста, а не за голову. Скажу тобі, коли бажаєш: щоб син твій охоче й безпомильно виконував свої обов'язки, мусиш сприяти йому під час вибору звання, відповідно до його якостей. Сто спорідненостей — сто звань, і всі почесні, як законні.

Хіба не знаєш, що маєтність — від чесно виконаних обов'язків, а не обов'язки від маєтності залежать? Чи не бачиш, що низьке звання часто віднаходить маєтність, а високе — губить?

Не дивись, хто вище і хто нижче, хто видніше і незнатніше, багатше й убогіше, але дивись на те, що з тобою споріднене. Вже ми казали, що без спорідненості все ніщо...

Коли володар маєтків живе щасливо, не тому він щасливий, що володіє ними: щастя до маєтків не прив'язане.

Коли казати про володіння за спорідненістю, слід розуміти і види всіх зовнішностей. Зовнішнє те, що лежить поза людиною: грунт, рід, чин тощо. Шукай, що хочеш, але не загуби миру. Шляхетний список лежить поза тобою, а ти поза ним цілком можеш бути щасливий. Він без миру ніщо, а мир без нього щось, без чого годі бути щасливим і в едемськім раю. Чи ж сподіваєшся відшукати рай поза Богом, а Бога поза душею своєю? Щастя твоє, і мир твій, і рай твій, і Бог твій усередині тебе є. Він про тебе, в тобі ж пробуваючи, думає, наставляючи до того, що передусім для самого тебе є корисне, розумій, чесне і добропристойне. А ти дивись, щоб Бог твій був завжди з тобою. Буде ж із тобою, коли ти з ним будеш. А звичайно, будеш із ним, коли примирився, задружиш із пресолодким цим і блаженним духом. Дружба і відда-

леного з'єднує. Ворожнеча і того, що близько, віддаляє. Із природою жити і з Богом бути це те саме; життя і діло є одне. Чув я хлопчиком, що на європейські береги викинула буря дику людину, оленячою шкурою обшиту, із таким самим човником. Оточив це диво народ. Дивується, співчуває, сприяє. Пропонує німому гостю всілякі види вишуканої їжі, але він нічого не торкається, сидить ніби мертвий. І нарешті, як тільки уздрів запропоновані плоди, відразу затрусився за ними і воскрес. Цей чоловік є рідний образ вірної Господові своєму душі при виборі звання.

Л о г в и н. Яскраво мені уявляються дві людини, котрі одну й ту ж справу роблять. Але від однієї душі робиться приємне, а від другої неприємне діло. Один самою мізерною прислугою звеселюється, а той від дорогого дарунка сумує. Від цієї персони докука, насмішка й саме лякання певну в собі приховує приємність, а від другої сама ласкавість таємною дихає супротивністю. Огуда цього смачніша від хвали отого...

Диво! Шило, як у приказці кажуть, бриє, а бритва не бере. Що за чудо? Це чудо є Боже. Він один таємна пружина до всього цього. Все дійсним, усе приємним, усе добропристойним робить саме лише упокорення сокровенній його в людині силі. А спротив святому цьому вседіючому духові все знищує. З цієї ото причини вправний лікар невдало лікує. Учитель із знаннями без успіху навчає. Вчений проповідник без смаку говорить. Із приписом піддячий без правди правду пише. Студент, який перекрутив Біблію, без солі їсть. Той, що піктурою вік займався, без натури наслідує натурі. І всім їм завжди чогось не вистачає. Але це щось є всьому голова і кінцева краса правиці Божої, котра всіляке діло здійснює. Коротко приказкою сказати: "Цілком віз, тільки немає коліс". І не без толку зробили лаконці[18]. Вони корисний для суспільства вимисел, що вийшов із блазенських вуст, відкинули, а прийняли із вуст добросердого пана, який, за проханням сейму, те ж таки своєю мовою виказав.

Найчудовіше діло, яке робиться без спорідненості, губить свою честь і ціну так, як добрий харч робиться гидкий, коли його їсти із уринала. Це передає така предавня старовинних віків приказка: "Від ворогів і дари — не дари". І солодше меду ця руська примовка: "Де був?" — "У друга". — "Що пив?" — "Воду, солодшу ворожого меду". І справді, найдрібніша послуга є мила й відчутна, коли від природи виходить, як від невичерпного сердечного джерела. Згадайте поселянина, що підніс у пригорщах із джерела воду пер-

ському монарху, який проїжджав[19]! Згадайте, над чим ми недавно сміялися, мужичка Конона, котрий приніс в дар Людовику XII, королеві французькому, ріпицю[20]. Скільки ці монархи веселилися грубою цією, але щирою простотою! Навіщо сумнишся, о маловірна душе, коли твій отець небесний народив тебе або землеробом, або гончарем, або бандуристом? Чому не підеш на поклик його, відхиляючись до вишнього, але тобі не спорідненого? Звісно, не тямиш, що для тебе в тисячу разів щасливіше жити в цій незнатній низькості із Богом твоїм, аніж без нього перебувати в числі воєноначальників чи першосвящеників? Невже ж ти досі не примітив, де живе твоє щастя? Нема його ніде, але воно скрізь є. Будь ласка, відчуй, що розумним та добрим серцям набагато миліше й шанованіше природний і чесний швець, аніж безприродний статський радник. Яка користь, коли ім'я твоє у тлінному списку надруковано, а дух істини, що сидить і судить у нутрощах твоїх, не одобрює й не дивиться на обличчя, але на серце твоє?

Залишись у природному своєму званні, яке не є воно просте. Ліпше тобі попрощатися із величезними хоромами, із просторими грунтами, з чудовими назвами, аніж розлучитися з душевним миром, зробивши через свій спротив своїм ворогом такого чудового, сильного й непереможного духа, котрий самі ліванські кедри крушить.

КІЛЬКА КРИХОТ ТА ЗЕРЕН ІЗ ПОГАНСЬКОГО БОГОСЛОВ'Я

Я к і в. Чи дозволите щось покласти на стіл із язичницьких засіків?

Г р и г о р і й. Клади, аби не було ідоложертвуване.

Л о г в и н. Дивись, щоб не смерділо духом, супротивним Христовій запахущості. Це ж бо і є у Павла бісівська трапеза.

А ф а н а с і й. Чи ж можливо, щоб харч не був поганий, коли він від поганського столу?

Є р м о л а й. А я вірю, що він перестане бути поганий, коли Господь освятити його зблаговолить. Все те святе, що добре. Усе те добре, що Господові приноситься. Все те Господнє, що не протистоїть духові страху Божого і царству його. Коли ж сам Господь освятив, то хто осмілиться поганити? Давай сюди! Я передусім почну їсти з Господом і перед Господом, нітрохи не боячись Мойсеєвої загрози: "Істина є Господня, не бісівська".

Я к і в. Те, що хочу запропонувати, не лише постає супроти Бога, а над те стоїть за нього.

Л о г в и н. Хіба ж ти забув, що кожен, хто не проти нас, за нас є? — так каже *істина*. І хто дає бути пророками?.. "Їжа іудеїв ніби Бог?". "Гей, і народів". Дихає скрізь дух Господній, котрий у всіх живе, і блаженний той, що слухає його. Це-бо значить забране в поган золото присвячувати в храм Господові. І не менше Богові любий римський капітан Корнилій[21], як самий іудей, таємно обрізаний за серцем, омитий за смислом.

Я к і в. Мені здається, що ця божественна в людині сила, що побуджує її до спорідненості, звалась у стародавніх єгиптян Ісис, Isis[22], у еллінів Αθηνά, Athena, у римлян — Minerva, тобто natura. Природа зветься γένιος, genius — ангел природи, називалася також θεος — Бог.

А ф а н а с і й. А чому звалася Мінервою?

Я к і в. Не знаю, тільки гадаю, що Мінерва була людина (чи чоловік, чи жінка) до того роджена, щоб могти для себе і для своєї братії добре навчитися знати, де живе щастя. Той, що цьому навчився, звався у еллінів εύδαίμων, eudemon, тобто такий, що добре знає, а добробут — εύδαιμονία. Супротивне до цього — какодемон, какодемонія, а в римлян такий, що добре знає, здається, звався divini juris peritus, тобто "той, що добре знає Боже право". Що ж, завжди суща величність Божа його іменем означалася, це, гадаю, зроблено через любов до нього й пошану, щоб через любу людину означити вселюбого, що приводить до щастя і заховує в кожній людині Божого духа, який власного імені для себе не має і з яким нерозторжна була дружба Мінерві. Цього духа, про якого, коли хто не слухався і брався за діло, у язичників була приказка: Invita Minerva — "без доброзволення Мінерви", а у нас кажуть: "Без Бога". І спершу так говорили про науки, потім про все, навіть і про найдрібнішу справу. Коли хто без природи сунувся у лікарську науку чи в музику, казали: "Invito Apolline; Iratis Musis" — "без доброзволення Аполлонового", "без милості Муз".

Коли хто обертався в купецтві — "без дозволу Меркурія".

Коли жив у чудових гаях, на полях, на горбах і горах, при чистих ріках і прозорих джерелах, усамітнившись у лісах і в садах, що шумлять пташиним співом, уникаючи людського співжиття і шлюбного союзу, але без Бога, казали: "без благословення Діани".

Скільки посад, стільки спорідненостей. Ці різні до різних посад божественні побудження означались у них різними різних людей іменами, які своїми спорідненостями прославилися. Однак усі ці

одарування, такі різноманітні, один і той-таки Дух Святий задіює. Так як, наприклад, у музичному органі одне повітря різні через різноманітні трубки голоси витворює чи як у людському тілі один розум різно при розміркуванні різних частин діє.

А ф а н а с і й. Як на мене, не вельми погано із поганського гною збирати золото. Часто загрібається в хатньому смітті царська монета, а джерело здорової води затягується брудом.

Я к і в. Адже байка про велетнів, що підняли брань супроти Бога, всім відома[23]. Але чи не показує вона перстом на тих сміливців, які дерзновенно і вперто божественному духу спротивляються, скеровуючись із відчайною впертістю до великого, але цілком їхній природі не доброналежного звання.

Це настільки смердить богомерзотністю і нечестям, наскільки, навпаки, благословенне Господом діло, ніби повна троянда і пахуча конвалія, сокровенною дихає красою.

Ця краса звалась у давніх препон — decorum, тобто доброглядне, що здійснює добропристойність, все живе і кожне діло, але яке не підлягає ніяким людським правилам, а залежить єдино тільки від Царства Божого. І хто може людину наставити до того, до чого сам Бог перегородив їй шлях?

Відси, гадаю, народився у них дивний цей філософський догмат: "Οτι μονον αγαθον το καλόν", тобто "Доброта живе в самій красі". Звідсіля в них і така приказка: "Ομοιον πρός ομοιον αγει θεός" — "Подібного до подібного веде Бог". Вона навчає, що не тільки знання, але й високоступінні вибрання дружби не від нас залежать, а від вишнього визначення. Наше тільки діло пізнати себе і визначитися, на яку посаду і з ким мати стосунок ми народилися. І як спорідненість до звання, так і схильність до дружби ні купівлею, ні проханням, ні насиллям не дістається, але це є дар Духа Святого, що все розподіляє за своїм доброзволенням; і людина, що слідує цьому Духові, кожне звання хвалить, але приймається за споріднене; кожному сприяє, але дружить із тими, до яких відчуває особливу Святого Духа привабу. Цьому вірному наставнику так дбало слідував Сократ, що і в дрібницях його порад дотримувався. Я вам недавно розповідав, яким чином цей муж, вийшовши із гостей, повернувся із провулка і пішов додому іншою вулицею, за одним тільки внутрішнім потягом, нічого не передбачаючи.

А ф а н а с і й. А коли б не повернувся, то що?

Я к і в. Те було б, що іншим, які за ним не пішли. Несподівано назустріч гонене свиняче стадо всіх їх перебруднило, як це видно із Плутархової книги про ангела-хоронителя Сократового[24]. І годі

повірити, щоб цей муж, перебуваючи в бесідах, переважно бесідував не про цього мудрого наставника і голову щастя. Звідси носиться у нас премудра така приказка: "Без Бога ні до порога, а з Богом хоч за море". А коли таких бесідників не стало в Афінах[25], тоді джерело, що напоювало сад суспільства, і джерело мудрості цілком стало затягнене і забите свинячими стадами. Стада ці були — зборища філософських мавп, які, окрім виразної маски (розумій філософську опанчу і бороду), нічого сутнього від істинної мудрості не мали. Вони-бо розтлінням зіпсували саму основу афінського юнацтва. Воно і здумати не могло, щоб заглянути в середину себе до божественного свого керівника. Безпутно скеровувалися в слід збішених своїх помислів, ніби олень, якого крильми б'є по очах орел, що сидить на його рогах, аби якомога дістатися до знатних звань, нітрохи не міркуючи, чи споріднені їм ці звання і чи будуть суспільству, а передусім самі собі корисні. Аби лишень дістати блискуче, хоч і порожнє воно, ім'я або збагатитися.

Судіть, яку кількість там було поставлено ослів мулами, а мулів лошаками. Тоді ж бо богопошанування перетворилося в отруту, в розбрат — у марнославство і лицемір'я, правління — у мучительство, судейство — у крадіжки, воїнство — у грабунки, а науки — у зброю злоби. Таким чином, воюючи супроти Мінерви, зробили захисницю свою ворожою, а республіку погибельною.

А ф а н а с і й. Чи я помилився, чи ти свою поганську діву Мінерву не беззаконно обрізав, але так, як велить обряд обрізання, щоб непорочно присвятити її Господові Богу нашому. Вона перестає бути ідолослужительною, не означаючи надалі тлінної плоті та крові, але служить тому, хто являється під її іменем, начебто під одежею її, тому, про кого написано: "Ви є храм Бога живого, і Дух Божий живе у вас" Коротко скажу: тепер єгипетська Ісис і йменням, і єством є те саме, що Пазлів Ісус. "Знаю людину..." Але скажи мені, які були афіняни в той час, коли Павло до них прийшов: чи мудрі?[26]

Я к і в. Коли б ти пізнав усе про всі твої частини тіла, минувши голову, і не вірив би від самого народження в те, що вона є, чи ж можна було б тебе вважати за знавця чи доброго анатома?

А ф а н а с і й. Фу!.. Був би я тоді найзвичайнісіньке опудало.

Я к і в. Тоді б ти був справжній Павлових часів афінянин. Скажи мені, яка мудрість може бути в тих, що не пізнали єство Боже? Саме лише тлінне єство в їхніх серцях царювало. Дивилися вони на мирську машину, але саму лише глинку на ній бачили:

глинку міряли, глинку рахували, глинку єством називали так, як невихований у мистецтві глядач дивиться на картину, бачачи тілесним зором один тільки бруд фарб, але не свій розум у безречовому малюнку, що твориться фарбами, чи як неписьменний, що втупив тлінне око в папір і в чорнило літер, але не розум у розуміння схованої під літерами сили. А їм і в думку не спадало це дивне слово нетлінної нашої людини: "Плоть — ніщо, а дух животворить"[27]. У них те було істиною, що помацати можна. Глиняні душки — ось їхні захисники. Кожна гадочка — це їхній божок, а кожен божок — їхня утіхонька. Собачим полюванням честили Діану, математикою — Юпітера чи Дія, мореплавством — Нептуна. Іншого Бога шанували збройним брязкотом[28], інших — пишними бенкетами й уборами тощо.

Одне лише осяжне було в них натурою чи фізикою, фізика — філософією, а все невсяжне — порожньою фантазією, безмірною брехнею, дурницею, дурнотою, марновірством і нікчемністю. Коротко сказавши, все мали і все розуміли... хіба що не знали нефізичного, нетлінного Бога, з ним загубили *щось*, розумій, мир душевний.

І хоч відчували, що якось, щось, чимось таємною якоюсь трубою палить і турбує серце їхнє, але воно як невсяжне так і зневажалося аж доти, доки ця іскра виросла в пожежу незгасну. Буває це в кожному, що хоча вдасться придбати цілий світ, однак невимовними зітханнями серце всередині волає про те, що чогось, щось не дістає і, начебто у хворого, дивна й ненатуральна спрага не втоляється.

Так воно сталось і з афінянами; вони відчували, що весь Всесвіт славить їхню мудрість, якою, наче багатими товарами, людський рід наділяли. Але при всьому тому змушені були слухати таємний сердечний крик. Почали здогадуватися, що досі не все на все перезнали і що, певна річ, треба ще якісь колеса для коляси.

Цей недолік свого хвального й перехвального самої тільки Єзекіїлівських коліс вічності нерозуміючого розуму признали над цілим світом поставленим монументом. Окрім улюблених своїх богів, які всю їхню мудрість, начебто штучне каміння стовп, по частках складали, побудували храм тому Богові, сяйво котрого, як очі, що кров'ю грали, не могли зрозуміти і винести сонячного світла. Храм той був з таким написом: "Невідомому Богові"[29].

Павло наш, побачивши той храм поміж безлічі кумирниць, схопився за бажаний привід до благовістя. Почав передмовою, що афінського шляхетства мудрість із усього видна, але чогось для

звершеної їхньої мудрості не вистачає... як самі признавались у тому тим доброрідним написом. Через це те вам благовіщу. Почав цей мандрованець розгрібати фізичний попіл, знайшов у ньому божественну іскру і те панівне єство, яке їм, окрім попільної натури, не було звісне, і показав, що попільне чи глиняне єство, в якому їхнє серце жило, — це ідол, тобто видимість, і саме воно — ніщо, тьма і тінь, що свідчить про живу *натуру*, що нетлінним *словом* своїм віки сотворила, і що це *слово* — друга людина в поросі тіла нашого, життя і спасіння наше... Це-бо і є благовістити нетлінне воскресіння. Але чи можна вилікувати хворого, що вважає себе здоровим? Нема нічого труднішого, як вкласти істину в дурне, але горде серце. Проповідь воскресіння зробила нашого Павла буйством поміж афінян, гралищем у їхніх мудреців. Звідси-бо й народилися його слова: "Називаючи себе мудрими, вони потуманіли"[30]. "Де мудрий? Де книжник?"[31] Отакі мудрі були афінці у Павлові часи.

Григорій. Очевидно, вони любомудрствували так, як ведмідь, що навчений танцювати під ріжок.

Афанасій. Звісно, скаче за наукою своєю, адже є приказка: "Ведмедя не вчать..."

Григорій. Вчать, але ніколи йому не вміти.

Афанасій. Чому?

Григорій. Бо то справа людська, а не ведмежа.

Афанасій. Одначе він танцює.

Григорій. І вовк грає козеняті на флейті[32].

Афанасій. Чому ж не грати, коли навчився.

Григорій. Який капельмейстр, такий і танцмейстр.

Афанасій. Одна справа байка, а ведмідь танцює насправді.

Григорій. Коли ти так їси, як ведмідь танцює, то, може, і сам заохотишся танцювати.

Афанасій. Як може бути недійсне те, що робиться?

Григорій. Без смаку їжа, без очей зір, без харчу корабель, без сенсу мова, без природи діло, без Бога життя — те саме, що будувати без розміру, шити без розкрою, писати без малюнка, а без такту танцювати... Спитай тепер, як недійсне те, що робиться?

Афанасій. Адже ж утішно, коли він танцює!

Григорій. Від того і смішно, а смішно тому, що неспоріднено й негарно. Тож немає нерозумнішого і шкідливішого, як твоя ведмежа приказка. Хай буде вовк кухарем, ведмідь м'ясником, а лошак під вершником. Це діло чесне. Коли ж вовк грає на свирілі, ведмідь танцює, а лошак носить поноску, годі не сміятися. Будь-

яка шкідлива невідповідність смішить. А коли вже вовк став пастухом, ведмідь ченцем, а лошак радником, це не жарт, а біда. О, коли б ми зрозуміли, як то шкідливо для суспільства! Але хто може пектися про користь інших, зневаживши власну? І коли до себе злий, до кого буде добрий? Тож є вони вбивцями самих себе, адже борються із природою. Яка мука — працювати в неспорідненій справі! Саме бенкетування без бажання важке. Навпаки ж, у природнім не тільки праця солодка, але й сама смерть приємна.

І це від того, що в усякому званні є щасливі й нещасливі, спокійні й неспокійні, веселі й сумні. Зачини неприродженого в усамітнення, воно йому — смерть, а хто до того має природу — рай. "Усамітнення для мене рай, — проголошує блаженний Єронім[3], — а місто — темниця". "О самотносте! — вигукує інший, подібний до нього. — Ти смерть пороків, оживлення добродійства!" Для таких сердець внутрішня пустеля тим багатолюдніша, чим більше усамітнена, і тим працездатніша, чим вільніша. Подібна вона до виноградної ягоди, яка тим більше багатіє, чим більше варить і скорочує її опoлуднє сонце.

А ф а н а с і й. Чому ж люди сунуться у звання без природи?

Г р и г о р і й. Спитай їх самих.

А ф а н а с і й. Найпевніше, бажання їх вабить.

Г р и г о р і й. Звісно, ті, кого понуджують до того, не винуваті.

А ф а н а с і й. А коли є бажання, то чого їм мучитися? З бажання все приємне. А де бажання, там і природа. Бажання, за твоєю ж казкою, рідна дочка природи. То як?..

Г р и г о р і й. О гачкаста істото! Як прехитрий змій, в'єшся, звиваєшся у найрізноманітніші згортки.

А ф а н а с і й. Будь ласка, не сердься! "Коли улесливі та істинні".

Г р и г о р і й. Гаразд. Вислухай перш за все баєчку.

БАЙКА ПРО КОТІВ

Кіт із пасіки, за давньою дружбою, зайшов у село до свого приятеля і був щедро пошанований. За вечерею дивувався багатству.

— Дав мені Бог посаду, — сказав господар, — від якої я маю щодоби по 20 тушок добірних мишей. Мушу сказати, що в селі я нині — великий Катон.

— Саме тому я й прийшов побачитися з вами, — відказав гість, — довідатися про ваше щастя і, крім того, потішитися ловитвою. Чував, що у вас з'явилися чудові пацюки.

По вечері залягли спати. Господар уві сні почав кричати і збудив тим гостя.

— Вам щось страшне снилося? — спитав той.

— Братику! Здавалося мені, начебто я втопивсь у прірві. А я ловитвою веселився. Видалося, що я спіймав чистокровного сибірського пацюка.

Гість знову заснув, виспався й прокинувся. Почув, що господар тяжко зітхає.

— Уже виспалися, пане Катоне?

— Ні, я після того страшного сну й не заснув.

— Отакої! Це ж чому?

— Таку вже маю натуру, коли прокинуся, більше не засну.

— Яка тому причина?

— Маю таємницю... Гей, друже мій! Не знаєш, що я визвався бути рибалкою для всіх котів на селі. Отож, як згадаю човна, сітку та воду, жахливо стає на душі...

— Навіщо ж ти взявся за рибальство?

— Аякже, братчику! Треба ж якось харчуватися. Окрім того, я і сам до риби смак маю.

Гість похитав головою і відказав:

— О шановний! Не відаю, якої сили для тебе слово Бог. Але коли б ти притримувався своєї природи, яку безневинно звинувачуєш, був би цілком задоволений однією тушкою на добу. Прощавай із своїм щастячком! Мої злидні ліпші.

І кіт повернувся у свій лісок.

Звідсіля пішла приказка: "Catus amat pisces, simul odit flumen aquarum" — "Кіт охочий до риби, та води боїться". Це лихо переслідує кожного, хто ласий не до звання, а до прибутків. Чи не нещасне оце судження — люблю від господаря брати плату, а копати виноград не хочу? Звичайно, той не хоче, хто не зроджений до цього. Справжньому мисливцеві більше радості дає полювання та праця, ніж смажений заєць на столі. На вишуканий живопис кожному любо дивитися, але до малювання охочий той, хто любить день і ніч висловлювати свої думки в картинах, помічаючи пропорції, пишучи і наслідуючи натуру.

Ніхто не пожне твердої слави від будь-якого мистецтва, коли працюватиме без насолоди й натхнення. Той найвірніший приятель званню своєму, коли і прибутків мальство, і злидні, огуда, гоніння не можуть погасити його любові. Але без природи праця ніяк не може бути солодка.

Багато хто, потоптавши природу, вибирає для себе ремесло наймодніше і найприбутковіше, але цим вони лише ошукують себе. Прибуток не є утіха, але мусить слугувати для задоволення тілесних потреб, а коли це й утіха, то не для серця; утіху для серця матимете у спорідненій праці. Тим ця справа приємніша, чим споріднеміша. Коли б блаженство жило в багатстві, то чи було б так мало багатих? Але спокійних і бадьорих серед них мало.

Багатством живиться лише тіло, а душу звеселяє споріднена праця. Ось де зала солодкого її бенкетування. Тут вона, наче хитра машина, що обертається на повний хід, тішиться і, обходячись лише житнім хлібом та водою, не заздрить на царські хороми.

КАРТИНА, ЩО ЗОБРАЖУЄ БІСА, ЗВАНОГО СМУТКОМ, ТУГОЮ ТА НУДЬГОЮ

Коли відняти від людини споріднене діяння, тоді їй — смертельна мука. Сумує й непокоїться, мов бджола, замкнена у світлиці, коли сонячний світлий промінь, який пронизує вікна, кличе її на медоносні луки. Ця мука позбавляє людину здоров'я, тобто злагоди, забирає бадьорість і розслаблює. Тоді людина всім невдоволена, гидує і становищем своїм, і місцем прожиття. Мерзенними здаються їй сусіди, нецікавими — розваги, докучливими — розмови, неприємними — стіни помешкання, немилими — всі домашні, ніч — нудною, а день — осоружним; влітку хвалить зиму, а взимку — літо; подобаються лише минулі Авраамові чи Сатурнові часи[14]; хочеться зі старості вернутись у молодість, з молодості — у підліткові літа, з підліткових літ — у дитячі, з дитячих — у підліткові, з підліткових — у зрілі; ганить свій народ і звичаї свого краю, гудить природу й сама на себе гнівається. Те для неї приємне, що неможливе; бажане те — що проминуло, і завидне — що віддалене. Там лише добро, де її нема і коли її нема. Хворому всілякий харч гіркий, послуга — набридлива, а постіль — тверда. Жити не може і вмерти не хоче.

Нудьга для лікарів — найперша ознака всіх тілесних хвороб та збурень. А душевне невдоволення — двері до всіх пристрастей та внутрішніх хвилювань.

Не побачиш вітру, що спінює море, не побачиш і нудьги, що хвилює душу; не відчутна, але мучить, мучить, але не відчутна.

Вона — дух болісний, думка нечиста, буря люта.

Ламає все і збурює, літає й сідає на позолочені дахи, проникає

крізь світлі горниці, добирається до престолів сильних, нападає на воякські стани, досягає й на кораблях, знаходить і на Канарських островах, заглиблюється в дику пустелю, гніздиться у душі.

Туга люта скрізь літає
На землі і на воді;
Дух цей, наче грім, шукає
Нас у щасті і в біді.

Один лише вишній отець може цю бурю перетворити на тишу, скерувати до гавані, а душу спорідненою працею, наче вудилом і вуздою буйну худобу, втримати може.

А ф а н а с і й. Обрате! Дивину вкладаєш у мої вуха... А люди мають нудьгу за ніщо і, щоб прогнати цього ворога, вважають найкращою зброєю гроші, вино, сади, музику, жарти, карти, проїздки...

Г р и г о р і й. Друже мій! Не може бути нічим те, що виростає у велике. Не вважай за мале те, що викликає велике. Мала шпара в кораблі впускає всередину страшну течу. Не гадай, що невидне й безсильне — одне і те ж саме. А люди лише те цінують, що можна затиснути в кулаці, бояться того, чого не варто боятися, й навпаки.

Вексель не папером і чорнилом страшний, але зобов'язанням, захованим там. Бомба небезпечна не чавуном, а порохом і здатністю того пороху горіти.

Все невидиме сильніше за видиме, і видиме залежить від невидимого.

Нудьгу стародавні християнські письменники називали бісом зневіри. Чого ця лиха іскра не витворяє? Все в тріск і в колотнечу обертає, вселяє в душу нечистих духів усе породження. Та думка, що гризе, — чи не черв'як невсипущий і чи не єхидна є? Палюча печаль або заздрість — чи не лютий дух і чи не люта думка? А думка лиха чи не таємний і лютий є язик, про який [сказав] син Сирахів: "Зуби його — зуби лев'ячі, що вбивають душу".

Це так важко, що ліпше душа дозволяє неспоріднене та шкідливе за бридке мати, ніж бути від природного діла відставленій.

Звідсіля всіх бридашних діл страшилище і саморучні себе вбивства.

А коли апостол Яків каже, що язик — мала частка[35], але, наче кермо на кораблі, володіє цілим тілом, чи не так само володіє і править тілом думка? Язик лише тінь, що, наче годинниковий дзвіночок, дзвенить у повітрі, а сама пружина — це думка. Думка — невидима голова язика, сім'я справі, корінь тілові. Думка — це язик, що не замовкає, неослабна пружина, безперервний рух, що

рухає і носить на собі, наче ветху ризу, тлінний тілесний бруд, що припав до своєї думки і зникає, як тінь од яблуні.

Чи бачиш тепер, друже мій Афанасію, що невидиме сильніше за видиме і що видиме залежить від невидимого?

До цього приєднується Єремія, називаючи людиною не тілесний вигляд, але серце як невичерпний скарб мислених таїн. "Глибоке серце людині... і людина є..." (глава 17)[36].

Коли сердечне око — сім'я лихе, тоді все тіло лихе і кожне діло приносить плоди гіркоти. Гіркому джерелу печальні потічки.

А ф а н а с і й. Ти заговорився, дружище... Я чув і впевнений, що Єреміїне серце стосується Біблії. У ній тлінь образів подібна до тіла, а сховане в образах Боже знання подібне до притаєних у тілі сердечних думок. Ясніше переказати його слово так. Біблія є ніби одна людина або Адам. Глинку його і тіло його кожен бачить, а серце зачинене, і духа життя в ньому не видно. Це те ж таки, що у Павла: "Бо хто розум Господній пізнав?"[37]

Г р и г о р і й. Пізнай перш за все себе самого, тоді пізнаєш Адама з Євою. Хіба не можна мені біблійного слова мову прикласти до людини, коли вся Біблія уподібнюється людині? Через те, отже, зробив пророк людину образом двоприродної Біблії, що одне в нім є видиме, а друге невидиме, так як серце морське чи найтонша вода у хмарі, що з моря підіймається.

А ф а н а с і й. Принаймні ти, братику, не туди заїхав. Їхав у Казань, та заїхав у Рязань. Наша мова велася про природні вправи, про веселощі і мир, а тепер діло дійшло до снігових скарбів, що в Йова...

Г р и г о р і й. Будь ласка, не сумуй! Не вельми вбік заїхали. Веселощі й радість недалеко від серця, а серце завжди при своїх думках, як джерело при своєму струмку.

А ф а н а с і й. Хай буде так. Скажи, однак, мені: чому хтось є спорідненіший до нижчої посади і до простішого ремесла?

Г р и г о р і й. А ти мені скажи: чому комусь простий харч здоровіший?

А ф а н а с і й. Тому, звичайно, що спорідненіший.

Г р и г о р і й. Так само спорідненіший хтось до простішого ремесла через те, що воно йому корисніше.

А ф а н а с і й. Через що, скажи мені, і чому корисніший?

Г р и г о р і й. Тому що невимушеніше, забавніше і веселіше.

А ф а н а с і й. Тоді скажи мені лишень, чому веселіше?

Г р и г о р і й. Тому що з Богом. Без Бога ніщо не звеселяє. О дивний ти запитувальник!.. Адже коли споріднено, тоді і з

Богом. Чого ж тобі далі розпитувати? Досить лише запитати: чи споріднено, отже, чи бажає Бог? Воля Божа є то верх і закон законів, не ходи далі... А ти запитуєш, чому споріднено? Отже, чому Бог так хоче? А коли має він дати тобі звіт про справи свої, запитай його і вимагай у відповідь: чому він землю і воду зробив притяжену донизу, а повітря та вогонь скеровані догори? Чому вогонь все з'їдає, окрім віссона[38], чи кам'яного льону — того перетворити в попіл не має змоги? Чому мала риба, названа у римлян remora[39], здатна стримати рух корабля, приліпившись до його днища? Чому дельфінова природа палко любить людину, а змїна ненавидить, левина ж жахається півня, який співає?.. Природа і спорідненість значить уроджене Боже доброволення і потаємний його закон, котрий всім живим управляє; знати, отож, є подіб'я в душі і в тому ділі, до якого вона скеровується, така рівність поміж другом та другом, а схожість між харчем та шлунком. "Подібне йде до подібного". Царство Боже і правда його всередині істот є. Нікого не ображає, вливаючи закон спорідненостей. Один до одного, другий до другого, сотий до сотого, хоч і до простого звання чи ремесла, але не до безчесного, а для нього вабного і корисного, коли скеровується з Богом, то й щасливий.

Що було б тоді, коли б Бог наше блаженство уклав в якомусь одному званні? Тоді-бо щастя обмежене було б тіснотою одного боку і одного лишень часу. Тоді чи міг би Бог в одному боці і в одному часі вмістити весь рід людський, коли кожному щастя потрібне? Чи ж можливо, щоб в одному роді харчу чи в двох було заховане здоров'я? Всесвітня Божа економія безчисленну живність і дихання трьох лишень жеребків харчем чи ж може прохарчувати?

Все те одне: не можна і безкорисно. Коли було б корисно, то і можна було б. А не могли зробити безкорисного — це і є невимовна сила його і влада.

Скільки й тепер премудро робиться, що одній істоті буває отрутою та смертю, те саме для другої є їжею та здоров'ям. Скільки видів живності, скільки родів харчу, і кожне дихання має внутрішній поклик до спорідненого собі. Коли отець наш небесний стільки дбає про тіло, тоді про душу — набагато більш.

А ф а н а с і й. Важко взнати свою природу, а чужу пізнати ще важче. Взнаєш — та пізно. Черепаха відчула помилку, коли почала літати[40].

Г р и г о р і й. Не згадуй мені утруднень у потрібнім ділі. Не можна ніяк, щоб природа зробила потрібне важким. Не треба, тобто не корисно, а через те й важко черепасі літати, а не соколові. Важко, мовляв, взнати... Та де ж той, хто бажає взнавати? Склавши крила, важко летіти й самому орлу. Чи знаєш ти, що землеміри визначають висоту превисокого Фарійського палацу[41] із самої його тіні?

Будь-яка таємниця має свою викривальну тінь. Важко розпізнати різницю між дружнім та ласкавим серцем, але зовнішня тінь, ніби вияснювальне скло, овиднює і найсердечніші закавулки гострим спостерігачам.

Дивися, коли хлопчик, зробивши, як цяцьку, волове ярмо, накладає його щенятам чи кошатам — чи не є то тінь хліборобської душі в ньому? І чи не поклик це до землеробства?.. Коли ж припасовує шаблю — чи не смак то воювати?

Коли трилітня дитина, самохітно слухаючи, переймає божественні пісні, любить заглядати у священні книги, перекидати сторінки, дивитися на картини таємних образів або на літери — чи не це виявляє таємну іскру природи, що зробила й покликала її до богословських вправ? Невидима сила й божество у нас ясно видимі через ці непритворні вияви.

Нащо ж блаженство омежувати в одному чи двох різновиддях життя?

Бог скрізь є і щастя в усякому стані, коли входимо в нього із Богом. Треба тільки пізнати себе, куди хто народжений. Краще бути натуральним котом, ніж левом з ослячою природою.

Ганятись у званні за прибутками — правдивий знак неспорідненого. Не позбудешся прибутків, коли буде в тобі, в силі твоїй Царство Боже.

Чи не дивно, що один у багатстві, а другий задоволений у бідності? Видно, що природа вкладає більше мистецтва, виліплюючи мурашку, ніж слона, і живніший промисел Божого Царства можна бачити у бджолиних роях, аніж у волових та овечих отарах.

Бог подібний до багатого водограю, що наповнює різні посудини, відповідно до їхнього об'єму. Над водограєм напис: "Неоднакова всім рівність"

Ллються з різних рурок різні струмені у різні посудини, що стоять довкола водограю. Менша посудина має менше, але тим однакова вона з більшою, що так само повна. Бо що є дурніше, як рівна рівність, яку дурні у світ ввести марно хочуть? Яке-бо дурне те, що супротивне блаженній природі?.. Боїмося голоду, забувши, що частіше вмирають від переситу. Нерозумна туга сама не знає, чого хоче. Бо саме пересичення хіба не від нудьги? Краще вмерти, ніж усе життя нудьгувати від неприродженості. Неспорідненість важча будь-якого неробства. І краще не повзати, ніж літати черепасі. Не повзаючи, позбувається природженої втіхи, а літаючи, страждає, крім того, й від тягаря неспорідненості.

Я к і в. Слухай, Афанасію! Чи чув ти байку про дворового пса й осла, що...

А ф а н а с і й. Так! Вельми ми третього дня сміялися, коли він, заздрячи собачим ласкавостям, скочив був на живота господареві. Як черепасі не бувати орлом, так і ослові — придворною людиною.

Є р м о л а й. А скажи, як винагороджено осла, що зустрів господаря придворною ласкавістю?

А ф а н а с і й. Так само, як і слугу, що при людях зняв із королівського вбрання блоху.

Л о г в и н. Їхнім гербом увіч є мавпа. Дивно, що вони не виріжуть її на своїх печатках. На печатці у кесаря Августа була сила: "Festina lente" — "Поспішай повільно", а на їхню печатку

пристало б слово: "Дерзай, хоч і не до речі" Спільний наш приятель[42], знаєте, кого маю на увазі, написав байку про козеня та вовка, що грав на свирілі, приточивши до неї таке повчання: "Tu nihil invita dices facies-ve Minerva", тобто: "Не кажи і не роби нічого навперекір Мінерві". Випало спитати в нього, що означає давня приказка: "Навперекір Мінерві". Відповів: "Не пнися до того, чого не дано тобі від природи" "Без Бога, знаєш, ні до порога" Коли не народжений до того, не совайся у книжництво. Гей, багато хто втрапив у вічну муку через те, що небагатьох мати народила до школи.

Хочеш бути блаженний? Вдовольнися долею твоєї природи. Ось його аффабуляція:

Tu nihil invita dices facies-ve Minerva. Quae Natura negat, scilicet illa fuge. Si non es natus Musis, fuge discere Musas. Heu! multos perdit fistula docta viros. Paucos justa parens Musis Natura creavit. Esse ne vis felix? Sorte quiesce tua[43].

Гарно у Великій Росії кажуть: "За Богом пойдешь, доброй путь найдешь" Видно, що старанно слідувати Богові — це найсолодше джерело миру, щастя та мудрості. Хай усяке знає свою природу і хай спробує, "що є догідне Богові". Суспільство — те саме, що машина. В ній нелад буває тоді, коли її частини відступають від того, до чого вони своїм майстром зроблені.

ПРИРОДЖЕНІСТЬ ДО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Слухай, Афанасію! Скажи тепер, що ти за звірок, що за пташка і до чого народжений?.. Здається мені, що ти народжений до землеробства.

А ф а н а с і й. Це правда, що я, за природою своєю, люблю сади, поля, ліси, але справжній землероб мій батько.

Л о г в и н. Слава Богу! Ти до цього народився тому, що інші до іншого, а вони до іншого народжені тому, що ти до цього. Це Боже Царство: не сперечайся. Берися орати землю, заготовлювати харч для людей і худоби, водити череди чи бджоли, чи що звелить тобі твій Господь. Не бійся, праця в самому своєму діянні буде тобі солодша, ніж запашне повітря, чисті потоки вод, пташиний спів, ніж навіть і самі плоди праці твоєї. Цього чекає від тебе твоя вітчизна.

Коли ж не скоряєшся Господові, знай, що смуток загризе твою душу серед позолочених палат і заплачеш, згадавши зелені поля.

Рано скажеш: "Коли той день мине?" А ввечері скажеш: "Коли той світанок настане?"

Чи скажу тобі Мойсеєвими словами: "І буде життя твоє висіти [на волоску] перед тобою, і ти боятимешся вдень та вночі і не будеш певний свого життя"[44]. Завтра скажеш: "Як буде ввечері?" А ввечері промовиш: "Як буде вранці?" Від страху серця свого ним-таки застрашишся і од видив очей своїх ними-таки побачиш.

Це-бо є жити у тілеснім достатку, а позбутися душевної втіхи, мати Господа свого, що висить перед очима твоїми і не покриває, начебто гніздо і пташат своїх, а б'є по сердечних зіницях, як орел оленя, сидячи на його рогах.

А ф а н а с і й. Уже ви вдруге згадуєте орла із вашим оленем.

Л о г в и н. Довелося читати, що орел, оленя бажаючи убити на з'їжу, спершу качається в піску, щоб засмітити крила, потім злітає на оленя і, сидячи на рогах, б'є крильми по очах, доки чи ударами, чи піском не осліпить. А сліпий олень швидше стріли по горбах мчиться і, забігши до круч, падає у прірву та й розбивається. "Блаженні ті, що чують слово Боже і бережуть його".

Друже мій, Афанасію!..

ПРИРОДЖЕНІСТЬ ДО ВІЙСЬКОВОГО

...Може, ти народився воїном?

А ф а н а с і й. Не хочу... Я не воїн. Я законник. Моя справа знати цивільні закони.

Я к і в. Дай, Боже, вам знати закони та й смак відчувати. Злодій краще, однак, знає закон: "Не укради!"

Є р м о л а й. Щодо мене, то мені миліша кожна людина, яка живе в спорідненому своєму! Не можу достатньо насолодитися видовищем, коли вона діє і її дія, як смирна, видає добрі запахи. А хто воїном народжений бути — дерзай, озброюйся!.. З природою швидко навчишся! Захищай землеробство й купецтво від внутрішніх грабіжників та зовнішніх ворогів. Тут твоє щастя й веселість. Бережи звання, як око. Що може бути солодше природженому воїнові, як військова справа? Захистити від образи, захистити страдну й безборонну невинність, заступатися за основу суспільства — *правду* — ось його пресолодкі сніданок, і обід, і вечеря. Не бійся, з Богом легко тобі буде переносити голод, спрагу, холод, жар, безсоння, кровоточні рани і самий страх смертний, та й набагато легше, ніж без нього супротивне цьому, — пізнаєш, яка

сильна природа. Це воїнське горе з Богом буде тобі сторицею приємніше рангів та прибутків твоїх. Ранг носити може кожен, але діло насправді виконує тільки той, хто має до того спорідненість. Діло і без рангу ділом, а ранг без діла ніщо, діло ж — без Бога.

Коли ж, зневаживши Боже звання, підеш за своїми примхами та сторонніми радниками, не забудь попрощатися навіки з усією втіхою, хоч би ти сховався у розі достатку і, боячись умерти тілом, почнеш терпіти щохвилинну душевну смерть.

Відняти від душі споріднене діяння — значить позбавити її живності своєї. Ця смерть є люта. Знаю, що збережеш тіло, але вбиваєш душу. Ця заміна є погана.

Не розумію, навіщо мати меча, коли не те сікти, на що його викуто. І не розумію, навіщо носити тіло, коли берегти, а [не] на те губити, до чого хто ним одягнутий. Повір, що Матусаїлове життя[45] все пропало б і є самим пеклом, коли не призначене для того, до чого тобі його дав Господь. Яка солодка страта здоров'я та літ у головнім природнім ділі! Тоді-бо життя наше буває жертвою пахощів Господові. Опера, книги, пісня і життя не від довготи, а від доброти та краси дістають свою ціну. Ціна всьому і добра краса — Бог. "Ціна у правиці твоїй..." З Богом коротке життя виконує довгі літа, а діло з ним є саме собі верховна нагорода.

А ф а н а с і й. Але що значить те, що кажуть студенти[46]: "Ars perficit naturam?"[47]

Г р и г о р і й. Правда, що наука приводить спорідненість до досконалості. Але коли не дано спорідненості, тоді наука що може здійснити? Наука — це практика та звичка і є дочкою натури. Пташка може навчитися літати — не черепаха.

Як ми вправні знаходити вилазку, де непотрібно! Дивовижно, що кожна жива істота слідує керівництву творця. Тільки одна людина через непослух робиться глупомудрою мавпою, задивляється на сліпу моду, а не поклик прозірливої натури. Хто кличе в ліси та сади рід солов'їв та дроздів, на поле жайворонків, а жаб у води й болота? Хто веде річні потоки до моря? Хто тягне до магніту сталь? Хто тягне вгору тремтливий пломінь? Це є наш Бог, що над усіма царює і всім усе домобудує.

Все те зносне, що природне, і симпатія (συμπάθεια) значить природну зносність, що стосується дружби, харчу, а найбільше вибору звання.

Коли хто щасливо живе в добробуті, не тому щасливий, що в добробуті, а що в добробуті із Богом. А без цього набагато щасливіший від нього жебрак. Не всі народжені до багатства.

Коли математик, медик чи архітектор щасливий, звісно, те щастя залежить од природи, що народила його до того. А без неї він бідна і смішна істота. З Богом святим низьке підноситься, а без нього опускається і високе. Щастя наше всередині нас... Нехай ніхто не сподівається щастя ні від високих наук, ні від шановних посад, ні від багатства... Немає його ніде. Воно залежить від серця, серце — від миру, мир — від звання, звання — від Бога. Тут кінець: не ходи далі. Це є джерело всілякої втіхи, і царству його не буде кінця.

ПРИРОДЖЕНІСТЬ ДО БОГОСЛОВ'Я

Хай примножить Господь добровісників царства свого! Хай відновить час, записаний у Ісаї: "І до кінця не замовкнуть ті, що поминають Господа" Хай затрублять і вигукнуть ті, про яких сам милостиво зволив питати: "Які є, що, мов хмари, летять і як голуби із пташатами до мене?" Хай засяє всебажаний день отой! "Світися, світися, Єрусалиме!.. Це тьма покриє землю, і морок на народи. На тобі ж явиться Господь".

Ці проповідники, як із черв'ячків бджоли, народжуються із студентів. Студентом чи ти народжений? Поглянь же, чи так воно? Ти, може статися, черв'ячок, але підкладний: із цих народжуються трутні. Вони спочатку із великим шумом ведуть свій хор, але, нарешті, бувають посоромлені і вигнані із дому Божого.

Може бути, що трохи ти до цього народився, але головне твоє народження для іншого діла. І як можеш бути проповідником, сам перебуваючи противенцем Царству Божому? Затям собі, випробуй небезпечно. Озирнися справно... а коли воно саме так і не марнославство, не прибуток, але сам Господь тебе кличе уродженою любов'ю до самого діла, іди вслід йому і прибирайся до звання. Залиш усі справи. Тому ти до цього народжений, що інші до іншого.

Втікай від наговору, прийми усамітнення, люби бідність, цілуй цноту, дружи із терпінням, вивчай святі мови, навчись хоч одній твердо і будь серед навчених для Царства Божого книжників, про яких [сказав] Христос: "Всякий книжник, що навчився Царству Божому..." Ось для чого ці книжники вчать мови. Не бійся! Голод, холод, ненависть, гоніння, наклеп, наруга і всяке утруднення не тільки зносні, але й солодкі, коли ти до цього народжений. Господь твій — сила твоя. Це все зробить тебе гострішим і крилатішим.

Скерування природи, ніби джерельний потік чи полум'я, швидше рветься через перепони. Привітайся із стародавніми поганськими філософами. Побесідуй із отцями вселенськими. Нарешті, підеш у землю ізраїльську, в самий Вифлеєм, у дім хліба та вина, у священний храм Біблії, співаючи з Давидом: "Возвеселився, бо сказали мені..." Як небезпечно входити у цей палац! Май одежу. Омий руки і ноги. Потім сідай за безсмертний стіл той. Але бережись! Не тіснись у солонку із паном. Пам'ятай, що не твоя плотська, але Господня є трапеза. Бережи тебе Бог! Помреш, коли їстимеш кров. Їж крові плоть Господню, а не свою. "Хай добре тобі буде й догідно перед Господом Богом твоїм" Приймай, але від Господа; їж, але для Господа; насичуйся, але перед Господом.

Скільки є таких, що жеруть перед собою, але не перед Господом. Не дай тобі, Боже, вкусити від дерева смерті! "Розумій, що кажу..." Премудрість Божа, безсумнівно, на наших вулицях і серед наших стежок, ніби драбина утверджена на землі, стоїть, але на високих краях, і на гострих основах, і на горніх горах спочиває. "Ви́ходи її — виходи є життя, і хто зійде? Самий Господь уготовлює бажання"

Про багатьох причастників можна сказати з Єремією: "Ти близький в устах їхніх, та далекий від їхніх сердець"[48].

Дбай передусім зрозуміти, що значить віра. Немає потрібніше її. Але знай, що ніде її не знайдеш, коли не викопаєш іскри її передусім всередині себе. Побачивши її, відай, що почав ти з'єднуватися з тим: "Господи, очі твої зрять на віру" І коли не більше її в тобі буде, як зерно гірчичне, тоді щасливо ввійдеш в семиколонний дім премудрості Божої і насолодишся на горньому місці високим розумом божественного слова, що плоттю твоєю одяглося, від нього ж самого навчившись.

У тридцятилітніх ранок істини світати починає. У ці літа хрещення Христове, відчинення небес, сходження Святого Духа. "І той був тридцятилітній". У цьому віці у жидів ставили у священики. Коли ж ти вже призапастився хлібом Христовим, то збулося на тобі: "Виносить від скарбу свого нове і старе". У той час можеш уділяти друзям, благодійникам, ближнім і дальнім.

Довго сам навчайсь, коли хочеш учити інших. В усіх науках та мистецтвах плодом є правильна практика. А ти, проповідуючи слово істини Божої, утверджуй її непорочного життя чудесами.

Годі побудувати словом, коли те саме руйнувати ділом. Це значить давати правила для корабельного будівництва, а робити

воза. Без святості життя корабельним майстром, ймовірно, можна зробитися, але проповідником аж ніяк не можна, хіба мавпою його. Початок і кінець званню цьому, природна сила його і печать є страх Божий, що виганяє всю нечистоту. Це є дар Божий і ключ, що даний від Господа. Він один відчиняє вхід у дім Давидів і в ті біблійні нутра. "У схованому спасіння наше. І відчинить — і не буде того, що зачиняє, і зачинить — і не буде того, що відчиняє".

Завжди буває бідне число бажаючих Божої істини. Це хай приводить тебе не до невдоволення, а співчуття.

Бережись срібнолюбства. Пам'ятай, що дешево взяв ти. Вся твоя праця ніщо є в порівнянні із даром цим. Який ти мені богослов, коли срібнолюбець... Не думай, що до інших стосується слово це, окрім тебе: "Погляньте на пташок..." Нехай інші збирають, а твоя частина хай буде Господь. Маючи харч і одежу, тут усе твоє задоволення тілесне. Багатій і збирай день від дня багатство слави Божої. "Всіх відрікшись, — говори з Павлом, — хай я Христа знайду".

Можливо, досягнеш в силу здійсненного воскресіння з мертвих землі обіцяної, в літо Господнє приємне, і в 50 років життя твого дістанеш від усіх твоїх боргів душі й тіла твого розрішення і повне просвічення тобі й ближньому твоєму.

А ф а н а с і й. Наказне діло — воістину важке. Але й це не без того...

Я к і в. А я вірю, що найтісніший і найкрутіший шлях буває легкий, коли сам Господь вказує дорогу до наміру і, звичайно, вказує тому, кого народив до цього.

ХОР ПРИРОДНИХ ДОБРОВІСНИКІВ

А ф а н а с і й. Та де ж він такий? Покажи хоч одного.

Я к і в. На, ось тобі один: "В труді і в подвизі, в неспанні множицею, в голоді і спразі, в пощеннях численних, взимку в оголеності..."[49] Пробіжи 11-ту главу другого листа його до коринтян[50] і подивуєшся природі його, яка всі неприємності усолоджує.

Чого не терпить воїн чи купець? Не віднайдеш дня без тьми і світла, а року без зими і теплоти. Не знайдеш і стану, щоб не був він із гірким та солодким не змішаний. Так увесь світ стоїть. Супроти вне супротивному сприяє. Солодкість є нагородою гіркого, а гірке — мати солодкості. Хто хоче пожинати солодкість, хай

полюбить спершу гірке: і народиться солодкість, а любить природжений.

А ф а н а с і й. Розповідають, у Норвегії день без тьми і світла буває.

Л о г в и н. Хто ж був природніший, як цей: "Я на це народився, щоб посвідчити істину"? Утруджений з дороги, сидить при джерелі і голодний, і спраглий. 12 годин у них день вважався. Було вже біля полудня. "Було, як година шоста". Не мав з ким завести розмови про Царство Боже. Прийшла жінка по воду. Ось і нагода! Просить напитися не для втолення спраги, а щоб бесіду завести. Стихійна вода дала привід говорити з нерозумною жінкою про живу воду, про воду Божу, що втамовує спрагу нещасних неситостей, що день і ніч душу нашу турбують, про що Ісая: "Умийтесь, очистьте себе"[5]. Не посоромився, не забоявся муж Божий із слабкою статтю благосло́вити, а може, приведе її в істинне із забобонів богопошанування, не прив'язане ані до статі, ані до статей, ані до сторін, ані до міст, ані до часів, ані до обрядів, окрім самого серця, і розкриє очі її до розуміння єства Божого, притаєного у стихіях на зразок джерельної води, що ховається у земному серці, якої бажає Давид: "Хто мене напоїть водою?" Повернулися друзі з їжею, а що він нічого не їв, просять, щоб поїв:

— Равви, їж.

— Моя їжа, — сказав учитель, — є: хай сотворю волю того, що послав мене.

І голодний, і спраглий, і не веселий, коли не робити й не говорити про те, до чого отець небесний його народив і послав. Тут його і харч, і пиття, і веселощі. Навчає у зібраннях, навчає в домах, навчає на вулицях, навчає в кораблі, навчає в траві зеленій, на горах, у садах і на місці рівнині, стоячи, і сидячи, і йдучи, вночі і вдень, в містах і в селах, в різних межах, кожного і вельми багато людей.

В неспоріднене собі діло не втручався.

— Учителю, — просив його хтось, — скажи братові моєму, щоб дав і мені частину спадку, хай мене не ображає. Він тебе послухає...

— Чоловіче! Хто мене поставив за суддю і роздільника? Моя справа навчати про Царство Боже...

Як же він навчав? Чи ж був Бог із ним? Я закричу, вивисивши голос, із жінкою, що його слухала:

— Блаженне черево, що носило тебе!..

Дивувалися народи, адже ніколи не було такого в Ізраїлі і ніколи так не говорила людина: така велика з вуст його виходила приємність.

Я к і в. Ось вам ще один природжений! Каже Бог до Мойсея: "Я є сущий..." І посилає його в посольство, а він відрікається. "Молюся тобі, Господи, не доброречивий я є". Дивно, наскільки без поспіху приймається за належне. Знав він свої таланти, бачив у купині осяйну істину, але сам собі не вірить, щоб над сподівання узявся за неспоріднене, не завів на безпуття народ, а себе — на погибель. Та і як не є небезпечно взятися показувати притаєну істину природи Божої, ввести в землю такої ж природи, розв'язати заплутаний в людях шлях до точного центра добробуту? Це значить спитувати себе.

Може статися, що хтось народжений бути воїном, але пішим, не кінним, бути господарем, але не орати й не худобу водити, бути купцем, але не золоті продавати товари, бути вченим, але не проповідником Євангелія, нехай-но і ним, але письменником, не оратором. І звісно б, не відважився без цього голосу: "Тепер же йди, і зійди, і виведи людей". І так, відчуваючи руку Божу, пішов за вітанням Іофора, тестя свого: "Йди здоровий"[52]. Здоров'я й мир душі нашій є слідувати Господові. Який же був проповідник? Слухай самого Бога. "Чому не боїтеся говорити на раба мого Мойсея? Не повстав до того пророк у Ізраїлі, як це Мойсей. Не отемніють очі його, не зітліють вуста його".

Є р м о л а й. Хто осмілиться із числа проповідників виключити світильника слова, який проздовж усього життя казав таке: "Покайтеся..."? Не був він світло, але мав і любив у собі світло, свідчив і ходив у світі, закінчивши в ньому і за нього протяг життя свого. Свідчити про світ — значить добровістити істину, правду і Царство Боже всередині нас. Проповідує, в пустелі благовістить, кому може, й у поселеннях цей пустиножитель, що до кінця цноту полюбив.

"Був чоловік, посланий від Бога" Ось свідчення про спорідненості його, але він і сам про себе признає: "Хай явиться (Христос) Ізраїлеві, через це й прийшов..."

Який же проповідник? Сам Господь схвалює: "Не постане більший від народжених жінками. Багато хто про різдво його порадіє"

Я к і в. До цього типу належать усі пророки. Один із них кричить: "Було слово Господнє до мене". Інший: "Була на мені рука Господня" Інший: "Господь послав мене пророкувати" Інший: "Чув я голос слів його". Інший: "Помовку чув від Господа" Інший: "Говорить до мене ангел, що мовить у мені: повстань, іди й проповідуй". "Кажи, сину людський". Усі ці святі Божі не були

з числа таких: "Не посилав пророків, а вони приходять" "Не говорив до них, а вони пророкують" "Не слухайте слів пророків" "Від серця свого говорять, а не від вуст Господніх"

Григорій. Ось вам ще дюжина народжених до проповіді! "Покликав, кого сам хотів; вони ж приступили до нього. І визначив дванадцятьох, щоб із ним перебували, і щоб послати на проповідь їх, і щоб мали вони владу вздоровляти недуги й вигонити демонів. І визначив... Симона і дав йому ім'я..."[53] Іскаріотський тут-таки[54]. Пізнаєм-бо, щоб поміж спорідненого не знайшовся неспоріднений — це неможливо, і більше над те, і хай устрашить нещасна сміливість цього учня всіх, які через срібнолюбство і марнославство скеровуються до апостольського діла. І це-бо значить: "Прикликав, кого сам хотів". Видно, що не від смертних це залежить. Сам прикликає, сам посилає та й імена дає. "Їх же і апостолами назвав". Даються Симону і Савлу нові ймення[55]. У смертних часто йменням називаються ті, що не мають сутності його. У Бога не так. У нього ім'я і сутність є тотожністю; як лише назвав, так відразу ж і сутність явив. Як тільки сказав: "Хай назветься світло!" — розумій: "Хай станеться світло!" Коли чуєш: "Апостолів назвав", — розумій: "Ви є світло світу". Бути й називатися розділяє наша облуда, а не Божа нероздільна істина. Коли дана з вишні твердість діамантові, прозора зелень смарагдові, коли сапфір народився з голубим, анфракс із блискучим, як вогонь, сяянням, — назви, як хочеш, але сутності його не зачепиш. Що ж сильніше — Бог, а чи ти, коли називаєш суще несущим і спротивлюєшся Богові, що "оживлює мертвих і називає несуще в тебе, як суще у себе". Бог, народжуючи, вливає сутність, силу й природність, а цим самим називає.

Порожнє ім'я без сутності схоже до виноградного грона, що вправно намальоване на стіні живописом. Воно, обарвлене, одурює виглядом сущого грона, обіцяючи схований у середині себе смак солодкого мусту[56], а безрозумні пташки, прилітаючи, клюють німу стіну.

Коли чимось хочеш славитися, будь за природою тим. Буття і слава імені, як добре зерно із гілками, як джерело з потоками, як сонце з промінням є нероздільне, а марнославство, як трава, що росте на покрівлях і сохне, перш ніж заплодити.

Але чи від тебе залежить взяти буття? Чи можеш бути служником при боці його? Не можеш ні через себе, ні через другого. Ось хто сильний! "І визначив дванадцятьох, щоб з ним перебували". Визначити, прикликати, назвати, послати, дати

владу — залежить від народження, а це від Царства Божого. Тепер відгадай, що значить: "Павлом званий апостол". Таж ким? Ні від людей, ні людиною. Але Ісусом Христом і Богом Отцем. Годі було не покликати на те народженого: "Бог вибрав мене від черева матері моєї..." Як можеш зцілювати недуги, не маючи влади? Звідкіля і влада, коли ти не посланий від Бога? Як посланий, коли не названий? Як названий, коли не прикликаний? Як же покликаний, коли не на те народжений? Заспокойся, не твоя справа. Ледве ти не брат тому зухвальцю: "Учителю, іду після тебе"[57].

Скажи мені, звідкіля такий потоп безбожності? Звідкіля марнославства, лицемір'я та єресі? Звідкіля у християн наруга над священною Біблією? Де дбання найсолодшої дружби? Де згода найдорожчого миру? Де живність сердечних веселощів? Хто потворить і розтліває всіляку посаду? — Неспорідненість. Хто умертвлює науки й мистецтва? — Неспорідненість. Хто обезчестив чин священичий та чернечий? — Неспорідненість. Вона кожному званню внутрішня отрута і вбивця. "Учителю, іду після тебе". Іди ліпше ори землю або носи зброю, відправляй купецьку справу чи мистецтво твоє. Роби те, до чого народжений, будь справедливий і миролюбний громадянин, і досить. "Учителю, іду після тебе".

Не ходи... Цього не досить, що ти гострий і вчений. Треба бути другом званню, не любителем прибутку від нього. Цьому самому не буде посада знаряддям ласості. Хіба не вчений Симон-волхв?[58] Волхв значить мудрець. Хіба не був гострий? Уся Самарія проповідувала: "Цей є сила велика Божа!" Схопила мудреця гарячка мати Духа Святого і подавати людям по-апостольському. Що ж цьому востряку відповідає Петро? "Немає твоєї частини... Серце твоє не є праве..."[59] Дати і взяти для срібла посаду — однакова біда. З таким серцем, хоча лікуєш пристрасті й проганяєш бісів, не радій. Хоч ангельськими язиками проповідуєш, не годишся. Нехай багато народів золотом напишуть: "Цей є сила Божа велика — порожня пустош".

Коли, за приказкою, мостишся, як коза на покрівлю, для того, щоб через неї скочити на купу багатого марнославства, видно, як у дзеркалі, що ти не до посади старатливий, а через те й не народжений; відповідно й не записаний на небесах, хіба що в людей.

Не славитись у людей, але бути добровісником з Богом і в Бога — оце дільне, як написано: "Був Бог із ним". "Радійте, що ймення ваші..." "Учителю, йду після тебе". Бачу в тобі корінь жовчі й гіркоти. Бачу в серці твоєму корінь срібнолюбства. Не

обновлюватися Духом Святим, але щоб торгувати цим скарбом і вести себе розкішно, через це скажено бажаєш прославитися божественним знанням. "Покайся про злобу твою".

Яка безглузда дурниця! Драбину, що виводить від земних простот, повертати, щоб сходити у прірву. Чи не це значить даним для життя хлібом зачавитися? "Йшов удавитися". Коли любиш прибуток, шукай його пристойним шляхом. Тисяча на те перед тобою благословенних ремесел. "Учителю, іду після тебе". Іди... і будеш природи позбавлене опудало, хмара бездощівна, привабна денниця, сатана, той, що впав із небесної посади до простацьких захотінок. "Їм-бо морок темний навіки дається".

Л о г в и н. А інший радий був би втекти з Йоною, але тягне Бог: "Повстань і йди в Ніневію і проповідуй"[60]. До іншого сам говорить Господь: "Іди вслід за мною". Принаймні дай поховати батька..."Залиш..."

Не пускає й попрощатися з домашніми. І треба так. Чи управляєш ралом? Не озирайся назад. Чи народився для проповіді? Кинь усе житейське. А інакше і з природженістю не годишся. Нехай кожен своє діло знає. Ти ж звіщай царство і дбай бути серед цих: "Блаженні очі, що бачать і що бачите". А аби дістати мзду цю, треба спершу попрацювати у Божому винограді. До тих, що природження мають, говориться: "Ідіть у виноград мій".

Як мало споріднених діячів! Відводить їх лукавий світ, полонивши плотськими науками та книгами, що обіцяють славу й прибуток, відволікаючи від безжіночної жони цієї: "Вся слава царевої дочки всередині". Коли хто відчув облуду, хай не стоїть на чужій дорозі, хай спішить у виноград і хай чує: "Чому стоїте бездіяльні?"

Виноград Господа Саваофа є Біблія. Розум гострий у багатьох, але не навчилися міркувати. Інші мають вивчені почуття довгим навчанням, але не мають невтомного бажання. Знайдеш і бажаючих, але зв'язані житейськими печалями. Знайдеш і вільне серце, але без страху Божого. Всі ці засоби без природи мертві, але і природа без них беззбройна. Бачите, важко підняти змія, як обіцяв Господь: "Змія візьмуть". Із згаданих чотирьох засобів найпотрібніший страх Божий. "Блажен муж, що в премудрості помре". Але там-таки син Сирахів каже: "Той, що боїться Господа, творить це, і той, що дотримується закону, збагне її". Однак треба мати і вільне серце за його ж словом: "Той, що змалюється діянням своїм, розміркує це" Це він твердить і в іншому місці: "Діла правди його хто звістить?" "Той,

що змáлюється серцем, розміркує це". Той, що змалюється серцем і діянням — це те саме.

А ф а н а с і й. Хіба ж серце і діяння одне значить?

Л о г в и н. А ти досі не знаєш, що серце є думок безодня? А думки насіння і джерело діям? Серце, яке змалюється, значить не заросле терням житейських печалей та справ, а готове до пошуку правди Божої: "Звільніться і збагніте".

Тому ж бо вседушний шукач буває вбогий, повстримний і пустелелюбний. Для цього добрий книгочитач книгочитанню навчається, а добрий схоластик від справ звільняється. Скажемо із сином Сираховим: "Чим умудриться тримач орала?" Думки його і розмови про биків, про ниви, про корм для худоби. Те ж треба казати й про інших. Правда, що суспільство без них не населиться, але бути вони можуть у раді, яка все в ладу утримує. "Справді, той, хто дає душу свою і хто міркує про закон вишнього, знайде премудрості всіх стародавніх і буде навчатись у пророцтвах, зберігатиме повісті знаменитих мужів і почне складати притчі, відшукає сокровенне у притчах і житиме розгадуванням притч, серед вельмож послужить..."

Через це велить Господь Аарону[61] мати грунт. "Я частина твоя і спадок твій". Хай бережуть скинію, хай копають священні книги.

А ф а н а с і й. Отже, бідні твої проповідники залишаються вбогими?

Л о г в и н. Цілком убогими, щоб були готові. Але ці вбогі добровістять. Сам Господь навчає їх. "Приступили до нього учні його, і відкрив вуста свої, навчаючи їх". Про цих-бо, що змалюються серцем та діянням, каже: "Блаженні убогі духом..." Вони-то плачуть, бажають і жадають Царства Божого і правди його, покірливі, позбавлені, гонені, лаяні, але мають мзду свою з Петром: "Срібла та золота не маю..." і з Ісусом Сираховим: "Дав Господь язика мені, мзду мою, і ним возхвалю його". Послухай, ось убогий хвалиться мздою! "Приготувався мені вінець..." Який уже охочий до премудрості був син Сирахів! "Ще юний бувши, перш ніж мандрувати до мене, шукав премудрості, явленої в молитві моїй". А ці слова чи не дивною дихають гарячістю? "Бореться душа моя за неї". "Возвеселилося серце моє від неї". "До останнього шукаю її...". "Успіх буде мені в ній..."

Найживіше, однак, зображає спорідненість його таке: "Дав Господь язика мені, мзду мою, і тим возхвалю його". Видно, що

не для гаманця навчався, не було йому любіше, як дістати таке з Ісаєю: "Господь дасть мені язик навчання..."[62] І з таким: "Мед і молоко під язиком твоїм". "І почав говорити іншими мовами..." Цю премудрість, що пізнає і любить Господа свого, називає Соломон довготою життя, деревом життя, вірою, правдою, миром, молитвою, багатством і славою, красою молодим, а старим сивиною. "Краса юним — премудрість, слава ж старим — сивина".

КІЛЬКА СИМВОЛІВ, ТОБТО ГАДАЛЬНИХ ЧИ ТАЄМНИЧИХ ОБРАЗІВ З ПОГАНСЬКОГО БОГОСЛОВ'Я

Не хочеться мені з вами розлучатися. Втішно для мене сказав той, хто назвав дружню бесіду в мандрівці візком. Життя ж наше — мандрівка.

Григорій. Прошу із саду до моєї світлиці. Це правда, дружня бесіда — візок, що влегшує подорожньому дорогу. А коли він котиться на пророчих колесах, то він ще кращий. О колеса! О найсолодша вічносте! Щасливий той, хто привчив свій зір до яскравого твого блиску. Такий частіше бачить і відчуває тебе. Ось вона — манна! А зерно її дрібне, як коріандр, усолоджує смак любителів різними своїми приємностями, як коштовний діамант, кидає в очі різнобарвне блискання. Хто хоче полегшити свою неситість без неї, той хоче закидати жменею піску прірву океану, а краплею охолодити вогненне царство; обіцяючи душі своїй простору розкіш, хоче зачинити її, як орла, в тісну яскиню і не розуміти, що

Прірва — дух у чоловіка,
Ширша вод усіх, небес.
Не насититься ніввіки
Тим, чим вабить світ увесь.

Але, відчуваючи жало її, що навчає нас при виборі харчу, дружби й звання, вчимося ми, неначе з букваря, помаленьку взнавати її.

Афанасій. Ба! Звідкіля в тебе стільки нових картин? Дивись, уся світлиця ними завішана.

Яків. Не дивуйся, для розумних людей мудра картина — це

план, що з'являє обсяг цілої книги. Картина — це німа книга, але, як бачу, тут вони не німі, всі говорять.

А ф а н а с і й. Тьху! Вони всі, як бачу, поганське болото...

Г р и г о р і й. Передивіться, для цього я вас і покликав. Але не лайте. Вони мені всі милі.

Є р м о л а й. Коли б у твою світлицю прийшов молодий на розум християнин, визначив би тебе за ідолопоклонника.

Г р и г о р і й. Чисте небо не боїться блискавки та грому.

А ф а н а с і й. Що за бридня! Навколо звірі, птиці, ліси, гори, худоба, води, риби, гаддя і так далі, і так далі, начебто рай поганський.

Г р и г о р і й. Я зі святим Петром усе те ріжу і з Богом солодко їм, а з ним немає нічого поганого.

А ф а н а с і й. Прошу, не дуже все ковтай. Пожалій хоч би гори з деревами. Гляньмо на першу картину, що над дверима. Що це за птиці сидять на квітучих гірках?

Г р и г о р і й. Соловейко вчить своїх дітей співати.

Я к і в. А прочитайте, що вістить картинка?

Г р и г о р і й. "Найкращі наші вчителі — батьки". Судіть, чи не чудова пісня? Чи не повинні ми пошановувати закони наших предків? Відомо, чого вчить матір наша — Біблія.

Є р м о л а й. А подивіться-но сюди. О бідолашний олень! Страждає він біля горба, пронизаний стрілою. Півстріли в рані, пропав він. Хто допоможе?

Я к і в. Не бійся. Хіба не бачиш, що їсть він траву. Вона вижене з нього стрілу геть. Ота трава у стародавніх еллінів звалася δικταμνος[63].

Є р м о л а й. Відтак стрілець йому нічого не вчинив? Хотів би я знати, хто учить його так лікуватися?

Я к і в. Хіба не бачиш, що каже тобі той олень? Природа перевищує науку. Ось хто його вчить! Найкращий учитель.

А ф а н а с і й. А витлумачіть мені, що це таке, пиріг, чи що?

Л о г в и н. Де там пиріг! Звісно, сьогодні ти мало їв. Це мушля, чи черепашка, чи устриця. Спробуй її, вона каже наймудріше: "Шукай себе всередині себе". Все її добро всередині черепа зберігається.

А ф а н а с і й. А справді, смачна черепашка... Ба! То ти, брате, й слона їси?.. Хліб та сіль...

Г р и г о р і й. Немає над нього смачнішого і здоровішого. І вас ласкаво припрошую. Він мене скріпляє шукати щастя в Бозі. А ця моя устриця мене скеровує, щоб я шукав Бога в самому собі.

А ф а н а с і й. Навіщо ж він підіймає догори хобота?

Л о г в и н. Чекає, щоб привітати сонце, яке сходить. Онде глянь! Проміння вибивається з-за гір. Описувальники звірів пишуть, що слони щодня збираються громадою перед сходом сонця і дивляться на схід. Чи не живий це образ доброчесної людини? Тож чому не вподобити її слонові, коли пророк Малахія[64] вподоблює її бикові? "Засіяє вам, хто боїться імені мого, сонце правди і зцілення в крилах його. І зійдете, і заграєте, як тії бики, що від пут звільнені"

Г р и г о р і й. Прочитайте ж слонове привітання сонцеві.

Л о г в и н. "Завтра стану перед тобою, і побачиш мене". "Не стоятимуть беззаконні перед очима твоїми".

А ф а н а с і й. Я люблю гори, діброви, джерела, сади...

Є р м о л а й. Хто це? Якийсь молодець. Звісно, пити хоче. Нахилився до джерела.

Я к і в. Ото нещасний Нарцис! Бідолаха! Звісно, не втнув отієї приказки: "Не красна хата кутками, а живопис фарбами". В чистому джерелі задивився на свій гожий видочок, а не входить усередину, в саме серце своє і в таємне скерування блаженної природи, що може наставити його на світовий шлях — губить себе від того, що любить себе.

Л о г в и н. Нарцис — гарна статуя і живе втілення тих, хто читає Біблію, але бачить у ній тільки свою тлінь, не прозираючи у сховане під тлінню й не чуючи Мойсея: "Послухай, Ізраїлю!"[65]. "Пізнай себе, зрозумій себе..." "Твій Господь Бог усередині тебе".

Г р и г о р і й. Не пізнавши себе, як пізнаєш Біблію? Хто сліпий у себе вдома, той і в гостях сліпий. О Нарцисе! Премудра твоя пісенька, але не розумієш її, а твою пісню заспіваю тобі ж: "Пізнай себе, зазирни всередину".

А ф а н а с і й. Воля ваша, не впізнаю цього хвостатого звіра: біжить і озирається, схожий на вовка.

Я к і в. Бобер. Відгриз сам собі ядра, кинув та й тікає. Он глянь! Мисливці женуть його.

А ф а н а с і й. Нащо ж він, дурний, псує сам себе?

Я к і в. Мисливцям треба для аптекарів самі тільки його ядра. Нічого не шкодує, аби лиш заспокоїти себе. Он його пісня: "Не загубити б тільки серця".

А ф а н а с і й. Не така вже й нерозумна заміна. Цілий світ не відшкодує спокою сердечного. "Веселе серце — життя для людини..."

Є р м о л а й. Гляньте на свічку, що горить. Що вона означає?

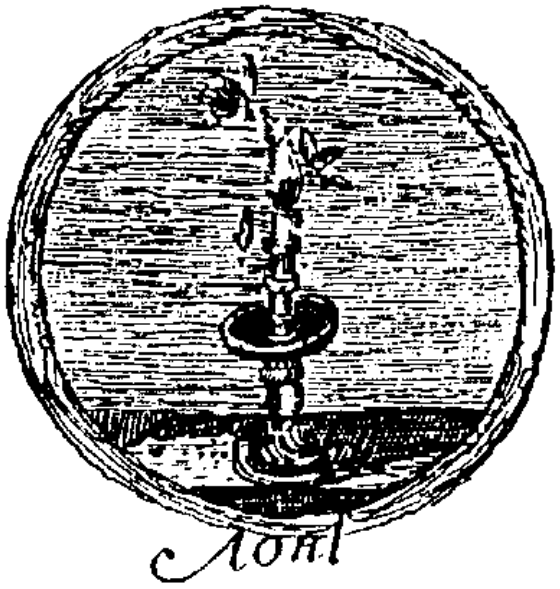

Л о г в и н. А онде бачиш, літає навколо свічки нетля.

Є р м о л а й. Хіба вона любить свічку?

Л о г в и н. Чи може таке бути, щоб нічній істоті подобалося світло?

Є р м о л а й. Який же нечистий несе її до неприродженого? Хіба може сподіватися винагороди від товаришів, коли згасить світло, що засліплює їхні очі?

Л о г в и н. Може, й так, але раніше сама опалиться. Ось прочитай унизу нагороду того: "Бажання моє губить мене".

А ф а н а с і й. Поглянь! Собаки нагорі рвуть оленя. Але цей олень у людській одежі, що за дурниця?

Я к і в. Бідний Актеон перетворюється в оленя[66]. Ось біля джерела миється зі служницями Діана. Вона перетворила його в оленя, щоб мисливця загризли його ж собаки. Нащо йому було йти із поселення? Не до речі йому бачити чисту діву. Дав би Бог, щоб оцю байку розкусили ченці! Не кожен народжений до усамітнення і до умоглядів. Неробство, сум, печаль, нудьга, агей, багатьох згубила! Олень та ж істота, тільки живе в лісі. Біблія є те саме, що сфінкс. Вона псує і мучить того, що не пізнав самого себе і сліпця у власному домі своєму. Стародавній дурень Іксіон схопився за порожню хмару, що отіняє сестру Дієву, замість неї[67]. А на Актеона, замість найсолодшої Діаниної любові, потрапила помста і клятва потопного язика. Ось що роблять: "Вороги людині — домашні її"

Л о г в и н. Тут марнославний Фаетон із шумом і колісницею падає із небес[68]. Достойний! Достойний... Сів на своєму місці, зневаживши батьківську пораду. "Досада мужа смиряє" (Приповісті). Досада значить противитися отцю. Цей подібний до сина Якового Симеона[69], що осквернив батьківське ложе і якого батько прокляв. Хай зважать на це ті, що нахабно сидять у званні; нехай розжують і ті, які намагаються із своїм брудом [сісти] на Божу колісницю, що призначена возити одну тільки вічність Господнього кіота.

Є р м о л а й. О чудовий притінений горб. Що за пташки сидять на сухому гіллі?

Л о г в и н. Пісня цієї птиці дає знати, що пустельнолюбна горлиця зі своїми дітьми зітхає про свого супряжника. Пісня її із Ісаї: "Заспіваю улюбленому пісню". Ось під деревом лежить її любий мертвий! А ось його багатий струмок несе струмені вод під гору на луги... Це є портрет Біблії. Ця колісниця одного носить, а ця вдова одного тільки любить і зітхає: "Бог любові є".

Г р и г о р і й. Скажи мені, Афанасію, чого ти все смієшся? Я давно примітив. Що тобі смішно?

А ф а н а с і й. Сміюсь над твоїми купідонами. Ти їх багато зібрав, змішавши діло з безділлям, а християнство із поганством.

Г р и г о р і й. Не лякайся, дуже мій. Все чисте чистим. Байкослівні стародавніх мудреців книги є то найдревніше богослов'я. Вони так само неуречевлену природу Божу зображали тлінними фігурами, щоб невидиме було видимим, являючи її постатями живих істот. Скажи, яким чином зобразиш мені нетлінного духа істоту, коли не крилатою дитиною? Крила його значать безперервний, що весь Всесвіт рухає, рух, а дитинність визначає в ньому таке: "Ти той-таки є ..." Може, звідси народилося й ім'я оце "Бог", бо рух того, що Всесвітом двигає, такий, як ріки стрімливі, і є безперервний біг.

Коли це зображення ганиш, скажи мені, чи вельми ти розумієш Лотове із дочками п'янство?[70] Єронім називає це байкою. І, звісно, вона тайноподібна, коли богословська. Всієї Біблії предметом є сам тільки Бог. Тут їй кінець до останньої риски. Без нього вона й брехлива, і дурна, і шкідлива, а з ним смачніша і прекрасніша всіх жінок. Він світло її болота, як честь діаманту дає блиск. Ти ж чув, що й Малахія згадує якісь божественні крила: "Зцілення

його в крилах його". "Як орел, покрив гніздо своє". І наречена про братню любов каже: "Крила її — крила вогню". Купідон — значить бажання, по-еллінському — ἔρος. Їхні мудреці позначили ним те, що найлюбіше у світі й доброродне. Не знаю, друже мій, що саме розумієш через те слово, а мені дай волю розуміти з нареченою того: "Горло його — солодкість і весь бажання". "Бог любові є".

Були й тоді, й тепер, і завжди ті, що мудрують по-простацькому. Коли називаєш купідона бісом, не сперечаюся... Дай же мені у цьому рикаючому левові відшукати солодкість щільника, а у велетні користі. Хіба ти ніколи не чув, що саме вигукує Ісая до Єрусалима, який просвічується: "І будеш ти ссати молоко із народів"[71]. "І зрозуміють їх народи, і введуть на місце їхнє, і наслідувати будуть, і примножаться на землі Божії".

Бачиш, що Ізраїля і народи ведуть на його місце. Коли ж цього не знаєш, то звичайно чув таке: "Коли що і смертне вип'ють, не пошкодить їм". Всяка ж фігура є смерть і отрута поганська, коли не виходить із неї дух того: "У пахучість світу твого йдемо". "Горло його — солодкість..." Просвічене духом Господнім серце в образі маленької травинки чи крихітного черв'ячка виводиться до почуття *вічного*, ніби оцтове гніздо — все у себе влите, в оцет перетворює — не лише поганськими байками, які тобі читати і не раджу. Я не винен, що ти беззубий, і за це тобі не докоряю. Багато жерти, а мало жувати — зле. Але — "Не їж того, що їсть, хай не осуджує".

Є р м о л а й. Погляньте, будь ласка, на чудову гавань, що здалеку видно. А за нею на високій горі багате місто, що дивиться на широ-ту морську. Без сумніву, до тієї гавані пливуть три кораблі ці із піднятими прапорами, керовані купідонами.

Л о г в и н. Поглянь, як пристойно ця картина говорить: "Господь права створить течії твої" (Приповісті).

Є р м о л а й. Ось два чудові хлопчики! Звичайно, вони купідони. Один другого на раменах несе. Має той, кого несуть, носію дякувати.

Л о г в и н. Але ще більше зобов'язаний той, що несе, несеному, другові.

Є р м о л а й. Чому?

Л о г в и н. Тому, що той, котрий несе, сліпий, а несений зрячий. Одна людина із двох складена. Підпис із Павла: "Той, що пристає до Господа, єдиний духом із Господом".

Є р м о л а й. Допоможіть цьому трудолюбцеві: упаде під тягарем. Купідон на раменах тягає цілу систему світу.

Л о г в и н. Не бійся!

Я к і в. Не турбуйся! Він в одній правиці і всі Коперникові світи для забавки носить ліпше Атласа[72]. А хто він? Це той, що запитує Йова: "Де був ти, коли заснував землю?" Але хто скаже, що значить коло світове, зусібіч пронизане стрілами?

Г р и г о р і й. Що є стріла, як не стрім? Що ж є стрім, як не Боже побудження, що рухає все живе до свого місця і своєю дорогою? Це-бо значить складати світ і цій машині рух подавати. Стародавнє висловлювання любомудреців: "Любов складає світ". Згадує про це Ціцерон у книжечці про дружбу. Той-таки смак і в тих речах: "Omnia vincit amor..." — "Все перемагає любов" Про цю-бо преблаженну, яка всім володіє, любов і симпатію наречена в Пісні над піснями: "Сильне кохання, як смерть, заздрощі непереможні, мов те пекло, його жар — жар огню, воно полум'я Господа"[73].

Тепер слово приятеля саме вияснилося: "Бог любові є". Я так само міркував про ангелів природи, які звались у стародавніх *геніос*, яким вони приносили приноси, щоб ці ангели були вождями у справах їхнього життя.

Є р м о л а й. Цей хлопчик без крил, увінчаний квітковим вінцем, тримає рога достатку, ледве не ангел природи.

Григорій. Так. Але чи не шаленством пахне приносити хранителю своєму ладан, вино, квіти, а не йти за ним туди, куди веде цей Божий наставник? Сама їхня Мінерва, коли є те ж таки, що й натура, тоді видно, що поставили її начальницею всіх наук та мистецтв. Очевидно, що всі науки й книги народилися від тих, які за те бралися, керовані самою начальницею. Між тим, розбираючи картини стародавніх любомудреців, які таємно зображають Божу премудрість, не бачите на найголовнішому місці, що всіма ними володіє образ Христовий.

Вгорі написано: "Образ іпостасі його".

Внизу: "Ісус Христос учора й сьогодні..."

В колі, що оточує голову його, таке: "Ο Ὢν, тобто сущий".

На тому ж таки місці — образ пречистої матері його, вінець її із зірок, під ногами — місяць, система світу і змій, що тримає у вустах яблуко, але в руках її цвіт лілеї, а в серці сяяння Святого Духа, задумливий і цнотливий позір.

Вгорі написано: "Створи мені велич, сильний". Внизу: "Радуйся, [є] чесного таїнства двері!

Радуйся, премудрих перевищуюча розум!

Радуйся, вірних освітлююча думки!"

ЕЗОПОВА БАЙКА

Перетворена на новий лад малоросійськими фарбами для учнів поетики 1760 року в Харкові. А написано її через те, що багато учнів навчаються, хоч до того нітрохи не зроджені.

Відбилось козля на зваблення біса
З отари, аж вовк вискакує з ліса.
Козля оте сперш гайнуло тікати,
Та потім взялось Драпіці казати:
"Я знаю, мені не збутися смерті
Й зубів твоїх теж, та будь милосердий.
Ти милість, прошу, зроби лиш єдину,
На флейті заграй мені на кончину.
Життя хай моє завершиться мило,
Ти ж мудрий, розваж — в кінці ж бо вся сила".
"Про себе не знав я слави такої", —
Подумав був вовк, та з флейти простої
Він дути почав. Танцює козлятко,
Хвалою дудька підмазує гладко.
Та юрта собак, як вихор, примчала,
Аж флейта із рук музиці упала.
На вовка — мерщій! Щипають, кусають,
І вже капельмейстр стрибать починає.
Кусь Чорногривко його в поясницю,
А Жук із Білком у горла цівицю,
Кудлай та Гривко вп'ялися у ноги —
Вищання та крик в долині розлогій!
А Хвіст ще надбіг — і рило вже пхає,
Не втовпляться, бач. Наш вовк лиш зітхає:
"На що, — сам собі, — ти став капельмейстром,
Проклятий! Родивсь лише кухармейстром!
Не краще-бо кіз справлять до розсолу,
Ніж музики тут заводити школу...
А-а... Доста... Лишіть..." Собаки ж бо рила
Втопили та рвуть. І смерть наступила.

ПРИКАЗКА

Не дбай, як тобі не дано від Бога,
Без Бога усяк ані до порога.
Коли не зродивсь — не сунься в науку.
Агей! Скільки їх, упалих у муку!
Так, мати не всіх зродила до школи,
Як щастя захтів, довірся ти долі.

Кінець

Ця казка про музиканта Вовка сприяла тому, що пастир добрий Йоасаф Миткевич більше сорока отроків та юнаків звільнив від училищного іга на шлях їхньої природи, наслідуючи людинолюбству — не марнославству. Цьому і я наслідуючи, написав книжицю "Алфавіт миру".

Г. С[коворода].

ПРИМІТКИ

Спроб перекладу творів Г. Сковороди на сучасну українську літературну мову було небагато. Вперше "Байки харківські" перекладено за редакцією П. Тичини і видано 1946 р. у Києві. Далі цю справу продовжив письменник Валерій Шевчук. Для книжки вибраних творів Г. Сковороди "Сад пісень", випущених "Веселкою" в «Шкільній бібліотеці» у 1972 р., він переклав низку поезій, уривки з кількох філософських творів та листів, а також здійснив новий переклад збірки "Байки харківські" Це видання прихильно оцінили фахівці і прийняли читачі. Відтоді визрівала думка про переклад повного зібрання творів Г. Сковороди на сучасну українську мову. Воно стало можливим лише після того, як його взяла під свою опіку "Гарвардська бібліотека давнього українського письменства" Отже, цим томом відкривається третя, україномовна серія багатотомного корпусу текстів давньої української літератури.

Перекладачі врахували певний досвід, який має українська література у передачі давніх текстів сучасною мовою. На відміну від перекладу з однієї мови на іншу, це переклад у межах однієї мови, однієї мовної системи, що не допускає найменших відхилень від оригіналу як у лексиці й фразеології, так і в синтаксисі. У перекладах максимально збережено мовний колорит творів Г. Сковороди.

Тексти Сковороди насичені цитатами й ремінісценціями з Святого Письма церковнослов'янською мовою, іноді у вільному викладі. Їх перекладено за авторським текстом із посиланням на сучасний переклад Біблії.

Примітки Г. Сковороди залишено в основному тексті і позначено буквами.

Переклади фраз і цитат іншими мовами виносяться у примітки.

У примітках пояснюються імена, назви, джерела тексту та інші реалії, що прояснюють зміст творів.

Тексти перекладено за виданням: *Сковорода Григорій.* Повне зібрання творів у двох томах. — К.: Наукова думка, 1973.

САД БОЖЕСТВЕННИХ ПІСЕНЬ

Збірку написано у 1753 — 1785 рр. Вона постала "із зерен Священного Писання", тобто Біблії, як зазначив автор, але не тільки: є тут переспіви з давньоримського поета Горація (Пісня 2-га), інших давніх віршів. Автограф збірки до нас не дійшов, та збереглися автографи окремих пісень, що належать до 50 — 60-х років. На сьогодні існує чотири списки "Саду...". Найповніший зберігся в рукописах М. Ковалинського, його зроблено за правописом, яким поет користувався після 1785 р. Окремі пісні друкувалися в різних журналах XIX ст. Вперше "Сад..." повністю був надрукований у виданні: Сочинения в стихах и прозе Григория Савича Сковороды. — СПБ., 1861. — С. 208 — 287. Збірка недаремне має заголовок "Сад..." — так часом називали поетики в Київській академії (наприклад, Митрофан Довгалевський, можливий учитель Г. Сковороди). Оскільки збірка є ніби зведенням усіх розмірів силабічної поезії, перекладач висунув думку, що саме вона була керівництвом для вивчення поезії Г. Сковороди, про яке згадує в біографії поета М. Ковалинський (див. *Шевчук В.* У чому полягала поетична реформа Григорія Сковороди. — Наука і культура. Україна. Щорічник. — Вип. 24. — К., 1990. — С. 174 — 181).

[1] Псалтир, CXIX — 1.

[2] Євангеліє від Матвія, XVI — 19.

[3] *Де Господь Яковий...* — Яків — один із так званих патріархів єврейського народу; за Біблією, Бог дав йому славу, якої ніхто не знав, і зволив називати себе Богом Ізраїля та Богом Якова. З Якового коліна, вважається, вийшов Ісус Христос.

[4] *Сілоамські води* — джерело, що витікає із скелі Сілоам, води якого вважалися священними.

[5] *Павло так вчить святий...* — Ідеться про біблійного апостола, автора численних послань Павла. Жив у I ст. н. е.

[6] Буття, I — 11.

[7] Книга пророка Ісаї, LXVI — 14.

[8] Вихід, XV — 10.

[9] Перше послання апостола Івана, IV — 9.

[10] *Даниловий каменю!..* — Данило (Данил, Даниїл) — біблійний персонаж, пророк, йому належить одна із книг так званих "малих

пророків».

[11] *Із купини пламеню!* — Це так звана неопалима купина — кущ, який не горить і не згоряє; у вигляді цього куща, за біблійною легендою, Бог з'явився Авраамові.

[12] Євангеліє від Луки, II — 7.

[13] Тут маємо ремінісценцію біблійної оповіді про народження Ісуса Христа у стайні, де його було покладено до ясел із сіном.

[14] Об'явлення Івана Богослова, XII — 15.

[15] Псалтир, LXVII — 22.

[16] Йдеться про Івана Хрестителя, предтечу Ісуса Христа, що пророкував його появу як месії і охрестив його в ріці Іордані.

[17] Євангеліє від Матвія, XXVIII — 16.

[18] *Новий Адам!* — Так називали Ісуса Христа. Вважалося, що його розп'яли на тій горі (Голгофа), на якій нібито було поховано Адама. *Буйство Афін!* — Йдеться про відвідання Павлом Афін (Дії святих апостолів, XVII — 16 - 34) і його ставлення до цього міста з багатьма античними статуями, які він вважав ідолами.

[19] В українському перекладі Книги пророка Захарії (XIV — 5) це місце читається трохи інакше: "І втікати ви будете в долину моїх гір"

[20] Книга пророка Йони, I — 6.

[21] В українському перекладі Книги пророка Ісаї це місце подано: "Бо Господня рука на горі цій спочине" (XXV — 10).

[22] *Висить там лікар поміж двох злодіїв...* — Ісуса Христа було розіп'ято разом із двома злодіями, один висів праворуч, а другий ліворуч від нього (Євангеліє від Матвія, XXVII — 38).

[23] Псалтир, CXLII — 10.

[24] Буття, XI — 7.

[25] Тут маємо ремінісценцію української народної оповідки про жінку, яка постійно суперечила своєму чоловікові.

[26] *Сирах* — це Книга Ісуса, сина Сирахового, яка вважається неканонічною, але раніше входила у Біблію.

[27] Псалтир, XLI — 8.

[28] Псалтир, I — 2. В українському перекладі — не "воля", а "насолода".

[29] Євангеліє від Матвія, V — 3.

[30] Очевидно, це відповідає в українському перекладі: "Незначне вибрав Бог, щоб значне знівечити" (Перше послання апостола Павла до коринтян, I — 28).

[31] Євангеліє від Луки, XIX — 30.

[32] Пісня над піснями, VIII — 5.

[33] У поетиці барокко було широко практиковано традицію поетичного переспіву (травестування). Поет зазначає, що він свою пісню травестував із давньої української, але не вказує, з якої саме.

[34] Книга пророка Авакума, II — 1. У Г. Сковороди: "На сторожі своїй стану і зійду на камінь"

[35] *Іраклій* — це Геракл (Геркулес), герой грецької міфології. Г. Сковорода має на увазі міф про перемогу Геракла над лернейською гідрою.

[36] *Іолей* — родич і супутник Геракла.

[37] *Тщивий* — старатливий.

[38] *Кит.* — За Біблією, пророка Йону ковтнув кит і через кілька днів викинув на берег. Кит у Г. Сковороди — образ пристрасті, зажерливості, неспокою житейського моря.

[39] Буття, II — 2.

[40] Псалтир, XCIV — 11. В українському перекладі текст подано трохи інакше: "До місця мого відпочинку не ввійдуть".

[41] Мається на увазі апостол Петро, який у римо-католицькій церкві вважався верховним апостолом, чому суперечили православні в полеміці з римо-католиками, зокрема І. Галятовський у "Розмові білоцерківській" (див. *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. II.— С. 31 — 39). Г. Сковорода теж вважає, що апостол Петро — верховний апостол (архикифа, архибаріон, верховний наставник церкви).

[42] *Давид* — цар ізраїльсько-іудейський (кінець XI — бл. 950 р. до н. е.). Давидів син — тут Ісус Христос; Давидовим сином був Соломон.

[43] Буття, IX — 13.

[44] *Щоб не втонуть з фараоном в морі.* — Йдеться про біблійну легенду. Єврейський народ виходив із єгипетського полону, фараон із військом кинувся слідом. Море розхилилося й пропустило через себе втікачів, а фараона з військом потопило.

[45] Послання апостола Якова, IV — 6.

[46] Пісня є ремінісценцією кількох народних: "Про ремиза" і "Ой

не стій, вербо, над водою". Див. *Потебня А.* Объяснение малорусских и сродных народных песен. — Варшава, 1883. — С. 237.

[47] Послання апостола Павла до ефесян, VI — 12.

[48] Псалтир, XC — 13. В українському перекладі: "На лева й вужа ти наступиш"

[49] Послання апостола Павла до ефесян, VI — 17.

[50] *Коврай* — село під Переяславом, де Г. Сковорода в 1753 - 1755 рр. був домашнім учителем у С. Томари.

[51] *Сігор* — місто, у яке ввійшов Лот, праведний житель міста Содома, котрий урятувався після його знищення.

[52] *Лот із дочками...* — Лот — біблійний персонаж, вийшов із Содома разом із дочками. Згодом дочки згрішили.

[53] Псалтир. XLVII — 9. В українському перекладі: "В місті нашого Бога... нехай веселиться Сіонська гора"

[54] Євангеліє від Матвія, VII — 24.

[55] Очевидно, відповідає в українському перекладі: "Хто зійде на гору для нас" (Повторення закону, XXX —12).

[56] Пісня над піснями, I — 7.

[57] *Харрань* — місто в долині між ріками Тигр та Єфрат — найдавніший центр вавілонської культури, виступає як символ багатства.

[58] *Гергесенські поля* — багата область давньої Палестини із містом Гергесою, де, за євангельською легендою, Ісус Христос зцілив двох біснуватих — біси вселились у свиней, які потопилися.

[59] Приповісті Соломона, XIV — 12. У Г. Сковороди трохи по-іншому: "Є шлях, що виглядає як правдивий, а в кінці його — пекло"

[60] В українському перекладі Біблії: "Господь — це мій уділ" (Плач Єремії, III — 24).

[61] В українському перекладі Біблії: "Та Бог — скеля серця мойого і частина моя, Боже, навіки" (Псалтир, LXXII — 26).

[62] *Ієрихон-град* — місто в давній Палестині.

[63] В українському перекладі Біблії: "Кінчаються в соромі ці мої дні" (Книга пророка Єремії, XX — 18).

[64] *Горацій* (65 — 8 до н. е.) — римський поет. Г. Сковорода любив його творчість і переспівував його вірші. Справжнього поета мислитель ототожнював з пророками, які володіють Божим даром бачення і провіщення.

[65] Схиляє-бо добре наставлення до спокійного життя (*лат.*).

[66] *Якубович Гервасій* — білгородський архімандрит, який

підтримував Г. Сковороду, запросив його на викладацьку роботу до Харківського колегіуму.

[67] В українському перекладі Біблії: "Господь стерегтиме твій вихід і вхід відтепер аж навік" (Псалтир, CXX — 8).

[68] *Козлович Іван* — переяславський єпископ з 1753 по 1757 р. Під його наглядом був Переяславський колегіум, але це вже після того, як Г. Сковорода звідтіля пішов.

[69] *Миткевич Іоасаф* — білгородський єпископ, який наглядав за Харківським колегіумом, де викладав Г. Сковорода; ставився до філософа прихильно.

[70] Псалтир, LXXIX — 15.

[71] Послання апостола Павла до галатів, V — 22.

[72] В українському перекладі Біблії: "Хто дбатиме зберегти свою душу, той погубить її, а коли хто погубить, той оживить її" (Євангеліє від Луки, XVII — 33).

[73] Євангеліє від Матвія, XVI — 26.

[74] *Августин Аврелій* (354 — 430) — один із отців християнської церкви, зачинатель неоплатонізму — течії в християнській філософії. Августин твердив, що пекло — в самій душі людини.

[75] *Що потрібне — легке, непотрібне ж — важке...* — один із етичних постулатів грецького філософа Епікура, який писав у листі до Менекея: "Все природне легко здобувається, а пусте (заїве) важко досягається".

[76] Євангеліє від Луки, VIII — 25.

[77] *Навклір* — керманич корабля.

[78] Цю грецьку епіграму Г. Сковорода знайшов у бібліотеці Троїце-Сергієвої лаври під Москвою, про що писав в одному із листів до М. Ковалинського.

[79] *Епікур — Христос*. — У цих словах висловлено думку, що Христос — це алегоричний образ праведного способу життя. Епікура Г. Сковорода вельми шанував, через що поетично дозволив собі порівняти його із Христом.

[80] Харківське намісництво було утворене 29 вересня 1780 р.

[81] Вірш "Мелодія", яким закінчується "Сад божественних пісень", написано у двох видозмінах: один варіант силабічним римованим віршем слов'янською мовою, а другий — латинською неримованим. Поет любив одну й ту ж тему перевіршовувати слов'янською та латинською мовами. Сама епіграма алегорично витлумачує зображення на

емблематичному малюнку, в основу його взято образ із Об'явлення Івана Богослова: "І з'явилась на небі велика ознака: жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на її голові вінок із дванадцяти зір" (XII — 1).

ВІРШІ ПОЗА ЗБІРКОЮ

Тут зібрано поезії Григорія Сковороди, які не ввійшли до "Саду божественних пісень" Частина з них існувала в окремих списках, частина — у зошиті М. Ковалинського, деякі поезії є варіантами творів, що ввійшли в "Сад...". Не вводимо сюди віршів, які подавались як ілюстрації до філософських творів, і тих, що складали частину листів до М. Ковалинського, — вони йдуть у виданні на своїх місцях.

ФАБУЛА

Дослідники відносять написання вірша до 60-х років, коли Г. Сковорода викладав поетику в Харківському колегіумі. Тут опрацьовано один із античних байкових сюжетів, зустрічається він у прозаїчній обробці українського письменника XVII ст. Антонія Радивиловського. Твір уперше надруковано у виданні творів Г. Сковороди Д. Багалія у 1894 р.

[1] *Фабула* — сюжетний вірш.

ФАБУЛА ПРО ТАНТАЛА

Вірш написано, очевидно, у 60-х роках. Г. Сковорода тут цілком самостійно опрацював грецький міф, як це й годилося за тогочасними поетичними правилами. Твір уперше надрукував Д. Багалій у виданні творів Г. Сковороди в 1894 р.

[2] *Тантал* - міфологічний герой; улюбленець богів, Тантал мав право відвідувати бенкети богів. Він запишався з того, за що був скинутий Зевсом в Аїд.

[3] *Йовиш* — тобто Юпітер, Зевс — головний бог на Олімпі.

[4] *Ганімед* — у грецькій міфології син дарданського царя Троя, викрадений богами на небо, де став виночерпцем та

улюбленцем Зевса.

[5] *Бахуса любчик...* — В оригіналі "пѣстун", тобто той, кого любить Бахус (Діоніс, Вакх) — бог виноградарства та веселощів. *Далольо* — Деменіко Даль-Ольо — італійський композитор, жив при дворі російської імператриці Єлизавети в час перебування Г. Сковороди у придворній капелі, автор опери "Титове милосердя".

ФАБУЛА

Вірш написано у 60-х роках.

[6] *Поліз на війну він проти француза.* — Йдеться про Семилітню європейську війну 1756 — 1763 рр., в якій узяли участь Пруссія, Англія, Австрія, Франція, Саксонія, Росія, Швеція. Герой був у прусському війську і воював проти французів.

[7] *Улікс* (Уліс) — латинська транскрипція імені Одіссея, одного з героїв Троянської війни, символ мандрівника.

DE LIBERTATE

Це єдиний політичний вірш Г. Сковороди. Л. Махновець відносить час його написання до 50-х років, власне, до перебування Г. Сковороди в Ковраях, вважаючи, що тут відбито автобіографічні мотиви, пов'язані з небезпекою поетові опинитися у підданській залежності від поміщика С. Томари, що є, на нашу думку, сумнівним. Скоріше це реакція Г. Сковороди на втрату Україною політичних прав у другій половині XVIII ст. Вірш вперше надрукував Д. Багалій у виданні творів Г. Сковороди 1894 р.

[8] Про свободу (*лат.*).

[9] *Богдан-герой.* — Йдеться про Богдана Хмельницького. У XVIII ст. культ Б. Хмельницького, як символ визволителя української землі, був вельми поширений.

РОЗМОВА ПРО ПРЕМУДРІСТЬ

Дослідники вважають, що вірша написано в 50-х роках, але оскільки в мові його наявні значною мірою русизми, на нашу думку, написано його вже у харківський період на початку 60-х

років. Твір уперше надрукував Д. Багалій у вказаному виданні.

[10] *Софія в давній вік...* — Софія грецькою мовою — мудрість; богинею мудрості у греків була Афіна.

[11] *Мінерва* — богиня мудрості у римлян. Порівняння мудрості із Христом — відбиття сковородинської думки про зв'язок ідеї божества з ідеєю розуму. Див. примітку 79 до "Саду божественних пісень".

[12] *Хінська сторона* — Китай. Г. Сковорода спілкувався із призначеним у 1757 р. переяславським єпископом Г. Линцевським, який перед тим жив у Китаї.

[13] Тут обіграно улюблений мотив барокової літератури про простоту чи глупоту, яка може бути виявом вищої мудрості. Ця думка зафіксована і в Новому Заповіті.

ПОХВАЛА АСТРОНОМІЇ

Вірш, очевидно, написано в 60-х роках, можливо, в час викладання Г. Сковородою поетики у Харківському колегіумі. Твір є переспівом уривку із книги "Фасти" ("Календар") Овідія. "Фасти" — це елегії, в яких поетично оспівано римські свята та звичаї. "Похвала астрономії" входить до другої книги "Фастів" Твір уперше надрукував Д. Багалій у вказаному виданні.

[14] Із Овідієвих "Фастів" (*лат.*).

O DELIKATI BLANDA ETC.

Написано в 50-х роках в селі Ковраях. Твір є переспівом латиномовного вірша Марка Антуана Муре — французького поета і гуманіста (1526 — 1588). Два уривки з цього твору вперше надрукував Д. Багалій у вказаному виданні.

[15] О ніжна, мила тощо (*лат.*).

[16] *Петро Герардій* — знайомий М. Муре, якому присвячено вірша.

[17] *Індійські маргарити* — індійські перла.

IN NATALEM JESU

Вірш — переспів латиномовної поезії М. Муре, датується 90-ми роками. Твір уперше надрукував Д. Багалій у вказаному виданні.

[18] На день народження Ісуса (*лат.*).

[19] Кінець вірша не зберігся. *"На голос "Похвалімо царя Христа!"* — У практиці давньої української поезії було прийнято писати на задані теми, також писалися й пісні на популярну мелодію, при цьому нот не подавали, а вказували на всім відомий мотив.

EST QUAEDAM MAERENTI FLERE VOLUPTAS

Твір, очевидно, написано в 60-х роках. Вірша вперше надрукував Д. Багалій у вказаному виданні, але без останньої строфи.

[20] У горі певну втіху приносять сльози (*лат.*).

QUID EST VIRTUS?

Дослідники відносять твір до кінця 50-х років. Подано в перекладі із слов'янської мови, є і латинський варіант. Вірша вперше надрукував Д. Багалій у вказаному виданні як частину переспіву твору М. Муре "До Петра Герардія"

[21] Що таке чеснота? (*лат.*).

EPIGRAMMA

Давня епіграма — один із поширених жанрів української літератури XVI — XVIII ст., короткий віршований твір, здебільшого розмисловий чи морально-повчальний.

Твір уперше надрукував Д. Багалій у вказаному виданні.

SIMILITUDINES EX VIRG[ILIO] 2 AENEID[A]E

Вірш — шкільна вправа на теми з "Енеїди" Вергілія. Твір уперше надрукував Д. Багалій у вказаному виданні.

[22] Образ 2-ї книги "Енеїди" Вергілія (*лат.*).

[23] *Лаокоон* — троянський жрець Аполлона, застерігав троянців, щоб не вводили до Трої дерев'яного коня. Боги послали двох величезних зміїв, які задушили Лаокоона і його двох синів.

[24] Образ Лаокоона, що кричить, обвитий зміями (*лат.*).

[25] Образ Енея, що дивиться з висоти свого палацу на пожежу Трої (*лат.*).

[26] Образ Енея, який вночі з товаришами кинувся із Трої на ворогів (*лат.*).

[27] *Андрогей* — переможець у іграх на честь Афіни. Цар Афін Агей із заздрощів убив Андрогея. Батько вбитого крітський володар Мінос пішов війною на Афіни, переміг їх, зобов'язавши давати данину чудовиську Мінотавру юнаками й дівчатами.

[28] Як Андрогей, випадково зіткнувшись уночі з ворогами (*лат.*).

[29] Який бій стався між Енеєм і найблагороднішим із греків через Гелену (*лат.*). *Гелена* — дочка Зевса і Леди, найвродливіша із жінок, через неї почалася Троянська війна, коли її викрав із Спарти Паріс.

[30] *Пірр (Пиргус)* — герой Троянської війни, був серед залоги в Троянському коні. *Пріам* — правитель Трої.

[31] На кого був схожий Пірр, коли разом з іншими облягав столицю Пріама (*лат.*).

ХОЧ СПОЧАТКУ ГРІХ ВАБЛИВИЙ...

Вперше надруковано у виданні творів Г. Сковороди 1861 р. з деякими купюрами та поправками.

HORACII L[IBER] II, ODA X

Вірш уперше опублікував П. Попов у журналі "Радянське літературознавство". — 1960. — N 4. — С. 106 —107.

[32] Горацій, книга II, ода X (*лат.*).

[33] Це не переклад Горацієвої оди, а вільний її переспів, власне самостійний вірш на тему Горація.

ДУРНИЙ, ХТО ХОЧЕ ДІЙТИ...

Вірш написано рукою М. Ковалинського на одному з листів до нього Сковороди, згодом закреслено. Вперше надруковано у виданні творів Г. Сковороди 1973 р.

НА ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ ТОМАРИ, ХЛОПЧИКА 12 РОКІВ

Вірш написано латинською мовою під час перебування Г. Сковороди домашнім учителем у сім'ї поміщика Степана Томари у 1753 — 1759 рр. Із своїм вихованцем Василем Томарою Г. Сковорода зберігав дружні стосунки й далі, листувався з ним. Вперше надруковано у виданні Д. Багалія 1894 р.

НА ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ БІЛГОРОДСЬКОГО ЄПИСКОПА

Написано, очевидно, в кінці 50-х років латинською мовою і присвячено білгородському єпископу Йоасафу Миткевичу, якому підлягав Харківський колегіум і де Сковорода почав працювати учителем поезії в1759 р. Цьому ж адресатові присвячена і 27-ма пісня із "Саду божественних пісень". Вперше надруковано у виданні Д. Багалія 1894 р.

ПРО СВЯТУ ВЕЧЕРЮ, АБО ПРО ВІЧНІСТЬ

Написано латинською мовою в кінці 50-х років. Вперше надруковано за автографом у виданні Д. Багалія 1894 р.

ПРО РОЗРАДУ ПРИМАРНУ

Вірш написано латинською мовою. Текст дійшов у списку, зробленому рукою Василя Томари. Дату написання не встановлено. Вперше надруковано у виданні Д. Багалія 1894 р.

Написано латинською мовою. Вперше надруковано у виданні творів Г. Сковороди 1973 р., т. 2, с. 437 — 438, в оригіналі і в перекладі українською мовою. Питання про авторство вірша залишається відкритим.

БАЙКИ ХАРКІВСЬКІ

Збірка складається із 30 байок, написаних Г. Сковородою у 60 — 70-х рр. Перші 15 байок він створив по тому, як залишив Харківський колегіум, приблизно 1769 р. Решта 15 байок було закінчено в селі Бабаях 1774 р. Автограф збірки не зберігся, до нас дійшли три списки. Вперше байки було надруковано у виданні 1837 р. Московського попечительного комітету "Человеколюбивого общества" під назвою "Басни Харковские Г. С. Сковороды"

[1] *Люб'язний приятелю!* — Йдеться про приятеля Г. Сковороди П. Ф. Панкова.

[2] *Бабаї* — село, де гостював письменник у священика Якова Правицького.

[3] Тут маємо ремінісценцію української народної казки "Кобиляча голова"

[4] Йдеться про так звані "силени" — потворні фігури, всередині яких в античності зберігали чудові скульптури богів.

[5] *Не зневажай байкарства!* — Загалом у давній літературі на Україні художні прозові форми не були розвинені через тодішні приписи православної церкви, які огуджували байкарство. Але, незважаючи на це, байка, зокрема прозова, мала певний розвиток, зате роман чи оповідання, як жанри красного мистецтва, ні.

[6] У Першому посланні Павла до Тимофія про байки говориться так: "Цурайся нечистих та бабських байок, а вправляйся в благочесті" (IV — 7).

[7] Послання апостола Павла до Тита, I — 14.

[8] *Ієрогліфіка, емблематика, символіка...* — Ієрогліфіка — фігурне зображення конкретної речі, яка має символічне значення на підставі домовленості (напр., змія — мудрість, обручка — вічність тощо). Емблематика — картинки із

символічним значенням. Символіка — образне трактування вислову чи певної історії.

[9] В діалозі "Федон" грецький мислитель Платон говорить, що Сократ з любові до поезії займався переказуванням байок Езопа. В традиції бароккової літератури було писання на задану тему, зокрема на теми античних байок, але сюжет опрацьовувався так, що починав звучати як самостійний твір. Ця традиція затрималася і в XIX ст. (І. Крилов, Л. Глібов та ін.). *Сократ* (469 — 399 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ.

[10] *П'ятидесятниця* — п'ятдесятий день по Великодню.

[11] Йдеться про Езопову байку "Орел та Черепаха"

[12] Цю байку-притчу приписують Мененію Агриппі, який з її допомогою переконував римлян у необхідності підкорення владі.

[13] *Оселка* — брусок.

[14] Див. примітку 11.

[15] *Афінські громадяни мають мене в пошані.* — Сова була символом мудрості. *Афіна* — богиня мудрості.

[16] *Поноска* — якась річ, ношена в зубах.

[17] *Вижель* — мисливський пес-гончак.

[18] *Діана* — богиня місяця та полювання.

[19] Мистецтво вдосконалює природу (*лат.*).

[20] *Нетопир* — кажан.

[21] Приповісті Соломонові, XX — 5. У Г. Сковороди трохи інакше: "Вода глибока — порада в людському серці, річка ж стриблива — джерело життя"

[22] Євангеліє від Луки, VII — 46.

[23] У Біблії, в українському перекладі, трохи інакше: "Хто напоїть мене водою з криниці, що в брамі?"

[24] Подібна фраза є в Книзі Левіт (XXVI — 11): "А якщо та всяка худоба нечиста, то з неї не приносять жертов за Господа" У Повторенні закону (Второзаконні) у вказаному місці такого вислову нема.

[25] *Езопів півень* — сюжет байки є коментарем до однойменної Езопової.

[26] На закінчення Приповістей Соломонових іде розділ: "Приповісті Лемуїлові. Чеснотна жінка"

[27] Очевидно, йдеться про розділ Соломонових приповістей: "Мудрість спередвіку"

[28] Рік виробляє, не поле (*лат.*).

[29] У ритмі дає нам насолоду знання його та лад (*грецьк.*).

[30] Тут, очевидно, збірне поняття: Велика, Мала і Біла Росія.

[31] *Тітир* — ім'я одного із пастухів у "Буколіках" Вергілія (Перша еклога).

[32] Бог наближає подібного до неподібного (*лат.*).

[33] *Маю лисячий хвіст, а погляд вовчий* — тобто хитрий та жорстокий.

[34] У Діях святих апостолів (IV — 32) сказано: "А люди, що ввірували, мали серце одне і одну душу, і жоден з них не вважав щось з маєтку свого за своє, але у них усе спільним було"

[35] *Лінкс* — фантастичний звір, описаний у середньовічних "Бестіаріях" та "Фізіологах"

[36] *Іуда, син Якова...* — Четвертий син Якова, патріарха; йому було надано батьком першість між усіма родами.

[37] Євангеліє від Матвія, IX — 24.

[38] Псалтир, LXXXV — 2. У Г. Сковороди: "Наскільки улюблені поселення твої".

[39] Книга Чисел, XXIV — 5. В українському перекладі Біблії: "Які, Якове, гарні намети твої..."

[40] Тут маємо ремінісценцію української народної пісні "Пливе щука з Кременчука..."

[41] *Меандр* — ріка в Малій Азії.

[42] Послання Павла до римлян, VII — 14.

[43] Перше послання апостола Павла до коринтян, XV — 56.

[44] Книга пророка Ісаї, XLVIII — 22.

[45] Повторення закону, XXVIII — 16.

[46] В українському перекладі Біблії, очевидно, відповідає: "Для безбожного спокою нема" (Ісая, LVII — 21).

[47] *Старий Катон* — Катон Марк Порцій (234 — 149 рр. до н. е.) — римський політичний діяч і письменник.

[48] Тут ідеться про Карпати.

[49] *Езопові граки...* — Мається на увазі Езопова байка про ворону в чужому пір'ї.

[50] У Соломона про це пишеться так: "Золота сережка в свині на ніздрі — це жінка гарна, позбавлена розуму"

[51] Цей сюжет Г. Сковорода переказує також у творі "Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті".

[52] *Полушка* — дрібна російська монета, 1/4 копійки.

[53] У Другому посланні апостола Павла до Тимофія про

посудину говориться так: "А в великому домі знаходиться посуд не тільки золотий та срібний, але дерев'яний та глиняний, і одні посудини на честь, а другі на нечесть"

[54] У Посланні до римлян Павло писав так: "Чи гончар не має влади над глиною, щоб з того самого місива зробити одну посудину на честь, а другу на нечесть"

[55] *Афедрон* — зад (*грецьк.*).

[56] Євангеліє від Матвія, XXIII — 27. У Євангелії українського перекладу сказано так: "Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всілякої нечистості"

[57] Псалтир, LXXXVIII — 70. Це вільний переказ слів: "І вибрав Давида, свого раба"

[58] Євангеліє від Івана, XV — 14.

[59] Наведений вислів узято із твору Ціцерона "Про старість".

[60] *Траян Марк Ульпій* (53 — 117) — римський імператор.

[61] *Тит Флавій Веспасіан* (39 — 81) — римський імператор.

[62] Перше послання апостола Івана, IV — 8.

[63] Перше послання апостола Івана, III — 6.

[64] *Шеол* — пекло.

[65] Четверта глава Приповістей Соломонових зветься "Навчайтеся мудрості й розуму".

[66] У Приповістях Соломонових: "Від віку була я встановлена, від початку", VIII — 23.

[67] У Пісні над піснями: "Як сонце ясна" (VI — 10).

[68] У Пісні над піснями: "Хто це така, що вона виглядає немов та досвітня зоря, прекрасна, як місяць, як сонце, ясна" (VI — 10).

ТРАКТАТИ. ДІАЛОГИ

ПРОКИНУВШИСЬ, ПОБАЧИЛИ СЛАВУ ЙОГО

Цей твір, як і наступний "Хай цілує мене поцілунками уст своїх!", вважався вступом до курсу лекцій "про християнську доброчесність", який Сковорода прочитав у додаткових класах при Харківському колегіумі. Обидва твори пов'язані між собою спільністю задуму, проте кожен з них є самостійним невеличким трактатом. За особливостями композиції вони мають водночас

ознаки і проповіді, і філософського трактату. Дослідники вважали, що це своєрідні ескізи, тобто чорновики відповідних розділів трактату "Потоп зміїний". Однак правопис автографів творів свідчить, що вони належать до більш раннього часу і за своєю проблематикою пов'язані з ранньою філософською творчістю Сковороди, зокрема й з трактатом "Вступні двері до християнської добронравності" Тому вони передують іншим філософським творам. З невеликими мовно-стилістичними правками автор включив трактат "Прокинувшись, побачили славу його" як розділ у свій діалог "Потоп зміїний" Твір був відомий раніше, та вперше надрукований лише 1894 р. як вступна проповідь до лекцій Сковороди.

Заперечуючи зовнішні форми церковної обрядності, автор висловлює своє розуміння деяких догматів християнської релігії та релігійної моралі, розмірковує над офіційно-релігійним розумінням Христа та істинної людини.

[1] *Прокинувшись, побачили славу його.* — Ці слова належать апостолу Павлу. Повністю фраза звучить так: "Встань сплячий і воскресни з мертвих, і, прокинувшись, побачили славу його". (До ефесян, VI — 14).

[2] *...які пасуть Ізраїля...* — За Біблією, Ізраїль — друге ім'я патріарха Якова. Єврейською мовою означає "борець Божий"

ХАЙ ЦІЛУЄ МЕНЕ ПОЦІЛУНКАМИ УСТ СВОЇХ!

Цей твір вважався вступом до курсу лекцій "Про християнську доброчесність", прочитаного у Харківському колегіумі, хоч є самостійним трактатом. Вперше надрукований 1894 р. під назвою "2-га вступна проповідь до того ж курсу"

[1] *Хай цілує мене поцілунками уст своїх!* — Ці слова взято із Пісні над піснями Соломона. Там ця фраза має дещо інше звучання: "Хай цілує він мене цілунком уст своїх". Сковорода прагне дати своє розуміння "істинної людини", її моралі, яка, на його думку, полягає не у зовнішньому дотриманні обрядів, а у пізнанні кожним власної суті, у пізнанні правди, істини, у доброчесності.

[2] *...в єдиноначальствах імператора Августа...* — Йдеться про часи правління римського імператора Августа (63 до н. е. — 14 н. е.). Епоха Августа досить часто привертала увагу Сковороди, згадки про неї є у багатьох творах.

[3] *...в часах Тіберієвих...* — у часи перебування при владі Тіберія (Клавдія Нерона, римського імператора, 14 — 37), що відзначався винятковою жорстокістю.

[4] *...у володіннях Пилатових...* — Маються на увазі володіння намісника Іудеї (26 — 36) Понтія Пилата, ім'я якого є символом лицемірства.

[5] Сковорода називає згадувані у Біблії святі місця, пов'язані з іменем Ісуса Христа. Мандрування по святих землях було пошуком щастя й спокою.

[6] *"Коперникові світи"* — символ матеріального світу — Сковорода згадує у багатьох творах.

[7] *Сомнас* — від слова сон, сонний. Образ книжника, неспроможного знайти істину. Зустрічається і в інших творах Сковороди.

ВСТУПНІ ДВЕРІ ДО ХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБРОНРАВНОСТІ

Цей твір — конспективний виклад лекцій, які мислитель прочитав у додаткових класах при Харківському колегіумі (почали функціонувати з 1768 р.; у цьому-таки році Г. Сковороду зараховано на посаду викладача катехізису, хоч сама організація класів розпочалася ще в 1765 р.). Дослідники відносять написання цього твору до 1768 р., опрацьовано його 1780 р. Загалом це був курс етики. Однак лекції були визнані за такі, що не відповідають ученню церкви, і Сковороду усунули від викладання. Автограф твору не зберігся, існують його три списки. Вперше був надрукований із коротенькою вступною статтею про життя філософа в журн.: Сионский вестник. — 1806. — Ч. III. — С. 156 — 179.

[1] Образ дверей, як символ входу у щось, часто використовувався Г. Сковородою.

[2] Див. примітку 75 до "Саду божественних пісень".

[3] Переказ слів із Книги пророка Ісаї: "І правда моя буде вічна, і спасіння моє з роду в рід" (LI — 8).

[4] В українському перекладі Біблії: "Навіки, о Господи... з роду в рід твоя правда" (Псалтир, CXVIII — 89 - 90).

[5] В українському перекладі Біблії: "Навіки, о Господи, слово твоє в небесах пробуває" (Псалтир, CXVIII — 89).

[6] В українському перекладі Біблії: "І закон твій у мене в серці" (Псалтир, XXXIX — 9).

[7] В українському перекладі Біблії: "І слово стало тілом і перебувало між нами" (Євангеліє від Івана, І — 14).

[8] В українському перекладі Біблії: "Господь пробуває на цьому місці, а того я й не знав" (Буття, XXVIII — 16).

[9] У цій главі філософ проводить думку про дві натури, яка лягла в основу вчення про щастя. Ідея двох натур бере початок в античній філософії, в нові часи її розробляв Спіноза.

[10] Очевидно, Г. Сковорода має на увазі угорське слово isten (Бог), яке близьке за звучанням до слова "істина".

[11] За Біблією, людину створено із глини, отже, Бог — гончар.

[12] *Голуб з оливковою гілочкою у дзьобі.* — За біблійною легендою, Ной випустив у час потопу з корабля голуба, і той повернувся з гілочкою, звістивши так про близькість землі.

[13] *Ісав, Яків, Саул* — біблійні персонажі Старого Заповіту: Ісав і Яків — брати-близнюки, сини Ісака та Ревекки; Саул — перший ізраїльсько-іудейський цар (IX ст. до н. е.).

[14] Йдеться про Ісуса Христа.

[15] Йдеться про богословів-схоластиків.

[16] Маються на увазі так звані "скрижалі Заповіту" — десять Божих заповідей, вибитих на десяти кам'яних дошках Мойсеєм.

[17] Середньовічний символ надії.

[18] Псалтир, CXVIII — 142.

НАРКІС.
РОЗМОВА ПРО ТЕ: ПІЗНАЙ СЕБЕ

Г. Сковорода назвав цей твір своїм "першорідним сином", тобто першим філософським твором, і повідомив у "Пролозі", що його написано "на сьомому десятку століття цього" — у 70-х роках. В останньому розділі є дата 1771, отже, вважають, що твір написано у 1769 — 1770 рр. Немає підстав брати під сумнів свідчення самого автора про "першорідного сина": найімовірніше, що першу редакцію "Наркіса" написано до 1767 р., другу — невдовзі по тому, а третю — після 1785 р. Пролог же написано ще пізніше, близько 1793 р. Твір належить до серії діалогів про душевний світ. Був уперше надрукований М. Антоновським у Санкт-Петербурзі в 1798 р. — це перший із опублікованих творів філософа — окремою брошурою під назвою "Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя". Текст тут неповний, займає він 193 сторінки, імені автора

не подано. Існують два автографи твору, перший має назву: "Разговор о том, знай себе" — зберігся не повністю і не датований. Другий дійшов до нас із рукописного зібрання М. Ковалинського, він творився у 80-х роках. Твір знаємо також у шести списках.

Наркіс (Нарцис) — син річкового Бога Кефіса та німфи Ларіопи. За легендою, закохався у власне відображення у воді струмка й помер від туги за собою. Для Г. Сковороди образ Наркіса є символом самопізнання людини.

[1] Тут мається на увазі єгипетська та єврейська міфологія.

[2] Тобто дочка Мудрості.

[3] *Ісав* — див. примітку 13 до твору "Вступні двері до християнської добронравності". Ісав був легковажний і непостійний у своїх захопленнях, за сочевицю поступився правом першорідства.

[4] Описується епізод із Другої книги Самуїлової (VI — 16). Мелхола побачила у вікно царя Давида, що танцював і скакав перед Господнім лицем, і погорділа ним.

[5] Місто Фіви були певний час столицею Єгипту і центром єгипетської культури.

[6] Йдеться про кумира із золотою головою і мідним тулубом на Деїрському полі біля Вавилона (Книга пророка Даниїла, III — 1).

[7] Див. примітку 10 до "Саду божественних пісень".

[8] Очевидно, відповідає в українському перекладі Біблії такому: "Блаженна людина, що мудрість знайшла, і людина, що розум одержала" (Приповісті Соломонові, III — 13).

[9] *Увавилонській цій печі.* — За біблійною легендою, за наказом царя Навуходоносора у піч було кинено трьох юнаків за те, що не хотіли поклонитися ідолу, але Бог не дав їм згоріти (Книга пророка Даниїла, III).

[10] *Варух (Барух)* — син Нирії, біблійний персонаж, записав із уст Єремії його книгу (Книга пророка Єремії, XXXVI). Був ще Верух (Барух) — син Заббаїв (Книга Неємії, III — 20).

[11] *Єлисейське залізо.* — За біблійною легендою, на молитву пророка Єлисея, сокира, яку впустив у воду дроворуб, спливла на поверхню (Друга книга Царів, VI).

[12] Пісня над піснями, VIII — 6. В українському перекладі: "на серце своє", "на рамено своє".

[13] *Самуїл* — біблійний персонаж, пророк, автор двох історичних книг Старого Заповіту.

[14] *А Давид чи не істинний є Наркіс?* — Давид — див. примітку 42

до "Саду божественних пісень". Мається на увазі, шо й Давид займався самопізнанням. В іншому місці Г. Сковорода прирівнює Наркіса до пророка Ісаї.

[15] Ісая, LVIII — 11 - 12. В українському перекладі Біблії текст трохи не збігається: "І буде Господь тебе завжди провадити, і душу твою нагодує в посуху, кості твої позміцняє, і ти станеш немов той напоєний сад і мов джерело те, що води його не всихають! І руїни відвічні сини твої позабудовують, поставиш основи довічні, і будуть тебе називати: "замуровник пролому, направник шляхів для поселення"

[16] *Навал та Сомнас* — образи псевдовчених, псевдопророків, які хапаються за зовнішність і не можуть пізнати сутності речей. Ім'я Навала зустрічається в Біблії, так звали чоловіка Авігеї, яка стала потім однією з дружин іудейського царя Давида.

[17] В Книзі пророка Єремії (XVII — 9) ці слова читаються так: "Людське серце найлукавіше над усе та невигойне — хто пізнає його?"

[18] *Фінеес* — біблійний персонаж, інша назва Пінхас — внук Аарона, син Елеазара, дістав від Бога заповіт вічного священства.

[19] Еклезіаст, II — 14. В українському перекладі: "У мудрого очі його в голові його, а безглуздий у темряві ходить"

[20] *Єфрем* — біблійний персонаж, син Йосифа (Буття, XLI — 52).

[21] Книга пророка Осії, VII — 11: "А Єфрем став, як голуб нерозумний".

[22] *Авакум* — біблійний пророк, автор однієї з книг Старого Заповіту.

[23] Друге послання апостола Павла до коринтян, IV — 6.

[24] Буття, XLVIII — 15.

[25] Мається на увазі духовний меч — образ духовної войовничості християнської церкви, тобто йдеться про духовну зброю пророків (Єремія), апостолів (Павло) і священиків (Фінеес).

[26] Книга пророка Єремії, XXIII — 15. У Сковороди замість "безбожність" — "осквернення"

[27] Євангеліє від Івана, VIII — 12.

[28] Книга пророка Ісаї, XLV — 3.

[29] *Син Науїн та Халеб.* — За Біблією, в обітовану землю прийшли із 600 тисяч чоловік тільки Ісус Навин та Халеб (Калев) з дочкою.

[30] Це вільний переказ слів із книги Ісуса Навина, XIV — 13: "І поблагословив його Ісус, и дав Калевові, синові Єфуннеєвому,

Хеврон на спадок. Тому став Хеврон Калевові, синові Єфуннеєвому, канеззеянинові, за спадок, і так є аж до цього дня, за те, що він обставав за Господом Богом Ізраїля".

[31] Книга Чисел, XIV — 23 — 24.

[32] Переказ слів пророка Ісаї, LVIII — 20 — 21: "А ті несправедливі — як море розбурхане, коли бути спокійним не може воно... Для безбожних спокою немає".

[33] Ісая, XLII — 3.

[34] В українському перекладі Біблії: "Кожне тіло, немов та трава, і всяка слава людини — як цвіт трав'яний" (Послання апостола Петра, I — 24).

[35] Псалтир, XXXVIII — 39.

[36] Див. примітку 26 до "Саду божественних пісень".

[37] Приповісті Соломонові, XXVIII — 2.

[38] Йдеться про навернення апостола Павла до християнства, перед поїздкою в Дамаск він був його супротивником (Дії святих апостолів, XXII — 6).

[39] Буття, XXVIII — 17.

[40] Послання апостола Павла до ефесян, V — 14.

[41] Парафраза слів Єремії (XVII — 16): "Що виходило з уст моїх, те перед лицем твоїм явне було"

[42] *Параклітова втіха* — духовна втіха, паракліт — назва Святого Духа.

[43] *Амос* — пророк, автор однієї з біблійних книг.

[44] Псалтир, CIII — 29.

[45] Парафраза з Псалтиря (LXVIII — 2 - 3): "Спаси мене, Боже, бо води вже аж до душі підійшли! Я загруз у глибокім багні, і нема на чім стати, ввійшов я до водних глибин — і мене залила течія"

[46] Псалтир, CXIII — 25.

[47] Книга пророка Ісаї, LXII — 11.

[48] Євангеліє від Матвія, XXII — 37.

[49] Псалтир, CXVI — 1.

[50] "Симфонія" в одному з автографів Г. Сковороди іде як самостійний твір.

[51] Псалтир, XXXVIII — 1.

[52] Псалтир, CXVIII — 57. В українському перекладі: "Я сказав: "Моя доля, о Господи, щоб держатись мені твоїх слів".

[53] Псалтир, CXVIII — 30. В українському перекладі: "Я вибрав путь правди, закони твої біля себе поставив"

[54] Псалтир, XXXVI — 5. В українському перекладі: "На Господа здай дорогу свою... він зробить".

[55] Псалтир, L — 5. В українському перекладі: "Свої беззаконня я знаю".

[56] Тут і далі даються парафрази біблійних висловів. Цей, очевидно, відповідає: "Тіло і кров посісти Божого Царства не можуть" (Перше послання апостола Павла до коринтян, XV — 50).

[57] Можливо, це відповідає: "І почув я голос його слів" (Книга пророка Даниїла, X — 9).[59] Псалтир, CVI — 20. В українському перекладі: "Він послав своє слово та їх уздоровив"

[58] Парафраза: "Щоб Бог відчинив нам двері слова" (Послання апостола Павла до колосян, VI — 3).

[59] Псалтир, CVI — 20. В українському перекладі: "Він послав своє слово та їх уздоровив"

[60] В українському перекладі: "Споконвіку було Слово" (Євангеліє від Івана, I — 1).

[61] В українському перекладі: "Бо Бог, що звелів був світлу засяяти з темряви, у серцях наших засяяв" (Друге послання апостола Павла до коринтян, IV — 6).

[62] В українському перекладі: "І сказав Бог: хай станеться світло" (Буття, I — 3).

[63] В українському перекладі: "І освітить Господь мою темряву" (Друга книга Царів, XXII — 29).

[64] Псалтир, L — 12.

[65] В українському перекладі: "На тебе з утроби я зданий" (Псалтир, XXI — 11).

[66] Книга пророка Ісаї, XL — 6.

[67] Послання апостола Павла до євреїв, IV — 12.

[68] В українському перекладі: "І радітимуть кості, що ти порушив" (Псалтир, L — 10).

[69] Псалтир, XXXI — 3.

СИМФОНІЯ, НАЗВАНА КНИГА АСХАНЬ, ПРО ПІЗНАННЯ САМОГО СЕБЕ

У цьому творі Г. Сковорода розробляє проблему самопізнання людиною своєї духовної сутності, в основному алегорично тлумачачи Біблію. Автор датує діалог 1767 р. Однак ця дата проставлена через багато років після написання твору, вона не узгоджується з

фактами біографії мислителя, зокрема з його власним твердженням, ніби "Наркіс" є його першим твором. Очевидно, "Асхань написана після 1771 р. Автограф твору не віднайдений, бо автор, як він сам зізнався у листі до М. Ковалинського, "розсердившись, спалив у Острогозьку". Зберігся вичитаний і виправлений автором список Я. Правицького, доповнений супровідним дарчим листом до М. Ковалинського, написаним, очевидно, 1790 р. Можна зробити припущення, що тоді ж автор датував свій твір, назвавши його "Асхань". Крім цього, збереглося кілька списків XVIII ст.

[1] *Асхань* (Асхе) — ім'я дочки Халева, який досяг землі обітованої (Книга Ісуса Навина, XIV — XV).

[2] Мойсея звичайно зображали рогатим і з ореолом навколо чола.

[3] *...цар Содомський...* — Лот, за Біблією, після всесвітнього потопу став царем у містах Содом і Гомора, які згодом були знищені Богом.

[4] Тут і далі співрозмовники коментують алегоричні картини на теми з Біблії.

[5] Третя книга Царств, X — 6 - 7.

[6] *Фавор* — за Біблією, священна гора (Книга Суддів, IV та ін.).

[7] Четверта із п'яти книг Мойсея, першої частин Старого Заповіту.

[8] *Земля Гесемська* — частина Єгипту, де Йосиф поселив свого батька Якова і братів. Звідси ізраїльтяни й почали свій шлях у землю обітовану (Буття, XLI — XLVII). Очевидно, що для Сковороди земля Гесемська — це образ, який уособлює стан незнання, початок великого шляху пізнання. Устами одного з співрозмовників автор діалога говорить: "...виходити з Єгипту, — означає виходити із смерті до життя, від пізнання до пізнання..." (с. 245 даного видання).

[9] Наведені слова і подальші посилання на Михея взяті з Книги пророка Михея — частини Старого Заповіту (III — 8 - 10).

[10] Це і наступні посилання взяті з Книги пророка Йоіля — частини Старого Заповіту.

[11] *Валак* — моавітський цар, що велів прокляти ізраїльтян, які прийшли на його землю. Чарівник Валаам всупереч цьому благословив їх волею Святого Духа. Вираз "Валаамова ослиця" має у своїй основі легенду, що розповідає про ослицю чарівника Валаама, яка тричі врятувала свого хазяїна, не пам'ятаючи його побоїв (Книга Чисел, XXII — 22 - 41).

[12] Тут і далі посилання на Захарію взято із Книги пророка Захарії — частини Старого Заповіту.

[13] Тут і далі посилання на Книгу пророка Осії — частину Старого Заповіту.

[14] Наука, вміння (*лат.* - scientia).

[15] Тут і далі посилання на Книгу пророка Єзекіїля — частину Старого Заповіту.

[16] *Адонай* — одне з імен юдейського Бога, яке називається при читанні Біблії вголос.

[17] Тут і далі посилання на Авдія взято з Книги пророка Авдія — частини Старого Заповіту.

[18] Тут і далі посилання взято з Книги пророка Амоса — частини Старого Заповіту.

[19] П'ята книга Мойсея — Второзаконня (повторення закону).

[20] Левітами у стародавніх євреїв називали слуг релігійного культу нижчого рангу.

[21] *Асмодей* — злий дух, який убивав наречених Сари (Старий Заповіт. Книга Товіта, III — 8).

[22] Приточником називають Соломона, який є автором Книги Приповістей, що входить до складу Старого Заповіту.

[23] Йдеться про Послання до ефесян апостола Павла — книгу Нового Заповіту.

[24] Йдеться про одну з книг Нового Заповіту — Послання до колосян, яке приписується апостолу Павлу.

[25] *Гадаринська земля* (Євангеліє від Луки) — те ж саме, що й Гергесенська земля (Євангеліє від Матвія). Мова йде про чудо, яке сотворив Ісус у цій землі. Див. примітку 58 до "Саду божественних пісень"

[26] *Хам* — один із синів Ноя — насміхався над батьком, який сп'янів від молодого вина. Його ім'я стало символом грубощів і нахабства.

[27] Тут і далі посилання на Книгу пророка Малахії — частину Старого Заповіту.

[28] Перетворення жінки Лота у соляний стовп за порушення заборони оглядатися назад при втечі із Содома Сковорода тлумачить як кару за прихильність до всього плотського.

[29] Мова йде про місцезнаходження шатра Авраама біля діброви Мамре, де йому з'явився Бог в образі трьох мужів (Буття, XVIII — 1 - 2).

[30] Чермне море — Червоне море.

[31] Павло.

[32] Йдеться про частину Нового Заповіту Дії святих апостолів.

[33] Пророк Даниїл був кинутий у яму з левами, але вони його не розтерзали (Книга пророка Даниїла, VI — 16 - 22).

[34] Тут і далі посилання на Книгу пророка Софонії — частину Старого Заповіту.

[35] Тут і далі посилання на Книгу пророка Наума — частину Старого Заповіту.

[36] Книга Левіт (Левіт) — частина П'ятикнижжя Мойсея — Старого Заповіту.

БЕСІДА, НАЗВАНА ДВОЄ, ПРО ТЕ, ЩО ЛЕГКО БУТИ БЛАЖЕННИМ

Цей твір посідає особливе місце серед бесід, присвячених питанню про два начала. Він різниться від інших діалогів насамперед складом дійових осіб. У авторському списку творів даний діалог об'єднаний з двома наступними спільною нумерацією — там він названий третім.

Коли написано твір, важко точно визначити. Дослідники датували його 1772 р., проте Л. Махновець, проаналізувавши папір і водяні знаки автографа, відносить твір до початку 80-х років. Автограф діалога зберігся в архіві М. Ковалинського. Відомі рукописні копії цього твору. Вперше опублікований 1837 р. Московським попечительним комітетом "Человеколюбивого общества".

[1] Йдеться про старогрецький міф про сирен. За Гомером, ці напівптахи-напівжінки своїм співом заманювали мореплавців далеко в море, де ті ставали їхньою здобиччю. Щоб уникнути такої долі, Одіссей заліпив вуха своїх супутників воском, а себе звелів прив'язати до щогли. Так він почув чудовий спів сирен і залишився живим, не піддавшись їхнім чарам. Сирени ж у відчаї кинулися в море і перетворились на скелі. Образ сирен особливо часто зустрічається у віршах і прозових творах Сковороди. Сирени, що чудовим співом зачаровують мореплавців, змушують забути батьківщину й обов'язок, символізують примарні блага, які зводять людей з праведного шляху їх покликання у море суєти й загибелі.

[2] Цей вірш із «Саду божественних пісень» Сковорода часто цитує у своїх інших творах.

[3] Мова йде про пророцтва Ісаї (Книга пророка Ісаї, XIII).

[4] *Єлизавета* — жінка священика Захарії, вже у похилому віці народила сина Івана — пророка Івана Хрестителя (Євангеліє від Луки, I — 16).

[5] *...від Орфеєвого псалтира...* — Для Сковороди характерне таке злиття міфології й Біблії. *Орфей* — міфічний співець Стародавньої

Греції, від його музики схилялися дерева, зрушувалося каміння, вгамовувались дикі звірі.

[6] «Знайшов гавань — Ісуса. Плоть, світ — прощавайте! Досить ви мене мучили. Тепер у мене надійний спокій» (*лат.*).

[7] Перли. Маргаритами називались також книги вибраних цитат і промов отців церкви, наприклад Івана Золотоуста.

[8] *Драхма* — срібна монета, основна грошова одиниця Стародавньої Греції.

[9] Мова йде про описаного Гомером у «Іліаді» дерев'яного коня, подарованого греками троянцям під час облоги Трої. Заховані всередині коня воїни вийшли вночі, знешкодили сторожу й відчинили ворота міста. Так підступом було взято й знищено могутню Трою.

[10] *Імперіал* — грошова одиниця Росії, вартістю 10 карбованців. Чеканилась до 1755 р.

[11] Сковорода має на увазі легенду з Біблії про те, як Йосиф наказав своїм слугам покласти у мішок свого молодшого брата Веніаміна золоту чашу, щоб звинуватити його у крадіжці і таким чином мати можливість повернути його з дороги (Буття, XLIV — 1 - 12).

[12] Ідея сприятливого ювілейного року, у котрий не треба засівати ниви — все само народжується, — варіюється у різних книгах Старого Заповіту Біблії (Левіт, XXV; Книга пророка Ісаї, LXI, та ін.).

[13] Вогонь духа-утішителя.

[14] *Силоам* — ставок біля Єрусалима, оточений з півдня царськими садами. Ймовірно, що його водою зрошувалися сади Соломона. Воду із ставка брали для зливання на жертовник. *Софія* — мудрість.

[15] *О славолюбний Заро!* — Син Юди й Фамари. Від його імені названий цілий рід у Юдиному коліні. До нього належав Ахан, що втаїв одяг, золото й срібло, захоплені в ізраїльтян.

[16] *Павло Фівейський* (помер у 341 р.) — вважається одним з перших християнських ченців. Прожив 21 рік у Фіваїді біля струмка під пальмою. *Антоній Єгипетський* — пустельник, жив у 251 — 356 рр. Житія описують його фантастичні видіння й диявольські спокуси. Вважається батьком чернецтва. *Сава Освячений* — один із християнських святих (помер 532 р.), жив у пустелі поблизу Йордану, засновник монастиря. Автор строгого чернечого статуту. *Пахомій* — християнський святий (помер 348 р.), який заснував монастир у Тавенні, що особливо відзначався аскетичним статутом.

[17] *Габіт* — чернечий одяг.

[18] Сковорода має на увазі легенду про пророків Іллю й Єлисея. Бог на вогненній колісниці підняв Іллю на небеса. Перед тим, як це

сталося, Ілля запитав Єлисея, чого той хоче. Єлисей забажав могутності Іллі як пророка. Коли Ілля підіймався на небо, з нього впав плащ, який підібрав Єлисей, знайшовши разом з ним і Божу ласку.

[19] Згідно з легендою, Ілля, вдаривши по воді плащем, змусив води Йордану розступитися, і вони з Єлисеєм перейшли на другий берег.

[20] Повертаючись, Єлисей ударив плащем Іллі по воді, і води Йордану знову розступилися.

[21] Тут Сковорода алегорично витлумачує біблійну розповідь пророка Авакума про те, як він, стоячи на сторожі на вежі, мав видіння (Книга пророка Авакума, II — 2 - 3). До цієї розповіді Сковорода повертався багато разів. Сіон — свята гора, на якій, за Біблією, був побудований храм Давида. Обсерваторія — пункт спостереження за небесними світилами. З образом високих веж Сковорода пов'язує уявлення про силу духа, його пильність, прагнення до самопізнання й самовдосконалення. У коло цих образів мислитель включає Александрійський маяк на о. Фарос і високу башту, де на сторожі стоїть біблійний пророк Авакум.

[22] Вірш належить Георгію Кониському, запозичений з його курсу поетики.

[23] Зад, туалет (*грецьк.*).

[24] В Угорщині Сковорода прожив біля п'яти років — з 1745 до 1750-го. На жаль, у його творах майже немає епізодів, пов'язаних з перебуванням у цій країні.

[25] Очевидно, йдеться про розпусту жінок, з приводу чого нарікає Єремія (Книга пророка Єремії, III — 6 - 10).

[25] Сковорода приписує цей двовірш Лесажу. Він зустрічається у «Поетиці» Митрофана Довгалевського, яка вивчалася в Києво-Могилянській академії у 1737 — 1738 рр.

[26] Знайшов я гавань — кифу. Плоть, світе, прощавайте. Досить ви мене мучили. Тепер мені святий спокій (*лат.*).

[27] *Американський Колумб* — першовідкривач Америки. На підставі фонетичного зв'язку імені Колумба зі словом голуб Сковорода проводить аналогію між цим відкриттям і відкриттям суші після всесвітнього потопу. За біблійною легендою, голуб, випущений з ковчега Ноя, повернувся з гілкою маслини у дзьобі.

БЕСІДА 1-ША, НАЗВАНА OBSERVATORIUM (СІОН)

Філософською проблематикою, способом вирішення її, образною символікою твір органічно пов'язаний з діалогами

початку 70-х років. Це дає підставу вважати, що діалог написаний 1771 — 1772 рр. Вперше опублікований за автографом у журн. Філософська думка. — 1971. — N 5. — С. 96 — 107.

[1] У цьому творі Сковорода продовжує тему, розпочату діалогом «Бесіда, названа двоє...», тобто вчення про дві натури, дві сторони всього сутнього. Він закликає не зупинятися на зовнішній, видимій оболонці речей, а проникати в суть предметів і явищ. Пізнати істину людина може тільки пізнаючи себе, свій власний шлях, а не оточуючі його «околиці». Досить багато місця тут відводиться обгрунтуванню алегоричного способу навчання істини.

[2] Першому й найновішому другові моєму Андрію Івановичу Ковалевському, віце-губернатору, творіння власної душі присвячую і дарую. Старець Григорій Сковорода, син Сави (*лат.*).

[3] Йдеться про послідовників філософського вчення скептика Піррона з Еліди (бл. 365 — 275 до н. е.), який учив, що речі не пізнавані, заперечував знання, закликав до спокою й байдужості. Серед послідовників (дуже численних) Піррона досить відомі Енесідем (автор праць "Пірронівські промови" і "Пірронівські нариси") та Секст Емпірик (автор "Пірронових основоположень").

[4] Це зауваження є приводом для обгрунтування манери розвитку філософських ідей з допомогою образних аналогій і порівнянь.

[5] Автора Приповістей Соломонових.

[6] Йдеться про епізод зцілення апостолом Петром жителя Лідди Енея, який вісім років був нерухомий (Дії святих апостолів, IX — 33 - 34).

[7] Сфінкс.

[8] *Маріам* — перша жінка царя Ірода Великого. Ірод безтямно любив свою красуню жінку, але вона не могла забути, що він був убивцею всіх її рідних. Двічі наклепницьки вона звинувачувалась у зраді чоловіка. Першого разу любов Ірода до Маріам виявилася сильнішою, ніж ревнощі. Та вдруге через наклепи Ірод відправив Маріам на страту. На її честь він спорудив у Єрусалимі вежу.

[9] *Єффай Галаадський* (Єфтай) — біблійний полководець, один із суддів ізраїльських. Переміг аммонетян на підступах до землі Ханаанської. Перед битвою він дав клятву: після повернення принести Богові в жертву те, що першим вийде з воріт дому йому назустріч. Перемігши аммонетян, він

повернувся додому. Йому назустріч вийшла його єдина дочка.

Легенда розповідає, що єфремляни, які жили по той бік Йордану, перейшли ріку й пішли війною на Єффая за те, що він сам переміг аммонетян. Єффай розбив їх і захопив переправу через Йордан, і коли хтось із уцілілих єфремлян просив пропустити його додому через переправу, воїни Єффая запитували, чи не єфремлянин він. Той відповідав негативно. Тоді воїни змушували його вимовити слово "шибболет" (колос), а він вимовляв "сибболет". Нещасного заколювали піками. Звідси вираз Сковороди "єффаєві піки"

[10] Сковорода згадує сюжет, використаний ним у байці "Кажан і двоє пташенят"

[11] Цей приклад про пригоди подорожніх в Індії, запозичений із оповідань про Індійське царство, Сковорода використовує як привід для моралізаторського повчання ще раз у діалозі "Кільце".

[12] *Ревекка* — жінка Ісаака. За біблійною легендою, раб, який був посланий своїм паном привести для Ісаака наречену із дому родичів Авраама, звернувся до Ревекки з проханням напоїти його водою. Ревекка відразу напоїла його й верблюдів.

Син Ісаака Яків прийшов до брата своєї матері Лавана, щоб одружитися з його дочкою. Там він зустрів Рахіль — молодшу дочку Лавана, красиву дівчину, і, покохавши її, сім років за неї відпрацював у Лавана. Та той обдурив Якова, ввівши до нього старшу дочку Лію, яка була негарна і слаба на очі. Яків ще сім років відпрацював у Лавана за Рахіль. І надалі Яків надавав перевагу Рахілі перед Лією і поколінню Рахілі перед поколінням Лії.

[13] Посилання на Авакума, який вважається автором одної із книг Старого Заповіту, пов'язане з основною ідеєю даного діалога, лейтмотивом якого є заклик до самопізнання. Книга Авакума починається словами, які так часто повторюються Сковородою: «На сторожі моїй стану...»

[14] Німецька колонія поблизу міста Острогозька.

[15] *Сікера* — назва хмільного напою в Біблії.

[16] Мова йде про пророцтва Даниїла про сім седмиць (49) років, після яких повинен з'явитися спаситель (Книга пророка Даниїла, IX — 24 - 25).

[17] Рядки взяті з пісні початку XVIII ст., яка оспівувала тривоги мореплавства, шторми й катастрофи в морі. Пісня названа гамаліївською, очевидно, через те, що в її основі лежать легенди про морські походи полковника Гамалії, використані пізніше Т. Г. Шевченком у поемі "Гамалія"

[18] Натяк на сюжет байки про півня, який знайшов у гної дорогоцінний камінь. Оригінальною обробкою цього сюжету є одна з "Байок харківських".

[19] *Амбра* — запашна речовина, яку добувають із кашалотів, переносно — аромат, пахощі. Умбра — тінь (лат.). Для Сковороди це не просто граслів, а символи протилежних — високих і низьких — явищ.

[20] Александрійський маяк на о. Фарос у дельті Нілу.

[21] Лабіринт був побудований легендарним майстром Дедалом для крітського царя Міноса. Символізує складне, заплутане становище, з якого тяжко знайти вихід.

[22] Йдеться про сюжет байки про собаку і шматок м'яса. Витлумачуючи його алегорично, Сковорода осуджує людей, незадоволених своїм становищем, які ганяються за примарною тінню того, чим володіють.

[23] Про цей епізод із життя філософа-кініка Діогена з Синопа (бл. 404 — 323 до н. е.) розповідає Діоген Лаертський, автор історико-філософської праці про життя знаменитих стародавніх філософів.

[24] Сфінкс.

[25] Едіп був єдиним серед людей, хто відгадав загадку Сфінкса. Після цього Едіп став царем у Фівах, а Сфінкс кинувся зі скелі у море.

[26] "Робити з мухи слона", "Із клоаки робити жертовник" (*лат.*).

[27] "Користуйся стежками натовпу, але не його думками" (*лат.*).

[28] Вид мисливського спорядження.

[29] Ругами називали землю, відведену на утримання духовенства.

[30] Без розкриття змісту символіки Сковороди не можна зрозуміти смислу його вчення. Світ символів, на його думку, повинен допомогти людині пізнати себе і знайти справжнє щастя.

[31] У автографі далі написано по-грецьки: "Матеріал для діалога про щастя".

БЕСІДА 2-ГА, НАЗВАНА OBSERVATORIUM SPECULA (ПО-ЄВРЕЙСЬКИ СІОН)

Діалог порушує ту ж проблематику, що й попередній. Шляхом самопізнання людина може прийти до щастя: для цього вона повинна усвідомити двоїстість власної природи. Два начала визначають можливість двох протилежних шляхів для людини: один з них веде до щастя, другий — до нещастя. Два начала характерні й для Біблії, яка здатна для одних бути джерелом

істини, для інших — забобонів і помилок. Алегорично переосмислюючи Біблію і витлумачуючи ідеї Піфагора й Платона на свій лад, Сковорода обгрунтовує ідею вічності світу. Пізнаючи в собі вічні закони, людина перемагає злу волю й підіймається над тлінню, досягаючи істини, любові й душевного спокою.

Цей твір, як і попередній, був відомий лише за назвою. Його автограф датується 1771 — 1772 рр. Вперше опублікований у журн. Філософська думка. — 1971. — N 6.

[1] Сторожова башта, міська стіна, місце споглядання світу.

[2] Щастя, задоволення (*грецьк.*). Одне з основних понять евдаймонізму — напряму в античній етиці, представники якого вважали джерелом моральності прагнення людини до щастя. Філософсько-етичне вчення Сковороди є творчим розвитком ідей евдаймонізму стосовно умов життя України XVIII ст.

[3] Дух, що таємно керує вчинками людини. Це уявлення стародавніх греків про існування посередника між людиною і невидимою природою частково поділяє й Сковорода.

[4] Тобто захисник диявола.

[5] Симетрію, гармонію, співмірність як властивості матеріальних речей і явищ Сковорода вважає вагомим свідченням присутності в природі постійного, закономірного начала, що виключає прояв будь-якого свавілля.

[6] Недобір взяток у картярській грі і штраф за недобір.

[7] Небо, яке над хмарами (*лат.*).

[8] Так стародавні греки називали щасливе пророцтво, яке, вважали вони, приходить справа.

[9] Лівий. Похідні від цього слова символізують щось негідне. Шуя — шваль.

[10] Див. прим. 12 до "Бесіди 1-ї...".

[11] Теорія чисел Піфагора і числова символіка давньогрецького філософа тривалий час привертала увагу Сковороди. Ідеї Піфагора своєрідно переплітались у нього з триєдністю невидимої натури.

[12] Дух Платона Сковорода вважає не суперечливим до істини. Думки Платона він інтерпретує відповідно до власного розуміння істини.

[13] Вдовина лепта. У Євангелії від Марка (XII — 41 - 43) розповідається, як Ісус, сидячи біля скарбниці, дивився, як люди кладуть у неї гроші. Чимало багачів клало багато. Одна бідна вдова віддала півшеляга. Ісус сказав своїм учням: "Ця жінка поклала більше всіх, бо всі давали зі свого надлишку, а вона з бідності своєї віддала все, що мала".

[14] "Трисонячна єдність і природа" (*грецьк.*).

У цьому діалозі Сковорода розглядає питання про вічну невидиму сутність речей, що відображається у постійності законів буття. Пізнання цих законів є запорукою щасливого життя людей. Сковорода твердить, що істина про навколишній світ така ж давня, як і сам світ.

Діалог написано у 1772 р., автограф у 1788 р. був подарований М. Ковалинському. Цей автограф, очевидно, друга редакція твору, здійснена у 1786 —1787 рр. Збереглися ще п'ять списків діалога кінця XVIII — початку XIX ст.

Вперше надруковано у виданні Д. Багалія 1894 р.

[1] Давній світ, за філософом, — це "першородний світ", вічний макрокосм, у якому народжуються й зникають малі світи. Порушуючи питання про всезагальне щастя людей, Сковорода підкреслює, що воно відрізняється від егоїстичного щастя, бо вимагає широкого кола людей, які бажають його досягти.

[2] Голова, вершина (*грецьк.*).

[3] Символ довголіття.

[4] Забава й статут.

[5] Псевдонім Сковороди, яким він користувався у листах до М. Ковалинського. Адресат у біографії Сковороди повідомляє, що під час свого перебування у Швейцарії, він у Лозанні зустрів чоловіка, який способом життя і вченням дуже нагадував Сковороду. Дізнавшись про цього чоловіка, Сковорода, як передає Ковалинський, узяв його ім'я як псевдонім. Згодом, у 20-х роках нашого століття, харківський історик А. Ковалевський намагався перевірити ці дані і з'ясував, що це був пастор Даниїл Мейнгард, який помер 1786 р. Він був засновником літературного товариства, автором кількох праць з філософії, моралі, релігії (див. *Ковалевський А. П.* Нові дані про двійника Г. Сковороди в Лозанні Даниїла Мейнгарда та його сім'ю. — Україна . — 1929. — Кн. 36, — Вересень. — С. 38 — 39).

[6] "Лиш істина солодка, жива й дуже давня, все інше — тінь" (*лат.*).

[7] Старовинна російська монета.

[8] Дорогоцінний камінь.

[9] Далі наводиться епізод із Дій святих апостолів (VII — 26-39) про Євнуха й Пилипа. До цього епізоду Сковорода не раз звертався й в інших творах.

[10] Послання до галатів св. апостола Павла — частина Нового Заповіту Біблії.

[11] Стефан, за Біблією, через фальшиві свідчення був засуджений і загинув, побитий камінням (Дії святих апостолів, VI — 8 - 15).

[12] Друге ім'я біблійного апостола Петра, якому з'явився Ісус після розп'яття на хресті (Євангеліє від Луки, XXIV — 34 - 35).

РОЗМОВА П'ЯТИ ПОДОРОЖНІХ ПРО ІСТИННЕ ЩАСТЯ В ЖИТТІ [ТОВАРИСЬКА РОЗМОВА ПРО ДУШЕВНИЙ МИР]

Твір написано, як гадають, у 70-х роках, можливо, у 1773 р. Належить до циклу творів про душевний мир. Автограф твору не зберігся, відомий він за списками кінця XVIII — початку XIX ст. під різними назвами: "Дружня розмова про душевний мир", "Розмова про душевний мир" і т. п. Списків відомо шість. Дослідники припускають, що діалог "Марко препростий" — це назва одного із списків "Розмови...". Вперше був надрукований Д. Багалієм у виданні 1894 р..

[1] Сюжет притчі про безногого та сліпого мандрівний, відомий ще з античності. Притча ввійшла у фольклор.

[2] Йдеться про євангельську притчу про бідняка Лазаря та багатія, який пошкодував дати бідному милостиню. Після смерті Лазар потрапив у рай, а багатій у пекло, звідкіля випрошував у Лазаря краплину води (Євангеліє від Луки, XIV — 19 - 26).

[3] Назва міста тут символічна: мирний город. Ураній (Уран) — у грецькій міфології вважався божеством, що втілював небо.

[4] Вільха вважалася відьомським деревом, через це й вільховий богослов — поганин.

[5] Буття, XXXII — 30.

[6] Можливо, це переказ слів із Книги пророка Ісаї (L — 10): "Хто ходить у темряві, світла ж немає йому, хай надіється він на Господнє ім'я і хай на Бога свого опирається".

[7] Послання апостола Павла до євреїв, XIII — 8.

[8] В українському перекладі Біблії: "Рада в серці людини — глибока вода" (Приповісті Соломонові, XX — 5).

[9] В українському перекладі: "Ти даєш більшу радість у серці моїм" (Псалтир, IV — 8).

[10] Дії святих апостолів, X — 14.

[11] Тут переповідається фольклорна оповідка про ляха, яка побутувала ще на початку XX ст. (запис її зробив Б. Грінченко).

[12] Тут обіграно російську приказку: "Не красна изба углами, а пирогами".

[13] Оповіджена далі байка переказує мандрівний сюжет середньовічної повчальної літератури, який був поширений у фольклорі як анекдот, але Сковорода опрацював його по-своєму.

[14] Євангеліє від Матвія, X — 12.

[15] Парафраза Євангелія від Івана (XIV — 27): "Зоставляю вам мир, мир свій вам даю".

[16] В українському перекладі: "Стережися перед лицем його і слухайся його голосу" (Вихід, XXIII — 21).

[17] Євангеліє від Луки, XVII — 21.

[18] Перше послання апостола Павла до коринтян, III — 16.

[19] В українському перекладі: "Якщо ти змудрів, то для себе змудрів" (Приповісті Соломонові, IX — 12). Друга фраза в українському перекладі Біблії: "Людина — як вона розуміє дорогу свою" (Приповісті Соломонові, XX — 24).

[20] Псалтир, XXXIX — 9.

[21] Євангеліє від Марка, XVI — 16.

[22] *Ісаак* — біблійний персонаж, син Авраама. Юнаки Ісаакові — це Ісав і Яків, близнюки, див. примітку 13 до "Вступних дверей до християнської добронравності".

[23] Псалтир, I — 3.

[24] Григорій Богослов, тобто Григорій Назіанзин (бл. 329 — 389) — один із отців християнської церкви, твори якого були популярні на Україні.

[25] Послання апостола Павла до филип'ян, IV — 7.

[26] Послання апостола Павла до римлян, XV — 33.

[27] Перше соборне послання апостола Петра, V — 14.

[28] Перше послання апостола Павла до солунян, V — 16 - 18.

[29] Див. примітку 75 до "Саду божественних пісень".

[30] Книга пророка Ісаї, XI — 12.

[31] *Євхаристія* — причащання.

[32] *Архіатор* — верховний правитель.

[33] Тут маємо відгук євангельської "Притчі про милосердного самарянина" (Євангеліє від Луки, X — 29 - 37).

[34] Євангеліє від Луки, X — 36.

[35] Притча про Марка, можливо, була самостійним твором, а може, так Г. Сковорода називав "Розмову п'яти подорожніх...".

[36] Йовові терпіння описано в біблійній книзі Йова: на нього впали Божі випробування, від яких він прийшов у відчай, а потім

почав розуміти Божу волю, що кожна людина несе заслужене нею і славить Бога.

[37] Образ апокаліптичного змія (звіра) взято з Книги пророка Даниїла і з Об'явлення Івана Богослова.

[38] *Анна* — пророкиня, про неї пише в Євангелії Лука (II — 36 - 38).

[39] Псалтир, XVII — 38.

[40] *Содомо-гоморська січа* — міста Содом і Гомора були знищені за неморальність їхніх жителів.

[41] Псалтир, XII — 3.

[42] Ісая, XLVIII — 16.

[43] Псалтир, LIV — 7.

[44] Варіант байки див. у «Байках харківських», байка 29.

[45] Дії святих апостолів, IV — 32.

[46] Дії святих апостолів, V — 41.

[47] Послання апостола Павла до галатів, VI — 16.

[48] *Делінеація* — креслення.

[49] Буття, XLIX — 27.

[50] Натяк на те, що наступні діалоги будуть продовженням цього. А наступними стали "Кільце" і "Алфавіт", які мають спільну назву: "Дружня розмова про душевний мир".

КІЛЬЦЕ

Діалог "Кільце" — один із найбільших творів Сковороди. Він дуже переобтяжений посиланнями на Біблію, цитуванням її текстів. Насамперед це тлумачення численних біблійних «фігур» і виразів, які Сковорода пов'язує з уявленнями про вічність. У діалозі філософ розвиває й конкретизує своє вчення про дві натури, обгрунтовує ідею про те, що через пізнання невидимої натури речей йде шлях до самопізнання і досягнення щастя й спокою душі. Помітне місце у діалозі поряд з біблійними розповідними прикладами займають міфологічні й фольклорні сюжети, що є важливим засобом розвитку філософських ідей.

Своєю проблематикою діалог «Кільце» пов'язаний з іншими творами першої половини 70-х років. Як видно із дарчого листа від 1 січня 1775 р., у другій половині 1774 р. був написаний «Алфавіт...», а перед ним, у 1773 — 1774 рр., створене «Кільце». Збереглася лише одна його копія.

Діалог «Кільце» вперше опублікований В. Д. Бонч-Бруєвичем у виданні 1912 р.

[1] Лист адресований В. С. Тев'яшову, синові полковника воронезького Слобідського полку, з сім'єю якого Г. Сковорода підтримував дружні стосунки.

[2] Тобто якесь уявлення про будову Всесвіту. Сковорода вважає, що знання про світ повинно допомагати людині пізнавати свою власну духовну сутність.

[3] *Платон* (427 — 347 до н.е.) — старогрецький філософ, ідеї якого мали для Сковороди важливе значення. *Солон* (бл. 638 — бл. 559 до н. е.) — політичний діяч стародавніх Афін, провів важливі реформи, що забороняли рабство за борги. Закони Солона завдавали удару родовитій аристократії, створюючи передумови для розвитку рабовласницького суспільства. Солон був одним з перших аттичних поетів. Йому приписують афоризм, увічнений на храмі Аполлона в Дельфах: "Нічого понад міру". Ідея, що лежить в основі цього афоризму, є одною з важливих засад етичного вчення Г.С. Сковороди. *Сократ* (бл. 469 — 399 до н. е.) — давньогрецький філософ, проповідував на вулицях і площах. Усе життя боровся з софістами і виховував молодь. Численні думки Сократа дуже близькі Сковороді, як і спосіб життя, що давало привід багатьом дослідникам називати Сковороду "українським Сократом". Насамперед поєднує двох мислителів обгрунтування необхідності постійного самопізнання й самовдосконалення. Про інтерес Сковороди до вчення Піфагора див. примітку 11 до "Бесіди 2-ї...". *Цицерон Марк Туллій* (106 — 43 до н. е.) — видатний оратор, письменник і політичний діяч Стародавнього Риму.

[4] *Дій* — Зевс.

[5] Йдеться про супутники і кільця, які має планета Сатурн.

[6] На печатці римського імператора Августа, як повідомляє історик Светоній, підтверджують і інші джерела, був напис "Festina lente", тобто "Спіши повільно" Виконання цього правила Сковорода вважає важливою умовою досягнення душевого спокою й рівноваги.

[7] Цим зауваженням Сковорода підкреслює, що для історика важливо не лише знати зовнішні факти, але й розуміти смисл подій і моральне значення історії для людини.

[8] Старий Заповіт. Книга пророка Даниїла.

[9] *Ідол Вілсей* — ідол деїрський. Див. примітку 6 до «Наркіса».

[10] Йдеться про вже згадувану ідею триєдності природи.

[11] *Кивот* (кіот) — дерев'яна скриня: кивот заповіту — скриня, де зберігалися заповіді Бога.

[12] *Коруанс* — очевидно, іній.

[13] Розповідний приклад становить своєрідну параболічну інтерпретацію теми "Едіп і Сфінкс". Він засвідчує публіцистичні

здібності і майстерність психоаналізу Сковороди.

[14] Сковорода має на увазі легенду, що Єнох і Ілля піднялися на небо (Четверта книга Царств, I — 1 - 17). Він вважає, що в таких історіях мало життєвої правди, але їх можна тлумачити алегорично.

[15] Йдеться про легенду про одне із чудес пророка Єлисея (Четверта книга Царств, II — 21).

[16] Мова про знищення міст Содома й Гомори і про втечу звідти Лота (Буття, XIX — 24 - 25).

[17] Автор говорить про Олексія Соху (Коноровського), з яким Сковорода дружив і листувався.

[18] Згаданий намір Сковорода здійснив у діалозі "Алфавіт, або Буквар миру".

[19] Піфагор був вегетаріанцем, але не радив їсти бобів, вважаючи, що у їхні зерна переселяються душі померлих.

[20] Святе Письмо, в якому поняття й предмети зображалися у вигляді таємничих знаків і фігур; гієрофантами називалися верховні жерці у Стародавній Греції; містагоги — служителі культу у давніх греків, які посвячували вибраних людей у святі тайни.

[21] *Фарес* — біблійний персонаж, син Юди й Фамари (Буття, XXXVIII — 29 - 30).

[22] Мається на увазі епізод поділу худоби між Яковом і його тестем та дядьком Лаваном: за домовленістю, тварини з поміткою дісталися Якову, а непомічені — Лавану (Буття, XXX — 32 - 35).

[23] Мова йде про один з епізодів боротьби ізраїльтян на чолі з Гедеоном проти медіанітян (Книга Суддів, VI — 8).

[24] *Плем'я едомське* — погани.

[25] Говориться про твір Івана Дамаскина (673/676 — бл. 754) — візантійського богослова й філософа, який користувався великою популярністю ще за часів Київської Русі. Як свідчить біограф Сковороди М. Ковалинський, український філософ захоплювався творами Дамаскина.

[26] Легенда розповідає про те, як Ісус Навин зупинив сонце, наказав йому стояти, поки закінчиться битва біля Гаваона (Книга Ісуса Навина, X — 12).

[27] Див. примітку 17 до "Бесіди, названої двоє...".

[28] Йдеться про сузір'я Оріона і Плеяд. Ці назви у Біблії відповідають сузір'ям Кесіль і Хима.

[29] Зороастр (Заратустра, VII ст. до н. е.) — міфічний пророк, якому приписують авторство "Авести" — священної книги

давніх персів. Вважається засновником релігії зороастризму. Вчення Заратустри про два начала, які борються між собою, становило певний інтерес для Сковороди, що проповідував учення про дві натури.

[30] Тут Сковорода прямо говорить, що він сприймає Біблію як зібрання символів і емблем, які мають певне значення для пізнання.

[31] *Талант* — вища грошова одиниця в Стародавній Греції. Талант відливався із золота й срібла. Золотий талант дорівнював десяти срібним. Біблійний талант — срібна монета. Євангельська притча розповідає про багача, який, виїжджаючи у чужу країну, прикликав своїх рабів і доручив їм свій маєток. Одному дав п'ять талантів, другому — два, третьому — один. Той, що отримав п'ять талантів, пустив їх в обіг і здобув ще п'ять талантів; той, хто отримав два, пустивши їх в обіг, отримав ще два таланти; третій же закопав талант у землю. Господар після повернення віддав талант третього тому, хто мав десять, а самого наказав вигнати (Євангеліє від Матвія, XXV — 15 - 29).

[32] Йдеться про вчення Платона.

[33] Морські й прісноводні двостулкові молюски, які утворюють перлину на внутрішній стороні стулки.

[34] Дуже характерне для Сковороди переосмислення в одному плані міфічних і біблійних образів ще раз підтверджує алегоричність тлумачення мислителем Біблії.

[35] Сім днів, у які Бог сотворив світ.

[36] Тобто царі арабські і цариця Савська. Цариця Савська — цариця багатого південноарабського народу савеїв. Біблійне оповідання передає, ніби вона, почувши про славу Соломона, з великою свитою й подарунками відбула до Єрусалима, щоб перевірити чутки про мудрість Соломона, випробувати його загадками. Соломон відповів на всі її запитання (Третя книга Царств, X — 1 - 14).

[37] *Веселеїл* — біблійний майстер, який побудував Богові храм, зробив начинання для богослуження й жертвоприношення і пишно їх прикрасив (Вихід, XXXI — 2).

[38] *Іссак зв'язаний,* — Йдеться про біблійну розповідь про те, як Бог вимагав від Авраама принесення в жертву його єдиного сина Ісаака. Авраам не вагаючись зв'язав Ісаака і поклав його на жертовник. *Йосиф у путах.* — Мова про те, що Йосиф був проданий своїми братами в рабство. *Мойсей у коробочці.* — Згідно з Біблією, Мойсей народився у Єгипті. Єгипетський фараон наказав убивати єврейських хлопчиків. Мати Мойсея, намагаючись

врятувати сина від загибелі, поклала його в коробку і пустила за течією річки. Дочка фараона побачила немовля, а воно було дуже гарне, і взяла його собі. *Самсон у мотузках.* — Біблійна легенда розповідає, як кохана Самсона Даліда (Даліла), щоб вивідати джерело сили Самсона, кілька разів зв'язувала його сплячого мотузками, але він, прокинувшись, їх розірвав. Врешті-решт Самсон відкрив коханій свою таємницю, і вона передала його в руки ворогів. *Даниїл у рові* — див. примітку 33 до "Симфонії, названої книга Асхань". *Єремія в колоді.* — Пророка Єремію часто кидали в темницю. *Петро в темниці.* — Петро був ув'язнений царем Іродом. *Павло в кошику.* — Йдеться про врятування апостола Павла від небезпеки у Дамаску в корзині.

[39] Згідно з Біблією, Самсон, озброєний лиш ослячою щелепою, знищив тисячу филистимлян (Книга Суддів, XV — 15).

[40] Мова йде про камінь, який знищив боввана (Книга пророка Даниїла, II — 34).

[41] Згідно з Біблією, рай — місце перебування перших людей Адама і Єви — знаходився на Сході.

[42] Мова йде про різні закони, які встановив Мойсей (Буття, Левіт).

[43] Сковорода має на увазі біблійну легенду про вбивство Юдифою ассірійського полководця Олоферна мечем (Книга Юдиф, XIII — 8 - 9).

РОЗМОВА, НАЗВАНА АЛФАВІТ, АБО БУКВАР МИРУ

"Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру" завершує цикл розмов про щастя. Твір є продовженням "Кільця", написано його у 70-х роках, але додана сюди "Пісня" датована 1761 р. Назва визначає: найпростіші правила, за якими людина здобуває душевний мир. До Г. Сковороди на Україні було кілька творів з подібними назвами: "Алфавіт духовний інокам та мирським" Ісаї Копинського. "Алфавіт духовний" Дмитра Туптала, "Алфавіт, римами складений" Івана Максимовича тощо. Головна ідея трактату: про споріднену працю як умову досягнення щастя в житті. Твір прикрашено емблематичними малюнками. Вперше опублікований Д. Багалієм у виданні 1894 р. Зберігся автограф "Розмови", папір його виготовлено в 70-х роках, але текст писано у 80-х роках, — це поновлена редакція. Дійшло до нашого часу також кілька списків "Алфавіту", з них три прижиттєві, а один із першої половини XIX ст.

[1] Пісня є варіантом 9-ї пісні "Саду божественних пісень".

[2] Я знайшов гавань Христа. Плоте й світе, прощайте! Досить ви мене непокоїли, тепер у мене інший спокій (*лат.*).

[3] Див. передмову до "Кільця".

[4] Афоризм приписують Фалесу Мілетському, який вважався одним із семи мудреців світу. Г. Сковорода не раз на нього посилався.

[5] *Плутарх* — грецький письменник та філософ, храмові Аполлона у Дельфах присвятив трактати "Про напис Е в Дельфах", "Про занепад оракулів".

[6] Послання апостола Павла до римлян, VII — 14.

[7] *Теос* — Бог.

[8] Послання апостола Павла до галатів, III — 28.

[9] *Галілея* — провінція в давній Палестині.

[10] В українському перекладі Біблії: "Хай стане круте за рівнину" (Книга пророка Ісаї, XL — 4).

[11] *Навал, Сомнас* — див. примітку 16 до "Наркісу". Пифіков — від пифік — мавпа.

[12] *Officium* — моральний обов'язок (*лат.*).

[13] Книга Вихід, XXIII — 20 - 21.

[14] Євангеліє від Луки, XVIII — 21.

[15] Євангеліє від Матвія, X — 36.

[16] *Кесар Тит* — Тит Флавій Веспасіан (39 — 81) — римський імператор. На честь його перемог у Римі влаштовувалися бучні свята.

[17] Піктура — живопис, від латинського pictura.

[18] *Лаконці* — жителі Лаконії, південно-східної частини півострова Пелопонес (Греція). Це тут утворилася держава Спарта.

[19] Цей мандрівний сюжет завіршував український поет Софроній Почаський у книзі «Евхаристиріон» (1632).

[20] *Мужичок Конон...* — Очевидно, йдеться про сюжет лубочних картин, поширених у XVII — XVIII ст.

[21] *Капітан Корнилій* — про нього оповідається в Діях святих апостолів, X — 1, 24, 33. Був сотником полку. Зустрічався з апостолом Петром.

[22] Ісис — грецька транскрипція єгипетської богині Ізіди.

[23] Йдеться про титанів, які, за грецьким міфом, підняли повстання проти Зевса.

[24] Серед Плутархових життєписів немає біографії Сократа. Про внутрішнього ангела Сократа йдеться в

життєписі Алківіада, Сократового учня.

[25] Йдеться про час захоплення софістикою в Афінах, що визначало занепад грецької філософії.

[26] Апостол Павло жив у I ст. н. е. Коли відвідав Афіни, обурився з того, що місто було повне ідолів. Він виступив в аеропазі з промовою і здобув після того кількох послідовників (див. Дії святих апостолів, XVII — 15 - 34).

[27] В українському перекладі Біблії: "Бадьорий-бо дух, але немічне тіло" (Євангеліє від Матвія, XXVI — 41).

[28] Очевидно, йдеться про Марса, бога війни, чи богиню війни Беллону.

[29] В Діях святих апостолів оповідається про враження, яке справив на апостола Павла напис на храмі в Афінах: "Невідомому Богові", але ці слова вирвано з контексту, бо на храмі було написано: "Богам Азії, Європи й Африки. Богам відомим та невідомим". Павло використав цей напис для пропаганди християнства (Дії святих апостолів, XVII — 23).

[30] Послання апостола Павла до римлян, I — 22.

[31] Перше послання апостола Павла до коринтян, I — 20.

[32] Г. Сковорода опрацював цей сюжет в "Езоповій байці", якою завершується "Алфавіт".

[33] Йдеться, можливо, про Єроніма, якому Сидроній де Гошій присвятив "Оду про усамітнення". Її переспівав Г. Сковорода. Блаженний Єронім (330 — 419) — один з учителів західної християнської церкви, автор багатьох творів, латинського перекладу Біблії, її тлумачень тощо.

[34] Йдеться про найдавнішу епоху, що її звуть «золотим віком людства». Авраам — біблійний патріарх; Сатурн — римський бог часу та землеробства. Золотий вік людства ще звався "Сатурнів вік".

[35] В українському перекладі Біблії: "Так само й язик — малий член, але хвалиться вельми! Ось маленький вогонь, а запалює величезного ліса" (Соборне послання апостола Якова, III — 5).

[36] В українському перекладі Біблії: "Людське серце — найлукавіше над все та невигойне... Я Господь, що досліджує серце" (Книга пророка Єремії, XVII — 9-10).

[37] Послання апостола Павла до римлян, XI — 34.

[38] *Віссон* — коштовна тканина.

[39] *Ремора* — невелика риба, яка, за легендою, могла стримувати хід корабля.

[40] Цей мотив розроблено Г. Сковородою у байці "Орел та Черепаха".

[41] *Фарійський палац* — гігантський маяк на острові Фарос біля Александрії.

[42] Йдеться про самого Г. Сковороду та його "Езопову байку".

[43] Не кажи і не роби нічого навперекір Мінерві. В чому природа відмовляє, того уникай. Якщо ти не народжений до муз, то уникай вивчати музи. Гай-гай! Багатьох мужів губить учена сопілка. Не багатьох справедлива мати-природа створила для муз. Хочеш бути щасливий? Вдовольнися своєю долею (*лат.*).

[44] Повторення Закону, XXVII — 66.

[45] *Матусаїл (Мафусаїл, Матусалем)* — біблійний патріарх, Ноєвий дід, який, за легендою, прожив 969 років. Матусаїловий вік чи життя — довголіття.

[46] Очевидно, йдеться про студентів класу поетики.

[47] Мистецтво вдосконалює природу (*лат.*).

[48] Книга пророка Єремії, XII — 2.

[49] В українському перекладі Біблії: "У виснажуванні та в праці, часто в недосипанні, у голоді й спразі, часто в пості, у холоді та в наготі" (Друге послання апостола Павла до коринтян, XI — 27).

[50] XI глава Другого послання до коринтян має назву "Праця святого апостола Павла для церкви".

[51] Книга пророка Ісаї, I — 16.

[52] В українському перекладі Біблії: «Іди в мирі» (Вихід, IV - 18). Іофор (Їтр) — біблійний персонаж, про нього йдеться в Книзі Вихід, III — 1; IV — 18; XVIII — 5 - 12.

[53] Євангеліє від Марка, III — 13 - 15.

[54] Тобто Іуда Іскаріотський.

[55] *Симон і Савл* — так звалися перед прийняттям християнства апостоли Петро і Павло.

[56] *Муст* — сік.

[57] В українському перекладі Біблії: "Учителю, я піду за тобою, хоч би куди ти пішов" (Євангеліє від Матвія, VIII — 19). Це говорить один книжник.

[58] *Симон-волхв* — пророк і чарівник, противник апостолів, визнаних християнством. У Діях святих апостолів названий лжепророком, із ним змагався й переміг його апостол Петро. Вважається також батьком усіх єресей.

[59] В українському перекладі Біблії: «У цім ділі нема тобі частки ні уділу, бо серце твоє перед Богом неслушне» (Дії

святих апостолів. VIII — 21).

[60] Книга пророка Йони, I — 2.

[61] *Аарон* — біблійний персонаж, брат Мойсея.

[62] В українськорму перекладі "Біблії: "Господь Бог дав мені мову вправну" (Книга пророка Ісаї, L — 4).

[63] Ясенець (*грецьк.*).

[64] Пророк Малахія — останній із старозаповітних пророків із числа так званих "малих", жив на початку V ст. до н. е., пророкував прихід Месії, Предтечі, суд Божий.

[65] Повторення Закону, VI — 4.

[66] За грецьким міфом, мисливець Актеон побачив оголеною богиню Артеміду, що купалася. За це вона перетворила його в оленя, якого розірвали власні Актеонові пси. Г. Сковорода замінив Артеміду Діаною.

[67] *Іксіон.* — За міфом, Іксіон убив свого тестя, однак Зевс не покарав його, а запросив на бенкет богів. Іксіон почав залицятися до Зевсової дружини Гери, але Зевс замість неї підставив йому хмару в образі Гери.

[68] За грецьким міфом, син бога сонця Геліоса Фаетон, сівши в батькову колісницю, не зміг управитись із кіньми і ледве не спалив землі. За це Зевс блискавкою скинув його у безодню.

[69] *Симеон* — біблійний персонаж. Про нього оповідається в Книзі Буття, XXIX — 33; XXXIV — 25; XXXV — 23.

[70] Про Лотове з дочками п'янство оповідається в Книзі Буття, XIX — 34 - 35.

[71] Книга пророка Ісаї, LX — 16.

[72] За міфом, титан Атлас тримав на плечах небосхил.

[73] Пісня над піснями, VIII — 6.

Авакум — 61, 63, 167, 185, 212, 221, 222, 240, 254, 267, 268, 281, 288, 292, 296, 302, 356, 484, 491, 493
Август — 134, 362, 380, 437, 481, 500
Августин Аврелій — 78, 469
Авдій — 208
Авраам — 132, 134, 137, 145, 159, 177, 185, 197, 201, 202, 204, 212, 214, 216, 218, 219, 222, 224, 225, 245, 247, 248, 260, 261, 271 — 273, 276, 278, 305, 306, 314, 386, 391, 398, 399, 411, 412, 432, 466, 488, 502
Австрія — 471
Агтей — 410
Азія — 505
Александр Македонський — 362
Алківіад — 504
Америка — 8, 140, 375
Амос — 238, 250, 402, 485
Англія — 471
Антоній Єгипетський — 277, 490
Антоновський М. — 483
Апокаліпсіс — 416
Аравія — 328
Ареопагіт Діонісій — 13
Арістотель — 16, 177
Арндт Йоганн — 34
Арнольд Готфрід — 34
Афіни — 55, 363, 417, 466
Афінська республіка — 417, 474, 500, 504, 505
Африка — 375, 505

Бабаї — 15, 25, 101, 103, 115, 476
Багалій Д. І. — 32, 33, 36, 38, 45, 470, 471, 473, 475, 496, 497, 503
Барабаш Ю. — 33, 38
Барка Василь — 34, 38
Батюк Н. О. — 37
Безобразова Марія — 34
Беркович Е. С. — 45

Берлін — 41, 44
Бернс Р. — 31
Біблія (Священне Писання, Святе Письмо, Боже Писання) — 13, 16 — 18, 27, 49, 63, 76, 101 — 103, 115, 117, 121, 128, 129, 136, 155, 160, 183, 185, 187, 190, 196, 197, 203, 208, 214, 228, 229, 232, 236, 239, 241, 243, 244, 248, 249, 257, 258, 274, 280, 286, 298, 300, 303, 304, 307, 317, 322, 330, 340, 342, 346, 347, 355, 357, 360, 367, 371 — 373, 376, 378 — 381, 384, 388, 389, 392, 395 — 398, 400, 401, 416, 418, 434, 442, 448, 451, 457, 464 — 466, 468, 469, 477, 478, 480 — 491, 493, 494, 496 — 498, 501 — 506
Біла Росія — 478
Білгород — 73, 75
Білецький О. І. — 33, 36
Білий В. І. — 38
Білецький-Носенко П. — 26, 35
Білич Т. А. — 38
Богдан, див. Хмельницький Богдан
Богуславська школа — 81
Бондар В. — 43
Бонч-Бруєвич В. Д. — 32, 33, 36, 499
Боровиковський Л. — 26
Братислава — 10
Будапешт — 10
Бьоме Якоб — 34

Вавилон — 204, 205, 254, 266, 483
Вайгель Валентин — 34
Валківські хутори — 14
Варшава — 33, 43, 468
Василій Великий — 120
Великий Бурлук — 15, 79
Величко Самійло — 8, 467
Венеція — 325
Вергілій Публій Марон — 91, 473, 478
Версаль (Версалія) — 77
Вифлеєм — 89, 90, 115, 134, 288, 289, 408, 412, 442
Вишеград — 37
Вишенський Іван — 8

Вишневський Федір — 10
Відень — 10
Вінграновський М. — 35
Вінніпег — 43
Вінтер Едуард — 34
Возняк М. — 33, 38
Воронежчина — 14, 22
Второзаконня (Повторення Закону) — 115, 211, 219, 226, 233, 250, 377, 384, 386, 397, 407, 408, 412, 466, 477, 478, 488, 506, 507

Гаасе Фелікс — 34
Гаій — 412
Галицько-Волинський літопис — 7
Гантула Річард — 38
Галле — 10
Галятовський Іоаникій — 467
Гамалія — 493
Геник-Березовська Зіна — 34, 37
Герардій Петро — 87, 472, 473
Глібов Л. — 26, 477
Гнатюк Г. М. — 39
Головаха І. — 33, 39
Гомер — 489, 490
Горацій Флакк — 13, 72, 94, 294, 465, 468, 474
Горбач Олекса — 4
Грабович Григорій — 4
Грабянка Григорій — 7, 8
Гребінка Є. — 26
Григорій Богослов (Назіанзин Григорій) — 341, 498
Григорович Веніамін — 10
Грінченко Б. — 497
Гужвинське — 14
Гулак-Артемовський П. — 26
Гусинка — 15

Давид — 63, 64, 70, 115, 121, 127, 132, 140, 144, 153, 154, 175 — 177, 179 — 183, 185 — 191, 193, 198, 200, 201, 203, 204,

207, 213 — 215, 218, 223 — 225, 227, 231 — 234, 236 — 239, 241, 243 — 246, 248, 250, 252, 254, 257, 259, 260, 262, 268, 269, 279, 286, 293, 296, 303, 312, 314, 315, 320 — 322, 333, 335, 339, 340, 345, 346, 350, 351, 356, 357, 365, 367 — 369, 372, 378, 382, 383, 386, 387, 389, 391, 393, 397, 398, 402, 404, 408, 411, 412, 414, 415, 442 — 444, 467, 483, 484, 491
Далольо (Даль-Ольо Доменіко) — 83, 471
Дамаск — 182, 228, 318, 485, 503
Дамаскин Іван — 391, 501
Даниїл (Данило) — 99, 153, 234, 246, 270, 271, 289, 304, 306, 307, 315, 316, 318, 321, 352, 385, 386, 407, 411, 415, 465, 488, 493, 503
Данилевський Г. П. — 39
Дашковська А. В. — 45
Дельфи — 500, 504
Дереворіз М. — 45
Деркач Б. А. — 37
Дії святих апостолів (Дії) — 118, 231, 250, 333, 391, 466, 478, 485, 492, 496, 497, 499, 504 — 506
Діоген — 292, 494
Діоген Лаертський — 494
Довгалевський Митрофан — 465, 491
Довжик — 14
Донець-Захаржевський Я. М. — 15
Драч І. — 33, 35, 43
Друга книга Самуїлова — 483
Друга книга Царів (Царств) — 115, 408, 411, 412, 483
Друге послання апостола Павла до коринтян — 484, 486, 506
Друге послання апостола Павла до Тимофія — 125, 478

Езоп — 26, 102, 116, 124, 477, 478, 505
Екклезіаст — 484
Енесідем — 492
Епікур — 15, 81, 123, 469
Еразм Роттердамський — 16
Ерн В. Ф. — 33, 39
Етінгер Фрідріх — 34

Євангеліє — 120, 125, 180, 199, 266, 283, 300, 342, 350, 369, 445, 479
Євангеліє від Івана — 390, 404, 407, 482, 484, 486, 498
Євангеліє від Луки — 466, 467, 469, 477, 488, 489, 497 — 499, 504
Євангеліє від Марка — 495, 498, 506
Євангеліє від Матвія — 465, 466, 468, 469, 478, 479, 485, 488, 498, 502, 504 — 506
Євдокименко В. Ю. — 37
Європа — 145, 263, 375, 505
Єгипет — 135, 137, 203, 225, 245, 388, 406, 483, 487
Єзекіїль — 136, 138, 206, 216, 217, 252, 255 — 257, 260, 268 — 270, 289, 319 — 321, 372, 382, 384, 386, 387, 390, 392, 399, 409, 428
Єзекія — 259, 273, 383
Єлизавета (імператриця) — 471
Єлисей — 277, 490, 491, 501
Єремія — 133, 157, 158, 169, 171, 172, 177, 183, 185, 196, 201 — 203, 206, 215, 217, 219, 220, 225, 228, 244, 249 — 251, 257, 263, 264, 280, 284, 289, 292, 301, 331, 333, 351, 364, 371, 383, 390, 392 — 394, 405, 407, 434, 442, 483 — 485, 503
Єрихон (Ієрихон) — 70, 136, 347, 412, 468
Єронім — 430, 457
Єрусалим — 134, 136 — 140, 172, 185, 204, 214, 215, 239, 247, 256, 269, 289, 290, 293, 318, 340, 345, 369, 389, 412, 441, 458, 490, 492
Єфрем — 165, 205, 225, 257, 266, 484

Жилко Ф. Т. — 39
Житецький П. І. — 39
Жуковський Аркадій — 34

Запорізька Січ — 10
Заратустра (Зороастр) — 395, 501
Захарія — 55, 205, 226, 230, 232, 246, 267, 298, 302, 319, 320, 396, 405, 410, 415, 487, 489
Зеленогорський Ф. — 39
Зеров М. — 36, 37, 475
Золочівський район — 15

Іван (Предтеча, Хреститель) — 53, 54, 292, 489
Іван (євангеліст, апостол) — 127, 129, 271, 409, 466
Іван Злотоуст — 490
Іванівка — 15
Іваньо І. В. — 33, 37, 39
Івах О. — 35, 43
Івченко Михайло — 43
Ізраїль — 131, 133, 134, 136, 137, 153, 165, 172, 173, 192, 197, 200, 202, 203, 205, 208, 209, 211, 214, 216, 217, 220, 227, 229, 233, 234, 238, 245, 246, 248, 249, 255, 256, 258, 259, 266, 271, 272, 278, 281, 295, 302, 303, 306, 320, 321, 345, 346, 357, 364, 366, 367, 369, 372, 384, 385, 386, 388, 390, 393, 395, 399, 402, 403, 407, 409, 411, 444, 445, 454, 480, 485
Іларіон — 8
Ілля — 99, 277, 278, 289, 376, 393, 491, 501
Індія — 360
Ісаак — 137, 212, 255, 301, 493, 502
Ісав — 144, 208, 387, 388, 482, 483, 498
Ісаєвич Ярослав — 4
Ісая — 55, 122, 135, 137, 138, 141, 154, 167, 171, 176, 185, 187, 196, 201, 202, 204, 205, 208, 213, 216, 218, 220, 222, 227 — 229, 232, 233, 236, 238, 239, 241, 244, 245, 247, 249, 250, 252, 255 — 257, 259, 260, 264, 266, 273, 284, 290, 294, 296, 302, 315, 316, 319, 320, 322, 331, 345, 351, 356, 358, 364, 371, 372, 382 — 388, 393 — 395, 397, 405, 412, 415, 441, 444, 450, 457, 458, 489
Ісповідник Максим — 13
"Історія русів" — 13
Італія — 10, 390
Ішина Наталія — 4

Йов — 120, 136, 203, 220, 227, 231, 233 — 235, 241, 246, 284, 297, 313, 354, 382, 386, 388, 392, 393, 395, 398, 403, 411, 415, 434, 460, 498
Йоіль — 133, 138, 200, 204, 206, 246, 253, 319, 321, 391, 396, 402, 411
Йона — 270, 383, 396, 397, 404, 408, 409, 448, 467
Йосиф — 177, 228, 368, 484

Казань — 434
Калюжний Антуан Ежен — 34, 39
Кам'янець на Поділлі — 40
Канарські острови — 140, 433
Канючкевич Петро — 10
Катеринослав — 42
Катон Старший — 123, 128, 416, 478
Кашуба Марія — 4, 33, 37
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. — 31
Кенан Едвард — 4
Кенігсберг — 41
Києво-Могилянська академія — 10, 11, 14, 31, 465, 491
Києво-Печерська лавра — 7, 13
Київ — 9 — 11, 13, 15, 22, 31, 33, 35 — 44, 76, 464, 465
Київська Русь — 7, 501
Київський літопис — 7
Київщина — 22
Китаївська пустинь — 15
Китай — 472
Клепатський П. — 39
Климент Александрійський — 13
Книга Буття (Буття) — 381, 394, 411, 412, 465, 467, 482, 484, 485, 488, 490, 497, 499, 501, 503, 507
Книга Вихід (Вихід) — 244, 248, 386, 390, 402, 404, 407, 408, 465, 498, 504, 506
Книга Ісуса Навина — 487, 501
Книга Ісуса, сина Сирахового (Сирах) — 466
Книга Йова — 366
Книга Левітська (Книга Левит, Левіт) — 248, 250, 257, 477, 489, 490, 503
Книга Неємії — 483
Книга пророка Авакума — 467, 491
Книга пророка Авдія — 488
Книга пророка Амоса — 488
Книга пророка Даниїла (Даниїлова книга) — 367, 483, 486, 488, 493, 499, 500, 503
Книга пророка Єзекіїля — 488
Книга пророка Єремії — 468, 483, 484, 491, 505, 506
Книга пророка Захарії — 466, 487
Книга пророка Ісаї — 465, 466, 478, 481, 484 — 486, 489, 490, 497, 504, 506, 507

Книга пророка Йоіля — 487
Книга пророка Йони — 466, 506
Книга пророка Малахії — 488
Книга пророка Михея — 487
Книга пророка Наума — 489
Книга пророка Осії — 484, 487
Книга пророка Софронії — 489
Книга Товіта — 488
Книга Чисел (Числа) — 200, 205, 226, 235, 352, 388, 390, 391, 410, 478, 485, 487
Ковалевський А. І. — 15, 282, 492
Коваленко Г. А. — 45
Ковалівський А. П. — 44, 45
Ковалинський М. І. — 10 — 15, 21, 22, 24, 30, 31, 40, 308, 465, 469, 470, 475, 483, 487, 489, 496, 501
Ковраї — 11, 12, 66, 468, 471, 472
Козачинський Михайло (Михаїл) — 10, 16
Козелець — 76
Козій Дмитро — 34, 40
Козлович Іоанн — 74, 469
Колумб Христофор — 281, 491
Кониський Георгій — 11, 16, 491
Конаровський-Соха О. — 378, 501
Коперник — 77, 134, 160, 163, 169, 276, 460, 481
Копинський Ісая — 503
Копистенський Захарія — 7
Костомаров М. — 22, 23
Котляревський І. — 28, 29, 31
Котович А. — 40, 45
Кревза Лев — 7
Кременчук — 121, 478
Крестовський В. — 22
Крилов І. — 477
Кримський С. Б. — 33, 43
Кудринський Ф. — 40
Кудрицький Є. Н. — 40
Куліш П. — 35
Куп'янський район — 15
Курський Знаменський монастир — 15
Курщина — 14

Лавриненко Юрій — 34, 40
Лант Горацій — 4
Ласло-Куцюк Магдалена — 34
Лейпціг — 40
Линцевський Гервасій — 472
Лисенков І. Т. — 32, 36
Лідда — 492
Літопис руський — 7
Лозанна — 496
Лондон — 38
Лохвиця на Полтавщині — 42
Лощиц Ю. — 33, 40
Лужни Ришард — 4
Лука — 204, 221, 252, 354, 409
Людовик XII — 424
Ляскоронський Сильвестр — 10
Ляшенко Л. — 35, 44
Львів — 38, 39, 41 — 43, 45

Макаров М. — 36
Максимович Іван — 503
Мала Азія — 478
Мала Росія — 478
Малахія — 219, 253, 297, 387, 453, 457, 507
Малоросія — 22, 113, 124, 127, 276, 301
Маначинівка — 15
Марк — 128, 279, 349
Марченко О. М. — 42
Махновець Л. Є. — 33, 37, 40, 471, 489
Мейнгард Даниїл (псевдонім Г. С. Сковороди) — 308, 496
Меленій Агріппа — 477
Менекей — 469
Миславський Самуїл — 14
Миткевич Йоасаф (Іоасаф) — 12, 75, 463, 469, 475
Митрович Кирило — 34, 40
Михей — 136, 204, 230, 238, 266, 366, 367, 390
Мишанич Олекса — 2 — 4, 35, 40
Мірчук Іван — 34, 40
Могила Петро — 16

Мойсей — 99, 122, 131, 133, 135, 137, 146, 196, 198 — 201, 203 — 205, 207 — 209, 211 — 213, 226, 234, 235, 250 — 252, 255, 257, 258, 260, 283, 289, 302, 304, 309, 330, 331, 339, 343, 345, 352, 361, 364, 366, 367, 369, 373, 377, 378, 380, 385, 387, 389 — 391, 393, 407, 408, 410, 411, 414 — 416, 419, 424, 439, 445, 454, 482, 488, 502
Мосендз — 35
Москва — 11, 32, 33, 36 — 39, 42, 43, 469
Музичка А. В. — 40
Муре Марк Антуан — 472, 473
Мюнхен — 34, 43

Навин Ісус — 135, 137, 198, 201, 214, 289, 314, 322, 376, 389, 393, 395, 399, 409, 411, 415, 485, 501
Наум — 246
Негребецький Амвросій — 10
Ніженець А. М. — 33, 41, 44, 45
Ніневія — 448
Нічик В. М. — 33, 42
Новий Заповіт — 52, 472, 488, 496
Ной — 201, 212, 265, 267, 270, 271, 281, 322, 368, 409, 410, 482, 488
Норвегія — 173, 444
Ньюарк — 5
Нью-Джерзі — 5

Об'явлення Івана Богослова — 470, 499
Одарченко Петро — 34
Одеса — 41
Олянчин Домет — 34, 41
Оріген — 13
Орлик Пилип — 7
Орловщина — 14, 15
Осія — 205, 225, 230, 257, 377, 392
Острогозьк — 15, 22, 487, 493
Охтирка — 161

Павло (Савл) — 101, 118, 121, 123, 125, 131 — 133, 162, 172, 178, 182, 186, 199, 201, 203, 204, 213 — 215, 222 — 224, 228 — 230, 232, 233, 236, 237, 244, 245, 252, 269, 276, 280, 284, 289, 292, 301, 302, 304, 305, 317, 318, 331, 333, 339, 341, 343, 345, 349, 353, 354, 357, 358, 365, 368 — 371, 373, 377, 385, 389, 407, 415, 427, 429, 446, 459, 465, 466, 480, 484, 485, 488, 503 — 506
Павло Фівейський — 277, 490
Палестина — 468
Панков П. Ф. — 476
Париж — 42, 113, 325
Пахомій — 277, 490
Пацлова Ілона — 37
Пелех П. М. — 33, 41
Переяславський колегіум — 11, 24, 31, 469
Переяслав-Хмельницький — 9, 12, 26, 73, 74, 468
Переяславщина — 11
Перше послання апостола Івана — 128, 465, 479
Перше послання апостола Павла до коринтян — 390, 467, 478, 486, 498, 505
Перше послання апостола Павла до солунян — 498
Перше послання апостола Павла до Тимофія — 101, 128, 476
Петербург (Санкт-Петербург) — 10, 32, 465, 483
Петро (Симон) — 63, 101, 102, 131, 132, 154, 203, 259, 270, 272, 281, 284, 289, 310, 311, 319, 322, 333, 354, 369, 403, 407, 409, 446, 447, 449, 467, 492, 497, 503, 504, 506
Петров В. П. — 41, 45
Петров М. І. — 41
Пилат Понтій — 134, 481
Пилип — 272, 302
Пилипюк Н. — 41
Підпалий В. — 35
Піккіо Ріккардо — 4
Пільгук І. — 33, 35, 37, 41, 44
Пінчук Т. С. — 41
Піррон — 492
Пісня над піснями (Пісня пісень) — 129, 130, 384, 386, 390, 398, 402, 416, 460, 479, 480, 484, 507
Пісочинець Д. — 41
Пітч Роланд — 34
Піфагор — 15, 305, 361, 368, 379, 494, 495, 500

Платон — 16, 111, 305, 361, 477, 494, 500, 502
Плач Єремії — 468
Плутарх — 13, 15, 31, 414, 426, 504
"Повість времяньних літ" — 7
Погорілий Семен — 34, 41
Поліщук В. — 33, 35, 44
Поліщук Ф. М. — 41
Полоцький Симеон — 16
Полтавщина — 10, 22
Попов П. М. — 33, 36, 41, 42, 474
Попович М. В. — 33, 43
Послання апостола Павла до галатів — 118, 128, 469, 499, 504
Послання апостола Павла до ефесян — 399, 468, 480, 485, 488
Послання апостола Павла до євреїв — 486, 497
Послання апостола Павла до колосян — 486
Послання апостола Павла до римлян — 125, 128, 478, 479, 498, 504, 505
Послання апостола Павла до Тита — 102, 476
Послання апостола Павла до филип'ян — 498
Послання апостола Петра — 485
Послання апостола Якова — 467, 505
Потебня О. О. — 468
Почаський Софроній — 504
Правицький Я. П. — 15, 476, 487
Прага — 10, 29, 31, 34, 37, 44
Приазов'я — 14
Приповісті Соломона (Притчі Соломона) — 70, 115, 117, 124, 151, 299, 362, 392, 394, 400, 416, 459, 468, 477, 479, 483, 485, 492, 497, 498
Пріцак Омелян — 4, 38
Прокопова В. Д. — 45
Прокопович Феофан — 16
Проліс М. — 35, 44
Пруссія — 471
Псалтир — 389, 466 — 469, 478, 479, 482, 485 — 499
П'ятикнижжя Мойсея — 489

Радивиловський Антоній — 470
Редько М. П. — 33, 42

Решетников І. — 36
Рібенсдорф — 288
Рильський М. Т. — 35
Ровеньки — 15
Рогович М. М. — 475
Росія (Велика Русь, Велика Росія) — 34, 117, 127, 438, 471, 478, 490
Роте Ганс — 4
Русова С. Ф. — 42
Рязань — 434

Сава Освячений — 277, 490
Саксонія — 471
Самуїл — 402, 483, 484
Светоній — 500
Секст Емпірік — 492
Сенека — 16
Сиваченко М. — 33
Сидоренко Г. К. — 42
Синоп — 494
Сирах — 57, 58, 70, 123, 125, 128, 179, 187, 191, 194, 222, 229, 233, 262, 284, 299, 309, 342, 356, 366, 370, 373, 377, 379, 381, 391, 408, 410, 419, 433, 448, 449
Сисин Франк — 4
Сілезіус Ангелус — 34
Сіннянський Покровський монастир — 15, 81
Сковорода Г. С. — 1 — 4, 7, 9 — 45, 76, 81, 103, 141, 197, 282, 308, 360, 416, 463, 465 — 508
Сковородинівка — 15
Слобожанщина — 9, 22, 30
"Слово о полку Ігоревім" — 8
Сміюн О. Д. — 45
Смотрицький Мелетій — 7
Соколова Франтішка — 37
Сократ — 15, 102, 116, 361, 426, 477, 500, 504
Соломон — 124, 129, 130, 131, 140, 198, 201, 212, 213, 225 — 227, 260, 285, 286, 289, 295, 296, 302 — 304, 333, 335, 339, 349, 362, 363, 365, 366, 387, 388, 389, 392 — 394, 396, 400, 411, 419, 450, 467, 478, 490, 502

Солон — 361, 500
Софонія — 236, 237, 239, 261
Соха О. див. Конаровський-Соха О.
Спарта — 504
Співак І. А. — 45
Спіноза — 482
Срезневський І. І. — 35, 44
Срібницький Никодим — 11
Старий Заповіт — 484, 487 — 489, 493, 500
Стародавній Рим — 500
Стародавня Греція — 490, 501, 502
Стефан — 250, 322, 416, 497
Стогній І. — 33, 39, 44
Стравинська Р. А. — 45
Стратій Я. М. — 42
Сумцов М. Ф. — 40

Табачников І. А. — 33, 37, 42
Тавенна — 490
Таволзька слобода — 15
Таганрог — 15
Тев'яшов В. С. — 31, 414, 499
Тев'яшов С. І. — 15
Тельнюк С. В. — 44
Тисяченко Г. — 42
Тит Флавій Веспасіан — 128, 420, 479, 504
Тичина П. Г. — 33, 35, 36, 42, 44, 464
Тіберій — 134, 481
Товкачівський А. — 42
Токайська комісія — 10
Томара В. С. — 11, 24, 96, 475
Томара Степан — 11, 12, 468, 471
Торонто — 38
Торунь — 77
Транквіліон-Ставровецький Кирило — 16
Трахтенберг О. В. — 42
Траян Марк Ульпій — 128, 479
Третя книга Царств — 198, 384, 385, 389
Троїце-Сергієва лавра — 12, 469

Троя — 470, 474, 490
Туптало Димитрій — 16, 503

Угорщина (Унгарія) — 10, 11, 31, 279, 491
Україна — 7 — 10, 14, 15, 22 — 24, 30, 34
Уфа — 42
Ушкалов Л. В. — 33, 42

Фалес Мілетський — 504
Фаліс — 416
Федер Вільям — 4
Фіви — 483, 494
Фіваїда — 490
Франція — 334, 335, 471

Харків — 9, 14, 25, 32, 33, 35 — 38, 41, 42, 44, 45, 81, 101, 125, 196, 198, 462
Харківська губернія — 140
Харківське намісництво — 81, 468
Харківський колегіум — 12, 14, 15, 24, 25, 469, 470, 472, 476, 480, 481
Харківщина — 15
Харрань — 69, 468
Хмельницький Богдан — 27, 85, 471
Хотєтово — 15
Хоткевич Г. — 33, 42

Ціцерон Марк Туллій — 13, 123, 157, 361, 379, 416, 460, 479, 500
Чавдаров С. Х. — 36
Чернівці — 45
Чернігівщина — 22
Четверта книга Царств — 371, 377, 383, 408, 501
Чижевський Дмитро — 11, 29, 31, 33, 34, 43
Чижиков Л. А. — 45
Чорнухи — 10

Шабліовський Є. С. — 43
Шаян Володимир — 38
Швейцарія — 496
Швеція — 471
Шевельов Юрій — 4
Шевченко Т. Г. — 31, 35, 44, 493
Шевченко Ю. Г. — 45
Шевчук Валерій — 4, 44, 464, 465
Шевчук Василь — 35, 44
Шерер Степан — 34, 43
Шинкарук В. І. — 37
Шкуринов П. С. — 43
Шолом Ф. Я. — 43
Шреєр-Ткаченко О. Я. — 43
Штефуровський Степан — 34
Штраймиш Р. І. — 45

Щербацький Тимофій — 11
Щербинін Євдоким — 13

Яворський М. І. — 38
Яків (апостол) — 271, 369, 433
Яків (патріарх) — 120, 121, 131, 134, 144, 172, 204, 205, 208, 209, 212, 214, 216, 228, 246, 248, 301, 303, 322, 385, 386, 390, 392, 411, 433, 456, 465, 478, 480, 482, 487, 493, 498, 501
Якубович Гервасій — 73, 468
Яременко В. В. — 36, 37
Яременко П. К. — 43

ЗМІСТ

Від редколегії 7
Олекса Мишанич. Григорій Сковорода (1722 - 1794) 9
Бібліографія 36

ПІСНІ. ВІРШІ. БАЙКИ

САД БОЖЕСТВЕННИХ ПІСЕНЬ (Переклад В. Шевчука)

Пісня 1-ша 49
Пісня 2-га 50
Пісня 3-тя 51
Пісня 4-та . . . 52
Пісня 5-та . . . 53
Пісня 6-та 53
Пісня 7-ма 54
Пісня 8-ма 55
Пісня 9-та 56
Пісня 10-та . . . 57
Пісня 11-та . . . 58
Пісня 12-та . . . 58
Пісня 13-та . . . 60
Пісня 14-та . . . 61
Пісня 15-та . . . 63
Пісня 16-та . . . 64
Пісня 17-та . . . 64
Пісня 18-та 65
Пісня 19-та 66
Пісня 20-та . . . 67
Пісня 21-ша 68
Пісня 22-га 70
Пісня 23-тя 71
Пісня 24-та 72
Пісня 25-та 73
Пісня 26-та 74
Пісня 27-ма 75
Пісня 28-ма 76
Пісня 29-та 79
Пісня 30-та . . . 80
Мелодія 81

ВІРШІ ПОЗА ЗБІРКОЮ (Переклад В. Шевчука) . 82

Фабула 82
Фабула про Тантала . . 82
Фабула . . 83
De libertate 85
Розмова про премудрість . 85
Все лице морщиш, журний завсігди ти 87
Похвала астрономії 87
O delicati blanda etc 87
In natalem Jesu 89
Est quedam maerenti flere voluptas 90
Quid est Virtus? 91
Epigramma 91
Similitudines ex Virgi[lio] 2 Aeneid[a]e . 91
Хоч спочатку гріх вабливий . . . 92
Horatii l[iber] II oda X . . 94
Дурний, хто хоче дійти просторим шляхом в Сіон . . 95
На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років (Переклад М. Зерова) 96
На день народження білгородського єпископа (Переклад М. Роговича) 96
Про святу вечерю, або про вічність (Переклад М. Роговича) 97
Про розраду примарну (Переклад М. Роговича) 98
Про піст . . 99

БАЙКИ ХАРКІВСЬКІ (Переклад В. Шевчука). 101

Байка 1. Пси 103
Байка 2. Ворона й Чиж 103
Байка 3. Жайворонки . 104
Байка 4. Голова і Тулуб 104
Байка 5. Чиж та Щиглик 105
Байка 6. Годинникові 105
Байка 7. Орел та Сорока 106
Байка 8. Голова і Тулуб . . . 106
Байка 9. Мурашка та Свиня 106
Байка 10. Дві Курки 107
Байка 11. Вітер та Філософ . . . 108
Байка 12. Оселка та Ніж 109
Байка 13. Орел та Черепаха 109
Байка 14. Сова і Дрізд 110
Байка 15. Змія та Жаба . . 110
Байка 16. Жаби 111
Байка 17. Два коштовні камені — Діамант і Смарагд 111
Байка 18. Собака та Кобила 112

Байка 19. Нетопир та двоє пташат — горлиці та голуба . 113
Байка 20. Верблюд та Олень 114
Байка 21. Зозуля та Косик 115
Байка 22. Гній та Діамант 116
Байка 23. Собака та Вовк 118
Байка 24. Кріт та Лінкс 118
Байка 25. Лев та Мавпи 120
Байка 26. Щука та Рак 121
Байка 27. Бджола та Шершень 122
Байка 28. Олениця та Кабан 124
Байка 29. Баба та Гончар 125
Байка 30. Соловей, Жайворонок та Дрізд 126

ТРАКТАТИ. ДІАЛОГИ

ПРОКИНУВШИСЬ, ПОБАЧИЛИ СЛАВУ ЙОГО
(Переклад М. Кашуби) 131

ХАЙ ЦІЛУЄ МЕНЕ ПОЦІЛУНКАМИ УСТ СВОЇХ!
(Переклад М. Кашуби) 134

ВСТУПНІ ДВЕРІ ДО ХРИСТИЯНСЬКОЇ
ДОБРОНРАВНОСТІ (Переклад В. Шевчука) 140
Перед дверима . 140
Твердь бесіди 141
Глава 1-ша. Про Бога 141
Глава 2-га. Про віру (вселенську) 142
Глава 3-тя. Про промисел загальний 142
Глава 4-та. Про промисел, особливий для людини 143
Глава 5-та. Про десятіслів'я 146
Глава 6-та. Про істинну віру 148
Глава 7-ма. Благочестя й церемонії - речі різні . 148
Глава 8-ма. Закон Божий і переказ - речі різні 149
Глава 9-та. Про пристрасті чи гріхи 149

НАРКІС. РОЗМОВА ПРО ТЕ: ПІЗНАЙ СЕБЕ
(Переклад В. Шевчука) 150
Пролог 150
Чудо, явлене у водах Наркісові 154
Розмова 1-ша про те саме: знай себе 154
Розмова 2-га про те саме: знай себе . 159
Розмова 3-тя про те саме: знай себе 162
Розмова 4-та про те саме: знай себе . . 168
Розмова 5-та про те саме: знай себе 173
Розмова 6-та про те саме: знай себе . 175
Розмова 7-ма про істинну людину або про воскресіння 178

СИМФОНІЯ, НАЗВАНА КНИГА АСХАНЬ, ПРО ПІЗНАННЯ САМОГО СЕБЕ (Переклад М. Кашуби) 196
Зміст цієї книги 197
Симфонія 197

БЕСІДА, НАЗВАНА ДВОЄ, ПРО ТЕ, ЩО ЛЕГКО БУТИ БЛАЖЕННИМ (Переклад М. Кашуби) . 263
Ворота Господні у нову країну, у границі вічності . . . 274

БЕСІДА 1-ША, НАЗВАНА OBSERVATORIUM (СІОН) (Переклад М. Кашуби) 282

БЕСІДА 2-ГА, НАЗВАНА OBSERVATORIUM SPECULA (ПО-ЄВРЕЙСЬКИ СІОН) (Переклад М. Кашуби) . . 297

ДІАЛОГ, АБО РОЗМОВА ПРО ДАВНІЙ СВІТ (Переклад М. Кашуби) . 308
Основа діалогу 309
Розмова про давній світ . . . 309

РОЗМОВА П'ЯТИ ПОДОРОЖНІХ ПРО ІСТИННЕ ЩАСТЯ В ЖИТТІ [ТОВАРИСЬКА РОЗМОВА ПРО ДУШЕВНИЙ МИР] (Переклад В. Шевчука) 325

КІЛЬЦЕ (Переклад М. Кашуби) . . 359
Кільце. Дружня розмова про душевний мир 360

РОЗМОВА, НАЗВАНА АЛФАВІТ, АБО БУКВАР МИРУ (Переклад В. Шевчука) 413
Пісня 413
Основа . 416
Дружня розмова про душевний мир 417
Кілька крихот та зерен із поганського богослів'я . 424
Байка про котів 430
Картина, що зображує біса, званого смутком, тугою та нудьгою 432
Ознаки деяких спорідненостей 436
Природженість до землеробства . . 438
Природженість до військового 439
Природженість до богослов'я . . 441
Хор природних добровісників 443
Кілька символів, тобто гадальних чи таємничих образів з поганського богослов'я . 450
Езопова байка 462

ПРИМІТКИ . . . 464

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА НАЗВ . . 508